

RENAN ERNŐ

**A KERESZTÉNYSÉG EREDETÉNEK
TÖRTÉNETE**

VI

A KERESZTÉNY EGYHÁZ

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

RENAN ERNŐ

KERESZTÉNY EGYHÁZ

Fordította
SALGÓ ERNŐ

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

*A Calman-Lévy párizsi könyvkiadó cégtől egyedül jogosított
magyar fordítás.*

Budapesti Hírlap nyomdája

ELŐSZÓ.

Eleinte azt gondoltam, hogy e hatodik könyv be fogja fejezni azoknak a köteteknek a sorát, melyeket a kereszténység eredete történetének szenteltem. Bizonyos, hogy Antoninus halálakor, 160 táján, a keresztény vallás teljes vallás: megvannak összes szent könyvei, összes nagy legendái, összes dogmáinak megvan a csirája, liturgiájának megvannak összes lényeges részei; hívei legtöbbször szemében külön vallás, mely elkülönült a judaismustól, sőt szemben áll a judaizmussal. Mindazonáltal helyesnek láttam, hogy a megelőzőkhöz hozzákapcsoljak még egy utolsó könyvet, mely Marcus-Aurelius uralmának egyházi történetét tartalmazza. Marcus-Aurelius uralma a valósághoz igen hű értelemben még a kereszténység eredetéhez tartozik. A montanizmus körülbelül a 170. év tájára eső jelenség;¹ már pedig a montanizmus a megszületésben levő kereszténység egyik legnevezetesebb eseménye. Több, mint száz évvel a jeruzsálemi apostolok coenaculumjának sajátságos hallucinációi után egyszerre Phrygia néhány eldugott zugában újra felépett a profétálás, a glossolalia, újra mutatkoztak a charismák, melyekről az *Apostolok cselekedetei-nek* szerzője oly csodálattal beszél. Azonban már későn volt: a vallásnak, Marcus-Aurelius alatt a gnosticizmus zavaros nyilvánulásai után, sokkal inkább fegyelemre, semmint csodás adományokra volt szük-

¹ Mindig szándékom volt írni a montanizmus történetéről; de e szektarius mozgalomnak Antoninus uralma idejébe tettem a megjelenését. Legutóbbi kutatásaim eltérítettek ez idő, piegállapítástól,

sége. Az ellenállás, melyet a püspökségtől képviselt orthodox!a a phrygiai prófétákkal szembe tudott szegezni, döntő ténye volt az Egyház megalakulásának. Elfogadták, hogy az egyéni inspiratio felett ott áll az egyetemes öntudat átlagos közitélete. Ez átlagos vélemény, mely az Egyház történelmének egész folyamatán át diadalmaskodni fog és mely, bizonyos viszonylagos józan ész képviselvén, e nagy intézmény erejét tette, Marcus-Aurelius alatt már teljes kibontakozásban tűnik elénk. Az egyéni szabadság és az egyházi hatóság között ekként megvívott első csaták lefektetése szükséges részének látszott előttem a történelemnek, melyet a megszülemlésben levő kereszténységről vázolni akartam.

Egyébiránt egy más ok is befolyásolt, hogy részletesen tárgyaljam Marcus-Aurelius uralmát a keresztény gyülekezethez való viszonyában. Van abban valami elfogultság és igazságtalanság, ha úgy képzeljük, hogy a kereszténység kísérlete elszigetelt tény volt, egyetlen és mintegy csodás erőfeszítése a vallási és társadalmi reformálásnak. A művel, melyet a kereszténység véghez tudott vinni, sokan mások is megpróbáltak. Az I. században még félénken, a II.-ban nyíltan és hangosan az antik világ összes jóra való emberei az erkölcsök és törvények szelidülését áhítozzák. A jámborság egyetemes szükséglete volt a kornak. Ha csak a magasrendű értelmi kultúrát tekintjük, a század hanyatlást tüntet fel; már nem voltak olyan elfogulatlan elmék, aminő volt Caesar, Lucretius, Cicero, Seneca; de az erkölcsi megjavítás roppant munkája mindenfelé folyamatban volt: a philosophia, a hellenismus, a keleti kultuszok, a római tisztesség egyaránt közremunkáltak a végből. Az, hogy a kereszténység diadalmaskodott, nem ok, hogy igazságtalanok legyünk, ez, az övével párhuzamos nemes törekvések iránt, melyek csak azért vallottak kudarcot, mert nagyon is demokratikusak voltak, nagyon is hiányzott belőlük az a mystikus jellemvonás, mely valamikor szükséges volt a nép odavonzására, Ha az ember mélt-

tányosságra és teljességre törekszik, az kell, hogy egyszerre tanulmányozza mind a két kísérletet, megadja nekik ami az egyiket és ami a másikat illeti és megmagyarázza, miért jár sikerrel az egyik és miért nem sikerülhetett a másik.

Marcus-Aurelius neve a legfényesebb az erénynek abban a nemes iskolájában, mely az értelem révén akarta megmenteni az antik világot. E nagy emberről szóló beható tanulmány tehát lényegesen hozzátartozik tárgyunkhoz. Miért, hogy az összebékülés, mely az Egyház és a Birodalom között Constantin alatt bekövetkezett, nem történt meg már Marcus-Aurelius alatt? Oly kérdés ez, melynek annál fontosabb a megoldása, mert, már e kötetben, látni fogjuk, hogy az Egyház kezdi sorsát azonosítani a Birodaloméval. A II. század második felében a legtekintélyesebbek közé tartozó keresztény doktorok komolyan foglalkoznak annak a lehetőségével, hogy a kereszténység legyen a római világ hivatalos vallása. Azt lehetne mondani, hogy előrelátják a IV. század nagy eseményeit. Ha közelről vizsgáljuk, a forradalom, mellyel a kereszténység, *oly teljes megváltozásával a szerepnek*, miután üldözöttje volt az államnak, pártfogoltja vagy inkább partfogója lett az államnak, nem meglepő. Szent Justinus és Meliton határozott előérzettel vannak felőle. Szent Pál elve: »Minden hatalom, akár milyen is, Istentől való«, — megtermi gyümölcseit és, amire Jézus a legkevésbé se gondolt, az Evangélium egyikévé válik az absolutismus alapköveinek. Krisztus azért jött a világra, hogy a fejedelmeknek biztosítsa koronáikat. Vajon napjainkban egy pápa nem azt igyekszik-e bizonyítani, hogy Jézus Krisztus azért tanított és azért halt meg, hogy a gazdagoknak megőrizze a vagyonukat és megnyugtassa a tőkét?

Amily mértékben előbbre jutunk e történetben, az okmányok annál bizonyosabbakká és az előzetes fejtegetések mind mellőzhetőbbekké válnak. A jegyzetek elégségesek, hogy megvilágosítsák a kritikai kérdéseket, melyeket az idézett szövegek támasztanak.

A negyedik Evangélium kérdését annyiszor megtárgyaltuk az előző kötetekben,² hogy szükségtelen visszatérni reá. A Titushoz és Timotheushoz intézett állítólag Páltól származó levelek hamisított voltát, már előzőleg kimutattuk;³ a *Ila Petri* apokryph volta kitűnik a néhány lapból, melyet e munkácskának szenteltünk. A Szent Ignácnak tulajdonított levelek és a Szent Polycarpnak tulajdonított levél teljesen összefügg egymással; legyen elég emlékeztetnünk, amit erre nézve előző kötetünk bevezetésében mondtunk.⁴ Hennas Púsr/or-ának megközelítőleges időpontja senki előtt se kétséges. Polycarp halálának elbeszélése a hitelességnek ugyanazokat a jellemvonásait tünteti fel, mint a lyoni és viennei hívek levele, melyről végső kötetünkben fogunk szólni. Végül Szent Justinus hiteles és hamisított műveinek megkülönböztetése nem kíván oly hosszú fejtegetéseket, mint amekkorára az előző kötetek bevezetéseinek kellett nyúlniok.⁵

² L. különösen *Jézus élete*, 13-ik és köv. kiad., függelék.

³ *Szent Pál*, bevezetés, XXIII és köv. 1.

⁴ *Az Evangéliumok*, X és köv. 1.

⁵ A jelen kötet már ki volt nyomtatva, mikor tudomást szereztem a velencei mechitaristák egy publicatiójáról (1. *Aristides, philosophi alheniensis, Sermones duo*, S. Lazaro, 1878). mely örmény nyelven és latin fordításban két iratot tartalmaz. Az egyik állítólag az az apologia, melyet Aristides Hadrianhoz intézett. Ez árat hitelessége nem állja meg a vizsgálatot. Lapos dolgozat, mely vajmi rosszul felelne meg annak, amit Eusebius és Szent Jeromos a szerző tehetségéről mond és különösen nem felel meg annak a sajátosságának, hogy Aristides műve *contextum philosophorum sententiis*. (Szent Jeromos, *Epist.*, 83 ad Magnum, *Opp.*, IV, 2. r., 656 h., Mart.) Az örmény irat egyetlen, profán írótól való idézetet se tartalmaz. Theológiája arra nézve, ami a Háromságot, a testté válást, a Máriának tulajdonított Istenanyai mivoltot illeti, későbbi a negyedik századnál. A történelmi vagy inkább mythologiai tanultság szintén vajmi méltatlan egy II. századbeli komoly íróhoz. — A mechitaristáktól közzétett második „beszéd” még kevésbé igényelheti, hogy az athéni keresztény bölcselőnek tulajdonítsák; a kézirat az *Aristaeus* nevet viseli; jelenféltelen homelia a jó latorról.

Látnivaló, az összes jelek arra vallanak, hogy közel vagyunk az eredet korának végéhez. Kezdődik az egyháztörténet. Az érdekesség nem kisebb; de minden teljes napvilágban játszódik le és a kritika már nem találja útjában azokat a homályosságokat, melyekből csak feltevések vagy merész megsejtések nyitnak kiutat. *Hic caestus ariemque repono.* Irenaeustól és Alexandriai Kelementől fogva majdnem elegendők a mi régi, XVII. századbeli egyháztörténeti munkáink. El kell olvasni Fleuryben a kétszázhusz lapot, mely megfelel a mi hét kötetünknek és ki fog tűnni az egész különbség. A XVII. század csak azt akarta tudni, ami világos; már pedig az eredet mindig homályos; viszont azonban philosophiai elme számára páratlan az érdekessége. Az embryogonia lényénél fogva a legérdekesebb tudomány; ez fedi fel a természet titkát, alakító hatalmát, végső céljait és kimeríthetetlen termékenységét.

A keresztény Egyház.

I. FEJEZET.

Hadrian,

Trajan egészségi állapota napról-napra súlyosbodott.¹ Űtrakelt Rómába, Hadrianra, nőülése folytán való másod-unokaöccsére bízva az antiochiai sereg vezérletét. Bélgyulladás folytán kénytelen volt inegállani Selinonte-ban,² Cilicia partján. Ott halt meg 117 augusztus 11-én, hatvannégy éves korában. A helyzet komor volt: Kelet lángban állott; a mórok, bretonok, sarmaták fenyegető magatartást tanúsítottak.³ A leigázott, de izgalomban reszkető Judea⁴ úgy látszott, hogy új tombolások előtt áll. Egy meglehető-

¹ *L.Az Evangéliumok*, 508 L: C. de la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, 189 l.

² Ma Selindi.

³ Spart, *Adriajii vita*, 5.

⁴ Spart., *Uadr.*, 5: *rebelles animos efferebat*. Ha Eusebius krónikájához tartanók magunkat, azt kellene hinnünk, hogy a zsidók ellen való hadjárat (*Az Evangéliumok*, XXIII. f.) nem ért véget Trajan halálával, hanem Hadrian első hónapjai alatt is tartott (Euseb. és Szent Jeromos, *Chron.*, ad ann. 1. Hadr.); de ebben a szövegben van valami zavarosság (v. ö. az örmény fordítást, Schoene, 164—165 l.). Eusebiust félrevezethette bizonyos összezavarás Hadrian nagy háborújával (v. ö. az alex. krónika, 119 év). Spartianus (*loc. cit.*) Hadrian uralomraléptekor úgy tünteti fel Palesztinát, hogy a lázadás szellemétől van áthatva, de nem, hogy lázadásban áll. Egyiptom, igaz, *seditionibus urgebatur* (*ibid.*); de másrészt Lusius Quietus és Turbo úgy szerepel, hogy már Hadrian uralmának kezdetén befejezték a zsidók ellen való hadjáratukat (*ibid.*). V. ö. Eutrop., VIII, 7.

sen homályos cselszövény, melyet, úgy látszik, Plotinus és Matidia irányított, e kritikus pillanatban Hadriannak juttatta az uralmat.

Nagyon jó választás volt. Hadrian kétes erkölcsiségí ember volt; de nagy uralkodó. Elmés volt, eszes, kíváncsi, átfoglalóbb felfogású, mint bármelyik más Caesar. Augustustól Diocletianusig ő volt az a császár, ki legtöbbet alkotott. Adminisztráló képessége rendkívüli volt. A mi fogalmaink szerint kétségtelenül túlságos sokat adminisztrált, de jól adminisztrált. A császári kormányzásnak ő volt a végleges megszervezője;⁵ a római jog történetében nagyfontosságú korszakot jelent. Előtte a fejedelem háza az állam első személyének volt a háza, olyan ház, mint a többi, szolgálkkal, felszabadítottakkal, titkárokkal. Hadrian szervezte a palotát: hogy valaki palotai hivatalt viselhessen, ettől fogva lovagnak kellett lennie; Caesar házának szolgálói hivatalnokok lettek. A fejedelem mellett főleg jogtudósokból⁶ álló állandó tanács van, meghatározott ügykörrel; a kormányzathoz különlegesen beosztott senatoroknak már *comites a* nevök; minden bizottságok útján történik, melyek megalakításában része van a szenátusnak, nem pedig közvetlenül a fejedelem akaratából. Ez még mindig despotismus, de olyanforma despotismus, mint a régi francia királyságé, tanácsokkal, törvényszékekkel és független tisztviselőkkel mérsékelve. — A társadalmi javítások még jelentékenyebbek. Az igazi liberalismus és humanismus jó és nagy szelleme nyilvánul mindenben; a rabszolga helyzete garanciákat nyer; a nő feljebb emelkedik; az atyai hatalom túlzásai korlátozásra jutnak; az emberáldozat maradványai megszűnnek.⁷ A császár egyéni jelleme megfelelt annak, ami e reformokban kitűnő volt. Hadrian elbájoló szívéllyességgel viselkedett az alantas sorsuakkal szem-

⁵ Aurelius Vidor, *Epit.*, 14.

⁶ Spart., *Hadr.*, 18, 22.

⁷ Paul., *Sentent.*, III, 5; Dig., I, V, 18; VI, 2; Gaius, *Institl.* (omni., I. 115: Ulpian., *Froffm.*, XXVI, 8; Spart., *Hadr.*, 18,

ben és nem tűrte, hogy a fenség címén megfosszák legfőbb élvezetétől, attól, hogy szeretetreméltó legyen.⁸

Minden hibája mellett is élénk, nyílt, eredeti szellem volt. Szerette és megértette Epictetust,⁹ bár bizonyos, hogy nem érezte kötelezve magát követni elveit. Semmi se került el figyelmét; mindent tudni akart. Menten attól a mogorvaságtól és előítélettől, mely az igazi rómaid annyira zárkózottá tette a világ többi részének megismerésével szemben, Hadrian érdeklődéssel viseltetik az exotikus dolgok iránt;¹⁰ kedvét lelte bennük, elmésen gúnyolódott rajtuk. A Kelet¹ különösen vonzotta. Látta a szélhámosságait, szemfényvesztését és mulatott rajtuk. Bcavatlatta magát az összes bizarrságokba, maga is gyártott oraculumokat, kevert ellenmérgeket és kigúnyolta az orvostudományt. Mint Nero, ő is irodalmár, művész volt a trónon.¹¹ i Meglepően ügyes volt a festészetben, a szobrászatban, az építészetben és csinos verseket faragott; de ízlése nem volt tiszta; megvoltak a kedvenc szerzői, sajátos előszeretetei. Mindent összevéve: kis irodalmár, színpadias építész. Nem fogadott el semmiféle vallást, se bölcséleti rendszert; de nem is tagadta egyiket se. Választékos elméje, mint valami játékos szélkakas, folyton forgott a szél irányában; elegáns búcsúja az élettől, melyet néhány pillanattal halála előtt mormolt,

Aninula uágula, Mandula . . .

mutatja a mértékét. Minden kutatás nála valamely tréfában, minden kíváncsiság egy mosolyban végződött. Még az uralkodóság is csak félig tette komollyá;

⁸ In conloquiis humillimoruin civilissimus fűit, deteslans eos, qui sibi hanc voluntatem humanitatis inviderent. Spart., *Hadr.*, 20.

⁹ Spart., *Hadr.*, 16.

¹⁰ Curiositatum omnium explorator. Tértűl!., *Apol.*, 5. V. ö. Spart., *Hadr.*, 1, 14, 15, 16, 19, 20; Dio Cassius, LXIX, 3. Euseb., *Chron.*, ad ann. 1 et sequ. Hadr.

¹¹ Dio Cassius, LXIX, 3, 4; Aurelius Vidor. Épít. XIV, 2; Juhan., *Caes.*, 24 1., Spart.

magatartásában, mindig megvolt annak a leginkább »futólagos és változatos» embernek a könnyedsége és nemtörődömsége, aki valaha is élt.¹²

Mindez toleránssá tette. A korlátozó törvényeket, melyek a kereszténységet közvetve sújtották és állandóan kihágássá tették, nem vonta vissza; nem egyszer engedte, hogy alkalmazzák azokat; de személyes hatáskörében enyhítette súlyukat.¹³ E tekintetben felette állt Traj annak, ki, bár nem volt philosophus, teljesen kialakult tant vallott az államról és Antónia nusnak meg Marcus-Aureliusnak, kik, mint elveknél hódoló emberek, helyesen vélték cselekedni az üldözéssel. Hadrian laza erkölcei e tekintetben jó következménnyel jártak. Sajátja a monarchiának, hogy a fejedelem hibái még inkább hasznára válnak a közjónak, mint előnyös tulajdonságai. Egy elmés nevetőnek, egy koronás Lucianosnak a könnyűvérsége, mellyel a világot olybá tekintette, mint valami frivol játékot, kedvezőbb volt a szabadságra, mint a feddhetetlen császárok komoly ünnepélyessége és fenkölt erkölcsisége.

Hadrian első gondja volt, hogy lebonylítsa a súlyos örökséget, melyet Trajan hagyott reá. Hadrian kiváló katonai író volt, de nem hadvezér. Világosan látta annak lehetetlenségét, hogy az újonnan meghódított tartományokat, Armeniát, Mesopotamiát, Assyriát megtarthassa. Lemondott róluk. Bizonyára ünnepélyes óra volt, amikor első ízben történt, hogy a sasok meghátráltak és a birodalom beismerte, hogy túlment programján; de bölcs dolog vált így cselekedni. Rómának Perzsia, ugyanúgy, mint Germania, elérhetetlen volt. Az ezirányban indított nagy vállalkozások, Crassusé, Trajané, Julianusé, kudarcot vallottak, míg a korlátoltabb célú vállalkozások, Lucius Verusé, Septimus Severusé, melyek a parthus biro-

¹² Semper in omnibus varius. Spart., *Hadr.*, 14. V. ö. Fronton., *Epist ad M. Aur. de ferii-s AIs.*, 3 (Naber, 216 L).

¹³ Melitón, *id. Eus., H. E.*, IV, XXVI, 7.; 10; Tertull., *Apol.*, 5; Szent Jeromos, *De viris ill.*, 19.

dalomnak nem gyökerében való megtámadására, hanem csak a római birodalomhoz közeli hűbéres tartományok elszakítására irányultak, sikerrel jártak. A nehézséget, mely az ilyen, a római büszkeséget megalázó lemondással kapcsolódott, még növelte a bizonytalanság, mely Hadriannak Trajan részéről való adoptálása felől uralkodott. Lusius Quietusnak és Március Turbónak a rájuk bízott végső feladatok fontossága majdnem az övével egyenrangú címet adott. Quietust megölték¹⁴ és sejtethető, hogy a zsidók, kik mindig figyelve lesték ellenségeik halálát, hogy az égi bosszúállás jelét ismerték fel benne, e tragikus végben büntetését látták a rossznak, amit a vad berber okozott nekik.¹⁵

Hadrian egy évet töltött el vele, amíg visszaért Rómába; mindjárt eleinte megkezdte azt az utazgató életmódot, mely uralmát örökös műkedvelő kirándulások sorozatává tette, keresztül-kasul a birodalom tartományain.¹⁶ Egy második év után, melyet a közigazgatás legsúlyosabb kérdéseinek szentelt és amely termékeny volt szervezeti reformokban, körültra indult, melynek során meglátogatta Galliát, a Rajna partját, Bretagnet, Hispániát, Mauritániát, Carthagót. Hiúsága és régészeti kedvtelése a városalapítónak és az ősi emlékek megújítójának szerepéről álmodoztatta. Különben is nem tartotta jónak a katonákra nézve a helyőrségi henyélest és a nagy közművekben módot

¹⁴ Spart., *Hadr.*, 5, 6, 7, 9, 15; Dio Cassius, LXIX, 2; Themistius, orat. XVI, 205 1. (*Grat. act. ad Theod. Aug.*) Ammianus Marcellinus, XXIX, 5. Cavedoni tévesen vélte elmosódva Quietus nevét látni a görög *Corpus* 4616 sz. feliratában. L. Waddington, *Inscr. de Syrie*, 2305 sz.

¹⁵ L. *Az Evangéliumok*, 510, 513, 514 1. Bizonyos kritikusok szerint Lusius Quietus Judith könyvének Holophernese. — Julianus és Pappus legendáját illetőleg 1. a megjegyzést *Megilath Taanith* 29 § (Graetz és Derenbourg urak magyarázataival).

¹⁶ Ez utazások chronológiájára nézve Noel Desvergers új rendszerét követjük (*Biogr. génér., Adrien*), mely körülbelül egyezik Greppo abbéével (*Mém. sur les voy. de l'emp. Adrien*, Paris, 1842). V. ö. Eckhel, VI, 480 és köv. 1.

látott foglalkoztatásukra. Innen az a számtalan létesítmény, mely Hadrian korából való, utak, kikötők, színházak, templomok. Egész sereg építész, mérnök, művész volt körülötte, megszervezve, mint valami légió.¹⁷ Minden újjászületni látszott a tartományokban, ahova lábát tette, mindent felfrissítettek.¹⁸ A császár buzdítására aláírások útján roppant társulatok alakultak a nagy művek elvégzésére; az állam rendszerint belépett a részvényesek sorába. Minden város, melynek ha csak egy csipetnyire is volt hírneve és amelyről a klasszikus szerzők említést tettek, biztosra vehette az archeológus Caesar támogatását. így szépítette Carthagót, melyet egy új városrészsel nagyobbított; az clomlásra jutott városok mindenféle kikeltek romjaikból és felvették a *Colonia Aelia Hadriana* nevet.¹⁹

Rövid római időzés után, amely alatt, a 121. év folyamán, helyreállította a *pomoerium* övét,²⁰ újabb útra indult, mely körülbelül négy és fél évig tartott és melynek során bejárta az egész Keletet. Ez az utazás még ragyogóbb volt, mint az első.²¹ Azt lehetett volna mondani, a régi világ feltámadt egy jótékony isten léptei nyomán. Csodálatosan jártas lévén az ó-kori történelemben, Hadrian mindent látni kívánt, minden iránt érdeklődött, azt akarta, állítsanak helyre mindent, ami volt.²² Hogy tetszését megnyerjék, igyekeztek feléleszteni az elmúlt művészeteket;

¹⁷ Aurelius Victor, *Epit.*, 14; Alex, kron., ad ann. 123. V. ö. Letronne, *Inscr. d’Egypte*, 16 sz.

¹⁸ Pénzérmek ilyen felirattal: RESTITVRORI vagy RESTITVRI ORBIS TERRARVM vagy LOCVPLETORI ORBIS TERRARVM. Eckhel, VI, 486—501 1.; Cohen, II, Hadr., 445—1088. — *Mém. de l’Acad. des Inscr.*, régi rov., XLVII, 331 1. A *Σωτηρ του κόσμου* jelző: *Corp, inscr. gr.*, 4336, 4337 sz. I, *Journ. des Sav.*, 1873 dec., 750—751 1.

¹⁸ Például Therrae Byzacenában és Zama, Numidiában (*Corpus inscr. lat.*, VI, 1685—1686 sz. v. ö. 1684 sz.). V. ö. Petra (érmek). Petra nagyszerű romjai Hadrian korából valók.

²⁰ Orelli, 811 sz. ’

²¹ Spart., *Hadr.*, 19.

²² L. a vaticani gregoriánus múzeum 8. sz. termét.

bizonyos neo-egyiptomi stylus divat lett; neo-phoeniciai stylussal is próbálkoztak.²³ Körülötte hemzsegték a philosophusok, rhetorok, kritikuskok. Mintha Nero lett volna, leszámítva az örültséget. Egész sereg régi eltűnt civilizáció vágyakozott újjászületni, ha nem is ténylegesen, de az archeológusok és historikusok írásaiban. Így a byblosi Herennius Philo, talán egyenesen a császár sugalmazása folytán, megkísérli, hogy rátaláljon a régi Phoeniciára. Új ünnepek, a görögök példájáról másolt *hadriani* játékok megegyeszer i emlékezetbe idézték a hellén élet fényét; mintegy általános renaissance ja volt az antik világnak, ragyogó, de kevésbé őszinte, kissé színpadias renaissance; a nagy római haza kebelében mindegyik ország ráeszmélt kérdésesi jogcímekre és ragaszkodott hozzájuk. E sajtóságos látvánnyal szemben a halottaknak az a feltámadásféléje jut az ember eszébe^ melynek századunk tanúja volt, mikor az egyetemes jóindulat egy pillanatában nekiálltak mindent restaurálni, kijavítani a góth templomokat, újra megszervezni az elfelejtett zarándoklásokat, ismét divatba hozni az ünnepeket, a régi szokásokat.

Hadrian, aki műveltségre inkább görög volt, mint római, jó szemmel nézte ezt az eklektikus mozgalmat és hathatósan elősegítette azt. Amit Kis-Ázsiában véghezvitt, valóban csodálatos volt. Cyzicus, Nicea, Nicomedia újjáéledt gondoskodásából; a leggazdagabb építkezésű templomok örökítették meg mindenütt a művelt uralkodó emlékét, ki mintha azt akarta volna^ hogy egy megfiatalodott világ keltezze magát tőle. Syria nem kevésbé kapott részt a kegyből. Antiochia és Daphné a világ legelbájolóbb helyeivé váltak; ami a festői építészet leleményeitől, a tájképezés ötleteitől, a hydraulikus gépezet erőfeszítéseitől kitel, mind felhasználásra került e végett.²⁴ Részben még Palmyra is megújult a nagy császári építész munkájából és

²³ *Mission de Phénicie*, 158 stb. 1.

²⁴ Malala, 278 1. Bonn.

mint egy csomó más város is, a *Hadrianopolis* nevet vette fel.

A világ soha nem élvezett, nem remélt annyit. A barbárokról, túl a Rajnán és a Dunán, csak alig hogy előérzettel lehetett. A császár szabadelvű szelleme mindenütt bizonyos meglepődést keltett. Még a zsidók is megoszlottak. Azokat, akik Bethcrben és a Jeruzsálemtől délre eső falvakban voltak összegyömöszölve, mintha valami komor düh tartotta volna megszállva. Csak egy gondolatuk volt, erővel elfoglalni a várost, melybe tilos volt a bemenetelük és visszaadni az Istentől kiválasztott halomnak régi tisztességeit. Ami a mérsékeltebb pártokat, különösen a Trajan alatti egyiptomi katasztrófák félig keresztény és essenus életbenmaradottjait illeti, Hadrian eleinte nem volt nekik ellenszenves. Azt képzelték, Quietus halálát azért rendelte el, hogy megbüntesse a zsidókkal szemben elkövetett kegyetlenségeiért. Egy pillanatilán még az a remény is megvolt bennök, hogy az eklektikus császár annyi egyéb szeszély között Izrael feltámasztására is kedvet kap. Egy jámbor alexandriai, hogy e gondolatoknak keletet szerezzen, ismét elővette a már sikerrel használt formát. Feltette, hogy egy sibylla, Isis nővére, zúrós látomást lát a megpróbáltatásokról, melyek a végső századokra várnak.²⁶

²⁵ Steph. Byz., a *Πάλμυρα* szó alatt; *Corpus inser. gr.*, 4482, 6015 sz.; Waddington, *Inscr. gr. de Syr.*, 2440, 2585 sz.; de Vogüé, *Inscr. sémit, de Stjr.*, 16 sz. és 50 l., 1 jegyzet. V. ö. Spart., 20.

²⁶ A sibyllai versek V. könyve az, melynek élére oda lehet tenni legalább is egy részét a III. könyv 3. §-ából, mely helytelenül került ide, régebbi részek közé. L. Alexander, *Orac. sib.*, I, 117 és köv. 1.; II, 355 és köv. 1.; edit, alt, VI és köv., XXVIII—XXIX, 96 és köv. 1. Figyelembe veendő, a 3. §-ban, a 388—400 vers, mely, szerintünk, Vespasianusra vonatkozik, kiről az V. könyv szerzője azt hiszi (39 vers), hogy Titus ölte meg (v. ö. III, 398—400 és V, 39 és IV Esdr., XI, 30 és köv.; XII, 23 és köv.), továbbá a célzás a polgárháborúra (410—413, 464—469 vers), az Antikrisztus Neróre (470 vers), a Rómától (Trajan alatt) meghódított Babylonra (384 vers). A két szakasz stylusa azonos és az V. könyv igen jó folytatása és

Mindjárt az elején fellángol a gyűlölet Róma ellen: »Óh! szűz, puha és dusálkodó leánya a latin Rómának, ki a bortól részeg rabszolganő sorsára jutottál, mily hymenek várnak reád! Hányszor lesz, hogy a durva úrnő megbíálja gyenge hajadat!«²⁷ A szerző, ki egyszerre zsidó is meg keresztény is,²⁸ úgy nézi Rómát, mint a szentek természetes ellenségét. Egyedül csak Hadriant részesíti az igazi csodálat hódolatában.²³ Miután felsorolta Julius Caesartól Trajanig a római császárokat, a sibylla azt látja, hogy trónra lép »egy ezüstkoponyájú ember, kinek neve egy tengernek a neve. Senki se ér fel vele tökéletességben; mindent fog tudni.³⁰ A te uralkodásod alatt óh kitűnő, kimagasló, ragyogó uralkodó és sarjaid alatt³¹ fognak történni a dolgok, melyeket elmondok®. mintegy második része a 3. § nak. Figyelembe veendő mindkét helyen a düh a templom lerombolói ellen (III, 302, 328—329; V, 36, 149—150, 159—160, 225—226, 397 és köv., 407 és köv.).

²⁷ *Carm. Sib.*, III, 356—362.

²⁸ A szerző zsidó volta a 256. versből következik. Abban az időtájban, amikorról e költemény származik, a rabbinikus zsidóság körülbelül már eltűnt Alexandriából. L. *Az Evangéliumok*, 512 l.

²⁸ V. könyv, 49—50 vers. E versek bizonyítják, hogy a könyvet Hadrian uralkodása alatt írták. E fejedelem halála után már nem volna érthető az ily magasztalás. A sibyllai szerző oly mélységesen zsidó, oly erélyesen átkozza a zsidó nemzet elpusztítóit, hogy nem lehet feltenni, Bar-Coziba háborúja után ily hízelgő szavakkal szólt volna Hadrianról. A rövidség, mellyel Hadrian utódaira szól (50—51 v.), nem hogy Antoninus vagy Marcus-Aurelius uralkodása idejébe utalná a költeményt, de ellenkezőleg, azt bizonyítja, hogy Hadrian még életben volt; mert ha nem, a szerző, ahelyett, hogy ily kivételes módon aposztrofálná őt, tovább folytatná a felsorolást (v. ö. VIII, 65 és köv.; III, 52). Végül, ami Jeruzsálemtől szól, korábbinak tűnik fel előttem Aelia felépítésénél.

³⁰ *KKL πάντα ιοήβη*. A VIII. k., 56 v.-ben ez a mágiára vonatkozik. *Cuncta de se scisse*. Spart, *Aelius*, 3.

³¹ 50 v. E vers és az utána következő szándékosan határozatlan. Az időköz Antoninus, Verus, Marcus-Aurelius adoptálása és Hadrian halála között nagyon is rövid, semhogy arra lehetne tenni a költemény megszerkesztését. V. ö. *Carm. sib.* VIII, 50 és köv.

Ezután a sibylla, megfelelően a szokásnak, a legkomorabb képeket festi; az összes csapások egyszerre zúdulnak alá, az emberek tökéletesen romlotiákká válnak. A messiási vajúdas kínjai ezek.³² Nero, i ki már több, mint ötven éve halott, még mindig lidércnyomása a szerzőnek.³³ E vészes sárkány, e komédiás, övéinek c hóhéra, a választott népnek e gyilkosa, a véget nem érő háborúk c gyujtogatója, vissza fog térni, hogy vetélykedjen Istennel. A médek-nél és perzsáknál, kik befogadták, a legsötétebb csel-szövényeken törí a fejét. A párkáktól vitetve a levegőn át hamarosan el fog érkezni, hogy újból ostora legyen Nyugatnak. A szerző még hevesebb kifakadás-sal³⁴ támad Róma ellen, mint amilyennel kezdte.

Állhatatlan, romlott te, várományosa a legrosszabb sorsnak, kútfeje és vége minden szenvedésnek, mert a te öledben pusztul és támad szüntelen újra a teremtés, forrása a gonosznak, ostor, az a pont, hol minden elvégződik a halandóknak, mely ember szeretett téged valaha is? Mely trónjavesztett király végezte nálad békességben tisztelni való életét? Te tetted, hogy a világ megváltozott egész a legbelsőbb redőkig... Valamikor tündöklő nap ragyogása hatotta át az emberiség kebelét, a próféták egyvéleményű szellemének sugara, mely táplálékot és életet vitt mindenkinek. E javakat te elpusztítottad. Ezért lesz, gőgös úrnő, eredete és oka a legnagyobb bajoknak, hogy a kard és a romlás csap le majd reád... Halljad, oh! emberek átka, a sívító hangot, mely megjelent neked a balsorsot.

Az égből alászállott boldogságos zsidók isteni serege lakja majd Jeruzsálemet, mely a helytől, hol fekszik, Jaffáig fog terjedni és felnyúlik a fellegekig.

³² 7 4 vers. *Υβρατίω κ«ιρώ, ὄρs πάγκαχοι, ὄνδρεs ἴβονταν.*

³³ 28 és köv., 137 és köv., 215 és köv., 410 és köv. v.

³⁴ V k., 227 és köv. v.

Nem lesznek többé harsonák, nem lesz már háború; mindenféle örökkévaló győzelmi jelvények fognak állani, emlékéül a gonoszon aratott diadalnak.

Akkor aztán az égből ismét leszáll egy rendkívüli ember, ki kinyújtá kezét a gyümölcsös erdő felett, a héberek legjobbika, ki szép szavaival és szent ajkával egykor megállította a napot.

Ez kétségtelenül Jézus, ki keresztre feszítletésével jelképezi a karjait kinyújtva tartó Mózes³⁵ és Jozsuét,³⁶ a nép megmentőjét.

Szűnj meg végre szivedet marcangolni, oh! isteni, nemzetségből való leányzó, kincs, egyedül szeretni való virág, elbájoló fény, gyönyörúséges hajtás, drágaságos mag,³⁷ kecses és szép leánya Judcának, ki mindig telve vagy égi himnuszok hangjával. A csclszövényes szívű görögök³⁸ tisztában lába nem tipor többé földeden; hanem körülvesz a tisztelete hírneves gyermekeidnek, kik a szent múzsák zenéje mellett, mindenféle áldozások és kegyes imádságok között terítik meg az asztalt.³³ Akkor aztán az igazaknak, kik a rettegés kínjait viselték, több boldogságban lesz részök, mint amennyi rosszat szenvedtek. Azok ellenben, kik szentségtörő káromlásukat szórták az ég ellen, hallgatásra és rejtőzködésre kényszerülnek, míg a világ arca megváltozik. Égető tüzeső fog aláhullani a fellegekből; az emberek nem gyűjtik többé az édes kalászt; nem lesz vetés, aratás, amíg a halandók el nem ismerik a legfelsőbb, halhatatlan, örökkévaló Istent és megszűnnek imádni halandó dolgokat, kutyákat, keselyüket, melyeknek Egyiptom a profán szájak

³⁵ Exod., XVII, 12. ,

³⁶ A Septuaginta fordításában Jozsue neve *Ἰησοῦς*. V. ö. Justin., *Dial.*, III, 113.

³⁷ V. ö. Esdras Apokalypsisét. *Az Evangéliumok*, 353 l.

³⁸ Vagyis a pogányok.

³⁹ Az eucharistikus asztalt, mely a régi áldozásokat helyettesíti.

és esztelen ajkak hódolatát kívánja. Csak a héberrek szent földje⁴⁰ fogja megteremni önmagából mind a többieknek megtagadott dolgokat; méz-patakok erednek a sziklákból és forrásokból, ambroziás tej folyik majd az igazak számára, mert égő jámborsággal és eleven hittel reménykedtek az egy Istenben, aki minden dolgok atyja, egyetlen és legfőbb.⁴¹

Végül fellép a háromszor bejelentett szülőgyilkos szökevény.⁴² A szörnyeteg vérrel árasztja el a világot. Elfoglalja Róma városát és oly tűzvészt gyújt benne, amelyet még sohasem láttak. Általános összecsapás következik a világon; az összes királyok, az összes arisztokraták elpusztulnak, hogy békéjük legyen az igazaknak, vagyis a zsidóknak és a keresztényeknek. A szerző örvendezése Róma pusztulásán harmadszor is kitör.

Apagyilkosok, tegyetek le büszkeségeikről és bűnös gőgötökről, ti, akik gyermekekre tartogatátok gyalázatos öleléseiteket, kik a kicsapongás házaiba vittétek az addig tiszta és most az erőszaknak és a legnagyobb gyalázatnak kitett fiatal leányokat..⁴³ Hallgass, szerencsétlen gonosz város, ki azelőtt tele voltál kacagással. A szent szüzek nem találják meg többé kebledben az isteni tüzet, melyet táplálnak; kialudt ez az oly gondosan őrzött tűz, mikor másodszor láttam egy másik templomot összeomlani,⁴⁴ felgújtva tisztátlan kezektől, a mindig virágzó templomot, Isten

⁴⁰ V. ö. 327 és köv. v. V. ö. *Az Evangéliumok*, 521 1.

⁴¹ 259 és köv. v.

⁴² 360 és köv. v. V. ö. Lactant., *De mórt, persec.*, 2.

⁴³ Célzás a zsidó leányokra, kikel Titus győzelme után Róma proslitutiós házaiba hurcollak. Jos., *B. J.*, VI, IX, 2—4. V. ö. Derenbourg, *Pál. d'apres les Thalm.*, 293—294 1.

⁴⁴ A sibylla úgy szerepel, hogy mindig él és azonosságának megőrzése mellett tanúja a történelem eseményeinek. Elterjedt vélemény volt, hogy amikor a jeruzsálemi templom Vespasianus alatt összeomlott, Rómában Vesta templomában kialudt a tűz.

állandó szentélyét, melyet szentek építettek, megromolhatatlanul az örökkévalóságnak... Mert nem közönséges agyagból formált istent imád ez a nép; nála az ügyes munkás nem faragja a márványt; a lelkeket csábító arany nem tisztelet tárgya. Áldozásokkal és szent hekatombákkal tisztelik ők a nagy Istent, kinek lehelle te éltet mindent.

Egy kiválasztott ember,⁴⁵ a Messiás, leszáll az égből, győzelmet arat a pogányokon, megépíti Isten szeretett városát⁴⁰ mely a napnál ragyogóbban születik újra, megalkot benne egy megtestesült⁴⁷ templomot, több stadiumnyi kerületű tornyot, mely a fellegekig ér, hogy az összes hívek lássák Isten dicsőségét. A régi civilizáció székhelyei, Babylonia, Egyiptom, Görögország, Róma rendre eltűnnek; Egyiptom kolosszusai ledőlnek és elborítják a talajt; de a gyolcsruhás papok egyike megtéríti honfitársait, rábírja őket, hogy szakítsanak régi rítusaikkal és építsenek templomot az igaz Istennek.⁴⁸ Ez azonban nem tartóztatja fel az antik világ végét. A csillagzatok összeütköznek; az égi testek lehullanak a földre és az ég csillagtalan marad.⁴⁹

Hadrian alatt volt tehát Egyiptomban egy csoport jámbor monotheista, ki a hébereket még mindig az igaz és kiváltképpen szent népnek tartotta,⁵⁰ a jeruzsálemi templom lerombolásában látta a megbocsáthatatlan bűnt, a római birodalom bukásának igazi okát, a gyűlölet és a rágalmak fészkrét alkotta a Flaviusok ellen,⁵¹ remélte a templom és Jeruzsálem feltámadását, a Messiást Isten kiválasztott embere-

⁴⁵ *Ἀτηρ μακαρίτης* (413 v.).

⁴⁸ V. ö. Apók., XX, 9.

⁴⁷ *Εύσαρκον* (422 v.).

⁴⁸ 491 és köv. v. (v. ö. 504 v.)_ Ezsaiás XIX, 18—25-től és Onias templomából (Jos., *Ant.*, XIII, III, 1). sugalt gondolat.

⁴⁹ 511—530 v.

⁵⁰ *Εβραίων ἀγιοί πιστοί και ναός ἀληθής*. 160 V.

⁵¹ 39 v. A sibyllai szerző elfogadja a népies vélekedést, hogy Titus ledöntötte a trónról apját, Vespasianust.

ként fogta fel, e Messiást Jézusban látta és olvasta János Apokalypsisét.⁵² A zsidó és a keresztény történelmet illetőleg Egyiptom már régtől hozzászoktatott bennünket a sajátságosságokhoz; vallási fejlődése nem synchronikus a világ többi részének vallási fejlődésével. xáz oly hangok, mint aminőket az imént hallottunk, semmikép se számíthattak visszhangra se a tiszta judaismusnál, se Szent Pál Egyházaiban. Főként Judea egy órára se lett volna hajlandó Hadriant olybá tekinteni, mint a legjobb embert, se pedig, hogy ily reményeket fűzzön hozzá.

⁵² V. ö. például *Carm. sib.*, V, 154—160 és Apók., XI, 1; XVII, 5.

II. FEJEZET.

Jeruzsálem újjáépítése.

Syriai barangolásai folyamán Hadrian látta a helyet, ahol Jeruzsálem állt vala. A város ötvenhét év óta ült pusztulásban, helyükből kifordult és egymásra omlott óriási tömbök halmazának képét tárva a szem elé. Sión hegyének tetején csupán egy-néhány szegényes, legnagyobbrészt keresztény, ház-csoport volt látható. Ahol a templom állott, sakálok lepték el a helyet. Egy ízben, mikor Rabbi Akiba néhány utitársával odazarándokolt, onnan, ahol a szentek szentje volt, egy ilyen állat ugrott ki. A zarándokok könnyekre fakadtak: Oh! jaj, — mondták, — ez az a hely, melyről írva van: »Aki profán ember beteszi a lábát, meghal.;, és ime, sakálok futkároznak benne!« Akiba azonban nevetésbe tört ki és oly jól magyarázta a jóslatokat, hogy mindnyájan így kiáltottak fel: »Akiba, te megvigasztal újál bennünket! Akiba, te megvigasztaltál bennünket!«¹

E romok olyan gondolatot keltettek Hadrianban, mint az összes romok, melyeket látott, vágya támadt felépíteni az elpusztított várost, gyarmatosokat ültetni beléje és a maga vagy családja nevével nevezni el azt. Judea ekként visszaadtnék a kulturá-

¹ Bab. Talm., *Maccoth*, 24 b; Midrasch rabba a *Siralmakul*, V, 18 (81 c föl.).

nak.² Jeruzsálem, mint a rómaiak kezében levő megerősített hely, arra szolgált, hogy sakkban tartsa a zsidó lakosokat.³ Egyébiránt Syria összes városai, Gerasa, Damaszkus, Gaza, Petra, rómaiásan újra épültek, új létkorszakba kezdtek vagy pedig az utazó isten nevééről nevezték el magukat.⁴ Jeruzsálem nagyon is híres volt, semhogy kivétel lett volna a történelmi dilettantismus és egyetemes megújítás e mozgalma alól.

Valószínű, hogy ha a zsidók kevésbé lettek volna bezárkózva eszméikbe, ha akadt volna köztük valamely Byblosi Philo, ki a zsidó múltat egyszerűen mint dicsőséges és értékes változatot tüntette volna fel az emberiség különböző irodalmi, vallási és philosophiái között, a kíváncsi és intelligens Hadrian el lett volna ragadtatva és újra felépítette volna a templomot, ha nem is éppen úgy, ahogy a doktorok akarták, de a maga eklektikus módjára, mint a régi kultuszok nagy barátja. A Talmud tele van Hadriannak híres rabbikkal⁵ folytatott beszélgetéseivel, melyek kétségtelenül költöttek, de jól egyeznek e császár

² Ez a jelentése az igába fogott ökröknek, melyek az alapítási érmen láthatók (Madden, *Jew. coin.*, 212—213 l.; de Saulcy, XV ábra, 5 sz.). Helytelenül vélték, hogy ez az *aratum templum*, melyről szól Szent Jeromos, *In Zach.*, VIII (III, 1751, Mart.) és Mischna *Taanith*, IV, 7; Jer. Talm., *Taanith*, IV, 8, 69 b föl.; v. ö. Mikeas, III, 12. L. Vaillant, *De num. aer. col.*, I, 155, 224 l. Lehet, hogy a colonia kerületét barázdával vonták meg.

³ Dio Cassius LXIX, 12; *Alex. króm.*, 119 év; Epiphan., *De mens.*, 14—15. Eusebius (H. E., IV, VI, 4) és Szent Jeromos (*Chron. ad ann. 7 et 20 Hadr.*, Epist., XXVII és CXXIX) Aelia alapítását a háború utánra teszi; de inkább Dió, az alexandriai krónika, Epiphanes előadását kell elfogadni. Aelia alapítási érmén (Madden, 212 l.) nincs rajta P. P. Tehát 129-nél korábbi való.

⁴ *Corp. inser. gr.*, 4667; Gerasa, Damaszkus, Gaza, Petra érmei.

⁵ Így Rabbi Josue, Bereschith rabba, XXVIII, LXXVIII f. *init.*; Midrasch *Ruth*, I, 17; *Koh.* I, 7; *Eszter*, IX, 2; Bab. Talm., *Pagiga*, 5 b; *Berakoth*, 56 a. V. ö. *Secundus* philosophiái regényét.

jellemével, ki nagy műkedvelő volt, szeretett csevegni, kérdegetni, kíváncsi volt a bizarre dolgokra, mindent tudni akart, hogy azután mindenben tréfálkozzon. Azonban a legsúlyosabb sértés, mellyel az abszolút pártokat illetni lehetett, az, ha az ember türelmes irántuk. A zsidók e tekintetben teljesen olyanok voltak, mint a korunkbeli exallált katolikusok. Az ily meggyőződések nem tűrik, hogy egyszerűen kimérjék a részüket; mindent akarnak. Szektának vétetni a többi között, ez annak a vallásnak, mely az egyedüli igaz vallásnak véli magát, a legsúlyosabb sértés; inkább helyezték törvényen kívül, inkább üldözzék; ez a viszontagságos állapot isteni megjelölésnek számít. A hívőknek tetszik az üldözés; mert abban, hogy az emberek megvetik őket, kiváltságos voltuk jelét látják, lévén, hogy szerintük az emberek gonoszsága természetből fogva ellensége az igazságnak.

Mi sem bizonyítja, hogy Hadrian, mikor Jeruzsálem felépítését tervbe vette, megtanácskozta a dolgot a zsidókkal vagy pedig igyekezett megegyezésre jutni velök.⁶ A mellett se szól semmi, hogy érintkezésben volt a palesztinai keresztényekkel, kik külsőleg kevésbé különböztek a zsidóktól, mint a többi országbeli keresztények. A keresztények szemében Jézus összes próféciái megdőlteknek látszottak volna, ha a templomot újra felépítik.⁷ A zsidóknál viszont általános várakozás volt a templom helyreállítása. A jabnei judaismus, templom nélkül, kultusz nélkül, rövid interregnumnak tűnt fel. A tizedet tovább fizették a papoknak; a levitikus tisztaság szabályait nem szün-

⁶ *Bereschith rabba*, 64 f. Ugyancsak gyenge tekintély. V. ö. Epiphanius, *De mensuris*, 14, ου μὲν τὸ ἰσχυρ.

⁷ Barnabás levele, 16 f. (Gebhardt és Harnack kiad., vagy a Hilgenfeldtől rendezett 2-ik kiad.) A szöveg olvasásában Hilgenfeldt tartok, *οὐκ ἔστιν ἡ ἀρχὴ τῶν ἐχθρῶν ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς*, ami alatt a keresztények értendők. E helyből hibásan következtették, hogy a zsidók elkezdték újjáépíteni a templomot. Itt a templomnak csak szellemi helyreállításáról van szó, ahogy a szerző magyarázza: *πῶς οὐκ οἰοῦσθε ἡμετέρας*, stb. L. *Az Evangéliumok*, yib. 1.

tek meg szigorúan betartani. A köteles áldozásokat elhalasztották arra az időre, amikor a helyreállítás már megtörtént;⁸ de a helyreállítást csak a zsidók, végezheték el; a legkisebb vétség a törvényi szabványok ellen szentségtörés számába ment volna.⁹ A jámbor izraelita szívesebben, látta, hogy a szentély néz éjjeli vadállatoknak legyen a búvóhelye, semmint, hogy helyreállítását egy profán gúnyolódónak köszönje, ki miután felépítette, nem mulasztotta volna el, hogy epigrammákat faragjon a bizarr istenekre, kiknek néha helyreállította az oltárait.

Jeruzsálem a zsidóknak majdnem ugyanolyan szent valami volt, mint a templom. Valójában nem is tettek különbséget a kettő között és a várost már akkoriban a *Beth hamniigdas* névvel jelölték meg. A Tzszdzm-eket, mikor tudomásukra jutott, hogy Isten városa nélkülök fog újjátamadni, düh fogta el. Közvetlenül Quietus és Turbo öldöklései után voltak. Judeára a legnagyobb rémuralom súlyosodón; megmozdulni lehetetlen volt; de már akkor előre lehetett látni, hogy oly forradalom fog kitörni, mely minden előzőnél rettenetesebb lesz.

Hadrian alkalmasint már 122-ben kiadta a parancsokat és a helyreállítás megkezdődött. A lakosság főként veteránokból és idegenekből állott.¹⁰ A zsidókat kétségtelenül nem kellett elzavarni; saját érzéseik is elegendők voltak reá, hogy távol maradjanak. Viszont a keresztények, úgy látszik, bizonyos mértékben iparkodva tértek vissza a városba, mihelyt az lakhatóvá vált.¹¹ A várost hét részre vagy szigetre osztották, melyek mindegyikének egy ampho-

⁸ Jer. Talm., *Schabbath*, I, 6. V. ö. a tizennyolc áldást és a gyakori mondatot FUZT¹ "ΠῖΟ (Derenbourg, *Palestine*, 403 I.).

⁸ *Beresith rabba*, 64 f.

¹⁰ Dio Cassius, LXIX, 12, *ἀλλοφύλων*; Euseb., *Theoph.*, 9; Vaillant, *De numm. acr. col.*, I, 221 I.

¹¹ Erre mutat Epiph., *De mensuris*, 14, 15. V. ö. Eus., *H. E.*, IV, VI, 4 (Khorenei Mózes, II, 60).

darchon állott az élén.¹² A templom roppant alapfalai, melyek még megvoltak, maguktól kínálkoztak, hogy az új városnak odaépítsék a főszentélyét.¹³ Hadrianak volt rá gondolja, hogy a templomok, melyeket a keleti tartományokban emeltetett, emlékeztessenek Róma kultuszára és a tartományoknak a metropoliszal való kapcsolatára.¹⁴ Hogy Rómának a helyi kultusz felett aratott győzelmét jól kitüntessék, a templomot a capitoliumi Jupiternek,¹⁵ Róma kiváltképpen való istenének szentelték, kinek magatartása és homoly méltósága emlékeztetett Jehevahra és akinek a zsidók Vespasianus óta adót fizettek. Az épület betonstyl-épület volt; mint a Hadriantól fogva épült legtöbb syriai templomban, a homlokzat síkját boltív szakította meg, mely alatt állt az isten óriási szobra.¹⁶

Venus kultusza nem kevésbé esett bele a colonia alapítójának választásába, mint Jupiteré. Hadrian mindenfelé emeltetett templomokat Róma e védő istenségének és személyes alkotásai között a legjelentékenyebb Venusnak és Rómának az a nagy temploma volt, melynek maradványai még ma is látha-

¹² Alex, krón., 119 év.

¹³ Dio (LXIX, 12) [Xiphilin?] azt mondja, hogy a capitoliumi Jupiter templomát & *τον τον (z)ρον τόπον* építették. Constantin után Jupiter templomát bizonyosan lerombolták. Az Egyházatyák elfogultságból a templom területét rendszerint pusztá térnek tüntetik fel. Omar, mondják, csak szeméthalmokat talált ott (Modjir-eddin, 35, 41—43 l., Sauvaire ford.; 153, 226—227 l., cairói kiad.). Az omladékok, melyeket neki mutatnak (Guillaume de Tyr, I, 2), kétségtelenül Jupiter templomának maradványai voltak. Alkalmasint ugyanígy volt a falrészletekkel is, melyeket Szent Cyrill (Catech., XV, 15), Eusebius (*Demonstr. eoang.*, VIII, 406—407) és a *bordeauxi zárándok* (17 l., Tobler) idejében a régi templom maradványainak mondtak. Az összetévesztés Modjir-eddinnél, 35 l., nyilvánvaló.

¹⁴ így Ephesusban templomot emelt Róma szerencséjének ;

¹⁵ Dio Cassius, LXIX, 12; Eusebius, *H. E.*, IV, 6; Szent Jeromos, *In Isai.*, II, 8.

¹⁶ L. az aeliai érmeket Madden, 212 és köv. l.; Saulcy, *Numism. jud.*, XVI és XVIII ábra. V. ö. Vogüé, *le Temple de Jer.*, 62 l. és a syriai városok császári pénzérmeit.

tók a Colosseum közelében. Természetes volt, hogy a capitoliumi Jupiter mellett Venusnak és Rómának is legyen temploma Jeruzsálemben. A véletlen úgy akarta, hogy e második templom nem volt messze Golgothától.¹⁷ A keresztények részéről ez később sajátos megjegyzésekre adott okot.¹⁸ E szomszédságban sértést láttak a kereszténység ellen, ami Hadriannak bizonyára eszében sem volt. A munkálatok lassan haladtak és mikor, két évvel utóbb, Hadrian vissza-indult Nyugatra, az új *Colonia Aelia Capitolina* inkább tervezet volt még, semmint valóság.

A keresztények között sokáig keringett egy sajátos történet, nevezetesen, hogy egy Aquila¹⁹ nevű sinopei görög, kit Hadrian Aelia újjáalakítási munkálatainak intendánsává nevezett ki, Jeruzsálemben meg-

¹⁷ *Jézus élete*, 431 l., jegyzet (13 és köv. kiad.).

¹⁸ Eusebius, *Vita Const.*, III, 26; Szent Jer., Ep. 49 ad Paul. (IV, 2. r., 564 l., Marlianay); Sulp. Sev., *Hist., sacra*, II, 31 (v. ö. 30); Sozomen., II, 1; Socrates, I, 17.

¹⁹ Epiph., *He mens.*, 14—15 (v. ö. az Epiphenesuek tulajdonított kivonatot *De LXX interpretibus*); *Sifra*, sect. *Debar*, I, 9. Azt hisszük, hogy Epiphanes elbeszélése alapját illetőleg igaz; de a bibliafordító Aquilát összetéveszthette egy névtársával; a fordító ugyanis, úgy látszik, zsidó volt, Akiba egyik tanítványa. Az is lehet, hogy Aquilával, Priscilla férjével (*Cselek.*, XVIII, 2) és Theodotion-nal (Epiph., *De mens.*, 17) való összetévesztés folytán mondja Ireneaus Aquilát Z7oz/rrzoi.-nak és teszi Szent Epiphanes Sinopéba a születési helyét. A *Sifra* azután a keresztényektől felállított adatok után indulhatott Szent Epiphanes *αυτων πεν&δi>ιδην-λο*, mely Aquilát Hadrian apósának, vejének vagy legalább is családtagjának tüntethetné fel, visszhangot talál *Midrasch Tanhouma-han* (sect. *Mischpatim*, init., 265 L, amslerdami kiad.). Bizonyos kritikusok szerint -ez az állítólagos rokonság a *Felismerések* regény (VIII, 7 és köv.) Aquilájával való összetévesztésből ered, amely Aquila úgy szerepel, mint Clemens fivére és a flaviusi család tagja. Az ember nem tud eligazodni a tévedések ez útvesztőjében, melyet kiismerhetetlenné tesznek az összetévesztések Aquila, Onkelos, Clemens, Cieonymos, Calonymos között. Mindenesetre soha Hadrian rokona nem viselhetette az Aquila nevet. Ami Hadrian és Aquila egymáshoz való viszonyára vonatkozó talmudi hagyományokat illeti, 1. Jer. Talm., *Hagiga*. II, 1; Graetz, *Gesch. dér Juden*, IV, 2-ik kiad., 443 l., jegyzet.

ismerkedett az apostolok tanítványaival és jámborságuk megcsodálatuk hatása alatt megkereszteltette magát. Azonban a hit változtatása nem járt az erkölcsök változásával. Aquila nagy híve volt az astrologia hóbortjainak;²⁰ mindennap felállította a maga horoscopját; elsőrangú tudósnak tartották ezekben a dolgokban. A keresztények rossz szemmel nézték e műveleteket; az Egyház előljárói megintették az új hitsorsost, aki azonban ezt mibe se vette és ellenszolgált az Egyház felfogásának. Az astrologia súlyos tévedésekbe ragadta a sors és a végzet felől. Ez az összefüggéstelen elme ellentétes és egymással összeférhetetlen dolgokat akart együvé fogni. Az Egyház alkalmatlannak nyilvánította az üdvözülésre és eltaszította, ami mély bántódást keltett benne. Hadriannal való összeköttetése alkalmat szolgáltatott arra a különös otthonosságra, mely e császárnál a keresztények dolgai tekintetében észlelhetőnek látszik.

²⁰ E tulajdonság jól illik Hadrian környezetének a tagjaihoz, lévén, hogy Hadrian maga is mértéktelenül átadta magát e hívságoknak. Ammianus Marcellinus, XXV, 4; Spart., *Aelius Verus*, 3.

III. FEJEZET.

Hadrian viszonylagos türelmessége. — Az első apologisták.

Az idők a türelmességre hajlottak.¹ A collegiumok, a kegyes társulatok mindenfelé megsokasodtak.² A császár 124-ben³ Quintus Licinius Silvanus Granianus-tól, Ázsia proconsulától oly levelet kapott, amelyet teljesen az az érzés hatott át, mint amely Plinius tisztességesen emberi szép leveleit íratna. A komoly római tisztviselők valamennyiének ellen-szenves volt az oly eljárás, mely magától értetődő, tisztán a névvel, melyet valaki viselt, elkövetődnek vélt bűnökre következtetett. Granianus rámutatott, mily igazságtalanság kósza híresztelések, a népképzelem ötletei alapján ítélni el a keresztényeket, a nélkül, hogy valami más bünt lehetne reájuk bizonyítani, mint éppen csak hitvallásukat. Kevéssel utóbb megtörténvén a consularis provinciák kisorsolása, Granianusnak Caius Minicius Fundanus lett az utódja, egy érdemes bölcsész és irodalomkedvelő,

¹ V. ö. I Tim., II, 2.

² Waddington, *Fastes des prov. asiat.*, 197—199 l. V. ö. Cavedoni, *Cenni cronologici intorno allo data precisa dellé principali apologie*, stb. Modena, 1835; Borghesi, *Op.*, VIII, 464 és köv. l.

³ Mommsen, *De collegiis apud Romanos*, IV és V. f. „Séd religionis causa coire non prohibentur.“ *Digesta*, XLVII, XXII, *De coll, et corp.*

barátja Pliniusnak és Plutarchosnak,⁴ aki is egyik bölcsészi párbeszédében őt szerepelteti. Hadrian a következő válasszal felelt Fundanusnak:⁵

Hadrian Minicius Fundanusnak. Vettem a levelet, melyet a jeles férfiú, Licinius⁶ Granianus írt, akinek utódja lettél. Az ügy olyannak látszik előttem, hogy nem hagyható megvizsgálás nélkül, nehogy egyébként békés emberek háborúllást szenvedjenek és szabad tér nyíljon a rágalmazóknak. Ha tehát tartománybeli emberek, mint ahogy állítják, komoly panaszokat támaszthatnak a

⁴ Plinius, *Epist.*, I, 9; IV, 15; V, 16; Plut., *De cohib. ira*, az élné; *De tranquill. animi*. I. L. Waddington, *I. c.*; Mommsen, index az ifjabb Pliniusához, Keit kiad., 419 l.

⁵ Több kritikus kifogásokat támasztott e levél hitelessége ellen. Annyi bizonyos, hogy Hadrian levele nem hivatkozhat a hitelesség ugyanoly garanciáira, mint Plinius levele; a pogány gyűjtemények nem őrizték meg számunkra. Hogy Plinius levelével egy sorba állíthassuk, ahhoz az kellene, hogy birtokunkban legyen Hadrian adminisztrációs leveleinek gyűjteménye és a Minicius Fundanusnak szóló levél ott a kellő helyen legyen. Mindazonáltal az irat a hitelesség kedvező körülményei között szállott reánk. A latin eredetű, úgy látszik, Szent Justianus beillesztette első apológiájába (LXVII és LXIX f.) Eusebius lefordította görögre (*H. E.*, IV, Vili és IX; v. ö. *Chron.* ad ann. 8 v. 10 Hadr.); e fordítás a keleti másolóknak a latin átírására való képtelensége folytán Juslinus kéziratában az eredetinek foglalta el a helyét; lehet, hogy ezt az eredetű Rufinus őrizte meg számunkra. Meliton (id. Eus., *II. E.*, IV, XXVI, 10) említi a levelet, igaz, hogy apokryphok társaságában. V. ö. Tertull., *Apol.*, 5. Ami Hadrian levelének rovására szól, az Antoninus állítólagos levele (Eus., *H. E.*, IV, XIII), mely 165 táján készült és melynek, Tillemont nyomán, az összes kritikusok elismerték a hamisított voltát. Antoninus állítólagos levele célzást tesz Hadrian levelére; de ez nem az egyedüli eset, mikor egy apokryph irat úgy igyekszik hitelt szerezni magának, hogy egy igazira támaszkodik. Waddington úr kutatásai (*I. c.*), melyek az ázsiai tartomány császári legátusaira vonatkoznak, azzal, hogy megállapítják Granianus és Minicius Fundanus proconsulságának időpontját és megvonják politikai pályafutásuk lényeges vonásait, jelentékenyen növelik a hagyományos vélemény alaposágát.

⁶ Justinus és Eusebius *Serenius-t* mond. Azonban a feliratokban (*Corp. inser. lat.*, II, 4609; Mommsen, *Insc. regni Neap.*, 4496; Borghesi, *Op.*, VII, 56 l.) *Licinius* van.

keresztények ellen és vádjaikat fent tudják tartani a törvényszék előtt, nem tiltom meg nekik, hogy a törvény útját kövessék; de nem engedem meg), hogy kérvényekkel és zavargó kiabálásokkal álljanak elő. Ilyen esetben leghelyesebb, ha magad nézel utána a panasznak. Ha tehát valaki váddal lép fel és bebizonyítja, hogy a keresztények vétének a törvények ellen, rendelj büntetést a vétség súlyossága szerint. De viszont, Herculesre, ha valaki rágalmozóan vádolja valamelyiküket, büntesd a rágalmozót még szigorúbb büntetéssel, gonoszságának mértéke szerint.

Úgy látszik, hogy más, hasonló kérdezősködésekre Hadrian hasonlóan felelt.⁷ A keresztények ellen irányuló gyalázkodó iratok mindenfelől özönlöttek;⁸ az ily beárulás jövedelmező foglalkozás volt, mert az árulkodó részt kapott az elítélt vagyonából. Főként Ázsiában a tartományi gyülekezések, melyeket játékok követtek,⁹ majdnem mindig kivégzésekkel fejeződtek be. Az ünnepély betetőzéséül a tömeg néhány szerencsétlennek a kivégzését követelte. A félelmes ordítózás: »A keresztényeket az oroszánok elé!« — rendszeressé vált a színházakban; már pedig ritka eset volt, hogy a hatóság nem engedelmeskedett az összegyűlt nép ily zajongásának.¹⁰ A császár, amint láttuk, amennyire tehette, szembehelyezkedett e gonoszsággal; az igazi bűnösök a birodalom törvényei voltak, melyek testet adtak a kósza vádaskodásoknak, amelyeket a tömeg szeszélye szerint értelmezett.

Hadrian a 125—126-iki telet Athénben töltötte.¹¹ Főként a művelt emberek ily találkozóiiban lelt élénk élvezetet. Görögország mintegy valami játékszer lett,

⁷ Meliton, *I. c. V. ö. Tertullianus, Apol.*, 5.

⁸ Quadratus, 1. lentebb; Meliton, *id. Eus., H. E.*, IV, 26; Antoninus állítólagos levele (*ibid.* IV, 13); Athenagoras, *Leg.*, 1.

⁹ Az úgynevezett *το κοι,νόν Ἀσθη.*

¹⁰ Tertull., *Apol.*, 40; Sz. Cyprian, *Epist.*, 53, 56.

¹¹ Eusebius, *Chron.*, 166, 167 1., Sehoene; *Corpus inser. gr.* 6280 (III, 925 1.); Aurelius Vidor, *Epit.*, XIV, 2.

mellyel az irodalombarát rómaiak szórakoztak. Teljesen nyugodt lévén a politikai következmények felől, megengedték maguknak a könnyű liberalismust, hogy helyreállítsák a Pnyx-et, a nép gyűléseit, az Areopagot, szobrokat emeljenek a múlt nagy embereinek, kísérletezenek a régi alkotmányokkal, visszaállítsák a *panhelleniát*, az állítólag szabad városok szövetségét. Athén volt e gyermekességek középpontja. Felvilágosult maecenások lakóhelyükké választották, így Herodes Atticus, a kor egyik legdistingváltabb szelleme és a Philopappusok, Comagene királyainak és a Seleucidáknak végső ivadékai, kik a Museum dombján¹² ez időtáiban emeltek egy emlékművet, mely még ma is látható.

E tanárokból, bölcsészekből és elmés emberekből összeválogatott világ volt Hadrian igazi eleme. Hiúsága, tehetsége, a csillogó társalgáshoz való vonzódása kedvére érezte magát a kartársak között, kiket megtisztelt vele, hogy hozzájuk hasonlónak tüntette fel magát, anélkül, hogy valójában bármit is engedett volna előjogaiból. Ügyes vitakozó volt és azt képzelte, hogy a győzelmet, mely végül mindig az övé volt, csak személyes talentumának köszönheti.¹³ Jaj volt azoknak, kik érvelés közben megsértették, vagy túltettek rajta! A Nero, ki, ügyesen leplezve, benne lakozott, ilyenkor felébredt. Meg nem lehet számolni, hogy hány új tanszéket alapított, mennyi irodalmi évjáradékot adományozott. Komolyan vette archoni és agonotheti címeit. Saját maga szerkesztett alkotmányt Athénnek, egyenlő arányban vegyítve Solon és Draco törvényeit és látni akarta, hogy lehet-e vele élni? A várost egészen megújította. Az olympusi Zeus templomát, melynek építését az Ilissus mellett Pisistratos kezdte meg és amely a világ egyik csodája

¹² *Corpus inser. gr.*, 362 sz.

¹³ Thespiában egy tőle származó epigrammát találtak. *Couptes rendus de l'Acad. des inser.* 1870, 56—57 1.

volt, befejeztette és róla felvette az olymposi címet.¹⁴ A város belsejében templomok, oszlopcsarnokok, gymnasiumok, közoktatási intézetek nagy négyyszögbe sorakoztatott csoportja volt a műve.¹⁵ Mindez bizonyára messze van az Acropolis tőkélyétől; de a márványfélék ritka volta és a díszítés gazdagsága tekintetében ez építmények felülmúltak mindent, amit addig láttak. Egy központi Pantheonban volt elhelyezve a jegyzéke azoknak a templomoknak, melyeket a császár épített, kijavított vagy feldíszített és az adományoknak, melyeket görög meg barbár városoknak juttatott. Külön szárnyat foglalt el egy könyvtár, mely az összes athéni polgároknak nyitva állott. Egy diadalíven, mely máig megmaradt, Hadrian úgy szerepel, hogy párja Theseusnak; Athén egy városrészét *Hadrianppolis-nak* nevezték el.¹⁶

Hadrian értelmi tevékenységét őszintén gondolta; de a tudományos szellem hiányzott belőle.¹⁷ A sophisták ez összefüveteleiben az összes isteni és emberi kérdések megvitatás alá kerültek; megoldásra egy se jutott. Nem látszik, hogy a teljes rationalismusig mentek volna. A császár Görögországban igen vallásos,¹⁸ sőt babonás¹⁹ embernek keltette a benyomását.

¹⁴ Spart., 13; Dio Cassius, LXIX, 16; Corp, inser. gr., 321 és köv. sz., Corp, inser. lat., III, 548 sz., nicomediai, cyzikai, ephesusi, tarsusi, laodiceai stb. érinek.

¹⁵ A mai piac és a kaszárnya szomszédságában levő romok csoportja.

¹⁶ Pausanias, I, V, 5; XIX, 9; Spart., 20; Leake, 151 és köv. l. (francia ford.); *Corpus inser. gr.*, 520 sz. A Hadrian iránt való athéni hálálkodás vagy tömjénezés emlékjelei megszámlálhatatlanok. *Corpus inser. gr.*, 321 és köv. sz.; figyelembe veendő a 346 sz.; Pausanias, I, XXIV, 7.

¹⁷ Fogalmat alkothatunk erről Phlegon irataiból, ki a császár kedvenc tudósa volt és akinek rendkívüli nagy a hiszékenységé.

¹⁸ Pausanias, I, λ⁷, 5; Szent Jer., *De viris Hl.*, 19; *Epist.*, 83 (84); Spart., *Hadr.*, 22 (*contempsit* nem zárja ki a kíváncsiságot).

¹⁹ Dió, LXIX, 11, 22; Spart., *Hadr.*, 16, 25, 26; *Aelius Verus*, 3, 4.

Be akarta avattatni magát az eléusisi mysteriumokba.²⁰ Végeredményben mindennek a pogányság látta a hasznát. Mindazonáltal a megvitatás szabadságából, lévén, hogy az jó dolog, mindig jó származik. Phlegonnak, Hadrian titkárának, lehetett valami tudomása Jézus legendájáról.²¹ A nagy nekilendülés, melyet a; vitatkozás! szellem Hadrian alatt öltött, megszülte a keresztény irodalom merőben új válfaját, az apologetikai irodalmat, mely az Antoninusok századának folyamán oly nagy ragyogásra fog jutni.

Az Athénben hetvenkét év előtt hirdetett kereszténység megteremtette gyümölcseit. Az athéni Egyház- <ban sohasem volt meg bizonyos más Egyházak következetessége és szilárdsága;²² az volt a sajátos jellege, hogy egyéni keresztény gondolkodókat produkáljon. Az apologetika nála született meg és nála kellett is megszületnie.²³

Azok közül, kiket úgy neveztek, hogy »philosophusok« többen csatlakoztak Jézus tanához. A pliilosophusok elnevezése komoly erkölcsöket jelentett és. külön öltözetet, valami köpenyfélét, mely azt, aki viselte, néha a járókelők élcelődésének, legtöbbször azonban tiszteletének tárgyává tette.²⁴ A kereszténységre térve a philosophusok nem vetkezték le . se

²⁰ Spart., 13; Euseb., *Chron.*, Schoene, 166, 167; Szent Jer., *De viris HL.*, 19; *Dio Cassius*, LXIX, 11; *Carm. sib.*, VIII, 56; *Anthol. Palat.*, epigr. 234 (*Mem. de l'Acad. des inser.*, régi sor. XLVII, 331 1.).

²¹ Orig., *Contra Cels.*, II, 14, 33, 59.

²² Cor. Dionys., id. Eus., *H. E.*, IV, 23.

²³ Aristides és Athenagoras bizonyos, hogy athéni philosophusok voltak. Quadratus alkalmasint szintén Athénből való volt.

²⁴ Justin., *Dial. cum Tryph.*, 1.; Orig., *Contra Cels.*, III, 50; Martialis, IV, 53; Juvenalis, XIII, 121; Galen., *Therap., meth.*, XIII, 115; Secundus regénye (görög) in; Ammianus Marcellinus, XIV, IX, 5

nevöket, se jelmezüket.²⁵ Ilyenformán a keresztények addig ismeretlen osztálya állott elő. Hivatásos írók és szónoklók lévén, e megtért philosophusok a szekta doktorai és polemistái lettek. Minthogy be voltak avatva a görög kultúrába, jobban értettek a dialektikához és a vitatkozáshoz, mint a tisztán apostoli igehirdetők. Ünnepestes pillanat ez, mely jelzi a teljes öntudatra jutást! A kereszténységnek ettől fogva megvoltak az ügyvédjei. Vitára keltek és velök is vitába szálltak. A kormány szemében rászolgálóbbak voltak a komolybavételre, mint az iskolázatlan, keleties babonáságú jámbor hívek. Soha eddig a kereszténység nem merészelt egyenesen azzal fordulni a római hatósághoz, hogy szüntessék meg az áldatlan helyzetet, melyet neki juttattak. Az előző császárok egyikének jelleme se bátorított fel ily fejtegetésekre. A kérvényt kétségtelenül visszalökték volna és senki se olvasta volna el azt. Hadrian kíváncsisága, elméjének mozgékony-sága, a gondolat, hogy élvezetére szolgál, ha valami új dolgot vagy új érvet közölnek vele, viszont biztatott oly kezdeményezésre, mely Trajan alatt céltalan lett volna. Ehhez társult bizonyos, mind az uralkodónak, mind az apologistának hizelgő arisztokrata gondolat. A kereszténység már láttatta a politikát, melyet a IV. századtól fogva állandóan követni fog és amely főleg abban nyilatkozik, hogy a népek feje felett tárgyal az uralkodókkal. »Veletek, igen is, megvitátjuk a dolgot; de a tömeg nem érdemes a megtisztel észre, hogy érveket terjesszenek eléje.«²⁰

Az első kísérlet e nemben egy bizonyos Quadratusnak,²⁷ a harmadik keresztény nemzedék egy jelen-

²⁵ így Aristides (Eus., *Chron.*, 127 év; Szent Jer., *De uiris ill.*, 20); Meliton (a *De veritate* címében, syr nyelven); Athenagoras (munkáinak címében); Szent Justinus (munkáinak címében; *Dial. cam Tryph.*, in it; Eus., *H. E.*, IV, VIII, 3).

²⁰ Σὶ μὲν καὶ λόγου ἡζῖωσα ὑεξιδάγμαθ-α ἀογαῖς . . . τιμῆν . . . ἀπονεμεῖν. ἐχεινονε ὄέ οὐχ ηγοῦμαι, ἀζῖους τον ἀπτολογεῖοΟαι ἀποτῖς. Martyr. Polyc., 10.

²⁷ Eus., *Hist. ecet.*, IV, 3; *Chron.*, Schoene, 166—167 l.; Szent Jer., *De niris ill.* 19; *Epist.*, 83 (84); Pholius. end. CLXII,

tékeny tagjának, sőt, úgy mondják, egyenesen az apostolok tanítványának volt a munkája. Quadratus átnyújtott a császárnak egy apológiát a kereszténység érdekében, mely elveszett, de amelyet az első századok alatt igen nagyra tartottak. Panaszkodott benne a zaklatások miatt, melyeket «gonosz emberek» a hívek ellen támasztanak és kimutatta a keresztény hit ártalmatlanságát. Sőt még tovább ment és Jézus csodatettci/e alapított érveléssel meg akarta téríteni Hadriant. Azt állította, hogy még az ő idejében is²⁸ éltek egynéhány an azok közül, kiket a Megváltó gyógyított meg vagy támasztott fel. Hadriant bizonyára nagyon mulattatta volna, ha láthat egy ily tiszteletreméltó aggastyánt és szabadosa, Phlegon gyarapította volna vele A *hosszú élet példái-ról* szóló értekezését; de meggyőzni nem győzte volna meg. Oly sok más csodát is látott már! És csak egyet következtetett belőlük, azt, hogy a hihetetlen dolgoknak végtelen a száma a világon. Phlegon Jézus több csodáját felvette teratologiai gyűjteményébe és Hadrian bizonyára nem egyszer beszélgetett vele e tárgyról.²⁹

Egy másik,, bizonyos athéni, a kereszténységre tért Aristides nevű philosophustól származó apológiát is nyújtottak át Hadriannak. Csak annyit tudunk róla, hogy a keresztények körében ugyanoly megbecsülésben volt része, mint Quadratus iratának.

Kevéssé valószínű, hogy az apologista Quadratus azonos az athéni püspök Quadratus-szal, Publius utódjával (Cor. Dionys., id. Eus., *H. E.*, IV, 23). Corinthusi Dionysos (170 táján) úgy beszél Publius vértanaságáról és az athéni Egyháznak Quadratus püspök munkájából való restaurálásáról, mint imént történt dolgokról. A martyrologiák e tekintetben mi alaposat se tartalmaznak. A próféta Quadratus is (Eus., *H. E.*, III, 37; V, 17) kétségtelenül e kettőtől különböző személy volt. A Quadratus név elterjedtsége Athénben Statius Quadrastól eredhet, ki 140 táján Augustus papjának tisztjét viselte Athénben (*Corpus inser. gr.*, 337 sz.; Wadd., *Fastes*, 194, 220—221 l.; v. ö. *Arch. des miss.*, 2-ik sor., IV, 538—539 l.). A nevéssé vált Quadratusok egyébiránt ez időszakban igen számosak.

²⁸ Σιδ̄ τοῦς ἡμετέ-ι>οῦ; yotivotia avtón áωίχοντο.

²⁹ Ori^enes, *Contra Cels.*, II, 33 sth.

Akik olvashatták, csodálták a szerző ékesszólását, elmésségét és az ügyességet, mellyel a pogány philosophusok műveit fel tudta használni, hogy bizonyítsa Jézus tanának igaz voltát.³⁰

Ez írások, melyek megleptek újdonságukkal, lehet, hogy nem voltak hatás nélkül a császárra. Vallás tekintetében sajátos gondolatok merültek fel az elméjében. Úgy látszik, nem egyszer nyilvánította igazi tiszteletnek a jelét a kereszténység iránt.³¹ Nagyszámú templomot vagy bazilikát építtetett felírás vagy ismert rendeltetés nélkül. A legtöbb befejezetlen és beszentelctlen maradt; ezeket *hadreaneak*-nak nevezték.³² Ez üres, szobortalan templomokról azt vélték, hogy Hadrian szándékosan építtette így azokat. A III. században, miután Alexander Severus csakugyan akart templomot építtetni Krisztusnak, a keresztények azt híresztelték, hogy Hadriannak is ez volt a szándéka és a *hadreanea* ez új kultusz céljaira szolgált volna. Hadrian, mondták, csak azért állt el tervétől, mert a szent oraculumokban, melyeket kikért, az volt, hogy ha ilyen templomot építenének, mindenki kereszténnyé lenne és a többi templom üresen maradna.³³ Több ily *hadreanaeum*, nevezetesen a tiberiasi és az alexandriai, a IV. században csakugyan keresztény templom lett.³¹

Még Hadiiannak Antinous iránt tanúsított gyengeje is elemévé vált a keresztény apologetikának. Ily szörnyűség olybá látszott, hogy betetőzése a démon

³⁰ Eus., *I. c.*; Szent Jer., *De viris ill.*, 20. Usuard és Adón (augusztus 31, október 3) itt nem számít. V. ö. *Alex. krón.*, Hadrian 18-ik éve, figyelemmel a tévedésekre.

³¹ *Επι,μυσαν*. Melilon, id. Eus., *II. E.*, IV, XXVI, 7. Igaz, hogy Xiphlin (LXX, 39) a Fundanushoz intézett levélben *τιμή-τ* lát.

³² Figyelembe veendő Spart., *Hadr.*, 13, 19, 20: „Templa sui nominis consecravit... Nunquam ipse ... nomen suum scripsit... quum tituios in operibus non amaret.“ V. ö. Epiph., haer. XXX, 12; LXIX, 2.

³³ Lamprid., *Alex. Sev.*, 43.

³⁴ Epiph., *loc. cit.*

uralmának. Ez új istenséget, kit mindenki ismert, nagyon felhasználták, hogy elbánjanak más, régibb és kevésbé könnyen torkonragadható istenekkel.³⁵ Az Egyház diadalmaskodott. Hadrian időpontját később úgy tekintették, mint fénylő csúcsát egy ragyogó korszaknak, mikor is a keresztény igazság akadálytalanul világolt mindenek szemébe.³⁶ Hálát éreztek érte a fejedelem iránt, kinek hibái és előnyei ily kedvező eredményekre vezettek. Nem feledték erkölcs nélküli i voltát, babonaságait, tisztátlan mysteriumokba való hiú beavattatásait; de mindezek ellenére is Hadrian emléke legalább egy részében a keresztény közvéleménynek, úgy maradt meg, hogy komoly ember volt, felruházva ritka erényekkel és akinek a világ végső szép napjait köszönhette.³⁷

³⁵ *Carin. sib.*, VIII, 57—58; Justin., *Apol.*, I, 29; Hegesippos, id. Eus., *H. E.*, IV, VIII, 2; Athenagoras, *Leg.*, 30; Tatian., *Adv. Gr.*, 10; Antioch. Theophil, III, 8; Tertull., *Apol.*, 13; Alex. Kel., *Ad gentes*, 4; Origenes, *Contra Cels.*, III, 36, 38; V, 63; VIII, 9; Aranyszájú Sz. János, *In II Cor.*, hóm. XXVI, 4.

³⁰ Eusebius, *Praep. evang.*, IV, 17.

³⁷ *Carm. sib.*, V, 46 és köv. A VIII, 50 és köv.-ben, mely a zsidó háborúnál későbbi keletű, több gyűlölet érezhető. V. ö. XII, 164—175.

IV. FEJEZET.

A johannikus írások.

Úgy látszik, ez időtájbán lehetett hallani először egy rejtelmes könyvről, mellyel a beavatottak rendkívül nagyra voltak; egy új Evangélium volt ez, sokkal különb, mondták, az addig ismerteknél, egy szellemi Evangélium, mely annyira felette áll Márknak és Máténak, amennyire a szellem felette áll az anyagnak. Ez az Evangélium Jézus legjobban szeretett tanítványától, attól a Jánostól származott, ki, bizalmasa lévén neki,¹ természetesen sok olyan dolgot tudott, ami a többiek előtt ismeretlen volt és sokban helyreigazította a felfogást, ahogy azok a tényeket előadták. A szóbanlevő szöveg ugyan erősen elütött az első evangéliumi elbeszélések egyszerűségétől; jóval magasabb igényekkel lépett fel és, azoknak a számításában, akik terjesztették, arra volt rendeltetve, hogy felváltsa a szerény Jézus-életrajzokat, melyekkel eddig beérték. Az író, kiről még titokzatosan beszéltek, Jézus kebelén nyugtatta volt a fejét és csak egymaga ismerte szívének isteni titkait.

Az új könyv Ephesusból² került ki, vagyis a ke-

¹ L. *Jézus élete*, 531—538 l., 13-ik és köv. kiad.

² Valószínűséget ad ennek Papias nyilatkozata, Eus., *H. E.*, III, 39. Hogy Papias személyes vagy nem ilyen összeköttetésben volt *Presbyteros Joannes-szel* és Aristion-nal, az arra készíti az embert, hogy e két személyt, mint Fülöp leányait is, Ázsiában keresse. Már pedig nehéz e *Presbyteros-t* nem hozni kapcsolatba a 2-ik és 3-ik pseudo-johannikus levél szerzőjével. Vajmi valószínűnek látszik ez iratoknak az ephesusi Coriphos-szal való kapcsolata is

resztény vallás dogmatikus kidolgozásának egyik fő kohójából. Lehetségesnek ismertük el, hogy János öregségét e városban élte le és ott végezte napjait.³ Annyi legalább is bizonyos, hogy Ephesusban már korán volt párt, mely János apostolt magának foglalta le és minden igyekezettel rajta volt, hogy megnövelje a jelentőségét. Pálnak megvoltak a maga Egyházai, melyek erősen ragaszkodtak az emlékéhez. Péternek és Jakabnak is megvolt a maga szellemi fogadott családja. Azt akarták, hogy ugyanígy legyen Jánossal is; egyenlővé óhajtották tenni Péterrel; sőt, ez utóbbinak a hátrányára, azt állították, hogy sok esetben az övé volt az első hely az evangéliumi történetben;⁴ és minthogy a meglevő Evangéliumok nem szolgáltattak elegendő támaszt ez igényhez, azoknak a kegyes csalásoknak egyikéhez folyamodhattak segítségül, melyeken akkoriban senki se ütközött meg. Ez magyarázza, miért hogy éppen Ephesusban merül fel, kevéssel az apostoli korszak vége után, az ismeretlenségből egy csomó könyv, mely arra volt rendeltetve, hogy később a keresztény theológiában magasabb rangot nyerjen, mint az összes inspirált írások.

Azt, hogy maga János írta légyen e műveket, már nem lehet elfogadni.⁵ Még az is nagyon kétséges, hogy aggkorában a környezetében és jóváhagyásával írták azokat. Legvalószínűbbnek tűnik fel, hogy az apostol valamelyik tanítványa, több visszaemlékezésének letéteményese feljogosítva vélte magát, hogy huszonöt vagy harminc évvel halála után az ő nevében beszéljen és leírja, amit sajnálatosan nem foglalt ő maga még életében írásba.⁶ Ephesusnak minden-

³ *Az Antikrisztus*, XV. f. és a függelék; *Az Eoangeliumok*. XVIII. f.

⁴ *Jézus élete*, 13-ik (és köv.) kiad., 485, 532, 535 l.

⁵ E kérdés megvitatását l. *Jézus élete*, bev., LVIII és köv. l., és a függelék, 477 és köv. l., 13-ik és köv. kiad.

⁶ Már János életében megvolt a hajlandóság, hogy iratokat neki tulajdonítsanak. L. Caius és Dionysus nyilatkozatait Cerinthosról, id. Eus.. *H. E.* III, 28, Figyelembe veendő *Qillwe*

esetre voltak külön hagyományai Jézus életéről és, ha szabad így mondanom, saját használatára alkotott Jézus-életrajza volt. E hagyományok főként két embernek az emlékezetében voltak elraktározva, akiket e tájakon az evangéliumi történet tekintetében a legfőbb tekintélynek tartottak, nevezetesen János apostol egy névtársában, kit *Presbyteros Joannes-nek* neveztek⁷ és egy bizonyos Aristionében, ki az Úr sok beszédét tudta kívülről.⁸ Már abban az időtájban, melynél tartunk, Papias, mint az oraculumhoz, úgy fordult e két emberhez és feljegyezte hagyományait, melyeket azután beillesztendő volt *Az Úr beszédcí-ről szóló* munkájába. Vajmi figyelemreméltó vonás a *Presbyteros-nál* hogy miként ítélte Márk Evangéliumáról. Elégtelesség, főként pedig kuszáknak találta; teljes tudatlanságot látott benne Jézus élete eseményeinek valóságos sorrendje felől.⁹ A *Presbyteros* azt hitte, hogy jobban tudja a dolgokat és az ő ismerete szerint való hagyománynak, ha leírta, beosztás tekintetében merőben el kellett térnie Márkétól.

Hajlandók vagyunk azt hinni, hogy a negyedik Evangélium e *Presbyteros* és Aristion hagyományait

in corpore constitute a Thomasiustól másolt szakaszban (Tischendorf, *Nov. Test. gr.*, edit 8a erit. major, 1869, I, 967 és köv. I.). E szavak cáfolni látszanak azokat az embereket, kik azt mondták, hogy *non jam. in corpore constitute*.

⁷ L. *Az Evangéliumok*, 426 és köv. I. V. ö. Eus., *H. E.*, V, VIII, 8.

⁸ Papias, id. Eus., *H. E.*, III, XXXIX, 4, 14. Azt az olvasásmódot követjük, mely szerint *οί του κυρίου [ση&ητών] μα&ηται λέγονται*. E jelen idő, akár azzal az idővel vesszük egyidejűnek, amikor Papias írt, akár azzal, amikor kérdezett (v. ö. *ibid.*, 15), az apostolokénál későbbi nemzedékre mutat. Szigorúan véve e mondat kizárná a feltevést, hogy Papias személyes összeköttetésben volt a két traditionistával; de valószínű, hogy Eusebiusnak igaza van (*ibid.*, 7), mikor azt állítja, hogy Papias a saját fülével hallotta *Presbyteros-t* és Aristion-t. A bizonyíték, melyre hivatkozik, nem, feltétlen; de birtokában volt a könyvnek és e tárgyban illetékesebben vélekedhetett, mint mi.

⁹ Papias. *I. c.*, ló.

közli,¹⁰ amelyek is visszanyúlhattak János apostolhoz. Úgy látszik egyébiránt, hogy a kegyes család előkészítése céljából előbb kibocsátottak egy állítólag Jánostól való katolikus levelet, mely Ázsia közönségét hozzászoktassa a stylushoz, melyet vele az apostolé gyanánt akartak elfogadtatni.¹¹ Ebben indították meg a támadást a docetisták vagy phantasiasták ellen, kik akkoriban Ázsiában a kereszténység nagy veszedelmét jelentették.¹² Nyomatékosan, sőt bizonyos tüntetéssel hangsúlyozták értékét az apostol tanúskodásának, mint az evangéliumi tények szemtanújának.¹³ A szerző, ki a maga módja szerint ügyes író volt, lehet, hogy utánozta János apostol beszélgetésének hangját. E kis munkát, az elkasaita bizarrságok némely nyoma¹⁴ ellenére is, nagy, emelkedett szellem hatja át. Tana kitűnő, a kölcsönös irgalmasság az, az emberek szeretete,¹⁵ a romlott világ gyűlölete.¹⁶ A megindító, unszoló, átható stylus teljesen ugyanaz, mint az Evangéliumé; a negyedik Evangélium fogyatko-

¹⁰ E feltevés ellen az a legnyomósabb ellenvetés, hogy Papias, ki annyit beszél a *Presbyteros* és Aristion hagyományairól, nem ismerte a negyedik Evangéliumot. Szükség esetén el lehet fogadni, hogy az Evangéliumot csak azután állították össze, mikor Papias már befejezte öt könyvét. Különös marad azonban, hogy a hagyományok, melyeket összegyűjtött, szintén nem említik a negyedik Evangéliumot. Eusebius, ki Papiasnál annyi Aristiontól és *Presbyteros-tól* való idézetet vett észre, nem mondja, hogy az e két traditionistától kölcsönzött vonások közel állanak a negyedik Evangéliumhoz.

¹¹ Ez az elseje a három, johannikusnak mondott levélnek. Papias idézte (Eus., *H. E.*, III, XXXIX, 16); már pedig Papias nem ismerte vagy nem ismerte el a negyedik Evangéliumot. Irenaeus, Alexandriai Kelemen és a III. századbeli Atyák a Levelet ugyanúgy idézik, mint az Evangéliumot.

¹² I Joh., I, 1—3; IV, 2, 3; v. ö. II Joh., 7. L. Tertull., *De cosne Christi*, 24.

¹³ I Joh., I, 1 és köv.; IV, 14.

¹⁴ I Joh., V, 6 és köv. A latin fordításban a három tanú szakaszához hozzátett rész betoldás. V. ö. Ziegler, *Itala fragmente* (1876), 5 és köv. 1.

¹⁵ I Joh., II, 7 és köv.; III, 11, 14 és köv.; IV, 7 és köv., 16 és köv.; V, 1 és köv.

¹⁶ I Joh., II, 15 és köv.: III, 1, 13; V, 4 és köv.

zásai, már mint a bőbeszédűség, a formátlan metaphysikával és személyes vonatkozásokkal teljes végeszakadatlan beszédekből származó kopárság itt sokkal kevésbé ötlük szembe.

A pseudo-johannikus iratok e stylusa merőben különleges és a *Presbyteros* előtt semmiféle mintakép se, volt róla. Nagyon meg is csodálták. Van benne hév, néha bizonyos fenség, de valami dagály, álság, homályosság is. A naivság teljesen hiányzik belőle. A szerző nem elbeszél, hanem demonstrál. Semmi se fárasztóbb, mint hosszú csodatörténeti és azok a félreértések körül forgó vitatkozások, melyekben Jézus ellenfelei a hülyék szerepét játsszák. E szószaporító pathosnál mennyivel jobb szeretjük a Hegyi-beszéd szelid, még egészen héberes stylusát és az elbeszélésnek azt az átlátszóságát, mely az első evangélisták bájját teszi! Ezeknek nincs szükségük szüntelen ismételtetni, hogy látták, amit elmondanak és hogy amit elmondanak, az igaz.¹⁷ Ellenvetést nem is sejtő őszinteségükben nincs meg az ismételt fogadkozásoknak az a lázas iparkodása, mely arról tanúskodik, hogy már elkezdődött a hitlenség, a kétség. Az új elbeszélő könnyedén izgatott hangját hallva, azt mondaná az ember, fél, hogy nem hisznek neki és emphasisokkal teljes állításaival igyekszik levenni olvasóját a lábáról.

Noha erősen hangsúlyozza szemtanú mivoltát és tanúskodásának értékét, a negyedik Evangélium elbeszélője sohase mondja: »én, János«; a János név egyszer se szerepel a műben; csak a címfelírásban olvasható; de azért kétségtelen, hogy János a megnevezetten vagy a könyv különböző helyein csak sejtetve megjelölt tanítvány. Másrészt a felől sincs kétség, hogy a hamisító szándéka e, titokzatos személyt fogadtatni el a könyv szerzője gyanánt.¹⁸ Kis irodalmi mesterkedés ez, olyanféle, aminő Platóé.¹⁹ Az előadás-

¹⁷ János, XIX, 35; XX, 30—31; XXI, 21.

¹⁸ L. *Jézus élete* (13-ik és köv. kiad.), függelék.

¹⁹ *Πλάτωνος ὁμματα, ἠβ&επει. Phedon, 2.*

ban ebből valami negédedesség, sőt néha bizonyos kere-
settség, rejtett értelműség, egy apostolhoz kevésbé
méltó irodalmi szenvelgés származik. János meg-
nevezi magát anélkül, hogy megnevezné magát, dicsek-
szik, anélkül, hogy dicsekedne. Nem tiltja meg magá-
nak azt az írói eljárást, mely abban áll, hogy az
ember bizonyos gondosan kikészített félhomályban
villanlasson meg titkokat, melyeket megőriz magának,
melyeket nem mond el bárkinek. Oly kellemes az
embernek kitaláltatni magát, másoktól kikövetkez-
tetni a magára nézve előnyös dolgokat, melyeket csak
félszóval mond el!

Megbizonyítani Jézust azoknak, kik nem hisznek
benne, főként azonban új felfogást érvényesíteni a
kereszténység felől, — íme a két cél, melyet a szerző
maga elé tűz. Miután az isteni küldetésnek kivált-
képpen a csodák a bizonyítékai,²⁰ még reálicitál a
csodatettekre, melyek az első Evangéliumokat káro-
sítják. — Másrészt, úgy tetszik, Cerinthos egyike volt
e különös könyvek megalkotóinak.²¹ Cerinthos mintegy
az árnya lett Jánosnak. E szektáriust elméjének mez-
gékonyága hol közelvitte, hol messzire távolította
az eszméktől, melyeket az ephesusi körben hánytör-
gattak;²² annyira, hogy úgyanegyszerre az ellenfélnek
is tartották, akit a johannikus írások le akartak
győzni és az igazi szemzőnek is, akitől ezek az írások
származnak.²³ Oly homály borul a johanneszi kér-
désre, hogy ez utóbbi állítást nem lehet lehetetlenség-
nek mondani. Jól megfelelne annak, amit Cerinthos-
ról hallunk, kinek szokása volt, hogy álmodzásait
valamely apostol nevével fedezze; megmagyarázná a
rejtelmességet, mely a könyvet közel ötven éven át

²⁰ Ez ugyancsak zsidó gondolat. V. ö. Mózes és Ezsaiás
legendáját, VII, XXXVIII.

²¹ Irenaeus, III, XI, 1.

²² L. *Az Evangéliumok*, XVIII f.

²³ Epiph., LI, 3—4; Philaster, 60. Többen az Apokalypsis
is neki tulajdonították. Caius, id. Eus., H. E., III, XXVIII, 4;
VII, XXV, 2—5.

körülvette és az élénk ellenállást, melyet le kellett küzdenie.²⁴ A különös felháborodás, mellyel Epiphaneus e vélemény ellen síkra száll,²⁵ azt a hitet kelthetné, hogy az nem volt indokolatlan. Minden lehetséges e homályos korszakokban és ha az Egyház, mikor mint János művét tiszteli a negyedik Evangéliumot, annak a becsapottja, akit legveszedelmesebb ellenfelei egyikének tekint, az végeredményben nem furcsább, mint annyi más félreértés, mely az emberiség vallási történetének menetét átszövi.

Annyi bizonyos, hogy a szerző egyszerre apja is meg ellenfele is a gnosticizmusnak, ellensége azoknak, kik valami ködös docetizmusba párologtatják el Jézus tényleges embervoltát és szövetségese azoknak, kik az isteni abstractio körébe utalták. A dogmatikus elmék senkivel szemben se szigorúbbak, mint azokkal szemben, kiket valamely árnyalat választ el tőlük. Az az Anti-Krisztus, kit Pseudo-János mint már létezőt tüntet fel, ez a szörnyeteg, ki tagadása Jézusnak és akit nem különböztet meg a docetizmustól,²³ ez majdnem ő maga. Hányszor átkozza magát az ember, mikor másokat átkoz! Jézus személye körül heves küzdelmek folytak az Egyházban. Egyfelől nem lehetett ellenállni az áradatnak, mely mindenkit a legtúlzóbb hyperbolák felé ragadott az alapító istensége felől; másfelől fontos volt fentartani Jézus valóságos voltát és szembeszállani az irányzattal, mely a keresztények nagy számát e beteges ijealizmus felé vitte, amelyből csakhamar elő kellett állania a gnosticizmusnak. Többen úgy beszéltek az aeon Christosról, mint aki különálló lény a Jézus nevű embertől, kivel egy ideig egyesülve volt és akit a keresztrefeszítés pillanatában elhagyott. Ezt mondta Cerinthus és ezt mondta Basi-

²⁴ Epiph., haer. LI, az egész.

²⁵ Külön eretnekséget csinál belőle, melynek követőit szójátékkal *aloges-nek* nevezi (haer. LI). A valóságban egyetlen szekta sem viselte ezt a nevet.

²⁶ I Joh., II, 18, 22; IV, 3; II Joh., 7. V. ö. II Thess., II, 3 és köv

lides is. Ezzel egy tapintható Igét²⁷ kellett szembehelyezni és az új Evangélium ezt cselekedte. A Jézus, kit hirdet, némely tekintetben történelmibb, mint a többi evangélistáé, de mégis metaphysikai elv, merőben transcendens theosophiai fogalom. Az izlés megütközik az ily összefogáson; de a theológiának nem ugyanazok a követelményei, mint az ács the Ikának. A keresztény öntudat, mely száz év óta oly sokszor állt tanácstalanul, hogy mily fogalommal kell lenni Jézus felől, végre nyugvópontra jutott.

Kezdetben vala az Ige²⁸ és az Ige vala az Istennél²⁹ és az Ige Isten vala. És az Ige kezdetben az Istennél vala; minden általa létezett és nélküle semmi a létezőből nem létezett. Benne vala az Élet,³⁰ az Élet az emberek világosságba vala; a Világosság³¹ fénylik a sötétségben, de a Sötétség³² nem fogadja el vala.³³

Volt egy Istentől küldött ember, névszerint János. Ez az ember tanúként jött tanúságot tenni a Világosságról, hogy mindenek higjenek benne. Ő nem vala a Világosság, az volt a küldetése, hogy tanúságot tegyen a Világosságról.

Ekkor jött a világra az igazi világosság, mely megvilágít minden embert. Az Ige a világban volt³⁴ (abban a világban, mely általa létezik) és a világ őt meg nem ismerte. Jött a saját birtokára és az övéi nem fogadták be; valakik pedig őt befogadták, ada azoknak hatalmat, hogy a nevébe vetett hit folytán Isten gyermekeivé váljanak, születésüket nem a vérnek, se a hús ösztönének,

²⁷ I Joh., II, 22; IV, 2, 3; V, 7; II Job., 7.

²⁸ *Λροϋ.*

²⁹ *Προϋ τον &εεόν.* A *προϋ* árnyalatára nézve v. ö. Máté, XXVI, 55; Márk, IX, 19 stb. L. továbbá Példák, VIII, 30.

³⁰ *Ζωη.*

³¹ *Φωϋ.*

³² *ϋκοτία.*

³³ Az Ó-Szövetség prófétái nem tudták eloszlatni a sötétségét, vagyis az emberiség természetes elvakultságát.

³⁴ *Κοϋμοϋ.*

se pedig az ember akaratának, hanem Istennek köszönvén.

És az Ige testté vált és köztünk lakozott és láttuk az ő dicsőségét, amely is hozzávaló volt az egyszerűltt³⁵ Fiúhoz, ki jött az Atyától, telve Kegyelemmel és Igazsággal.³⁶

Ami következik, nem kevésbé meglepő. Jézus oly életrajzával van dolgunk, mely a legnyomatékosabban eltérő a Márk, Lukács és Pseudo-Máté írásaiban elbeszélttől. Nyilvánvaló, hogy e három Evangéliumot és a velők egyfajtája többit Ázsiában kevésbé ismerték vagy legalább is kevésbé tartották tekintélyben.³⁷ János amíg élt, kétségtelenül egész más szerkezetben szokta elmondani Jézus életét, mint amilyen a kis galileai keret volt, melyet a bataneai tradícionista alkottak meg és amely utánuk szabályul szolgált. Tudta, hogy Jézus tevékenységének egy nagy része Jeruzsálemben játszódott le.³⁸ Ismert személyeket és részleteket, melyeket az első elbeszélők nem ismertek vagy elhanyagoltak. Ami Jézus beszédeit illeti, ahogy azokat a galileai hagyomány ismételte, az ephesusi Egyház, ha ismeretesek voltak előtte, mintegy feledésbe hagyta jutni. A kor szelleme olyan volt, hogy már nem aggályoskodtak oly beszédeket tulajdonítani Jézusnak, melyeknek valamely tan megalapozása volt a céljuk, mint ahogy általában a

³⁵ *Μονογενής*.

³⁶ *ΧΥΩΛΣ, Ἀληθεΐα*.

³⁷ Papias, id. *Éus.*, *H. E.*, III, XXXIX, 3, 4. A gondolatról, hogy szerzőnk a synoptikusok kiegészítése céljából írt, le kell tenni. Némely rész azt a hitet kelthetné, hogy a szerző felhasználta Márkot: V. ö. Márk, II, 9, 52 és János, V, 8, 9; Márk, VI. 37 és János, VI, 7; Márk, XI, 9 és János, XII, 13; Márk, XIV. 3, 5, 6 és János, XII, 3, 5, 7; Márk, XIV, 65 és János, XVIII, 2; Márk, XV, 8—9 és János, XVIII, 39; Márk, XVI, 9 és János, XX 11 és köv., János, III, 24 mintha helyreigazítaná Márk, I. 14-et. János, XI, 2 mintha kiegészítené Márk, XIV, 3—9-et. Figyelembe veendő még János, I, 23, 26—27; VI, 1—13, 16—21; XII, 12—15.

³⁸ *Jézus élete*, függ., 487 és köv. 1.

Thora szerzői és a régi próféták se aggályoskodtak, hogy Istent a maguk szenvedélye szerint beszéltesék.

Így született meg a negyedik Evangélium, mi értékkel se bíró írás, ha arról van szó, hogy Jézus miként beszélt, de különb a synoptikus Evangéliumoknál a tények rendjének tekintetében.³⁹ Jézus jeruzsáلمي időzései, az Eucharistia intézménye, melyet szerzőnk Jézus egy szokásából, nem pedig egy meghatározott pillanatban kimondott szóból származtat, Jézus előzetes agóniája, mely nem a halála előtti estéhez kapcsolódik, egy sereg a Megváltó passiójára, feltámadására és sirontúli életére vonatkozó adalék; bizonyos részletek, például ami Canara, Fülöp apostolra, Jézus testvéreire vonatkozik, Clopasnak, mint Jézus családja tagjának említése,⁴⁰ — mindezek oly dolgok, melyek Pseudo-Jánosnak magasabb történelmi értéket biztosítanak Márkkal és pseudo-Matéval szemben. E részletek nagy része magának János apostolnak elbeszéléseiből származhat, melyeket emékezetben tartottak. Mások oly hagyományból eredtek, melyet se Márk, se pedig az, aki őt Máté neve alatt kiegészítette, nem ismert. Aminthogy több esetben, mikor Pseudo-János eltér a synoptikus elbeszélés bordázatától, sajátos egyezéseket tüntet fel Lukáccsal és a Héberék szerint való Evangéliummal.⁴¹ Sőt a negyedik Evangélium némely vonása megtalálható Justiniusnál és a pseudo-clemensi regényben, holott

³⁸ Ezt hosszan kifejtettük *Jézus élete*, 13-ik és köv. kiad., függelékében.

⁴⁰ János, XIX, 25. Ha a negyedik Evangélium hiányával volna, mint okmány, az eredeti értéknek, hogy lehetne, hogy megtaláljuk benne e Hegesippostól, a *Const. apost.-tól* stb. megerősített részletet Jézus rokonairól? L. *Az Evangéliumok*, függelék.

⁴¹ L. *Jézus élete*, 13-ik kiad., LXXX—LXXXI, 515, 521, 527, 530, 533, 534 1. V. ö. még Péter letagadásának is az előadását Lukácsnál, XXII, 55—62 és Jánosnál, XVIII, 16—17, 25—27. A negyedik Evangélium alkalmasint joggal nevezi Péter apját Jonas helvett *János-nak*. V. ö. Héb. Evang., Hilgenfeld, 16, 23, 25-26 1.

pedig sei Justinus, se a regény szerzője nem ismerte a negyedik Evangéliumot. Volt tehát, kívül a synoptikusokon, egy hagyomány-szövedék, voltak megformált és mintegy a levegőben levő mondatok,⁴² melyeket a negyedik Evangélium közöl velünk; és úgy kezelni ez Evangéliumot, mint hagyományos alap nélküli mesterként alkotmányt, az épp oly súlyos félreismerése a jellegének, mint ha első kézből való és elejétől végig eredeti okmányt látnánk benne.

Ami a negyedik Evangéliumban igazán mesterként és hagyományos alap nélkül való, azt a Jézus ajkára adott beszédek teszik ki. A kritikának e beszédeket ugyanúgy kell néznie, mint a fejtegetéseket, melyekkel Plato Sokratest tiszteli meg. Két dolognak szembetűnő a mellőzése: nem találni egy parabolát se, továbbá egyetlen apokalyptikus beszédet se a világvégéről és a messiási megjelenésről. Érzik, hogy a felhők között való közeli felragyogás reménye erejének elvesztette egy részét.⁴³ A negyedik Evangélium szerint Jézusnak, miután elhagyta volt a világot, igazi visszatérése 'az lesz, hogy majd elküldi a Paracletet, második önmagát, aki megvigasztalja tanítványait távozásáért.⁴⁴ A szerző a metaphysikába menekül, mert a materiális remények időnként már agyrémeknek tűnnek fel előtte. Úgy látszik, ugyanez a dolog történt Szent Pállal is.⁴⁵ Az abstractio kedvelése azt okozta, hogy

⁴² Például, *ἐνάς εἰ, μὴ ἡ πόλις τῆς ζωῆς*, *Hom. pseudo-clem.*, III, 52; *Philosophimena*, V, VIII, 157 l. (Duncker); *Hernias Pásztor*, Sim. IX, 12. V. ö. Hilgenfeld, *Nov. Test, extra can., rec.*, IV, 41 l.; 2. jegyzet. — Egy másik különös egybehangzás észlelhető János, III, 4; *Horn, pseudo-clem.*, XI, 26; Justinus, *Apol.*, I, 61.

⁴³ Egy részét mondjuk, mert eltekintve attól, hogy az Evangélium bizonyos részei: V, 28; VI, 39, 40, 44, 54; XI, 24 felteszik az ítélet napján való feltámadást, Jézus visszajövele világos kifejezésre jut a johannikus levélben (I Joh., II, 18, 28; III, 2, 5; IV, 17) és az Evangélium függelékében (XXI, 22—23), mely tanbelileg feltétlenül egyezik magával az Evangéliummal.

⁴⁴ János, XIV, XV, XVI f.

⁴⁵ L. *Az Antikrisztus*, 73 és köv. 1.

kevésbé vetettek súlyt arra, amit mi a legvalóságosabban találunk isteninek Jézusban. A föld költészetének ahelyett a finom érzéke helyett, mely a galileai Evangéliumokat betölti, itt csak száraz metaphysikát, a betűszerinti és a képletes értelem körül forgó dialektikát találunk. Jézus a negyedik Evangéliumban igazán csak saját magának beszél. Oly nyelvvél él, melyet senki se érthetett meg, mert a szavakat szándékosan más értelemben veszi, mint a közhasználat és aztán megbotránkozik, hogy nem értik meg.⁴⁶ E fél-szeg helyzet hovatovább fárasztó benyomást kelt és végül is az ember menthetőnek találja a zsidókat, amiért értetlenek az új mysteriumokkal szemben, melyeket ily homályosan terjesztenek eléjük.

E fogyatkozások annak a túlzott álláspontnak voltak a következményei, melyet a szerző Jézusnak tulajdonít. Az ily álláspont kizárja a természetességet. Jézus az Igazságnak és az Életnek proklamálja magát; Istennek jelenti ki magát; az Atyához csak általa lehet eljutni. Az ily nehézkes és ünnepélyes kijelentések nem járhatnak bizonyos bántó önteltség nélkül. A synoptikus Evangéliumokban az Isten nem állítja magáról, hogy az; személytelen beszédeinek bájával nyilatkoztatja ki magát. Itt az Isten érvel, hogy bebizonyítsa isten-voltát. Mintha a rózsa vitatkozással akarna meggyőzni illatáról. A szerző ilyenkor oly keveset törődik a valószínűséggel, hogy néha mi se mutatja, hol végződik Jézus beszéde és hol kezdődik az elbeszélő értekezése.⁴⁷ Másszor oly beszélgetéseket közöl, melyeknek senki se lehetett tanúja.⁴⁸ Érzik, hogy igazi szándéka nem a valóban elmondott szavak közlése, hanem főként tekintélyt akar szerezni a neki kedves eszméknek, oly módon, hogy az isteni mester ajkára adja azokat.

⁴⁶ János, III, IV, stb.

⁴⁷ Figyelembe veendő különösen a Nicodemossal való beszélgetés folytatása. János, III.

⁴⁸ Például Jézus beszélgetése Nicodemossal, a samari-tanús asszonnyal, Pilatus-sal.

V. FEJEZET.

A keresztény bölcsészet kezdete

A vallási philosophia, mely mind e, Jézus gondolatától oly távolesó, bővítések alapjául szolgál, kevésbé eredeti. Lényeges elveit összefüggőbben és következetesebben kifejtette Philo.¹ Philonál, ugyanúgy, mint a negyedik Evangélium szerzőjénél, a messianismusnak és az apokalyptikai hiedelmeknek szinte mi fontosságuk sincs. A népies judaismus összes képzelmenyeit metaphysika helyettesíti, melynek az egyiptomi theologia és a görög philosophia nagy mértékben hozzájárult a megszerkesztéséhez. A testté vált értelem, vagyis a véges formába öltöző isteni értelem gondolata vajmi egyiptomi gondolat.² Egyiptom a legrégebb korszakoktól egész a hermetikus könyvekig olyan Istent hirdet, aki állag szerint egymaga élő és örökösen a maga hasonmását hozza létre, — kettőzött és emellett egyetlen Isten. A Nap

¹ V. ö. *Jézus élete*, 257 és köv. 1.; *Az Antikrisztus*, 81 és köv. 1.

² L. a Louvre C³ steláját, 15—16 sor (12-ik dinasztiai); bulaci papyrus, IV, 2, 5 sor (19-ik dinasztia). Az egyiptomi elmélet szerint Isten elrendeléssel teremt és rendelete istenek formájában nyilvánul, akik is végrehajtják a teremtés tényeit. Az isteni akarat minden aktusa ilyenformán az Ige új kiáradásával jár, mely, pillanatnyilag másodrendűnek tekintett istenek formájában testesül meg. Az Ige megteremtése nem egyszer és mindenkorra történik, hanem annyiszor és a szerint, ahogy a mindenség szükséglete kívánja [Maspero].

az az elsőszülött, ki örökösen az Atyából ered ki, az Ige, ki mindent, ami van, létrehozott és aki nélkül mi sem jött létre.³ — Másrészt a judaismus, hogy kijusson kissé száraz teológiájából, már régóta oda tartott, hogy többféleséget létesítsen Istenben, olyanformán, hogy abstract attribútumokat, aminő a Bölcsesség, az isteni Szózat, a Fenség, a Jelenlét, megszemélyesít.⁴ A megszemélyesített Bölcsesség már a régi bölcsességi könyvekben, a Példabeszédek könyvében, Jób könyvében⁵ az Istenség segédjének szerepét játssza. A melaphysika és a mythologia, melyet a mosaismus oly szigorúan féken tartott, kárpótolta magát és azon volt, hogy hamarosan mindent ellepjen.

Különösen egy szó vált termékeny; ez pedig a *dabar*, chaldcusul *memera*, »a Beszéd« szó volt. A régi szövegek minden ünnepélyes alkalommal megszólaltaták Istent, ami igazolta az ilyenféle mondatokat: »Isten mindent a szavával tesz, Isten mindent a szavával teremtett.« Ekként aztán odajutottak, hogy a »Beszéd«-et olybá tekintették, mint valami isteni megbízottat, közvetítőt, akinek útján Isten a világban cselekszik.⁶ Lassanként a theophaniákban, a megjelenésekben, az Istenségnek az emberrel való összes érintkezéseiben a közvetítőt tették Isten helyébe. Még sokkal nagyobb következményekkel járt az emlí-

³ Egyiptomi szövegek, közli de Rougé úr, *fievue archéol.*, 1860 június; Mariette, *Mém. sur la mere d'Apis*, Paris, 1856; Hermes Trismegist., I, 2, 5, 8, 10; II, 6, 10; IV, 1. *Πρότος του πρώτου*

⁴ Targum Onkelos, Gen., XXVIII, 13; Exod., XVII, 16; Num., XIV, 14; Deut., XXX, 20; Ezs., I, 15; VI, 1; Ezekh., I, 1; Targ. Jonath., Josue, V, 5; I Sam., IV, 4; II Sam., VI, 2. A targumoknak azoknak a helyei, melyeken „Isten“ nevét K J vagy helyettesíti, igen számosak. V. ö. *Pirke Aboth*, III,

2, 6; Máté, XXVI, 64; Márk, XIV, 62; Zsid., I, 3; II Petri, I, 17. L. Buxtorf a Π“ΠΕΠΠ szavaknál.

⁵ Példab., VIII, IX; Jób, XXVIII. V. ö. Jézus, Sirac fiának *Bölcsessége*, I, 4.

⁶ A targumok egy csomó helyén „Isten“-t a fcC'Ö'O szó helyettesíti.

tett szólás az egyiptomi zsidóknál, kik görögül beszéltek. Minthogy a héber *dabar-nak* és a chaldeus *memera-nak* megfelelő *logos* szó egyszerre »beszédet« is, meg »értelmct« is jelentett, e szóval oly eszmevilágba jutottak, melyben érintkezést találtak egyrészt az egyiptomi theologia imént említett symbolumaival, másrészt a platonismus bizonyos speculatioival.⁷ A Bölcsesség Salamonnak tulajdonított⁸ könyve már tetszeleg ez elméletekben. A *Logos* úgy jelenik meg benne, mint a *metatronus*, az Isteniség segédje.⁹ Szokásossá vált, hogy a *Logos-ra* vonatkoztassák mindazt, amit a régi héber philosophia az isteni Bölcsességről mondott.¹⁰ Az »Isten leheletek (*rouah*), melyet már a Genesis kezdete termékenyítőnek tüntet fel, mintegy valami demiurgos-félévé vált a *dabar* mellett.¹¹

Philo¹² a nyelvbeli sajátosságokat kombinálta a görög bölcsészetből való fogalmaival. Philo *Logos-a* annyi, mint az isteni a mindenségben, a külsőlegesen Isten; a szellemi ember tekintetében ő Istennek a törvényhozója, kinyilatkoztató ja, szerve. Ő Isten Szelleme, a szent könyvek Bölcsessége. Philo nem tud a Messiásról és *Logos-át* nem állítja semmiféle viszonylatban az isteni lénnel, kiről palesztinai honfitársai álmodoztak. Nem mozdul ki az abstrac-

⁷ Főként a Timeus-ban.

⁸ *Sáp. Salam.*, XVIII 15 és köv. Jézus, Sirach fia *Bölcsességének* latin fordításában az I, 5 vers becsúsztatás.

⁹ *Sap. Salom.*, IX, 4: *την των σών &ρόνων mx^fAjov οαφίαν.* Figyelembe kell venni a *ban-ben*, *val-vel*, *által* jelentésű *be* particulus árnyalatait, úgy, hogy az olyan mondat, mint „Isten a világot *bidbaro* vagy *be-memere* vagy *be-hokmato* vagy *be-rouah piou* teremtette“, többféleképp érthető, amivel csak a sémita nyelvek ismerői lehetnek tisztában (l., például, Zsolt., XXXIII, 6). Görögre fordítva az ily mondatok a félreértések egész metaphysikájára adhattak alkalmat.

¹⁰ V. ö. Philo, *Fragm.*, *Opp.*, II, 655 l., Mangey ad *Sáp. Salam.*, VII, 24; VIII, 1.

¹¹ Zsolt. XXXIII, 6, mely már mintegy Háromság-félét tüntet fel.

¹² L. *Az Antikrisztus*, 82 l., 1 jegyzet.

tioból. A *Logos* neki a szellemek helye, mint ahogy a tér a testeké;¹³ odáig megy, hogy »második Istennek vagy »Isten emberé«-nek vagyis az ember formában tekintett Istennek nevezi.¹⁴ Megismerni a *Logos-t*, szemlélni az értelmet vagyis Istent és a mindenséget, — ez az ember feladata. Az ember ezzel a megismeréssel találja meg az életet, az igazi mannát, mely táplálja.¹⁵

Jóllehet ezek az eszmék eredetük tekintetében a lehető legtávolabb voltak a messiási eszméktől, észrevehető, hogy valamiféle összeolvadás mégis bekövetkezhet köztük. A *Logos* hiánytalan megtestesülésének lehetősége teljesen beleillik Philo eszméinek rendjébe. Azt tartották, hogy a különböző theophaniákban, mikor Isten láthatóvá akarta magát lenni, a *Logos* öltötte fel az emberi formát.¹⁶ E képzeteket gyámolította számos helye a legrégebb történeti könyveknek,¹⁷ melyek »Jehovah angyala«, *maleak Jehovah* névvel nevezik meg az isteni megjelenést, mikor Isten, ki rendszerint rejtőzik, megmutatkozik a szemnek. E *maleak Jehovah* gyakran miben se különbözik magától Istentől és egy bizonyos korszak fordítójánál szokásossá vált e szót tenni *Jehovah* helyébe mindenütt, ahol arról van szó, hogy Isten megjelenik a földön.¹⁸ Ugyanígy a *Logos* is odajutott, hogy az antropomorphisált Isten szerepét játssza. Természetes volt tehát, hogy a messiási megjelenést a *Logos-ra*. vonat-

¹³ γάρ ὁ τόπος περεκτικὸς σωμάτων ἐστὶ καιαφνγῆ, οντω &εἷς λόγος περιέχει τὰ ὅλα και πεπλήρωκεν. Philo, 1. c.

¹⁴ Λεύτερος &εὸς, löréd, id. Eus., *Praep. evang.*, VII, 13. Másutt, ὁ πρωτόγονος νιος, ὁ ἀγγελος πρεσβυτατος, αρχάγγελος, ανθρωπος &εον (1. főként, *De somniis*, I, 40, 41). V. ö. a zsidó cabbalonban a *Metatronus* és a *Sandalphon* angyalt (*P' & τὰ & ρονος-σιννάελοφος*).

¹⁵ *A Törvény alleg.*, III. könyv, az egész.

¹⁶ *A Törvény alleg.*, III. könyv, az egész.

¹⁷ Gen., XVI, 7, 13; XXII, 11, 12; XXXI, 11, 16; Exod., III,

¹⁸ Bírák, VI, 14, 22; XIII, 18, 22.

¹⁹ így Sandia, Abou Said, a samaritanus fordítás.

koztatták, a Messiást a testté vált *Logos-nak* képzeltek el.

Bizonyos, Dániel könyvének szerzője nem is gondolt rá, hogy az Ember fiának, kit ő szerepeltet, bármi köze volna az isteni Bölcsességgel, melyet pedig bizonyos zsidó gondolkodók már az ő idejében hypostasisnak tettek meg. A keresztényeknél azonban gyorsan megtörtént az összevonás. Már az Apokalypsisben a diadalmaskodó Messiásnak »Isten *Logosa*¹⁹ a dicsőségi neve. Szent Pál végső leveleiben Jézus majdnem el van szakítva az emberiségtől. A negyedik Evangéliumban Krisztus és a *Logos* között teljes az azonosítás.²⁰ A zsidók nemzeti megbosszulója teljesen belépett a metaphysikai fogalomba. Jézus ettől fogva nem egy egyszerű líebrecs metaphora folytán, hanem theologikusan fia Istennek. Csak az, hogy Philo iratainak Palesztinában és a judaismus népi osztályaiban kevésbé volt keletük, magyarázza meg, hogy a kereszténység ily sokára jutott eí ehhez a szükséges evolúcióhoz. Ez az evolutio egyéb-iránt egyszerre több helyen is bekövetkezett; Szent Justinusnak Pseudo-Jánoséhoz hasonló elmélete van a *Logos-ról*,²¹ már pedig nem Pseudo-János Evangéliumból vette azt.

A *Logos* és a Szellem elmélete mellett kifejlesztették a *Páradét* elméletét is, akit nem nagyon különböztettek el a Szent-Létektől. Philo philosophiájában a Paraclet jelzője vagy aequivalens volt a Lógósnak.²² A keresztényeknél mintegy helyettesítője lett

¹⁹ Apoc., XIX, 13. Figyelembe veendő a negyedik Evangélium kifejezései Apoc., III, 14-ben és v. ö. Apoc., I, 7 és János, XIX, 37. A synoptikusok több vonása is mintegy elvételének tűnik fel a negyedik Evangéliumnak: például Máté, XI, 25—27; Lukács X, 21—22, — igen régi részlet, miután megvan mind Mátéban, mind Lukácsban.

²⁰ János, I, 1—18; IV, 25.

²¹ *Apol.* I, 23, 32; *Apol.* II, 6, 10, 13; *Dial.*, 61, 62, 70, 98, 100, 102, 105, 127.

²² Philo, *De mundi opif.*, 6.

Jézusnak,²³ kihez hasonlóan az Atyától ered és az a feladata, hogy megvigasztalja a tanítványokat mesterrük távollétéért, amikor az már majd eltűnt volt. Az igazság e szelleme, melyet a világ nem ismer, lesz az Egyház örök inspirálója.²⁴ Az abstractioknak isteni hypostasisokká való ez emelése megfelelt a kor Ízlésének. Aclius Aristides a negyedik Evangélium szerzőjének kor- és honfi-társa Athénról szóló beszédében²⁵ a keresztényekétől csak alig különböző módon fejezi ki magát: »Apjában lakozik, belsőleg összeforva annak lényével; benne lélckzik; társa és tanácsadója. A jobbján ül; legfőbb végrehajtója parancsainak, akarata egy az övével, annyira, hogy apjának minden műve neki tulajdonítható.« Isist olybá ismerték, mint aki hasonló szerepet játszik Ammon mellett.²⁶

Könnyen felfogható, hogy az ily eszmék mélyreható forradalmat vittek végbe a Jézus életéről való felfogásban. Jézusban immár nem lesz semmi emberi; nem ismer se kísértéseket, se ingadozásokat. Minden már a bekövetkezés előtt meg van benne; minden *a priori* el van rendezve; semmi se történik természetesen; előre tudja élete lefoyasát; nem kéri Istent, hogy mentse meg a végzetes órától.²⁷ Az ember nem igen érti, miért folytatja ezt a parancsszerű, szerepként játszott, őszintétlen életet. Azonban ez az átváltozás, mely bennünket megütköztet, szükséges volt. A keresztény öntudat egyre jobban megkívánta, hogy minden természetfeletti legyen az alapító életében. Marcion, anélkül, hogy Pseudo-János munkáját ismerné, csakhamar pontosan ugyanazt a műveletet fogja elvégezni. Át fogja dolgozni Lukács Evangéliumát, mígnem kiirtja belőle a judaismus és a valóság minden nyomát. A gnosticizmus még tovább fog

²³ Ἄλλον παράκλητον. János, XIV, 16.

²⁴ János, XIV, 16, 26; XV, 26; XVI, 7.

²⁸ Opp., I, 12 és köv. 1., Dindorf. V. ö. Justin., Apol. I, 64.

²⁶ Plut., *De Iride et Oriride*, 3. f.

²⁷ János, I, 42, 43; II, 19 és köv.; III, 4; VI, 71; XII, 27.

menni, Jézus ez iskola szemében pusztá entitás lesz, aeon, amely sohasem élt. Valentin és Basilides valójában csak egy lépéssel tovább megy azon az úton, melyre Evangéliumunk szerzője reáépett.²⁸ Mindkét részen ugyanazok a műkifejezések szerepelnek: Atya (metaphysikai értelemben), Ige, *Arché*, Elet, Igazság, Kegyelem, Paraclet, Pleroma, Egyszülött fiú²⁹ Valami homályos távolban a gnosticizmus eredete összefolyik a negyedik Evangéliuméval; mindakettő a látóhatárnak ugyanarról a pontjáról ered, anélkül, hogy a távolság folytán, pontosabban megállapíthatók lennének a körülmények, melyek között mindketten előállottak. Az ily zavaros légkörben a kritika látsugarai összefolynak.

Valamely könyv forgalombajutása akkoriban a maiaktól annyira különböző viszonyok között történt, hogy nem szabad csodálkozni oly különöségeken, melyek a mi korunkban megmagyarázhatatlanok volnának. Semmi se tévesebb, mint az akkori idők írásait úgy képzelnünk, mint valami nyomtatott könyvet, mely mindjárt mindenek számára való olvasmány, újságokkal, melyek hangot adnak az új irattól felidézett helyeslésnek vagy tiltakozásnak. Az összes Evangéliumokat gyér számú körök számára írták;³⁰ egyetlen Evangélium se igényelte, hogy végleges és feltétlen szerkesztésnek tekintsék. Irodalmi műfaj volt, melyet szabadon műveltek, mint ahogy ma a perzsáknál Hassan és Hossein vértanúságának legendáival történik.³¹ A negyedik Evangélium ugyanily rendű munka volt. A szerző elsősorban maga és néhány barát számára írhatta. Ez volt az ő felfogása Jézus

²⁸ *Philosophum.*, VI, 35; VII, 22, 27. Heracleon, Valentin iskolájának tagja, kommentárt írt a negyedik Evangéliumhoz. Basilides, úgy látszik, mintha idézné ezt az Evangéliumot.

²⁹ Figyelembe veendő főként ó *αρχών τον κόσμον τούτου* (János, XII, 31; XIV, 30; XIV, 16).

³⁰ Ugyanígy a középkorban az *Imitatio*-t legalább is két századon át alig ismerték és másolták.

³¹ L. *Az Evangéliumok*, 200 1. V. ö. Chodzko, *Théâtre person* (Paris, 1878).

életéről. Munkáját kétségtelenül csak nagy óvatossággal közölte oly emberekkel, kik tudták, hogy a mű nem származhat Jánostól.³² Egész a II. század végéig a könyv csak közönnyel vagy visszautasítással találkozott.³³ Ez egész idő alatt Jézus életének kerete azoké az Evangéliumoké, melyeket synoptikusoknak nevezünk; a Jézusnak tulajdonított kijelentések hangja Máté és Lukács beszédeinek hangja. A II. század vége felé viszont már elismerik, hogy van egy negyedik Evangélium is és e négyesség támogatására kegyes legendákat és mystikus érveket találnak ki.³⁴

Mindent összevéve, e kényes problémában az látszik a valószínűbbnek, hogy több évvel János apostol halála után valaki tollat fogott, hogy nevében és tiszteletére megírjon egy Evangéliumot, mely az ő hagyományát adta vagy úgy tartották, hogy azt adja. Amily szerény volt a könyv pályafutásának kezdete, oly fényes lett a végleges sikere. Ez utoljára született, oly sok tekintetben hamisított Evangéliumnak, melyben philoi tirádák helyettesítik Jézus igazi beszédeit, több, mint egy félszázad kellett, hogy útát törjön magának; azután az egész vonalon diadalmaskodik. A kor theológiájának és apologetikájának szempontjából vajmi kényelmes volt egy galileai zsidó próféta kis, merőben emberi története helyett egy metaphysikai dráma-félére támaszkodni, melyet nem érhetnek a Celsustól már készíttetett kifogások! Az isteni Ige az Isten kebelében; az Ige, mely mindent teremt; az Ige, mely testté válik, az emberek között lakozik, annyira, hogy bizonyos kiváltságos halandóknak megadatott a boldogság látni, kezükkel

³² Ez magyarázza, hogy se Papias, se Justinus, se a pseudo-clemensi homéliák, se Marcion nem ismerik a negyedik Evangéliumot. E művet határozottan először 175 vagy 180 körül tulajdonítják Jánosnak. Theophil., *Ad Autol.*, II, 22 és Muratori canonja, 3 és köv. sor.

³³ Irenaeus, III, XI, 9; Epiph., haer. LI.

³⁴ Muratori canonja, 3 és köv. sor; Irenaeus, III, 1.

tapintani őt!³⁵ Tekintve a kereszténységet már korán hatalmába ejtő görög szellem sajátos irányát, ez vajmi fenségesnek látszott. Ebből egész theológiát lehetett kivonni, Plotinus gusztusa szerint. Az igazi hellének nem igen méltányolták az Isten országának napjától besugárzott galileai idyll üdeségét. Szívesebben fogadhattak oly Evangéliumot, melyben az álom átkerüli az abstractiók világába és amelyből a világ közeli végének a hite ki volt küszöbölve. Itt már nincs többé materiális megjelenés a felhőkben, nincsenek parabolák, ördögösök, nincs többé Isten országa, se zsidó Messiás, se millenarismus, sőt már judaismus sincs. A judaismus feledésre, kárhoztatásra jutott; »a zsidók« gonoszok, az igazság ellenségei. Nem akarták befogadni az Igét, ki hozzájuk jött.³⁶ A szerző már tudni se akar róluk, csak annyit, hogy megölték Jézust, mint ahogy a síita perzsáknak az arab név egyjelentésű az istentelennel, a pogánnyal, mert az arabok ölték meg a legszentebbet az izlam alapítói között.³⁷

A negyedik Evangéliumnak ekképen az adja meg egyetemes jellegét, ami irodalmi tekintetben fogyatkozást jelent. Ez Evangélium egy csomó származási köteléket oldoz le a kereszténységről; módot ad neki az élni akaró alkotások leglényesebb dolgára, a hálátlanságra az előtte voltak iránt. A szerző komolyan hiszi, hogy semmiféle próféta se támadt Galileából.³⁸ A kolosszebeliekhez írott levélben és az úgynevezett aphasusbeliekhez írott levélben vázolt keresztény metaphysika a negyedik Evangéliumban eljutott a beteljesedésre. Ez lesz a kedvelt Evangéliumuk mindazoknak, kik, restelkedvén amiatt, hogy Jézus zsidó volt, majd hallani se akarnak se judeo-kereszténységről, se millenarismusról és szívesen tűzbe vetnék az Apokalypsiszt. A negyedik Evangélium ilycn-

³⁵ Evangélium és Levél, *init.*

³⁶ János, I, 11.

³⁷ Figyelembe veendő a zsidók szerepe Smyrnában, Polycarp vértanaságában.

³⁸ János, IV, 52.

formán, a kereszténység és a judaismus szétválásának nagy műveletében messze túl helyezkedik Szent Pálon. Pál azt akarja, hogy Jézus érvénytelenné tette volt a törvényt; de sohasem tagadja, hogy Jézus a törvény alatt élt. Tanítványa, Lukács mintegy ájtatos raffinériával igyekszik kimutatni, hogy Jézus betartotta az összes szabályokat. Pál szemében az izraelitáknak még mindig nagy előjogaik vannak. A negyedik Evangélium viszont élénk ellenszenvet árul el a zsidókkal, úgy is, mint nemzettel és úgy is, mint vallási társadalommal szemben. Jézus, mikor hozzájuk szól, azt mondja: »A ti törvényeteké Nincs már szó a hit folytán való megigazulásról, se pedig a cselekedetek folytán valóról. A probléma most már messze túl esik az egyszerű kifejezéseken. Az igazság ismerete, a tudás — ez a lényeges. A *gnosis*, bizonyos titkos mysteriumokba való beavatás üdvözít. A kereszténység valami occult philosophia-féle lett, amire se Péter, se Pál bizonyára nem is gondolt.

A jövő a transcendens idealismusé volt. Ez, az állítólag a hön szeretett tanítványtól származó Evangélium, mely mindjárt kezdetben a szellem és a szeretet tiszta étherébe ragad, mely minden egyébnek az igazsághoz való ragaszkodást állítja a helyébe, mely azt hirdeti, hogy mind Garizim, mind Jeruzsálem uralma egyaránt véget ért, arra volt rendeltetve, hogy idővel az alapvető Evangéliummá váljon. Ez, ha úgy tetszik, nagy történelmi és irodalmi tévedés lesz; de elsőrangú theologiai és politikai szükséglet is. Az idealista mindig a legveszedelmesebb forradalmár. A judaismussal való végleges szakítás elengedhetetlen feltétele volt egy új kultusz megalapításának. A kereszténység csak úgy érhetett sikert, hogy tiszta, minden materiális symbolumtól független kultusszá váljék. »Isten szellem és azoknak, akik imádják, szellemen és igazságban kell őt imádniok.« Ekként értelmezve, Jézus már nem próféta; ekként értelmezve, a kereszténység már nem a judaismus egy szektája, hanem az Értelme vallása. A negyedik Evangélium

ilyen módon a tömörítést és a tartamot adta az apostoli munkának. Szerzője, bárki volt is, a legügyesebb volt az apologisták között. Azt tette, de sikeresen, amivel napjainak keresztény szónokai hiába próbálkoznak; kiemelte a kereszténységet régi, már nagyon is keskenyvé vált kerékcspáisaiból. Hogy megmenthesse, elárulta Jézust, mint ahogy azok a hitszónokok teszik, kik a liberalizmus, sőt a socializmus mezét öltik magukra, hogy, kegyes félreértetéssel, megnyerjék Jézus-Krisztusnak, akiket e szavak elcsábítanak. A negyedik Evangélium szerzője kiragadta Jézust a judaikus valóságból, melyben elveszett, hogy a metaphysika vizeire vigye. A kereszténységnek a tények hátrányára és a szellem előnyére való tisztára spiritualista philosophiai felfogása e különös könyvben találta meg a példát, mely felbátorítja és a tekintélyt, mely igazolja.

Csak a vallási történelemben kevésbé járatosakat lepheti meg, hogy egy névtelen ily szerepet játszott az emberiség történetében. A Thora szerkesztői, a zsoltárosok legtöbbje, Dániel könyvének szerzője, a héber Evangélium első összeállítója, a Titushoz és Timotheushoz intézett állítólagos Pál-levelek szerzője elsőrendűen fontos szövegeket adtak a világnak és mégis névtelenek. Ha feltesszük, hogy az Evangélium és a hozzá tartozó levél *Presbyteros Joannes* műve, elgondolhatjuk, hogy e két írásnak János műve gyanánt való elfogadtatása annál kevésbé ütközött nehézségbe, mert a hamisítónak magának is János volt a neve és, úgy látszik, gyakran összetévesztették az apostollal. Egyszerűen a *Presbyteros*³⁰ címmel jelölték meg. Már pedig éppen a pseudo-johannikus levél után következik két kis levél olyan valakitől, ki olybá tűnik fel, hogy magát jelöli meg a *Presbyteros*

³⁰ Papias, id. Eus., *H. E.*, III, XXXIX, 15. Zsidónak kellett lennie, mert a pogány származású keresztényeknél még nem volt szokásos, hogy zsidó neveket vegyenek fel.

szóval.¹⁰ A stylus, a gondolatok, a tan jóformán ugyanazok, mint az Evangéliumban és az állítólagos johanikus levélben.⁴¹ Azt hisszük, hogy e leveleknek *Presbyter os* a szerzőjük; de ezáltal nem akarta, hogy művecskéit János munkájának tartsák.⁴² Igazában ezek nem annyira a szó szoros értelmében való levelek, hanem, a Titushoz és Timotheushoz írott két levélhez hasonló kis levélformulák, közhelyei az apostoli epistolographiának, azzal a rendeltetéssel, hogy mintául szolgáljanak a lelkipásztori stylusra. így az elsőben a címzett neve üresen van hagyva, illetve ez a formula helyettesíti: »A kiválasztott úrnőnek.«⁴³ A másodikban a címzettnek Caius a neve, amely név gyakran csak annyi volt, mint «bárki.»⁴⁴ E két levélben némi utánzását vélik felismerni a pseudo-

⁴⁰ Azt mondjuk „olybá tűnik fcl“, mert miután e levelek epistolaris minták, melyekben a név helye üresen marad, meg lehet, hogy ó *πρεσβύτεροι*, miként Góuzn; *κυρία*, aequivalense *b ó'wva*-nak: „Ez meg ez a *presbyteros* ennek meg ennek a kiválasztott iürnőnek“. Mindazonáltal valószínűbb, hogy ó *πρεσβύτερος* itt magát azt a személyt jelenti, kit Papias kivált képen *b πρεσβύτερο&* -nak nevezeti (l. 6.).

⁴¹ Figyelembe veendő különösen a szembehelyezkedés a docetismussal.

⁴² Origenes (id. Eus., VI, XXV, 10) kétségbe vonja a két kis levél hitelességét. Eusebius (*H. E.*, III, XXV, 2—3; 1. mindamellert *Demonstr. evang.*, III, 5) a vitás iratok közé sorolja azokat és bevezeti a hasonnevűség feltevését. Szent Jeromos (*De oiris ill.*, 918) azt mondja, hogy általában a *Presbyteros*-hok tulajdonítják azokat. Gelasius dekrétuma ez utóbbi munkáját látja bennük. Mindamellert e két levél már korán ugyanannak a szerzőnek műve gyanánt szerepelt, mint a *I Johannis*. Irenaeus, I, XVI, 3; III, XVI, 8; Muratori canonja, 68—69 sor; Alex. Kel., *Hypotyposes*, 371 l. (V. ö. Eus., *H. E.*, 14); *Strom.*, II, XV; Alex. Dionys., id Eus., *H. E.*, VIII, 25; Aurél. Chul., a harmadik carthagoi zsinaton, Szent Cyprian alatt (Labbe, I, 795 h).

⁴³ *Εκλεκτῆ*) *κυρία* ... V. ö. 5, 13 vers. A *κυρία* tulajdonnévre példa alig van egy is. L. Papé, s. h. n. Figyelembe veendő III Joh., 5—10 határozatlansága.

⁴⁴ Plutarchos, *Quaest. rom.*. 30.

johannikus levélnek⁴⁵ és Szent Pál leveleinek.⁴⁶ Valószínű, hogy e névtelen *presbyteri* mögött, »kik látták az apostolokat és akiknek Irenaeus oly rejtelmesen közli a hagyományait, néha szintén a mi *Presbyteros-unk* rejtőzik.⁴⁷

A III. század végén két tiszteletben álló sírt ismertek Ephesusban; mindkettő a János névvel volt kapcsolatban.⁴⁸ A IV. században, mikor Papias közlése alapján felépítették a *Presbyteros Joannes* külön létét,⁴⁹ az egyik sírt az apostolnak, a másikat pedig a *Presbyteros-nak* tulajdonították. Soha meg nem fogjuk tudni a titkát e bizarr vegyítéseknek, melyekben a történelem, a legenda, a mese és, bizonyos fokig, a kegyes csalás oly arányban vegyül, hogy azt ma már lehetetlen felismerni. Egy Polycrates nevű ephesusi, ki majd egész családjával együtt központja lesz az ázsiai kereszténységnek, 131-ben megtért; ez a Polycrates egész terjedelmében elfogadta a pseudo-johannikus hagyományt és aggkorában feltétlen bizalommal hivatkozott reá.⁵⁰

A negyedik Evangélium végső fejezete, mindenek véleménye szerint, függelék, melyet később csatoltak a műhöz; lehet azonban, hogy maga az Evangélium szerzője csatolta hozzá;⁵¹ legalább egyazon eredetből való. A Péter és János egymáshoz való viszonyáról szóló dolgokat valami megindító részlettel akarták kiegészíteni. E sorok szerzője nagy párthívének mutatkozik Péternek és hódolatot akar nyilvánítani a legfőbb pásztori rang iránt, melyet neki tulajdonítottak. Azt

⁴⁵ Figyelembe veendő II Joh., 5—7; III Joh., 4 és főként 12.

⁴⁶ III Joh., 5 és köv.

⁴⁷ L. a *presbyteri* e töredékeinek gyűjteményét Gebhardt és Harnack, *Patres apóst.*, I, II, 105 és köv. 1. Különösen figyelembe veendő 113—114 l. V. ö. Eus., *H. E.*, V, VIII, 8.

⁴⁸ Alex. Dionys., id. Eus., *H. E.*, VII, XXV, 16.

⁴⁹ Eus., *H. E.*, III, 39.

⁵⁰ Polycrates. id. Eus., *H. E.*, V, XXIV, 3, 7, 8, — 196-ból való levél.

⁵¹ A XXI, 15—19 jelenet csak kifejlesztése XIII, 36—38-nak.

is fontosnak tartja, hogy megmagyarázza János hosszú életének nyitját és kimutassa, az öreg apostol halála nem jelenti Jézus ígéretei és a keresztény remények épületének összeomlását. Kezdték félni, hogy azok páratlan kiváltsága, akik látták az Igét, el találja csüggeszteni a későbbi nemzedékeket; egy evangéliumi anekdotához már hozzáfűzték a mélyértelmi kijelentést, melyet Jézusnak tulajdonítottak: »Boldogok, kik nem láttak és mégis hittek!«⁵²

A johannikus iratokkal kezdődik az aerája a keresztény philosophiának és az elvont speculatióknak, melynek addig kevésbé juttattak teret. Ugyanekkor sajnálatosan növekszik a dogmatikus türelmetlenség is?³ Az eretnek köszöntésének pusztá ténye olybá számít, mint közösködni vele?⁴ Mily messze vagyunk Jézustól! Jézus azt akarta, hogy békét kívánjanak mindenkinek,⁵⁵ még a méltatlanok köszöntésének kockáztatásával is, az égi Atya példája szerint, aki ugyanazzal az atyai pillantással néz mindeneket. És most új kötelezettséget kívánnak szabni, azt, hogy mielőtt az ember köszönt valakit, tudakolja meg a véleményeit. A kereszténység lényege áthelyeződik a dogma területére; a *gnosis* minden; megismerni Jézust és pedig bizonyos módon, — ez az üdvösség!⁵⁶ Ami a negyedik Evangéliumból kisarjadt, az a theologia, vagyis meglehetősen egészségtelen alkalmazása az elmének, mellyel a IV. századtól fogva a bizánci világ felőrölte magát és amely nem kevésbé gyászos következményekkel járt volna Nyugatra nézve is, ha a subtilitás démonjának itt nem szilárdabb izmokkal és nehézkesebb agyvelőkkel lett volna dolga.

Mindezzel a kereszténység vajmi határozottan

⁵² János, XX, 29.

⁵³ Ne feledjük a sajnálatos verset, János, XV, 6. — ET ARDET, mely kigyullasztotta az inquisitio máglyáit.

⁵⁴ II Joh., 7, 10, 11, Irenaeustól kiemelt helvek, I, XVI, 3; III, XVI, 8. '

⁵⁵ Máté, X, 12—13.

⁵⁶ János, XIV, XVII, egészben; I Joh., az egész.

hátat fordított a judaismuskak és nem volt ok nélkül, hogy a gnosticizmus, mely a spekulatív kereszténység legfelső kifejezése, a legszélsőbb túlzásig megy a judaizmus gyűlöletében. A judaizmus, mely a szertartásokba tette a vallást, mindazt, ami a filozófiai dogmára tartozik, átengedte a magánvéleménynek; a kabbala, a pantheizmus szabadon fejlődhetett a legaprólékosabban kiszabott külsődleges műveletek mellett.⁵⁷ Egy izraelita barátom, ki oly szabadgondolkodó, amilyen csak lehetséges és e mellett buzgó talmudista, a következőket mondta nekem: »Az egyik váltság a másikért. A szabályok szoros betartása kárpótlás a gondolat csapongásáért. A szegény emberiség nem eléggé intelligens, hogy egyszerre két szabadságot is el tudna viselni, önök, keresztények, nem jól teszik, hogy a közösségi kötelet bizonyos hiedelmekben állapítják meg. Tenni az ember azt teszi, amit akar; de hinni azt hiszi, amit tud. Ami engem illet, szívesebben mondom le örökre a disznóhúsról, semmint hogy kénytelen legyek hinni a Szentháromság és a Testtévalás dogmaiban.;

⁵⁷ Sok tekintetben ugyanez történik a régi brahmanizmusban. (*Jolim. des sav.*, 1878, nov.)

VI. FEJEZET.

Az episcopatus fejlődése.

Λ haladást, melyet az Egyház a dogmában tett, a fegyelem és a hierarchia irányába tette meg. Mint minden élő lény, csodálatos ösztönszerű ügyesség-ről tett tanúságot, hogy megszerezze, ami még hiányzott szilárd me[^]lámazkodásához és teljes egyensúlyához. Annak a mértékében, ahogy a világ végére és a messiási megjelenésre irányuló remények messzebb tolódtak, a kereszténység kettőre törekedett: amennyire lehet alkalmazkodni a birodalomhoz és szervezkedni a megmaradásra. Az első jcruzsálemi Egyház, Szent Pál első Egyházai nem a hosszú élet szempontjából rendezkedtek be. Az ítéletnap szentjei társultak bennök, akik imádsággal és rajongással készülődtek Isten eljövetelére. Most az Egyház érezte, hogy marandó alakulásnak, igazi társulásnak kell lennie.

Kebelében a legkülönösebb fejlődés ment végbe, aminőt demokrácia valaha is látott. Az *ecclesia*, az egymással egyenlő személyek szabad egyesülése a legdemokratább valami; de az *ecclesia*, a club, egy nagy hibában leledzik, mely azt idézi elő, hogy minden ilyenfajta társulat rövid idő múlva szétbomlik; ez a hiba pedig az anarchia, a szakadások könnyűsége. Még véresebbek a merőben spontán hivatottságon

alapult kis társulatokban az elsőbbségi harcok.¹ A keresztény Egyházaknak az első hely szorgalmazása³ volt a kiváltképpen! bajuk, az, amely az egyszerű híveknek a legtöbb bosszúságot okozta. E veszélynek elejét vélték venni azzal, hogy Jézus, hasonló körülmények között fogott egy gyermeket és így szólt a versengőkhöz: »íme, a legnagyobb.«³ Erősi tgették, hogy a mester ismételten szembeállította a merőben testvéri természetű egyházi elsőséget a profán tekintély letéteményeseivel, kik megszokták, hogy parancsoló hangon beszéljenek. Azonban ez nem volt elegendő és a keresztény társulást nagy veszedelem fenyegette, ha egy üdvös intézmény meg nem menti saját visszaéléseitől.

Minden *ecclesia-val* együttjár bizonyos hierarchia, iroda, ahogy ma mondják, elnök, segédhivatalnokok és valami szolgaszemélyzet. A demokratikus clubok ügyelnek reá, hogy e funktiók, mind időbelileg, mind hatáskör tekintetében, oly korlátozottak legyenek, amennyire csak lehetséges; de ennek valami szükség a következménye, ami azt okozza, hogy soha club túl nem élte a körülményeket, melyek létrehozták, A zsinagógáknak sokkal nagyobb volt az állandóságuk, jóllehet a zsinagógái személyzetből sohasem lett klérus. Ez annak az alárendelt helyzetnek a következménye, melyben a judaismus századokon át leiedzett; a külső nyomás leküzdötte a belső meg-hasonlások vészes hatásait. A keresztény Egyház ha ugyanígy vezetés nélkül marad, elesett volna sorsától. Ha az egyházi hatalmakat tovább is úgy nézték volna,

¹ *Φιλοπροτενειν*, HI Joh., 9; Clem. Rom., *Epist.*, I, 44. - - *Φιλο·Λα·9εδ'οἴοντοξ τολμ/ηρον*, Epist. Clem. ad Jac., 3. — V. ö. I Tim., III, 1; a synoptikus helyek, Máté, XXIII, 6; Márk, XII, 39; Lukács, XI, 43; XX, 46; Tertull., *Adu. Kai.*, 4; Epiph., XLII, 1.

² *Πρωτοκαθεδρία*. Hennis, mand. XI, 12.

³ Márk, IX, 32 és köv.; X, 42 és köv.; Máté, XVIII, 1 és köv.; Lukács, XXII, 24 és köv.

hogy magától az Egyháztól erednek,⁴ az Egyház elvesztette volna egész hieratikus és theocratikus jellegét. Ellenkezőleg, meg volt írva, hogy a keresztény Egyház egy klérusnak kerül majd a kezébe, az lép a helyébe. E klérus, mely a nevében beszél, mindenben mint egyedül illetékes hatósága lép fel, ez lesz az ereje, de ugyanekkor a belső ártalma is, jövendő összeomlásának fő oka.

Ismétlem, a történelem nem tud példát mélyebb átalakulásra. A keresztény Egyházban az történt, ami egy oly clubban történne, melyben a tagok lemondanak a választmány javára és a választmány lemondana az elnök javára, úgy hogy aztán se a tagoknak, de még az öregeknek se lenne semmi tanácskozási joguk, semmi befolyásuk, semmi ellenőrzésük a pénzkezelést illetőleg és az elnök azt mondhatná: »Én magam, én vagyok a club.« A *presbyteri* (öregek) vagy *episcopi* (felügyelők) igen hamarosan egyedüli képviselőivé váltak az Egyháznak és majdnem nyomban utána még jelentősebb forradalom következett. A *presbyteri* vagy *episcopi* között volt egy, ki abból a szokásból kifolyólag, hogy a főhelyen ült, magába olvasztotta a többiek hatalmát és a kiváltképpen való *episcopus* vagy *presbyteros* lett. A kultusz hathatósan elősegítette ez egyetlenség megszilárdulását. Az euchar'istikus cselekvést csak egy ember végezhetette és az annak, aki végezte, roppant fontosságot adott.⁵ Ez az *episcopus* meglepő gyorsasággal feje lett a presbyteratusnak, következésképp az egész Egyháznak. Caiüedru-já, mely külön állott és karosszék formája volt, diszhelyé, az elsőség jelévé vált.⁶ Ettől fogva minden Egyháznak már csak egy fő *presbyteros-a*.

⁴ Jézus bizonyos kijelentései (Máté, XVIII, 17—20), mintha valami hasonló gondolatot foglalnának magukban. De ne feledjük, hogy egyedül Máté adja Jézus ajkára az *ecclesias* szót.

⁵ Irenaeus levele Victorhoz, id. Eus., *H. E.*, N, XXIV, 17.

⁶ Ep. Petri ad Jac., 1; Epist. Clem. ad Jac., 2, 3, 6, 12, 16, 17, 19; Ign. ad Philad., 3.

van, akinek a többiek mellőzésével *episcopus* a neve.⁷ E püspök mellett vannak diakonok, özvegyek, van *presbyteri-kből* álló tanács;⁸ de a nagy lépés megtörtént; a püspök egyedüli utóda az apostoloknak; a hívő teljesen eltűnt.⁹ Az apostoli fenhatóság, melyről azt tartották, hogy a kézreátévással száll át,¹⁰ elfojtotta a gyülekezet fenhatóságát.¹¹ Utóbb a különböző Egyházak püspökei, összeköttetésbe lépve egymással, valami oligarchia-félévé alakítják át az Egyházat; mely gyűléseket tart, ellenőrzi tagjait, dönt a hitre vonatkozó kérdésekben és valóságos souverain hatalmat gyakorol.

Száz év alatt a változás majdnem teljesen végbe ment. Mikor Hegesippos, a II. század második felében bejárja az egész kereszténységet, már csak püspököket lát; minden a canonikus utódlás kérdése előtte; az Egyházak eleven érzésének nyoma sincs.¹² Majd reá fogunk mutatni, hogy e forradalom nem zajlott le tiltakozás nélkül és, például, a *Pásztor* szerzője még megkísérli, hogy a *prel(ilusokⁱ A* növekedő tekintélyével szemben fentartsa a *presbyteri* eredeti egyenlőségét. De végül is az arisztokratikus irányzaté a győzelem. Egyfelől a pásztorok; másfelől a nyáj. Az ősi egyenlőség meg-

⁷ V. ö. I Tim., III, I és köv.; V, 17—19 és főként Tit, I, 5, 6, 7. V. ö. Phil, I, 1 és *Szent Pál*, 238—239 1. Clemens Rom. szintén csak papokról és diakonokról tud (42 f.).

⁸ *Πολύκαρπος καὶ οἱ συν αὐτῷ πρεσβυτεροί*. Polycarpus levelének felírása.

⁹ *Προσάτις... προφήτης, διασάρχης, ζυναγωγεύς καὶ πάντα ἴτονος ἄμος &v*, Lucian., *Peregr.*, 11.

¹⁰ *Ἐπι&εσιδ τῶν χειρῶν*, aminek semmi köze a *χειροτονία* val.

¹¹ I Tim., IV, 14, Pál felszentelte Timotheust és Titust; Timotheus és Titus felszentelik az általuk alapított Egyházak *presbyteri-* vagy *episcopi-*jail. Tit., I, 5. Ez apostoli megbízotaknak fenhatóságuk van a *presbyteri* felelt. I Tim., V, 17—19.

¹² Euseb., *H. E.*, IV, XXII, 1—3.

¹³ *Πρωτοχαθ&ρι.ται*, (Hernias, Vis. III, 9). Irenaeus (id. Eus., *H. E.*, V, XXIV, 14) Róma püspökeit még a *presbyteri* elnevezéssel illeti *Cot πρεσβυτέρων οἱ ποοστάντεχ τῆς ἐχχλησία&υ*

szűnt; tíz Egyház immár csak eszköz azok kezében, akik igazgatják és az utóbbiak hatalmukat nem a gyülekezeltől kapják, hanem valami szellemi öröklésnek,¹⁴ oly átruházásnak köszönhetik, mely állítólag megszakítás nélkül terjed vissza az apostolokig.

Bizonyos értelemben azt lehet mondani, hogy ez hanyatlás volt, megapadása annak a spontánitásnak, mely eddig kiválóan teremtő erejű volt. Nyilvánvaló volt, hogy az egyházi formák elnyelik, megfojtják. Jézus művét és a keresztény élet minden szabad nyilvánulása hamarosan meg fog rekedni. A püspökség cenzúrája alatt a glossolaliának, a profétálásnak, a legendák alkotásának, új szent könyvek produkálásának elszárad a tehetsége; a charismák a hivatalos szentségekre fognak korlátozódni. Más tekintetben azonban ez az átalakulás lényegi feltétele volt a kereszténység erejének. Először is mihelyt az Egyházak kezdtek kissé számosabbak lenni, a hatalomnak szükségessé vált a központosítása; e kis jámbor társaságok között az érintkezés csak úgy volt lehetséges, hogy volt egy illetékes képviselőjük, ki felléphetett a nevükben. Azután pedig kétségtelen, hogy az Egyházak, melyeket egy pillanatra együtt tartott Jézus emléke, az episcopatus nélkül szétszóródtak volna. A tanok szétágazása, a képzelet különbözősége, mindennekfelett pedig a versengés, a ki nem elégített hiúság a végteleinig folytatta volna szétválasztó és elmorzsoló munkáját. Három-négyszáz év múlva a kereszténység ugyanúgy végezte volna, mint a mithraicizmus és annyi más szekta, melynek nem adatott meg, hogy győzelmet arasson az idő felett. A demokrácia néha kiválóan teremtő hatású; de azzal a feltétellel, hogy a demokráciából konzerváló és arisztokratikus intézmények keljenek ki, melyek megakadályozzák, hogy a forradalmi láz végeszakadatlanul folytatódjon.

Íme a megszületésben levő kereszténység igazi csodája. Rendet, hierarchiát, tekintélyt, engedelmissé-

¹⁴ *Ακωόγιη*,

get vont ki az akaratok szabad behódolásából; megszervezte a tömeget, fegyelmezte az anarchiát. Mi cselekedte meg ezt a csodát, mely vajmi meglepőbb, mint a fizikai természet törvényeinek állítólagos felfüggesztése? Jézus szelleme, mely erősen beléedződött tanítványaiba, a szelídségnek, önmegtagadásnak, a jelen feledésének szelleme, a benső örömök kizárólagos keresése, mely megöli a becsvágyat, a gyermekdedségnek e fennen vallott nagyrebecsülése, e Jézus szavai gyanánt szüntelen ismételt kijelentés: »Aki az első köztelek, legyen mint mindenkinek a szolgája.* Nem kevésbé járult hozzá a benyomás is, melyet az apostolok hagytak maguk után. Az apostolok és közvetlen helyetteseik vitatlan hatalommal bírtak az ősz* szes Egyházak felett. Már pedig az episcopatusról azt tartották, hogy örököse az apostoli hatalomnak.¹⁵ Az apostolok haláluk után is élők maradtak és kormányoztak. A gondolat, hogy az Egyház feje megbízatását az Egyház tagjaitól kapta, akit megválasztottak, egyetlen egyszer se bukkan fel e kor irodalmában. Az Egyház ilyenformán, hatalmának természetfeletti eredete révén, megmenekült a minden választott hatóságtól elválaszthatatlan gyengétől. Valamely törvényhozó és végrehajtó autoritás származhat a tömegtől; de szentségeknek, égi kegyelmek kiosztásainak semmi közük az általános választójoghoz. Ilyen kiváltságok az égtől erednek, vagy, a keresztény formula szerint, Jézus Krisztustól, minden kegyelem és minden jó forrásától.

A püspököt valójában sohasem az egész gyülekezet választotta meg. A Szent-Lélek kijelölése,¹⁶ vagyis a választási műveletek titkos alkalmazása, melyet mentett a roppant naivság, elégséges volt az első Egyházak spontán lelkesedésére. Mikor az apostoli korszak már elmúlt és egyházi határozattal kellett pótolni azt az isteni jog-félét, mellyel az apostolokat és közvetlen tanítványaikat felruháztaknak

¹⁵ Clem. Rom., *Epist.*, I, 42, 44.

¹⁶ Clem A'lex., *Quis dives salv.*, 42.

vélték,¹⁷ az öregek választották meg maguk közül a fejüket és odaállították a nép acclamatiojának.¹⁸ Minthogy e választás előtt mindig megtudakolták a közvéleményt, az acclamatio vagy inkább a feltartott kézzel¹⁹ való szavazás tulajdonképpen csak formáság volt; de azért fentartotta emlékezetét az evangéliumi eszménynek, mely szerint Jézus szelleme lényegileg a gyülekezetben lakozik.²⁰ A diakonok választása hasonlóképpen két fokon történt. A kijelölést a püspök végezte; de, hogy a választás érvényes legyen, ahhoz szükséges volt a gyülekezet hozzájárulása.²¹ Általános törvénye az Egyháznak, hogy benne az alantas sohasem nevezte ki a feljebbvalóját. És ez az, ami az Egyháznak még ma is, a modern demokrácia teljesen ellentétes irányzata mellett, oly nagy reactio erőt ad.

A hierarchia és az episcopatus felé irányuló e mozgalom különösen Pál Egyházaiban volt érezhető. A kevésbé eleven judeo-keresztény Egyházak megmaradtak zsinagógáknak és nem jutottak el ily határozol tan, a klerikalismusig. Megfelelően ennek a Pálnak tulajdonított iratokból merítettek érveket a tan mellett, melynek érvényt akartak szerezni. Levél, amely Szent Páltól származik, mindenek felett álló tekintély volt. Az apostol hiteles leveleinek több helye hirdette már a hierarchiát, az öregek tekintélyének tiszteletét. Hogy még döntőbb érvekre hivatkozhasanak, három kis levéllel álltak elő, melyekről az járta, hogy Pál írta azokat tanítványainak, Titusnak és Timotheusnak. Ez apokryph iratok szerzője nem

¹⁷ Tit, I, 5; I Tim., V, 22; Clem. Alex., *Quis dives salv.*, 42.

¹⁸ Clem. Rom., *Epist.*, I, 44.

¹⁶ *XsLooTovca. A Cseleked.*, XIV, 23-ban és II Cor., VIII, 19-ben, mint egyébiránt a görög klasszikusok számos helyén is, *χειροτονείε* tágabb értelemben, annyit jelent, mint „választani“, anélkül, hogy oda kellene érteni egy kézfeltartással szavazó tömeget. V. ö. *Constit. apóst.*, VII, 31.

²⁰ Máté, XVIII, 17—20.

²¹ *Constit. apóst.*, III, 15 és VII, 31.

olvasta *Az apostolok cselekedetei-t*; csak nagyjában ismerte, nem pedig részletesen, Pál utazásait²² Mint-hogy csak nagyon keveseknek voltak pontosabb ismereteik, ez nem nagyon vált hátrányára, de megkülönböztetően is a kritikai érzék akkoriban annyira hiányzott, hogy a szövegek megvitatás végett való összevetése senkinek se jutott eszébe. Egyébiránt e három levél egynéhány helye oly szép, hogy fel lehet tenni a kérdést, vajjon a hamisítónak nem volt-e Pál néhány hiteles levele a kezében,²³ melyet azután belefoglalt apokryph kompozíciójába.

E három kis irat, mely nyilvánvalóan ugyanegy toliból eredt és alkalmasint Rómában készült,²⁴ már mintegy valami értekezés az egyházi emberek kötelességéről, első kísérlete a hamis decretaliáknak. codex a papi ember használatára.²⁵ Nagy dolog a püspökség.²⁶ A püspök úgy állt alárendeltjei előtt, mint mintaképe a tökélynek.²⁷ Feddhetetlen legyen tehát a hívek és a kívülállók szemében, józan, tiszta életű, nyájas, jóakaratu, igazságos, nem mogorva, méltó viselkedésű, vendégszerető, mértékletes, nem erőszakoskodó, ment a kapzsiságtól, ki becsületesen, tisztességtelen nyereszkedések nélkül keresi kenyerét. Egészség céljából ihat egy kevés bort; de csak egyszer nősüljön.²⁸ Családja ugyanúgy tisztességes legyen, mint ő; fiai engedelmesek legyenek, tisztelettudók és a züllött életmódnak még a gyanúja se férhessen hozzájuk. Ha valaki saját

²² L. *Szent Pál*, bevez., XXIII—LII I.

²³ II Tim., IV, 6 és köv. Támogatná e feltevést, hogy Clem. Rom. (*Ep. ad Cor.*, I, 44) mintha célzást tenne II Tim. IV, 6-ra (*áválvei-s* a halál értelmében). A többi hasonlóság, mely Clemens levelének és e három levélnek a kifejezései között észlelhető, kétségtelenül onnan ered, hogy a két szerző ugyanabból a tartályból, a római Egyház kedvelt nyelvéből merítétek.

²⁴ L. *Szent Pál*, LI—LIII.

²⁵ „In ordinatione ecclesiasticae disciplinae sanctificatae sunt.“ Muratori canon ja, 61—62 sor.

²⁶ I Tim., III; Tit., I. A püspök *&eöv ötxovopog*. Tit., I, 7.

²⁷ I Tim., IV, 12; Tit., II, 7—8.

V ö. *Szent Pál*, 244 l.

családját nem tudja rendbentartani, hogy kormányozhatná Isten Egyházát? Orthodox lévén mindenekfelelt, állhatatos az igaz hitben és esküdt ellensége a tévelygésnek: hirdesse az igét, oktasson. Ez állásra nem való se egy neophyta, mert félő, hogy az ily túlgyors emelkedés megzavarja, se a hirtelen haragú ember, se pedig olyanvalaki, aki rosszhirű foglalkozást tűz. Még a hitetleneknek is tisztelniök kell a püspököt és úgy kell, hogy semmit se mondhassanak ellene.

A diakonoknak nem kevésbé kell tökéletesnek lenniök, mint a püspököknek;²⁹ komolyak legyenek, képtelenek a kétszínűsége, bort csak keveset igyanak, tisztos mesterséget folytassanak és tiszta lelkiismeretben őrizték meg a hit mysteriumát. Asszonyaink is komolyak legyenek, nem pletykázók, józanok, hívek mindenben. A diakonok csak egyszer nőüljenek; viseljék jól gondját gyermekeiknek és házuknak. E nehéz tisztség betöltéséhez próbára van szükség; diakon csak előzetes megpróbálás és mintegy noviciatus után legyen valaki.

Az özvegyek³⁰ külön rendet alkotnak az Egyházban. Mindenekelőtt családi kötelességeiknek tegyenek eleget, ha vannak ilyen kötelességeik. Az igazi özvegy magában, szent virrasztások között, imádkozásban tölti napjait. Ami a megvigasztalódott özvegyasszonyt illeti, ki élvezeteknek él, az meghalt az Egyház szemében. Ez érdekes, de gyenge személyek bizonyos szabályzatfélének voltak alávetve; volt egy főnökasszonyuk; minden Egyháznak a diakon mellett megvolt az özvegyasszonya, ki felügyelt a fiatalabb özvegyekre és bizonyos női diakonatust gyakorolt. A Timotheusnak és Titusnak írt hamisított levelek szerzője azt kívánja, hogy az ekként megválasztott³¹ özvegy legalább is hatvan éves legyen,

²⁹ I Tim., in.

³⁰ I Tim., V. V. ö. *Az apostolok*, 124 l.

³¹ I Tim., V, 9 és köv.

csak egyszer volt légyen férjnél és jó cselekedetei, a mód, ahogy gyermekeit felnevelte, a vendégszeretet gyakorlásában, a szentek lábának megmosásában való buzgalma érdemessé tegyék az elismerésre. A fiatal özvegyek távol tartandók e ténykedéstől, mert bizonyos idő után, melyet Krisztusnak, új vőlegényüknek szenteltek, e meggondolatlan teremtések hűtlenné válnak hozzá, csak új férjhezmenés jár a fejökben, életüket tétlenségben töltik, egyik házból ki, a másikba be, kíváncsiskodva, szeleskedve, fecsegve, néha még illetlenül is beszélve. »Azt mondom tehát, hogy a fiatal özvegyek menjenek férjhez, legyenek gyermekeik, lássák el háztartásukat és ne adjanak alkalmat a pletykára, mert már vannak, kik engedve a Sátánnak, eltévelyedtek.« A gyámoltalan özvegyek az Egyházat terhelik; akiknek vannak rokonaik, azokról a rokonoknak kell gondoskodniok.

Látnivaló, hogy az Egyház mennyire teljes társadalom volt már. A személyek minden osztályának megvolt a maga funkciója, mindegyik egy-egy tagját képviselte a társadalmi testnek; mindenkinek megvolt a kötelessége, ha más nem, úgy az, hogy erényes viselkedésével csodálatot gerjesszen Jézus szabályainak hatékonysága iránt. E részben különösen a rabzolgákra számítottak.³² Azt mondták nekik, hogy senki se válhat jobban becsületére az új tannak, mint ők. Bízatták őket, hogy ha pogány a gazdájuk, viseltesenek kettőzött tisztelettel iránta, nehogy káromlás essen Isten nevében és a hiten, melyet vallanak. Ami azokat illeti, kiknek hívő volt a gazdájuk, lelükre kötötték, hogy kerüljék a bizalmaskodást, melyre az együvértartozás felbátoríthatná őket és legyenek annál buzgóbbak a szolgálásban. Emancipálásról, természetesen, soha nincs szó. Az aggasztánok³³ legyenek józanok, komoly viselkedésűek, orthodoxok; az öreg asszonyok, kiknek már külse-

³² I Tim., VI, 1 és köv.; Tit., II, 9, 10.

³³ Tit., II, 1 és köv.

jükön és ruházatukon is észrevehető legyen, hogy vallásos, szent életet élnek, kerüljék a pletykázást, az iszákosságot; olyanok ők, mint a catechisták és feladatuk oktatni a fiatalokat, hogy szeressék férjüket és gyermekeiket, szerények legyenek, jó háziasszonyok, kik engedelmesek férjük iránt, »hogy Isten szava ne káromoltassék.« A fiataloknak tisztáknak, tartózkodóknak, engedelmeseknek kell lenniök.

Ami a férjes asszonyokat illeti,³⁴ osztályrészük szerény, de szép.

öltözködésük illedelmes és szerény legyen és ne hajfonatokban, aranyban, gyöngyökben, drága ruhákban keressék a maguk ékesítését, hanem, amiként jámborságra kötelezett személyekhez való, jó cselekedetekben. Az asszony csendességben és teljes alázatossággal hallgassa a tanítást. Az asszonynak nem engedem meg, hogy tanítson, se hogy tekintélyt gyakoroljon a férfi felett; az ő része a csendesség. Mert Ádám teremtett először és azután Éva. És nem Ádám engedett az elcsábításnak, hanem az asszony, miután elcsábította magát, lett a bűnnek az oka. Megmenteni az fogja, hogy gyermekei lesznek, ha e mellett megmarad a hitben, a szeretetben, a szent életben, a szerénységben.

Mindenki legyen alázatos alattvaló,³⁵ engedelmes, szelíd, izgágaság nélkül való, ellensége a forradalomnak, híve a közbékének, mely egymaga enged módot a jámbor életre.³⁶ Az üldözéseken ne lepődjenek meg; a kereszténynek ez a természetes helyzete.³⁷ A kereszténynek kötelessége, hogy ellentétje legyen a pogánynak.³⁸ Az az ember, ki csak a természet ösztöneit követi, rabszolgája vágyainak, a gyönyör irányítja, gonosz, irigy, gyűlölködő és gyűlölni való. Az átváltozás,

³¹ I Tim., II, 9 és köv.

³⁵ Tit., III, 1.

³⁹ I Tim., II, 2—3.

³⁷ II Tim., III, 12; IV, 3—4.

³⁸ Tit., III, 3 és köv. V. ö. II Tim., II, 19—21.

melynek folytán az ember kiválasztott lesz, nem érdemeinek, hanem Jézus Krisztus irgalmának és szentségei hathatóságának a gyümölcse.

Ez van ebben a kis, már egészen katolikus könyvben, mely igazi ösképe az egyházi szellemnek és tizenhét évszázadon át kézikönyve volt a klérusnak, Evangéliuma a szemináriumoknak, szabályzata az Egyháztól a lelkek irányába követett politikának. E szellem veleje a jámborság. A jámborság a papnak a lelke, lemondásának és tekintélyének a titka.³⁹ Azonban a jámbor papnak megvannak a jogai; joga van gáncsolni, fenyíteni, tiszteletteljesen minden esetre, ha öregekről van szó, de mindig szilárdan. »Hirdesd az igét, rajta légy mind alkalmas, mind alkalmatlan időben, feddj, dorgálj, buzdíts türelemmel és tanításal. «⁴⁰ Egyszerű életmódot folytatva, nem kérvén, csak két dolgot, táplálékot és ruházatot,⁴¹ »Isten embere«,⁴² ahogy szerzőnk nevezi őt, szigorú, gyakran parancsoló szellemű kormányzó lesz.⁴³ »Ne korhold az aggastyánt, hanem buzdítsd, mint az atyát; buzdítsd a fiatalokat, mintegy testvéreket, az idős asszonyokat, mint anyáidat, a fiatalokat, mintegy nővéreidet, teljes tisztasággal.«⁴⁴ Már érezni lehet, hogy a keresztény társadalom nem lesz szabad társadalom. Az egyén felügyelet, ellenőrzés alatt áll majd benne; nem fogja polgártársának azt mondhatni: »Mit törődsz viselkedésemmel és vélekedésemmel? Én semmiben se károsítalak«. A hívő azzal fog felelni, hogy aki másként hisz, az bántja őt és neki joga van tiltakozni. Merőben illiberális felfogás, mely ellen a fejedelmek, a laikusok méltán fognak lázadni. »Ha egyszer és még egyszer megintted, kerüld az eretne-

³⁰ I Tim., V és VI; II Tim., IV, 5.

⁴⁰ II Tim., IV, 2.

⁴¹ I Tim., VI, 7 és köv., 17—19.

⁴² I Tim., VI, 11; II Tim., III, 17. V. Ö. II Petri, I, 21.

A kifejezés a héberből való.

⁵³ I Tim., V, 20; II, Tim., II, 24—20; Tit, III, 10.

⁴³ I Tim.. V. 1—2, 17—19.

két.«⁴⁵ Mi egyezik ennél kevésbé egy jónevelésű ember elveivel? Az eretneknek ugyanúgy megvan a véleménye, mint nekünk a magunké és talán neki van igaza. Sőt az udvariasság azt kívánja, hogy jelenlétében úgy tegyen az ember, mint ha el is hinné ezt. A világ nem kolostor és az állítólagos erkölcsi előnyök, melyek a cenzúrából meg az árulkodásból fakadnak, sokkal súlyosabb hátrányokkal járnak, mint amelyeket elkerülni véltek.

A Titushoz és Timotheushoz írt levelekben az orthodoxia⁴⁶ nem kevésbé jutott előbbre, mint az episcopatus. A hit már szabályozva van, van katólikus központ, mely száraz ágak gyanánt rekeszti ki mindazt, ami nem a főtörzsből nyeri az életet. Az eretnek bűnös, veszedelmes lény, kit kerülni kelt. Megvan benne minden vétek, képes minden bűnre; ami a keresztény papnál dicséretes, mint például a törekvés az asszonyok kormányzására, bizonyos beavatkozás az otthoni körbe, az az eretnek részéről megannyi merénylet.⁴⁷ Az eretnekek, kik a szerző szeme előtt lebegnek, úgy látszik, esseusok, elkasiták, judeo-keresztény szektáriusok, kik az aconok származásrendjével vesződnek, tilalmakat szabnak magukra, szigorú különbséget tesznek tiszta és nemtiszta dolgok között, kárhoztatják a házasságot,⁴⁸ de e mellett nagy csábítói az asszonyoknak, kiket azzal csalnak lépre, hogy gyönyöröket és bűneik könnyű levezekelését kínálják nekik.⁴⁹ Érezni lehet, hogy a gnosticismus és a montanismus vajmi közel van. A tétel,

⁴⁵ TiL, III, 10.

⁴⁸ *Ἡ υγιαινουσα διδασχαια* (latinismus *sana doctrina* jelentésében).

⁴⁷ I Tim., I, 4, 6, 7, 20; VI, 3—5, 20—21; II Tim., II, 14—16, 23, 25—26; III, 1—9; IV, 3 és köv.; Tit, I, 10—16; III, 9—11.

⁴⁸ I Tim., I, 4, 6, 7; IV, 3—4, 7; II Tim., III, 1—9.

⁴⁹ II Tim., III, 6. V. ö. Irenaeus, I, XIII, 3, 6; Epiph., XXVI, 11.

hogy a feltámadás már bekövetkezett,⁵⁰ Marciont juttatja az ember eszébe. A Jézus Krisztus istenségéről szóló kifejezések nyomatékosabbakká válnak, noha még bizonyos zavar tapad hozzájuk.⁵¹

Ami az egészen uralkodik, az valami csodálatra méltó gyakorlati érzék. A buzgó pietista, ki e leveleket írta, egy pillanatra se téved a quietismus veszedelmes ösvényeire. Egész a fárasztásig ismételteti, hogy a nő csak akkor engedheti át magát a spirituális életnek, ha nincsenek betöltendő családi kötelességei; a nő legfőbb kötelessége, hogy gyermekei legyenek és nevelje gyermekeit; hamis utón jár, aki az Egy-* házat véli szolgálni, mikor nincs teljesen rendben a maga házával.⁵² A jámborság egyébiránt, melyet szerzőnk hirdet, merőben spirituális jámborság; az érzésben lakozik; a testi gyakorlatok,⁵³ például a megtartózkodások keveset számítanak. Kíérzik Szent Pál befolyása, valami józanság a mysticismusban és a természetfelettiben való hit legkülönösebb tévelygései mögött nagy adag egyszerűség és őszinteség nyilvánul.

A Timotheushoz és Titushoz írt levelek megszerkesztése alkalmasint összeesett azzal, amit Pál levelei kiadásának lehet nevezni. E levelek addig szét voltak szórva, amennyiben mindegyik Egyház a hozzája intézeteket őrizgette; több már el is veszett. Abban az időtájban, amelynél tartunk, gyűjteményt⁵⁴ formáltak belőlük, melybe belevették azt a két-három kis iratot is, amelyet Szent Pál műve szükséges kiegészítésének tekintettek. Az összeállítás Rómában történt.⁵⁵ A sorrend, melyet az első kiadók megállapí-

⁵⁰ II Tim., II, 18. V. δ. Tertullianus, *Adv. Marc.*, V, 10 (v. δ. *De resurr. carnis*, 19); Epiph., haer. XLII, 3.

⁵¹ Tit., II, 13; III, 4, 6.

⁵² I Tim., II, 15; V, 9 és köv.

⁵³ *Σωατη.η γυνναβια*. I Tim., IV, 8.

⁵⁴ II Petri, III, 15—16.

⁵⁵ Ezt lehet következtetni a Rómabeliekhez írt levélből. Azt hisszük, hogy e levél több Egyháznak szólt (*Szent Pál*, LXIII és köv. 1.) és hogy a példány, melyet a kiadók alapul használtak, a rómaiaknak küldött példány volt.

tottak, változatlanul megmaradt. A leveleket két csoportba osztották: az egyikbe tartoztak az Egyházakhoz, a másikba a magányosokhoz intézett levelek.⁵⁶ Mindegyik csoportban az egyes levelek hosszúságuk szerint sorakoztak egymás után,⁵⁷ amiben a rendezők a stichometriához tartották magukat.⁵⁸ Némely példány csakhamar a Zsidókhöz írt levelet is felölelte. E levélnek soron kívüli, a kötet végén való helye egymagában is elegendően bizonyítaná, hogy csak utólag csatolták Szent Pál Írásainak corpusához.

⁵⁶ Muratori canonja, 58 és köv. sor.

⁵⁷ Keleten ez az osztályozás módja; v. ö. a Korán-t, a Mischna-t.

⁵⁸ L. Laurent, *Neutest. Studien*, 43 és köv.]; v. ö. Graux *Revue de philologie*, 2879, április, 105, 106, 119, 120 l.

VII. FEJEZET.

Hamis apostoli iratok, — A keresztény Biblia.

A világ ezenközben makacsul tartott tovább. A keresztényeknek a lényök alapját kitevő türelem, önmegtágadás, szelídség kimeríthetetlen mennyiségére volt szükségük, hogy ne essenek kétségbe, látván, mennyire késik Jézus jövődöléseinek beteljesedése. Az évek múltak és a nagy északi fény, melynek közepén, azt hitték, ott lesz látható az Ember fia, csak nem akart mutatkozni a felhők között. Agyon fárasztották magukat az okok keresésével, hogy miért ez a halogatás.¹ Némelyek elcsüggedtek, mások zúgóldtak. Lukács még azt hirdette Evangéliumában, hogy az elégtétel »hamarosan«² elkövetkezik, hogy Isten türelme véget ér, éjjel-nappal imádkozva az üldözés terhe alatt a választottak végül is elnyerik az igazságszolgáltatást, mint ahogy az özvegy asszony sok szorgalmazással győz a hamis bíró hanyagságán.³ Mindamellet kezdtek belefáradni a dologba. A nemzedék, mely úgy volt, hogy nem múlik el egészen Krisztus dicsőséges eljövetele előtt, már, a kivétel minden lehetősége nélkül, sírba szállt volt. Több, mint

¹ Τό κατέχον *f-i* \$ το απο~~Η~~αλνφ&ήναι. αυτόν έν τω εαυτοῦ καιρώ. II Thess., II, 6.

² Έν τάχει..

³ Lukács, XVIII, 1 és köv. V. ö. Apók., VI, 9—11.

ötven év múlt el az események óta, melyek csak kevéssel voltak megelőzendők Jézus jövődöléseinek beteljesedését.⁴ Izrael összes városai már régóta hallották a keresztény tanítást.⁵ A rosszakaratú emberek fel is használták az alkalmat a gúnyolódásra.⁶ x\l\ dérek elmék azt felelték, hogy az igazi hívőnek első kötelessége nem firtatni az időpontokat.⁷ »Jön, mint a tolvaj, mikor legkevésbé gondolnak rá«,⁸ mondták a bölcsek. »Jön, amikor itt lesz az ideje«,⁹ mondja a Timotheushoz írt levelek szerzője és addig is ez a jó és gyakorlati lelkipásztor oly utasításokat adott, melyeknek, a világ közeli végének feltevése melleit, nem nagyon volt értelmük. Az emberek vágytak kijutni abból az időlegességből, melyek azok, kik minden pillanatban várták a Messiás megmutatkozását a felhőkben, mindig bezárkózva maradtak volna.

Egy kegyes írónak ekkor támadt a gondolata, hogy a kétségek elhallgattatása végett a hívők körében egy levelet terjesszen, mely mintha Pétertől származna. Csak az imént látták, hogy Pál Egyházi összegyűjtik mesterük munkáit és jelentős pótlásokat tesznek hozzájuk. Úgy látszik, egy római keresztény, ki ahhoz a csoporthoz tartozott, mely Pétert és Pált minden áron össze akarta békíteni egymással, növelni kívánta a galileai apostol igen csekély irodalmi hagyatékát. Egy levél már volt forgalomban az apostolok fejének neve alatt.¹⁰ E kis íratra támaszkodva és különféle helyről vett mondatokat keverve beléje, felmutattak egy állítólagos »Péter második levelé«-t,

⁴ *Ἐβ&I'ως*. Máté, XXIV, 29. Lukács, XXI, 25-ben már nincs meg e szó. Lukács elfogadja a *κατοι ἐ'ε'υων-ῖ* Jeruzsálem pusztulása és a végső katasztrófa között; de e *κατοι* nem lehetnek nagyon hosszúak. V. ö. Apók., XI, 2.

⁵ Máté, X, 23.

⁶ II Petri, III, 3 és köv.

⁷ *Cseleked.*, I, 6.

⁸ Máté, XXIV, 43; Lukács, XII, 39; I Thess., V, 2.

⁹ *Katóig tdiog*. I Tim., VI, 14—15.

¹⁰ L. *Az Antikrisztus*, V. f.

melyről azt remélték, hogy ugyanoly fogadtatásra fog lelteni, mint az első.¹¹

A második levél megszerkesztésében mit se hanyagoltak el, hogy egyenlő tekintélyűvé tegyék az elsővel.¹² A szerzőnek, mikor e kis munkán dolgozott, bizonyára ott volt asztalán Judás levele és kétségtelenül abban a hiszemben lévén, hogy ez utóbbit kevéssé ismerik, nem aggodalmaskodott, hogy majdnem egész terjedelmében átvegye azt a maga iratába.¹³ A szerző át volt hatva Szent Pál leveleitől, melyek teljes gyűjteménye megvolt a birtokában.¹⁴ Igénybe vette Esdras vagy Baruch Apokalypsisét is.¹⁵ Nem tiltotta meg magának, hogy oly kifejezéseket, az evangéliumi tényekre sőt szövegekre való egyenes célzásokat, valamint Pál leveleiből való határozott idézeteket¹⁶ tulajdonítson Péternek, melyek bizonyára sohasem voltak meg Kephás tollbamondásaiban. Megnyugtatni a híveket a messiási eljövétel hosszas kése delme felől, kimutatni, hogy Péter és Pál egyetértettek a keresztény hit ez alapvető mysteriuma tekintetében, szembeszállani a megszületésben levő gnosticismus tévedéseivel.¹⁷ ez volt a cél, mely jámbor hamisítónkat vezette. Műve több Egyházban kedvező fogadtatásra talált; mindazonáltal tiltakozásokat is kellett, melyeket az orthodox canonba való felvétel csak jó későn bírt elhallgatásra.¹⁸

¹¹ II Petri, III, 1.

¹² II Petri, III, 1.

¹³ II Petri, főként a II. f.

¹⁴ II Petri, III, 15—16.

¹⁵ V. ö. II Petri, I, 19 és IV Esdr., XII, 42. Figyelembe veendő II Petri, II, 4, 9 is.

¹⁶ II Petri, I, 14, 16—18; III, 2, 15. Az I, 14 valami olyanféle legendára céloz, mint amely János, XXI, 18 és köv.-ben olvasható.

¹⁷ II f. A szerző a gnostikusokra alkalmazza Judásnak a helytelenül gondolkodók ellen irányuló tirádáit.

¹⁸ Eusebius, *H. E.*, III, III, 4; XXV, 3; VI, XIV, 1; XXV, 8; Szent Jer., *De viris illustr.*, 1: „a plerisque ejus esse negatur“. Figyelmes olvasó egyszerű elolvasásra is látja apokryph jellegét. A hamisító ügyetlensége elárulja magát azzal a móddal,

E doktor tanítása egyébiránt tisztaságával és emelkedettségével méltó az apostoli korhoz. A választott, lemondván a világ romlottságáról, »az isteni természet részese« lesz. Türelem, józanság, jámborság, testvéri szeretet, irtózás az eretnekségtől, várni, várni, mindig várni, — ez a keresztény élete.

Megírtam tehát nektek, szerelmeseim, e második levelet, amiként az elsőt is, hogy felébrszszem jó érzéseiteket és hogy emlékezzetek a próféták szavaira, apostolaitok megszabásaira, jól tudván, hogy a végső napok közeledtekör jönnek majd a gúnyolódok, kik a tulajdon vágyakozásaik szerint viselkednek és így szólnak: »Nos hát, mi van az ő eljövételével? Mióta apáink meghaltak, minden úgy folytatódik tovább, mint a múltban!« Felejtik, hogy amiként egykor voltak egek és föld, melyek a vízből vonattak elő és a víz által vesztek el, ugyanúgy a mostani ég és föld a tűzre vár,¹⁹ mely az ítéletnek és az istentelenek elpusztításának napján fog kigyulladni. Ne felejtsek, kedveseim, hogy egy nap az Ūr előtt annyi, mint ezer esztendő és ezer esztendő annyi, mint egy nap.²⁰ Az Ūr nincs késedelemben ígéreteinek beteljesítésével, mint ahogy némelyek hiszik; hanem türelemmel van irántatok, mert azt akarja, hogy senki el ne vesszen és mindenki megtérjen. Ūgy fog jönni az Ūr napja, mint a tolvaj; amikor is az egek nagy zajjal darabokra törnek, a meggyulladt elemek feloldódnak, a föld és minden, amit tartalmaz, megég. Mily jámborsággal, mily vigyázatossággal kell várnunk és siettetnünk Isten e napjának eljövetelét, ami-

ahogy Judás levelét másolja, az erősködéssel, mellyel levelének hitelességét hangoztatja, a móddal, ahogy Párlól beszél (III, 16) és egy csomó, apostoli levélben szokatlan sajtyszerűséggel (például, III, 2).

¹⁸ A tűzözön felől v. ö. Meliton, *De veritate*, 50—51 l., Cureton. V. ö. *Az Evangéliumok*, 170 l.

²⁰ V. ö. Zsolt., XC, 4.

kor, a világ megsemmisülése után, ígérete szerint, új eget és új földet remélünk, amelyen az igazságosságnak lesz a lakozása! Azért, kedveseim, telve lévén e várakozással, úgy legyetek, hogy békében, folt és gáncs nélkül találjon benneteket és tekintsétek a türelmet, mellyel a Mi Urunk viseltetik, szerencsének számunkra; amiként kedves testvérünk, Pál is, a néki adatott bölcsesség szerint, megírta nektek mindazokban a levelekben, melyekben az eféle dolgokról szól és amelyekben vannak némely nehezen érthető helyek, melyeket a tudatlanok és az ingatag elmék, amiként egyébiránt az egyéb írásokat is, a maguk vesztére csavargatnak. Most hát már tudjátok a dolgokat; vigyázzatok, nehogy sok mással engedve e gonoszok csábításainak, lebukjatok a ti erős állásotokról.²¹

»Péter második levelé«-vel zárult, körülbelül száz évvel Jézus halála után, az Írásoknak az a sorozata, melyet később, szemben az Ó-Szövetséggel, Új-Szövetségnek neveztek. E második Biblia, melynek, noha egy sor sincs benne tőle, Jézus volt az inspirálója, távolról se tüntetett fel megállapított canont; sok kis, többé-kevésbé pseudo-epigraphikus munkát egyesek elfogadtak, mások visszautasítottak. Az új iratok még kevésbé voltak elterjedve és nem egyaránt voltak olvasottak.²² A listát még nem tartották befejezettnek és majd látni fogjuk, hogy különböző műveket, így Hermas *Pászior-át*, egy sorba helyezték a már szentesített iratokkal. Mindazonáltal az új ki nyilatkoztatás gondolata már teljes elfogadásra talált. Az állítólagos »Péter második levele« Szent Pál

²¹ II Petri, III, 1 és köv.

²² Így a *Cselekedetek* szerzője, Pál tanítványa, nem ismeri Pál leveleit. A Timotheushoz és Titushoz írt levelek szerzője nem ismeri a *Cselekedetek-et*. Lukács nem ismeri Mátét, a johannikus iratok szerzője pedig mintha mi tudomást se venne az Uj-Szövetség összes többi iratairól.

leveleit az »írások«²³ közé sorolja és nem ez az első eset, hogy ilyen kifejezést használtak.²⁴ A kereszténységnek ekként megvolt a maga szent könyve, csodálatraméltó gyűjtemény, melyre nagy sors várt a távoli századokban, mikor, az eredetek közvetlen emléke elenyészvén, a vallások már csak írott szövegeik révén érvényesülnek.

Magától értetődik, hogy a zsidó Biblia megőrizte > tekintélyét és tovább is úgy volt, hogy Isten közvetlen kinyilatkoztatása az. E régi canont és a hozzája csatolt apokryph Írásokat (így Enoch könyvét, Mózes, mennybemenetelét stb.) tartották mindenekelőtt az isteni ige gyűjteményének. Ezekhez már nem nyúltak, míg az új írásokat illetőleg nem tekintették tilalmasnak se a hozzátevéseket, se a kihagyásokat, se pedig az önkényes átdolgozásokat.²⁵ Senki se aggályoskodott, hogy az apostoloknak, sőt magának Krisztusnak tulajdonítson kijelentéseket és írásokat, melyeket jóknak, hasznosaknak, a szent eredethez méltóknak ítélt.²⁶ Ha nem mondták, hát mondhatták volna e szép dolgokat és ez elegendő volt. Egy egyházi szokás elősegítette e hamisításokat, sőt majdnem szükségessé tette azokat, már mint a templomokban való felolvasás.²⁷ Az összejöveteleken az apostoli és prófétai írások felolvasásának kellett kitöltenie az egész időt, melyet nem a mysteriumok és a szentségek vettek igénybe. A héber próféták és az apostolok hiteles iratai hamar ki voltak merítve; új dolgok kellettek. Hogy a felolvasás e folyton megújuló szükségletét kielégíthessék, buzgón kaptak minden épületes ira-

²³ II Petri, III, 16.

²⁴ Epist. Barn., 4 (e hely egyébiránt lehet, hogy IV Esdr., VIII, 3-ra vonatkozik). L. *Jézus élete*, LV 1., jegyzet. V. ö. I Tim., V, 18. Antiochiai Theophil, Muratori canonja, Irenaeus bizonyos világosan megállapított második canon eszméjét tüntetik fel.

²⁵ Cor. Dionys., id. Eus., *H. E.*, IV, XXIII, 12; Origenes., *Comment, in Matth.*, XIX, 19.

²⁸ V. ö. I Thcss., II, 2; III, 17.

²⁷ Justin., *Apol.*, I, 67, *ἐγγραφεῖ*.

ton, mely az apostoli jelleg valamelyes látszatát viselte magán vagy némi, bár vajmi távoli, hasonlóságot tüntetett fel a régi prófétákkal.

A kereszténység ekként teljesítette a vallás első kötelességét, nevezetesen, hogy új szent könyvet hozzon a világnak. A régihez egy második Biblia csatlakozott, mely klasszikus szépség tekintetében mögötte állt amannak, de a világ meghódítására nagyobb hatékonysággal volt felruházva. A régi héber nyelv, mely oly csodásán arisztokrata eszköz a költészet, a lélek érzelmei, a szenvedély kifejezésére, századok óta halva volt. Palesztina félig arameus tájszólása, az a népies görög beszéd, melyet a macedón hódítás terjesztett el Keleten és amelyet a Biblia alexandriai fordítói szent nyelv magaslatára emeltek, nem szolgálhatott irodalmi remekművek orgánumául; azonban a genie hiányában az új Bibliában megvolt a jóság; írók hiányában oly emberei voltak, kik telve voltak Jézussal és tolmácsolták szellemét. Az Új-Szövetség egy új gondolatot hozott a világba, a népies szépség gondolatát. Mindenesetre ez a könyv az, mely legtöbb könnyet szárított fel, legtöbb szívet javított meg.

Az Új-Szövetségnek nem lehet általánosságban beszélni a stylusáról, mert az Új-Szövetség iratai négy vagy öt különböző stylus között oszlanak meg.²⁸ Mind e művekben azonban van valami közös és éppen ez a valami teszi az erejüket és sikerüket. Görögül vannak írva és sémitául elgondolva. E feltétlen, merev, árnyalattalan kifejezésmód, — e nyelv, melyben minden fehér vagy fekete, napfény vagy sötétség, mely ha azt akarja mondani: »Jobb szeretem Jákobot, mint Ezsaut«, azt mondja: »Szeretem Jákobot, gyűlölöm Ezsaut«, komor fenségével meghódította a vilá-

²⁸ Stylus szempontjából az Új-Szövetség iratai öt kategóriába oszthatók: 1. Márk, Máté, Apokalypsis; 2. Lukács és a *Cselekedetek*; 3. Pál hiteles levelei, a Zsidókhöz írt levél, Péter I. levele; 4. Jakab, Judás, Péter II. levele, a Titushoz és Timotheushoz írt levelek; 5. IV. Evangélium és a johannikus levelek.

got. A mi fajtáink nem voltak hozzászokva e keleti öblösséghez, az erélyes állásfoglalásokhoz, az egy sugárból való és mintegy ugrásokkal haladó előadáshoz. Meghódította és mintegy leigázta őket; még ma is ez a stylus a kereszténység nagy ereje, mely megbüvöli és Jézusnak nyeri a lelkeket.

Az Ó-Szövetség könyveinek a keresztényektől elfogadott canonja a lényeges művek tekintetében természetesen ugyanaz volt, mint a zsidóké.²³ A héberül nem tudó keresztények e régi iratokat a Septuagiutának nevezett alexandriai fordításban olvasták, melyet majdnem egyenlőnek tiszteltek a héber szöveggel. Ahol a görög fordítás, mint Eszter és Dániel könyvében, bővítéseket csatol a szöveghez, e hozzátételeket elfogadták. Kevésbé lévén szigorú, mint a zsidó canon, a keresztény canon elfogadta azokat a könyveket is, amelyeket, mint Judith, Tóbiás, Baruch könyvét, Esdras Apokalypsisét, Mózes mennybemenetelét, Enoch könyvét, Salamon zsoltárait,³⁰ a zsidó rabbínusok kizárták a szent könyvből, sőt rendszeresen megsemmisíteni igyekeztek. Viszont oly könyvek, mint Jób, Énekek éneke, Példabeszédek, főként pedig a Prédikátor,³¹ merész vagy tisztára profán jellegük folytán igen kevésbé találtak olvasókra a mindenekelőtt épülni kívánók korában. A Makkabeusok különböző könyveit inkább, mint tanulságos vagy jámbor olvasmányokat, semmint igazi inspiratio forrásaiként őrizték meg.³²

A különféle értelemben forgatott és azzal a szabaddossággal értelmezett Ó-Szövetség, melyet a magán-

²⁸ L. *Az Evangéliumok*, II f.

³⁰ Canonok és stichometriák Credner, *Gesch. des neut. Kan.*, 239 és köv. 1.; Clem. Rom., *Epist.*, I, 17 (v. ö. Photius, cod. CXXVI). Ezekhiel ez apokryph próféciájának és több másnak is vannak nyomai. Clem. Rom., *I. c.*; Niceph. stichom., Credner, 244 I.

³¹ A Prédikátort idézi a *Pásztor*, mand. VII, init., de csak nethodox végkövetkeztetése miatt.

³² Szent Jer., praef. in Prov.; Szent Ágoston, *De civ. Dei*, XVIII, 36; *De doct. christ.*, II, 13; *Contra Gaud.*, II, 38.

hangzóktól megfosztott szöveg enged, fegyvertára volt a keresztény apologetika és a zsidó polémia érveinek. E viták legtöbbször görögül folytak. Alapul az alexandriai fordítás szolgált,³³ de ez napról napra elégtelenebbé vált. Az előnyök, melyeket a keresztények merítettek belőle, gyanússá tették a zsidók előtt; állítólagosan prófétai szavakat emlegettek, melyekben régi bölcsék előre megmondták, hogy ez átkozott fordításokból sok baj fog kerekedni. A napot, melyen a Septuaginta fordítása elkészült, ahhoz a naphoz hasonlították, melyen az aranyborjút öntötték volt; sőt azt állították, hogy e napra három napi sötétség következett.³⁴ A keresztények viszont oly legendákat regéltek, melyek e fordítást csodás kinyilatkoztatás színében tüntették fel.³⁵ Rabbi Akiba és iskolája azt a képtelen alapelvet állították fel, hogy a Bibliában semmi se jelentégtelen, hogy minden betű célzatosan van leírva és kihat az értelemre.³⁶ Ettől fogva az alexandriai fordítók, kik emberi módon és nyelvészek, nem pedig kabbalisták módjára fordítottak, már nem szolgálhattak hátvédül a kor vitáiban. Az következett, hogy jelentégtelen grammatikai sajátosságokon akadémuskodtak; oly Bibliafordításokat akartak, melyekben minden héber szó vagy inkább gyök megfelelő görög szóval szerepeljen, még ha az ily módon készült fordítás híjával lenne is az értelemnek.

Ez esztelen betűszerűséghez ragaszkodó fordítók között Aquila volt a leghíresebb.³⁷ Munkája Hadrian

³³ Justin., *Dial.*, 68, 71, 84.

³⁴ Maseketh *Sepher Thora*, I, 8 (Kirchheim). Maseketh *Soferim*, I, 7. *Megillath Taanith*, vége.

³⁵ Justin, *Apol.*, I, 31; *Oratio ad Graec.*, 13; Irenaeus, *Adv. haer.*, III, XXI, 2.

³⁶ L. *Az Evangéliumok*, 515—516 l.

³⁷ *De mensuris*, 2, 14, 15 (v. ö. az Epiphanesnek tulajdonított kivonatot, *De LXX interpretibus*); Irenaeus, III, XXI, 1; Origenes, *Epist. ad Afric.*, 2; Eusebius, *H. E.*, V, 8; *Demonstr. evang.*, VII, 1; Szent Jeromos, *Epist. ad Pammach.*, Opp. IV, 2. r., 255 l.; *De viris ill.*, 54; Praef. in Job; *Epist. 125 ad Damasum*, Opp. II, 567; *Epist. ad Marc.*, II,

XII. évéből volt keltezve.³⁸ Noha egyszerű proselyta volt,³⁹ talán Akibanál tanult⁴⁰ és exegesise tényleg pontos pendantja a rabbi casuistikájának. Minden héber szó helyett van egy görög szó, még ha képtelenségek sülnek is ki e helyettesítésből.⁴¹

Aquila fordítása csakhamar ismeretessé vált a keresztények körében és nagyon bántotta őket. Meg lévén szokva, hogy szövegeiket a Septuaginta-ból vegyék, ez új fordításban felborítását látták módsze-

707; Epist 24 (74) ad Marc., IV, 2. r., 61 l.; Ad Algas. quaest. 10: *In Ezech.*, III; *In Is.*, VIII, XIII, XLIX; Philast., 142; Szent Ágoston, *De civ. Dei*, XV, 23; Novell., CXLVI, 1; az ú. n. Atban. *Synop. su. Opp.*, II, 203 l.; Alex. Kron., 132 év; Jer. Talm., *Megillet*, I, 11, föl. 71 c.; Schemoth rabba, sect. 30; *Schalscheleth hakkabbala*, föl. 28, 11. Aquila azonosítása Onkelos-szal elfogadhatatlan, tekintet nélkül a Talm., *Megilla*, 3 a és a Jer. Talm., *Megilla* I, 11 összevetéséből levont évrve. V. ö. Vajjkra rabba, sect. 33; Buxtorf, *Lex Talm.*, 1241 h. Úgy látszik, rendszeresen összetévesztették őket (*Hist. des lang. sémit.*, III, I, 2, 1. jegyzet). V. ö. Maseketh *Sebahoth*, VIII; *Az Evangéliumok*, 228 L, 3. jegyzet.

³⁸ Epiph., *De mensuris*, 13. Epiphanes e számot Aquila valamely kéziratából vehette.

³⁹ Irenaeus, *l. c.*; Eus. és Jer., *l. c.*, főként *In Is.*, VIII, 14. Mindazonáltal Szent Jeromos néha *judaeum-nak* nevezi. A Talmud proselytanak mondja. Jer. Talm., *Megilla*, 71c.; *Kidduschin*, 59 a. Maseketh *Semahoth*, VIII-ban és Bab. Talm., *Aboda zara*, 2 a-ban Aquila gazdag proselyta szerepét játsza. Aquila exegesise annyira teljes összhangzásban van azonban Rabbi Akiba elveivel, hogy Aquilának a zsidó iskolákban kellett nevelkednie. Egy proselyta, kit úgy nyertek meg a zsinagógának, mint ahogy Epiphanes mondja (*De mens.*, 14, 15) nem foglalt volna el ily kiemelkedő helyet egy ennyire külön világban.

⁴⁰ Jer. Talm., *Hagiga*, II, 1; *Kidduschin*, I, 1, föl 59 a; Szent Jerom., *In Is.*, Ili, 14; XIII.

⁴¹ Így ΓΙΚ a fordításban mindig *env* és a Genesis első versében Isten teremti *GVV tov ovyavov kaï env την γην*. V. ö. *Bereschith rabba*, I, mely azt mondja, hogy Akiba szerint a Gen., I, 1 ez és szócskája azt jelenti, hogy itt az égről és a földről minden tartozékával együtt van szó. V. ö. *Az Evangéliumok*, 515—516 l.; Szent Jerom., *Ad Pammach.*, 1. c., *In Is.*, XLIX; *In derem.*, XX, XXI; *In Exech.*, Ili, hol *secunda editio* annyi, mint ὁ^ντῖρωσις (Novell., fent idézett hely), nem pedig «második kiadás». A fordítás a maga módja szerint való *mischna*.

reiknek és egész apologetikájuknak. Különösen egy hely zavarta őket. Az Egyházak minden áron Jézus szüztől való születésének prófétai megjelenését akartak kiolvasni Ezsaiás egy helyéből (VIII, 14), mely egészen mást jelent, de amelyben a héber *alma* kifejezésre és a symbolikus *Immanuel* (Isten velünk) anyjának megjelölésére használt *παρθένος* szónak volt valami sajátságosága. E kis felépítést Aquila, kinél o/ma-nak *veáιης*⁴² felel meg, ledöntötte. Azt mondták, hogy részéről ez tiszta gonoszság; a kegyes rágalmak egész láncolatát eszelték ki az indokoláson, hogy, miután keresztény volt, megtanult héberül és tisztára azért vállalkozott a roppant munkára, mert ráakart cáfolni a Septuagintára és el akarta tüntetni mindazokat a részeket, melyek Jézus messiásvoltát bizonyítják.⁴³

Viszont a zsidók, elragadtatva az új fordítás látványos pontosságától, azt magasan föléje helyezték a Septuagintának.⁴⁴ Az ebioniták vagy nazareusok hasonlóképp gyakran fordultak hozzá. Ezsaiás helyének Aquilanál olvasható fordítása alapul szolgált nekik a görög Egyházak rajongóival szemben annak a bizonyítására, hogy Jézus egyszerűen József fia volt.⁴⁵

Egyébiránt Aquila nem maradt az egyedüli, ki a héber szöveget Rabbi Akiba módszere szerint fordította. A Prédikátornak az a görög fordítása, mely a görög Vulgata részét teszi, lényegesen magán viseli

⁴² Justin., *Dial.*, 43, 67 és köv., 71, 77 és köv.; Irenaeus. *Adv. haer.*, III, XXI, 1.

⁴³ Epiph., *De mens.*, 14, 15.

⁴⁴ Origenes, *Ad Afric.*, 1. c.; Szent Ágoston, *De civ. Dei*, 1. c.; Szent Jerom., *In Is.*, VIII és *In Ezech.*, III; Novell., I. c.; Jer. Talm., *Magilla*, I, 11 és Azariah (Rossi), *Meor enaiin*, VI, 45.

⁴⁵ Irenaeus, I. c. V. ö. Szent Jerom., *In Is.*, VIII. L. Aquila fordításának megmaradt töredékeit Montfaucon, *Hexapl.* és Dathe, *Opuscula*.

a sajátosságot, melyet Rabbi Akiba az iskolájához tartozó fordítóktól követelt,⁴⁶ holott pedig ez a fordítás nem Aquila munkája.⁴⁷

⁴⁶ Ebben is ΓIN annyi, mint *ovv* (II, 17; III, 17; VIII, 8, 15, 17 stb. V. ö. Graetz, *Koh.*, 174 és köv. L). Esdras Apokalypsise (VI, 59, *cum seculo* = *GVV τ'ov αιώνα*) szintén példával szolgál erre a sajátyszerűsége és ez nem a leggyengébb érvek egyike, melyek amellet szólnak, hogy az apokalypsise eredetileg héber nyelvű volt. A görög fordítás Aquila ideje táján készülhetett.

⁴⁷ Aquila neve alatt tőle különböző versio szerepelt Őrigenes Hexapl.-jában.

VIII. FEJEZET.

A millenarismus. — Papias.

Jézus Egyházában a legkülönbélebb irányzatok nyilvánultak, tanúságot téve az emberiség kebelében támadt fiatal öntudat csodálatos termékenységéről, de egyszersmind roppant veszedelemmel is fenyegetve a megszülemlésben levő intézményt. Ezer kar, hogy úgy mondjuk, rángatta az új vallást és míg egyesek nem akarták, hogy kilépjen a zsidó körből, mások igyekeztek elszakítani az összes kötelékeket közte és a judaismus között, mely nemzette. Jézus újból való megjelenése és az ezer esztendei uralom gondolata, a zsidó apokalypsisek e betetőzése volt a két kérdés, mely körül e két ellenkező irányzat leginkább észrevehető volt. A gnostikusok és bizonyos pontig a johannikus Evangélium szerzője már nem is gondolnak az első század alapvető dogmájára. A világ vége nem foglalkoztatja őket; oly messzeségbe tolódott, hogy szinte nincs is értelme. Mindazonáltal még sok hiánya volt, hogy a nagy álmokat mindenki feledje. Kis-Ázsiában a keresztények legnagyobb része belőlük élt és nem akarta, hogy másfelé keressek Jézus igazi gondolatát. Két lépésnyire az iskolától, melyben, ahogy látszik, a johannikus iratok keletkeztek, egy ember, aki érintkezésben lehetett ez iratok szerzőjével, merőben különböző, jobban mondva: teljesen ellenkező eszmekörben dolgozott.

Papiast gondoljuk, Hierapolis püspökét,¹ a legfrappánsabb személyiségét egy oly kornak, melyben két keresztény még annyira különbözhetett egymástól, hogy mi már el se tudjuk képzelni. Gyakran feltették, hogy Papias tanítványa és hallgatója volt Jánosnak.² Bizonyos, hogy ez tévedés. Papias nem látott egy apostolt se; ő a harmadik keresztény nemzedékhez tartozik; akikkel beszélt, azok látták volt az apostolokat. Gondos, a maga módja szerint kutató ember volt, ki alaposan ismerte az írásokat. Buzgón és bizonyos tekintetben, kritikával gyűjteni Jézus kijelentéseit, a legbetűszerinlibb értelemben magyarázni a nyilatkozatokat, tárgy szerint módszeresen csoportosítani azokat, szóval összegyűjteni a már letűnt apostoli kor hagyományait, — ez volt a munkája. E célból nagy vizsgálatot indított, melyet néhány oly szabály szerint vezetett, ami, nőket a józan ész is diktált volna. Elégedetlen lévén azokkal a kis könyvekkel, melyek azt az érdemet igényelték maguknak., hogy Jézus életének pontos képét adják, jobbra vélt vállalkozhatni és azzal büszkélkedett, hogy magát Jézus tanítását közli. Csak az eredeti értesüléseknek akart hitelt adni. Éppen ezért életét azoknak a kérdegetésével töltötte, akik tudhattak valamit a kezdeti hagyományból.

»Nem voltam olyan, mondta előszavában, mint a legtöbben, kiket a szóáradat levesz a lábukról; csak azokat kedveltem, kik igaz dolgokat tanítanak. Tele bizalmatlansággal a furcsa szabályok iránt, melyeket forgalomba hoztak, csak azokat akartam

¹ Irenaeus, V, XXXIII, 3—4; Eusebius, III, XXXVI, 2; XXXIX, az egész; Szent Jerom., *De viris ill.*, 18; v. ö. Epist. 28 és 29 (52, 53); Chron., 162, 163, Schoene. Kis-Ázsiában, főként pedig Hierapolisban gyakori a Papias név. Le Bas, *Inscr.*, III, 1690; Wagener, *Inscr.*, 19 1. L. *Szent Pál*, 364 1., 1 jegyzet; Gebh. és Harn., *Patres apóst.*, I, 2 r., 103—104 1., jegyzet.

² Euseb., *Hist. eccl.*, III, XXXIX, 2, ahol kiigazítja Irenaeust és a saját *Kroniká-ját*. L. *Az Evangéliumok*, 424 L, 2 Jegyz. Polycarpus-szal va'ó összeköttetése (Irenaeus, *l. c.*) sem bizonyosabb; Irenaeus csak következtet reá.

ismerni, melyeket az Úr tanítványainak hitére bízott és amelyek magából az igazságból fakadnak. Ha, például, találkoztam valakivel, ki járt a régiekkel, kikérdeztem a régiek beszédei felől. Mit mondott András? Mit mondott Péter? Mit mondott Fülöp, Tamás, Jakab, János, Máté vagy valamely más tanítványa az Úrnak? (Hozzácsatoltam) amit Aristion és *Presbijteros Joannes*, az Úr (tanítványainak) tanítványai mondanak. Mert azt gondoltam, az összes könyvek mind nem válhatnak oly haszonra, mint az élő és állandó hagyományból merített adatok.»³

Aminthogy csakugyan, régóta nem élt már egy apostol se, mikor Papiasban terve megfogant; voltak azonban emberek, kik még ismerték a kezdeti coenaculum tagjait. Fülöp leányai, kik igen nagy öregségre jutottak és elméjükben kissé megrévíültek, betöltötték Hierapolist csodás elbeszéléseikkel. Papias ismerte őket. Ephesusban és Smyrnában *Presbijteros Joannes* és Aristion hasonlóképp becses hagyományok letéteményeseinek mondták magukat, melyekről, amennyire kitetszik, azt állították, hogy Jánostól vették azokat. Papias nem tartozott ahhoz az iskolához, mely Jánoshoz kapcsolódott és amelyből, mondják, a negyedik Evangélium származott. Valószínű azonban, hogy ismerte Aristiont és *Presbyterosok* Könyve nagyrészt oly idézetekből állott, melyeket e két személyiséggel folytatott beszélgetésekből merített,⁵ akik

³ Eus., *H. E.*, III, XXXIX, 3 és 4.

⁴ Eus., *H. E.*, III, XXXIX, 4, 7, 14; Irenaeus, V, XXXIII, 3—4. Papias Eusebiustól idézett nyilatkozata az első pillantásra nem foglalja magában, hogy Papias személyes érintkezésben volt Aristionnal és a *Presbyteros*-szal. Azonban Eusebius előtt, hogy ilyen értelmezést fogadjon el, ott volt az egész munka, mely Aristiont és *Presbyteros Joannes*-t gyakran idézi és amelyben lehettek szorosabb érintkezésről tanúskodó bizonyítékok. Irenaeus azokat a tanítványokat, kik János hagyományainak letéteményesei voltak, a *presbyteri* elnevezéssel illeti. Felteszik, hogy az elnevezés alatt nem egyszer Papias neve rejtőzik. Gebh. és Harm, *Patres apóst.*, I, II, 106, 113—114 I.

⁵ A *Presbyteros Joannes*-től való idézeteket e szavak vezetik be: *Kai τούτο ο πρεββ'ότερος ἔλεγε.*

az ő szemében legilletékesebb képviselői voltak az apostoli láncolatnak és Jézus hiteles tanának. Felesleges mondani, hogy a judeo-keresztény Papias Szent Pál apostolt se közvetlenül, se közvetve nem említi.

Jézus tanításának halála után száz évvel, szájhagyomány alapján való ez összeállítása paradox próbálkozás lett volna, ha Papias megtiltja magának az írott szövegek felhasználását. Eljárása e tekintetben nem volt oly kizárólagos, mint ahogy előszava sejtetné. Bár a száj hagyományt előnyben részesítette és a forgalomban levő szövegek egyikének se tulajdonított feltétlen értéket, olvasta az Evangéliumokat, melyek másolatai kezébe kerültek. Kétségtelenül kár, hogy nem ítéltük meg magunk e tekintetben való ismereteinek fokát. Azonban Eusebius szeme itt, úgy látszik, igen éles pillantású volt. Eusebius, rendes szokása szerint, tollal a kezében olvasta Papias művét, hogy megjegyezze benne a canonikus írásokból való idézeteket. Csak két Evangéliumunkat találta megemlítve, Márkét és Mátét. Márkról Papias a *Presbyteros* egy érdekes ítéletét és azokat a nyilatkozatait közli, melyekkel az utóbbi traditionista menthetni vélte az említett evangélista művének zavaros sorrendjét és töredékes jellegét.⁶ Ami a Mátéről nevezett Evangéliumot illeti, Papias ezt az e nevű apostol eredetileg héber nyelven írott műve szabad és csak mérsékelten hű fordításának tekinti. Főként Jézus benne található hiteles kijelentései miatt becsülte. Eusebius továbbá megtalált Papiasban egy anekdotát, mely a Héberék szerint való Evangéliumban volt; de nem bizonyos, hogy a hierapolisi püspök ebből az Evangéliumból vette azt.⁷

⁶ Nehéz e helyen megkülönböztetni, hogy mi való a *Presbyteros-tól* és mi Papiástól? Ami az *ovte /ap* után következik, az Papiástól származhat.

⁷ Eus., *H. E.*, III, XXXIX, 16. Vartan Vartabed alkalmasint Eusebius e mondata folytán véli, hogy a házasságtörő

Ilyenformán tehát ez az oly tanult, az írásokban annyira járatos ember,⁸ ki, azt mondják, érintkezésben volt János tanítványaival és tőlük Jézustól származó nyilatkozatokat hallott,⁹ még nem ismerte János Evangéliumát, amely mű, úgy látszik, pár mérföldnyire született attól a várostól, melyben lakott.¹⁰ Bizonyos, ha Eusebius ez Evangéliumnak nyomát találta volna a hierapolisi püspök irataiban, megmondta volna, mint ahogy megmondja, hogy idézeteket talált bennök az első johannikus levélből. Aminthogy sajátos módon Papias, aki nem ismeri János Evangéliumát, ismeri János állítólagos levelét,¹¹ amely mintegy arra van szánva, hogy előkészítsen az Evangéliumra. Lehet, hogy a hamisítók közölték vele a levelet, de az Evangéliumot még nem, mert tartottak szigorú kritikájától. Az is lehet, hogy volt bizonyos intervallum a johannikus levélnek és az Evangéliumnak a megszerkesztése között. Az ember nem nyúlhat a Jánosnak tulajdonított iratok kérdéséhez anélkül, hogy ne ellentmondásokkal és anomáliákkal álljon szemközt.

A lelkiismeretes kutatások ez eredményéből Papias öt könyvet állított össze, mely munkát az *Exe-*

asszony anekdotájának Papias volt a szerzője. L. *Jézus élete*, 13 és köv. kiad., 501 l., 2 jegyzet; *Journ. asiatique*, 1867, február—március, 168 L

⁸ *ἀϊνηο τά πάντα ότι, μάλιστα λογίω ο τατοσ παι τήδ γ'αφηδ ἰδῆμων.* Eus., *H. E.*, III, XXXVI, 2 (1. Heinichen kiad.).

⁹ Irenaeus, V, XXXIII, 3—4. Betetőzi a különösséget, hogy Jézusnak az a beszéde, mely ilyenformán János vagy inkább tanítványai útján jutott el Papiashoz, a benne uralkodó merőben anyagiás messianismus folytán kiáltó ellentétben van a Jánosról nevezett Evangéliummal.

¹⁰ A hely, melyet Thomasius Krisztina királynő egy kéziratából a Vaticanban lemásolt és amelyet Aberle úr említ, minden érték nélkül való. L. *Zeitschrift für wiss. Theol.*, 1865, 77 és köv. 1.; Gebh. és Ham., *Patres apóst.*, I, 2. r., 101—103 l.

¹¹ Eus., *H. E.*, III, XXXIX, 16. Eusebius közvetlen idézeteokről (*κεχρήται μαρτυρίας*) és nem célzásokról beszél.

gesis vagy »Az Úr kijelentéseinek előadása«¹² címmel látta el és amelyet biztosan Jézus tanítása hü képének tekintett. E mű eltűnése a legsajnálatosabb veszteség, mely az őskeresztény irodalom mezején történt. A nehézségeknek, melyek e homályos történelemben megakasztanak bennünket, jókora része kétségtelenül megszűnne, ha Papias könyve reánk maradt volna. Alkalmasint éppen ezért is nem maradt reánk. Papias műve annyira egyéni szempontú irat volt, hogy botránykozásává vált az orthodoxiának. A négy Evangélium minden egyebet kizáró tekintélyre emelkedett. Ötven év múlva majd mystikus okokat fognak tudni annak a bizonyítására, hogy négy Evangéliumnak és éppen négynek kellett lennie. Egy író, ki kijelentette, hogy nem tart sokat e sacramentalis szövegekről, nem maradhatott kegyben.

Egyébiránt Papias, minden kényes kritikusi látzata mellett is, roppant hiszékeny volt. Az Evangéliumokhoz oly dolgokat tett hozzá, melyek, híján lévén az *inspiratio* tekintélyének, megütköztetőknek és képteleneknek tüntek fel. Egész a furcsaságig menő csodaszerűségéhez képest még maga Márk is, minden nehézkes thaumaturgiája mellett, józannak látszott. A tanítások és parabolák, melyeket Jézus ajkára adott, bizarrak voltak. Az egészen az a *mesc-jellef*¹³ ömlött el, melyet az Evangéliumok előadása, legalább az első háromé, oly jól el tud kerülni. A csodák, melyeket fél-őrült vén leányok szavára Fülöpnek tulajdonított, meghaladták a mértéket; azok, melyeket Justus Barsabbasnak tulajdonított, kívül estek a ha-

¹² *Λογιών ηγριαχων ἐξηγήσειδ*. A töredékeket összegyűjtötte Grabe, Routh, Münter, Pitra, legújabbán pedig Gebhardt és Harnack, *Patr. apóst.*, I, 2. r., 87 és köv. L, Leipzig, 1878. A szakaszok közül, melyeket Irenaeus a *Presbyteri* nyomán közöl, több Papiastól való. Gebh. és Harn., 105—114 l.

¹³ *ΜνΟτκώτερα*.

gyományon; János halálát,¹⁴ főként pedig Júdását¹⁵ úgy adta elő, ahogy még senki se hallotta. Néhol még a gnostikus álmokba is beletévedt, legalább amikor azt mondja, hogy Isten a föld kormányzását angyalokra bízta, kik rosszul teljesítették kötelességüket.¹⁶

Ami azonban leginkább hozzájárult, hogy Papiasnak vesztett ügye legyen az orthodox közvélemény szemében, az valami féktelen milenarizmus volt. Elkövette a hibát, hogy a 68-iki Apokalypsist abban az értelemben fogta fel, ahogy szerzője gondolta. Miképt a patmosi látnok, ő is azt tartotta, hogy a halottak első feltámadása után Krisztus ezer évig tartó materiális uralma következik a földön.¹⁷ Íme, mit mondatott a presbyteri útján vett hagyománnyal egyezően Jézussal:

Jönnek majd napok, amikor minden szőlőtökén tízezer vessző lesz, minden vessző tízezer hajtást hajt, minden hajtáson tízezer fürt terem, minden fürtön tízezer szem lesz és minden szemből huszonötezer tömlőnyi bort lehet sajtolni. És ha valamelyik szent szakítani akar egy fürtöt, egy másik fürt azt fogja kiáltani: »Én vagyok a jobbik, szakíts le engem és áldd Istent miattam.« Hasonlóképpen, minden szem gabona tízezer kalászt fog teremni, minden kalásban tízezer szem lesz és minden szemből tízezer font lisztet lehet őrölni. Ugyanígy lesz a gyümölcsfákkal, a magtermőkkel, a fűvekkel, a maguk tulajdonsága

¹⁴ Georg. Hamartolustól megőrzött hely. V. ö. *Az Antikrisztus*, 562—563 1.; *Az Evangéliumok*, 431 1., 2. jegyzet; Gebh. és Harm., 96 és köv. 1.

¹⁵ Oecumenius, *In Act.*, I, 18; Theophylados, *In Matth.*, XXVII, 5. L. *Jézus élete* (13. és köv. kiad.), 454 1.; Gebh. és Harm., 93 és köv. 1.

¹⁶ Idézi Caes. Andr., *In Apók.*, XII, 7 (34 f.); Gebh. és Harm., 94 1.

¹⁷ Cerinthos ugyané gondolatkörben mozgott. L. Caius és Alex. Dionys. nyilatkozatait Eus., *H. E.*, III k., XXVIII f., 2 r. V. ö. *Az Evangéliumok*, 418 és köv. 1.

¹⁸ Irenaeus, V, XXXIII, 3—4 (örmény ford., *Spicil. Sol.*, I, 1—3 1.).

szerint. És az összes állatok a föld egyszerű gyümölcszeivel fognak táplálkozni, békések, egymáshoz jóakarók, az emberrel szemben engedelmesek és tiszteletteljesek lesznek.

Hozzátették, hogy Júdás nem akart hinni a szép dolgokban és attól a naptól fogva, hogy mesterét ekként hallotta szólni, félig hitelenné vált.¹⁹

Jézus nyilatkozatainak összeválogatásában Papias akkor se tanúsított valami szigorú óvatosságot, mikor oly kijelentéseket tulajdonított Krisztusnak, melyek, úgy látszik, a zsidó apokalypsisekben hányódtak és különösen Baruch Apokalypsisében olvashatók.²⁰ Könyve ellene bizonyított a neki oly kedves tételnek és mutatta, mekkora szolgálatot tettek az írott Evangéliumok, mikor útját állták Jézus hagyományos szavai lesüllyesztésének. A montanista gondolatok már mutatkoznak naiv materialismusukkal. Miként bizonyos gnostikusok, Papias se tudja elképzelni az élet teljes ártatlanságát az állatok húsától való tartózkodás nélkül. A galileai álmok viszonylagos józan értelme eltűnt, hogy helyet adjon a legbensőbb Kelet mértéktelenségeinek. A lehetetlent célozzák, az emberiség valami felborító szelidségét, mint aminőt egyedül csak India tudott, politikai megsemmisülésének árán, megvalósítani az életben.

Az orthodox Egyház igen hamar észrevette e chimaerák veszedelmes voltát; különösen a *millennium* vált ellenszenvéssé minden értelmes keresztény előtt.

¹⁸ Irenaeus, V, XXXIII, 4.

²⁰ L. *Az Evangéliumok*, 521—522 I. Az evangéliumi szőlőtőkéről szóló és Papiastól Jézusnak tulajdonított kijelentés, meg Baruch Apokalypsise XXIX, 5 között nyilvánvaló az összehasonlítás. Azonban Papias nem másolta Pseudo-Baruchot. Az ő közlése fejleszettebb és eredetibb, mint a Pseudo-Baruché. Mindez alkalmasint a 68, 69, 70-iki válságban keletkezett apokalypsisekből való, melyeket többen Jézusnak tulajdonítottak és amelyeknek Máté, XXIV, Márk, XIII, apokalyptikus beszédei csak megkurtított alakjai. L. továbbá *Enoch*, X, 19 és különböző rabbinikus képzelgések, Gebhardt és Harnáck, *Patres apóst.*, I, 2. r., 88—89 1.

Nem tulajdonítani Jézusnak és az apostoloknak oly véleményt, mely napról-napra mind nyilvánvalóbb képtelenséggé vált; elhárítani a kereszténység küszöbe elől a roppant akadályt, hogy alapítóinak uralkodó gondolata kétséglelen álm volt, — ez volt az állandó elfoglaltsága oly elméknek, akik, mint Origenes, Alexandriai Dionysos, Eusebius és a hellenista Atyák Jézus tanításában csak kinyilatkoztatott bölcsészetet láttak. Minden lehető módon igyekeztek megszabadulni az Apokalypsistól.²¹ Ami Papiast illeti, ki az összes egyházi írók között legerősebben volt áthatva a kezdeti gondolattól, a hagyományhoz való hűsége károsná vált reá nézve. Igyekeztek őt elfeledtetni; beszüntették a lemásolását; csak a kíváncsiak olvasták. Eusebius, bár tisztelettel van iránta, kertelés nélkül kis elmének, ítélet híján levő embernek nyilatkoztatja ki.²²

Papiasnak az volt a baja, hogy nagyon is konzervatív volt. Annyira híve volt a hagyománynak, hogy elmaradottnak tűnt fel. A kereszténység haladásával kényelmetlen ember, eltüntetni való tanú lett belőle. A maga idejében biztosan vajmi sok elmével volt összhangzásban. A millenaristák őt tartották legfőbb tekintélyüknek.²³ Irenaeus nagyra becsüli, mindjárt az apostolok után következteti, egy sorban Polycarppal és jelleméhez igen hozzáillő szóval »régiebbeknek nevezi.²⁴ Az Isten országabeli szólótőkéről szóló beszéd a lyoni püspök előtt szépnek és hitelesnek tűnik fel. Irenaeus elfogadja a konkrét idealizmus ez álmait, még legvaskosabb mivoltukban is.²⁵ Justinus

²¹ *Jézus élete*, 293 l., 3 jegyzet; *Az Antikrisztus* 374—375 jegyzet, 460—461 l.

²² *2. φοδρα γάρ τοι μικρός ων τον νονν, άγ αν εκ των αυτοί» λόγων τεκμηραμενον ειπειν, φαίνεται.*

²³ Eus., *H. E.*, III, XXXIX, 13.

²⁴ *ΆργαΙΟδ ανήρ.*

²⁵ V k., XXXII—XXXVI f. E fejezetek a legtöbb kéziratból ki vannak hagyva. L. *Hist. Utt. de la Fr.*, I, 346 l.; v. ö. II, 111—112 l.

se idegen tőlük;²⁶ Tertullianus²⁷ és Commodianus²⁸ még magán Papiason is tútesznek a materializmusban. Szent Hippolyt,²⁹ Methodius,³⁰ Nepos, az egyiptomi Arsinoe püspöke,³¹ Pctloui Victorin,³² Lactantius,³³ az apolloniaristák,³⁴ Szent Ambrus,^{3,5} Sulpicius Severus,³⁶ vagy ha úgy tetszik, Szent Márton e tekintetben valamennyien a régi hagyományhoz szítának. Egész az V. századig igen hitelesen keresztény hívek még mindig azt tartják,³⁷ hogy az Antikrisztus eljövetele és az összes nemzetek romlása után egy első feltámadás következik, mely csak az igazakra terjed ki; akik akkor a földet lakni fogják, jók és rosszak, életben maradnak, a jók, hogy engedelmeskedjenek a feltámadt igazaknak, mint fejedelmeiknek, a rosszak pedig, hogy alá legyenek vetve nekik. Egy csupa aranyból, ciprusból és cédrusból épült Jeruzsálem,

²⁶ *Dial.*, 80, 81. ·

²⁷ Térüül., *In Marc.*, III ,24; *De resurr. casuis*, 25; *De monog.*, 10.

²⁸ *Commod.*, *Instr.*, 40, 44, 45, 80 f.; *Gelas.*, decret., *Labbe, Cone.*, IV, 1265 1.

²⁹ Photius, cod. CCII.

³⁰ *Conu. dec. virg.*, IX, 698 I. (*Bibl. max. Pair.*, Lugd., III.)

³¹ *Eus.*, *H. E.*, VII, 24, 25; Szent Fuig., *Pro fide cathol.*, 2, Tbeodoret., III, 6.

³² Szent Jeromos, *In Ezech.*, XXXVI. A Victorin neve alatt szereplő munka inkább szembeszáll a millenarizmussal.

³³ *Instit.*, VII, 14, 19, 20, 24, 25, 26.

³⁴ Szent Jerom., *In Is.*, XVIII, provem.; *In Ezech.*, XXXVI. *De viris ill.*, 18, Szent Basil, *Epist.*, 263; Nazianzi Szent Gergely, *Or.*, XXII, 13; *Epist.*, 101, 102; *Labbe, Cone.*, III, 838, 842 h.; *Gelasius decret.*, *Cone.*, IV, 1265 h.

³⁵ *Enarr. in Psalm.*, I, 54 f.; *De fide resurr.*, II, 59.

³⁶ *Dial.*, II, 16.

³⁷ Origenes, *De princ.*, II, 11; *In Matth.*, XVII, 35; *Epiph.*, haer. LXVII, 36; Szent Ágoston, *De civ. Dei*, XX, 7, 9; *Sermo CCLIX*, 2; Szent Jeromos, *In Is.*, Lili, LIV, LX; proem. in I. XVIII; *In Jer.*, XXXI; *In Ezech.*, XXXVI, XXXVIII; *In Zách.* XIV; *In Math.*, XIX; *Epist. ad Hedib.*, quaest. 2; Jul. Hilar., b Gallandi, *Bibi. Patr.*, VIII, 238 1.; Philastr, 19; Marius Victorians, 1. Mai, *Script. vet.*, III, 2 r., 39 1. Az epigraphiát és liturgiát illetőleg 1. Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, II, 81 és köv. I.

melyet a királyaik vezetése alatt odasereglő népek építettek fel újra, — a helyreállított és a világ központjává vált templom, — halomnyi áldozat az oltár körül, — a város kapui éjjel-nappal nyitva, hogy befogadják a népek adóit, — rang szerint érkező zarándokok, már mint hogy hetenként, havonként vagy évenként szabad-c jönniök, — a szentek, patriarchák és próféták ezer éven át állandó szombatot ülve teljes kielégítésben Krisztussal, ki százszorosán helyrepótolja nekik, amit odahagytak érte: — íme, a lényegileg zsidó paradicsom, melyről némelyek még Szent Jeromos és Szent Ágoston idejében is álmodoztak. Az orthodoxia ellene volt ez eszméknek; de azok az Atyák oly számos helyén nyilvánultak^ hogy sohasem bélyegezték szorosan meghatározott eretnekségnek. A szigorú inkvizitor Szent Epiphancs, ki mindenképpen rajta van, hogy kibővítsé az eretnekségekről összeállított katalógusát és evégből két meg három szektát csinál egyből, nem juttat külön fejezetet a millennaristáknak. Ehhez, ha következetes akart lenni, előbb ki kellett volna vetnie az Apokalypsist a canonból. Már pedig, a görög Atyák legfortélyosabb igyekezete ellenére is, ezt sohasem sikerült elérni.

Egyébiránt voltak fokozatok e naiv hívők materialismusában. Egyesek, mint Szent Irenaeus is, az első feltámadásban csak a romolhatatlanság kezdetét látták, alkalomnak tekintették Isten szemléletének a megszokására, oly időszaknak, mely alatt a szentek az angyalok társalgását és társaságát élvezik és velők együtt gyakorolják magukat a lelki dolgokban. Mások az eszem-izsom otromba paradicsomáról ábrándoztak. Azt tartották, hogy a szentek ez időt merőben testies vigadozásban fogják tölteni, a Messiás uralma alatt gyermekek fognak születni;³⁸ a világ ez új urai dúskálni fognak az aranyban és drágakövekben és csak

³⁸ Már Jézus is szembeszállt e felfogással. Márk., XII, 25; Máté, XXII, 30; Lukács, XX, 35.

jelt kell adniok, hogy az összes teremtmények engedelmeskedjenek minden kívánságuknak.

A végtelenségnek, a lélek halhatatlanságának gondolata annyira távol volt a zsidó álmoktól,³⁹ hogy ezer év a legkövetelőbbeknek is elegendőnek látszhatott. Vajmi telhetetlennek kellett volna lennie, aki még ennyi idő végén se lelt volna «jóllakva a napokkal!» A mi szemünkben egy ezer esztendeig tartó paradicsom kis dolog lenne, mert minden év közelebb vinne bennünket az időponthoz, mikor minden elenyészik. A végső évek, melyek a megsemmisülést megelőzik, pokolnak tűnének fel és a 999-ik év gondolata elégséges volna, hogy megmérgezze az előző évek boldogságát. Azonban nem való logikát követelni a megoldásoktól, melyeket az ember elképzel, hogy kiutat találjon az elviselhetetlen sorsból, mely osztályrészéül jutott. Leküzdhetetlen vágyat érezve, hogy higgyen az igazságban és oly világba vettette, mely maga az igazságtalanság, az örökkévalóság szükségletével követelményei számára és hirtelen megállítatva a sírgödörtől: mihez fogjon? Belekapaszkodik a koporsóba, visszaadja a húst a lemezelenített csontoknak, az életet a rothadással telt agyvelőnek, a fényt a kialudt szemnek; oly képzelgéseket eszel ki, melyeket egy gyermeknél is kinevetne, hogy ne kelljen bevallania: Isten annyira képes volt gúnyt űzni teremtményéből, hogy reáírta a kötelesség terhét kárpótlás nélkül.

³⁹ A lények abszolút örökkévalósága a hindu szekták gondolatkörében se talál helyet (*Journ. des Sav.*, 1878, nov.).

IX. FEJEZET.

A gnosticizmus kezdete.

A kereszténység ez időpontban újszülött gyermek volt. Ahogy kibontakozott pólyáiból, egy különös betegség, mintegy valami legsúlyosabb fajtájú torokgyík, majdnem megfojtotta. E betegség oka részben belső, részben külső volt. Bizonyos tekintetben a gyermek már születésétől fogva magában hordozta a csiráit. Nagyobb részben azonban kívülről jött a baj; az egészségtelen környezet, melyben a fiatal Egyház élt, valami mérgezésfélét idézett elő nála, melynek kevésbe múlt, hogy áldozatául nem esett.

Abban a mértékben, ahogy az Egyház mind népesebb lett és a hierarchiának kibontakoztak a vonalai: a hívő engedelmessége és önmegadása kezdett nem érdemnélküli dolog lenni. Lépdelni, mint a bárány a nyáj összepréselt soraiban, unalmasnak tűnt fel; ki kell válni a tömegből, saját úton kell járni; a közös törvény valami nem előkelő dolognak látszott. Az Egyházban mindenfelé kis arisztokráciák alakultak, melyek kis híja, hogy szét nem hasították Krisztus varratlan tunicáját. Ez arisztokráciák ketteje ritka eredetiséggel vált ki. Az egyik volt a jámborságbeli arisztokrácia, a montanizmus. A másik a tudománybeli arisztokrácia, a gnosticizmus.

Időrendileg ez utóbbi nyilvánult meg elsőnek. A kor bölcsészeti subtilitásaiba beavatott elméknek

az Egyház gondolköre és rendszere meglehetősen szerénynek tűnhetett fel. A viszonylagos józan ész középút ja, melyet az orthodoxia követett, nem felelt meg mindenkinek. A kiműveltek azt állították, hogy Jézus életét és dogmáit magasabb értelemben fogják fel, mint a közönséges ember, ki egyszerűen vette a dolgokat és a pásztorok irányítására bízta magát. Kifinomultságokat kerestek oly tanításokban, melyek arra voltak szánva, hogy a tiszta lélek derűje fogadja és a hit egyszerűsége karolja magához azokat.¹

Jézus és közvetlen tanítványai merőben elhanyagolták az emberi elmének azt a részét, mely tudni akar; mi részt se juttattak az ismeretnek; csak a szívhez és a képzelethez fordultak. A cosmologia, a psychologia, sőt még a felsőbb theologiai speculatio is üres lap volt nekik és talán igazuk volt. A kereszténység nem valamiféle hiú kíváncsiság kielégítése végett jött el; azért jött, hogy vigasztalja a szenvedőket, megrezdítse az erkölcsi érzék húrjait, a jámbor embert összekötetésbe hozza nem valamely aeon-nal vagy elvont Zo/yos-szal, hanem egy mennyei Atyával, ki tele van elnézéssel, szerzője a világegyetem minden harmóniájának és minden örömének. A kereszténységnek ilyenformán nem volt se tudománya, se philosophiája. Szent Pál, főként élete vége felé, már érzi a speculativ theologia szükségét; közeledik Philohoz,² ki, száz év előtt, megkísérelte, hogy a judaismusként racionalista formát adjon. A kisázsiai Egyházak ugyanez idő tájban bizonyos Kabbala-félébe vetették magukat, mely Jézus szerepét valami chimaerikus ontológiához és az avatarok végtelen sorozatához kapcsolta.³ Az iskola, melyből a negyedik Evangélium eredt, hasonlóképp szükségét érezte, hogy valamely theológiával magyarázza a galileai csodás dolgokat. Jézus a testté vált_isteni *logos* lett; a Messiás jövőbeli eljövételének

¹ Irenaeus, *Adv. haer.*, I, prooem., 1.

² L. *Az Antikrisztus*, IV. f.

³ Col., II, 18; I Tim., I, 4; VI, 20. V ö. I Cor., I, 24. 30; II, 6.

merőben zsidó gondolatát a Paraclct elmélete váltotta fel. Cerinthos hasonló irányzatnak engedelmessékedett. Alexandriában a mctaphysika e szomjúsága még határozottabban nyilvánult és bizarr eredményeket produkált, melyeket itt az ideje megvilágítanunk.

Alexandriában tudniillik az összes theológiák és az összes cosmogoniák keveredéséből valami emésztetlen és egészségtelen, gyakran genialis villámlásoktól átcikázott összetétel állt elő, oly tan, mely azzal kérkedett, hogy megtalálta az abszolút formuláját és a *gnosis*, a «tökéletes tudomány» fennhéjázó nevét adományozta magának. Aki e chimaerikus tanba be volt avatva, *gnosticos-nak*, «tökéletes tudósának nevezte magát.⁴ Akkoriban Róma után Alexandria volt a világnak az a helye, hol az emberi szellem válsága a legélénkebb volt. A könnyűvérűség, a felületes cklekticismus ott a legváratlanabb eredményeket produkálta. A szeleverdi és fantaszta agyvelőkben minden össze-vissza kavargóit. Valami, gyakran öntudatlan szélhámosság kifolyásából az élet legsúlyosabb problémái valóságos bűvészmutatványok alkalmáivá váltak; a szavakkal játszva és üres formulákkal a világ és Isten összes kérdéseit megoldották; a valóságos tudományt szemfényvesztő mesterkedésekkel pótolták. Emlékezetünkbe kell idéznünk,, hogy a nagy tudományos intézmények, melyeket a PLolomeusok alapítottak, eltűntek vagy teljes hanyatlásra jutottak. Az egyetlen kalauz, mely megakadályozhatja az embert, hogy félrebeszéljen, a komoly tudomány, jóformán eltűnt a világból.

A philosophia még élt, sőt igyekezett feltápaszkodni; de a jó elmék ritkák voltak. A platonismus: Egyiptomban és Syriában fölébe kerekedett Görögország valamennyi egyéb rendszerének és ez baj volt; mert a platonismus csak ott nem veszedelmes, ahol ellensúly gyanánt alapos tudományos iskolázás társul vele. Már nem voltak eléggé finom műértők, akik

¹ I Tim., VI, 20.

méltányolják Plato *Dialogusai-nak* csodás művészetét; a legtöbben vaskosan fogták fel ez elbájoló bölcsészeti fantáziákat, Az ilyen, inkább a képzelmet, semmint az értelmet kielégítő tanításnak tetszenie kellett Keleten. A mysticismus csirája, melyet magában foglal, sikert szerzett neki azoknál a fajknál, melyeknek a tiszta rationalismus nem volt inyökre. A kereszténység követte az általános divatot Már Philo igyekezett a platonismust a judaismus philosophiájává tenni; hasonlóképpen az összes Egyházatyák, kik érnek valamit, platonisták fognak lenni.

Hogy e természetellenes egybeolvadáshoz alkalmazkodjon, Görögország oly egészséges, oly világos geniusának sok áldozatot kellett hoznia. Philosophusok hinni fognak az extasisban, a csodában, az ember é[^] Isten között való természetfeletti közlekedésben. Plato theosophus és mystagog lesz; a theurgiát komolyan veszik; a tudományos szellem teljesen eltűnik; azok a szellemi sajátosságok kerülnek uralomra, melyeket a mysteriumok ápoltak. Eleusis és Thracia kis vallási szervezeteiben, melyekben port hintettek egymás szemébe, hogy azt képzelhessék: tudják, amit lehetetlen tudni, már proklamálták, hogy a test a lélek börtöne, a valóságos világ az isteni világ lesüllyedése; a tanítást illetőleg különbséget tettek esoterikus és exoterikus tan, az embereket illetőleg szellemi, állati és anyagi emberek között. A szokás, hogy a tanításokat, Plato módjára, mythikus formába öltöztessék, a régi szövegeket, Philo módjára, allegorikusán értelmezzék, általánossá vált. A legfőbb boldogság a beavattatás volt az állítólagos titkokba, a magas abbrendű *gnosis-ba*. E chimaeरिकus értelmi arisztokrácia gondolata napról-napra mind jobban hódított; az igazságot úgy képelték, hogy az valami kisszámú beavatott számára fenntartott kiváltság. Minden tanítómester egy-egy szélhámós lett, ki azzal igyekezett növelni klienteláját, hogy az absolut titkát árusította neki.

A *gnosis* propaganda-területe és a kereszténységé Alexandriában nagyon szomszédos volt egymással. Gnostikusok és keresztények egyeztek egymással a lángoló vágyban, hogy behatoljanak a vallási mysteriumba, pozitív tudomány nélkül, amelytől egyformán idegenek voltak. Ekként aztán fellengzősük elkeveredett egymással. Egyfelől a gnostikusok, abban a törekvésükben, hogy mindent felöleljenek és meg lévén szokva, hogy a nemzetek isteneit a legfelsőbb Istennél jóval alsóbbrendű isteni neonoknak tekintsék, ismerni akarták a kereszténységet, Jézust nagy lelkesen a többi mellé sorakozandó testet öltött aeonnak vették és előkelő helyet juttattak neki történelem-philosophiai formuláikban. Másrészt azok a keresztények, kiknek voltak némi intellectualis szükségleteik és akik az Evangéliumot valami philosophiához akarták kapcsolni, a gnostikusok homályos metaphysikájában meglelték, ami nekik kellett. Ekkor aztán valami merőben olyasvalami történt, mint amit most körülbelül ötven esztendeje lehetett látni, mikor egy bizonyos philosophia, mely, mint a gnosticismus, mindennek megértését és mindenek megmagyarázását vállalta programjának, magához karolta a kereszténységet és fensőbb értelemben veendően kereszténynek nyilvánította magát, valamint viszont azok a katolikus és protestáns thcologusok is, kik nem akartak idegeneknek látszani századuktól, elfogadtak egy csomó philosophiai gondolatot, melyet összeférhetőnek vélték theológiájukkal.

Az Egyházatyák mindenképpen azt akarják, hogy e mérges tenyészet a Gittoni Simontól⁵ szár-

⁵ L. *Az apostolok*, 273 és köv. I. Irenaeus, I, XXIII; Epiph., haer. XXIII, 2; XXVII, 1; *Philos.*, VI k.; Eus., *H. E.*, IV, VII; Jeruzs. Szent Cyrill, *Catech.*, VI, 14—16 és XV, 5. V'. ö. Hegesipp., id. Eus., *H. E.*, IV, XVII, 5; Pseudo-clem. home!, II, 22 és köv. A simonisták sokáig megmaradtak: Justin., *Apol.* I, 26; Orig., *Contra Cels.*, I, 57. A menandristák még a IV. században is foglalkoztatták az orthodoxokat. Klag Zenob, *Journal asiat.*, 1863, nov.—dec., 418 1. vagy Langlois, *coll. des hist. de VAnn.*, I, 340 1.

mazó samaritanus szektákban gyökeredzett. Amiként is csakugyan úgy látszik, hogy Simonnál már megvolt a gnosticizmus legtöbb jellemző vonása. A *Nagy Magyarázat*, melyet kétségtelenül nem ő írt, de amely lehet, hogy legalább is összefoglalása tanításának, egészen gnostikus könyv.⁶ Folytatói, Menander, Cleobius és Dositheus, úgy látszik, ugyanezeket az eszméket hirdették.⁷ A katolikus írók Menandrt rendszeresen olybá tüntetik fel, mint aki a Hadrian-korabeli összes nagy gnostikusok apja.⁸ — Viszont ha Plotinus tanúskodását fogadjuk el, a gnosticizmusnak nincs más eredete, mint Platon eltorzított és kiforgatott filozófiája.⁹ E magyarázatok merőben elégteleneknek tűnnek fel egy ily complex jelenség megvilágítására. Voltak keresztény, zsidó, samaritanus gnostikusok; de voltak nem keresztény gnostikusok is. Plotinus, mikor egész könyvvel fordul a gnostikusok ellen,¹⁰ pillanatig se gondolja, hogy valamely keresztény szektával van dolga. A samaritanus gnostikusok, Basilides, Valentinus, Saturninus rendszerei oly megegyezést tüntetnek fel egymással, hogy valami közös alapot kell feltenni. Mert a szektavezetők nem úgy látszanak, mint akik egymásból kölcsönöztek. Következésképp egy előző forrásból merítettek, melyet már Philo, Apollos és mikor a *Colossebeliekhez írt levelet* írta, Szent Pál is ismert és amelyből eredt, úgy látszik, a zsidó kabbala is.¹¹

Szétválasztani mindazt, ami valamelyest hozzájárult e sajátos vallási philosophia kialakulásához,

⁶ L. *Az apostolok*, 267 és köv. 1.

⁷ L. *Az Evangéliumok*, 450 és köv. 1.

⁸ Irenaeus, I, XXIII, 2; XXIV, 1; XXVII, 1; II, praef.; HI, praef.; IV, 3; IV, XXXIII, 3; Epiph., XXIII, 1; XXIV, 1.

⁹ Plotin., *Ennead.*, II, IX, 6. A *Philosophumena* szerzője végeredményben ugyanezen a véleményen van, mikor a gnostikus szekták mindegyikét egy-egy görög philosophushoz kapcsolja.

¹⁰ *Ennead*, II, IX, az egész.

¹¹ Rabbi Simon ben Azai (a II. század első felében) már kabbalista. Mischna, *Hagiga*, 2. L. *Az Evangéliumok*, 16 1.

— lehetetlen feladat. A poetikus álmok szövedékét alkotó neoplatonizmus, a felfogás, mellyel, apokryph hagyományok alapján, a pythagorizmus felől voltak, már mintát szolgáltatott a vallással érintkező nythikus filozófiáról. Ugyanabban az időtájban, amelyben Basilides, Valentinus, Saturninus szőtték álmaikat, Hadrian egy évdíjas rhetora, Byblosi Philo Phoenicia régi theogoniáit, ahogy látszik, héber kabbalával keverve, oly istenség! genealógiák formájában adta elő, melyek nagyon egyeztek az első gnostikusokéival. Az egyiptomi vallás, mely még igen virágzó volt, rejtelmes szertartásaival és frappáns jelképeivel, a görög mysteriumok és az allegorikusan értelmezett classikus polytheismus, az orphismus és üres formulái, a brahmanizmus, ahogy véget nem érő emanatiók elméletévé vált, a megbűnhődő újjászületések álmától és buddháinak myriadjaitól agyonnyomott buddhizmus,¹² az oly ragályozó perzsa dualizmus, melynek a zsidó messianizmus és millenarizmus talán első megjelenését köszönhetette, — mindezek sorjában mély és csábító dogmáknak tetszettek a reménytől és rettegéstől megzavart képzelemnek. India és főként a buddhizmus ismeretes volt Alexandriában.¹³ Tőle kölcsön vették a lélekvándorlást, a felfogást, mely olybá tekinti az életet, hogy az a lélek bebörtönözése valamely testbe, továbbá az egymásután következő megszabadulások elméletét.¹⁴ *Gnosticos-nak* nemugyanaz-e a jelentése, mint *Buddha-nak*, »az, aki tud?« Perzsiából átvették a két, egymástól független princípium dogmáját, az anyagnak a rosszal való azonosítását, a hiedelmet, hogy a lelket megrontó szenvedélyek a test emanatiói, a világnak geniusokra bízott tevékeny-

¹² L. *Jézus élete*, 102 1.

¹³ Alex. Kel., *Strom.*, I, 15; VI, 4. L. Weber, *Jüdische Skizzen*, 63 és köv., 91 és köv. 1.

¹⁴ Plotinus (*Ennead.*, II, IX, 6) systematikus túlzással mindebben csak Platóból vett kölcsönzéseket hajlandó látni.

ségi körökre való beosztását.¹⁵ A judaismus és a kereszténység be teke verődött e zagyvalékba: Jézus nem egy tanítványa képzelte, hogy beolthat az Evangéliumba valami értelmetlen theológiát, mely olybá látszik, mintha mondana valamit, holott valójában nem magyaráz semmit; több zsidó megpendítette már az előfutamokat a kabbala örültségeihez, mely igazában nem más, mint a zsidók gnosticismusa.¹⁰

Az alexandriai Egyházba, mint említettük, korán befészkelődtek ez agyrétek. Philónak és Platonak már sok olvasója volt a tanult hívek között. Többen a bölcsészettől átítatva léptek be az Egyházba és a keresztény tanítást soványnak és szegényesnek találták; a zsidó Biblia még gyengébbnek tűnt fel nekik. Philo módjára csak allegóriát láttak benne. Ugyanezt a módszert alkalmazták az Evangéliumra is. Mintegy újjáalakították azt. A puha és meg nem rögződött evangéliumi anyag még megengedte az átformálásokat. Ez új evangélisták szerint Jézus életének összes részletei valami fenségest takartak; az összes csodák symbolikusakká váltak; a zsidó *ghematria*-nak elővették és megnövelték a hóbortjait.¹⁷ Miként Cerinthos, az új doktorok az Ó-Szövetséget másodrendű kinyilatkoztatásnak tekintették és meg nem értették, hogy a kereszténység bármiféle kapcsolatot is tarthat annak az egyedi istennek, Jehovahnak, a vallásával, ki semmikép se az abszolút lény. Kell-e különb bizonyíték ez Isten gyengesége felől, mint az elomlás és pusztaság, melyre városát, Jeruzsálemet jutni engedte?¹⁸ Bizonyos, mondták, hogy Jézus messzebbre és magasabbra látott, mint a judaismus alapítói; de apostolai nem értették meg; a szövegek, melyek azzal

¹⁵ L. J. Darniesteter, *Haurvatát et Ameretát*, Paris, 1875; *Az Antikrisztus*, 362—363 l., jegyzet.

¹⁶ Elisa ben Abayah *Aher* zsidó gnoslikusra nézve 1. *Az Evangéliumok*, 535 l.; Derenbourg, *Mél. de l'École des hautes études*, 1878, 172—173 l.

¹⁷ Irenaeus, I, III, 3; VIII, 2, 4; XIV, 6; II, XX és köv. f.

¹⁸ Irenaeus, IV, IV, 1.

kérkednek, hogy tanítását tolmácsolják, el vannak másítva. Egyedül a gnosis az, mely, hála a titkos hagyománynak, birtokában van az igazságnak. Egy-
 másra következő emanatiók roppant rendszere foglalja magában a bölcsészet és a történelem egész titkát. A kereszténység, mely a legújabb felvonása a mindenscgtől lejátszott tragédiának, a *Christos* nevű aeon műve, aki is a Jézus nevű emberrel való belső egyesülése folytán megmentette, ami az emberiségből megmenthető.

E szektariusok kereszténysége, látnivaló, ugyanaz, mint amelyet Cerinthosnál és az ebionitáknál találunk. Evangéliumuk egyező volt a héberek Evangéliumával.¹⁹ Jézus megkeresztelését úgy adták elő, ahogy ez az Evangélium és az összes docetistákkal egyetemben azt vallották, hogy Jézus csak látszat szerint volt ember.²⁰ A galileai történetek gyerekeségnek, az istenséghez méltatlanoknak tünnek fel előttük és hogy azokat allegorikusán kell értelmezni. Az ember Jézus e szektariusoknak nem volt semmi; az aeon *Christos* volt minden és földi élete, nem hogy alapja lett volna a tannak, hanem nehézség volt, melyet mindenáron ki kellett küszöbölni.

Az első keresztényeknek a felhők között való messiási megjelenésről, a feltámadásról, az ítélet napjáról alkotott eszméit szintén ósdiaknak tartották. A feltámadás mindenkinek abban a pillanatban következett be, melyben *gnosticos* lept.²¹ E hamisan arisztokratikus eszméknek az erkölcsök bizonyos meglazulása volt a következményük; a mysticijsmus mindig veszedelem az erkölcsre; mert nagyon is könnyen arra a felfogásra vezet, hogy a beavatás felment a rendes kötelességek alól.»Az arany, mondták e hamis keresztények, a sárban is arany marad«. ²² Mosolyogtak, mikor a bálványoknak áldozott hús-

¹⁰ Tertullianus (Hippolyt?), *Praescr.*, 48; Epiph., XXVII, 4.

²⁰ Jer. Szent Cvrill, *Catech.* IV, 9; VI, 14.

²¹ V. ö. II Tinó, II, 18. V. ö. János, III, 18.

²² Irenaeus. I, VI, 2.

ételekre vonatkozó aggályokról beszéltek nekik; eljár-
tak a színházba, a gladiátorok mérkőzéseire; vádol-
ták őket, hogy félvállról veszik a szemérem ellen való
vétségeket és azt mondják: »A testnek, ami a testé;
a szellemnek, ami a szellemé.«²³ Végül a vértanúság
íránt való ellenszenvüknek oly szavakban adtak kife-
jezést, melyek mélyen sérthették az igazi keresz-
tényeket.²⁴ Minthogy Krisztus nem szenvedett, mire
való szenvedni érte?²⁵ »Az igazi tanuságtétel Istenről,
— mondták, — valósága szerint ismerni meg őt; a
halállal tenni tanúságot Istenről annyi, mint öngyil-
kosságot követni el.«²⁶ Szerintük a vértanuk majdnem
mindig hibásak voltak; a kínok, melyeket szenvedtek,
méltó büntetések voltak oly bűnökért, melyek halált
érdemelnek és rejtve maradtak. Nem hogy panaszkod-
nának, inkább áldaniok kellene a törvényt, mely
hősi cselekedetre fordította a méltó lakolást. Ha volt
is néhány eset, mikor a vértanuk ártatlanok voltak,
ez ugyanolyan dolog, mint amikor egy gyermek szen-
ved; csak a sorsot lehet vádolni érte.²⁷

A jámborság forrásai mindazonáltal nem voltak
kiszárítva a gőgös rationalismustól, mely rendszerint
felmenti magát a szertartások alól. Titokba burkolt²⁸
liturgia bőségesen nyújtotta a sacramentalis meg-
vigasztalásokat e sajátos Egyházak híveinek; az élet
mintegy valami mysteriummá vált, melynek minden
ténykedése szent volt. A keresztelés nagy ünnepélyes-
séggel történt és emlékeztetett a Mithra-kultuszra.
A formula, melyet a felavató elmondott, hébernyelvű

²³ Irenaeus, I, VI, 3.

²¹ Alex. Kel., *Strom.*, IV, 4, 9; Irenaeus, I, XXIV, 6, III, XVIII, 5; Agrippa Castor, id. Eus., *H. E.*, IV, VIII, 7; VI, XXXVIII. Tertull., *Scorp.*, 15; Epiph., XIX, 1; XXIV, 4; LIV, 1; Pseudo. Tert., haer. 1; Philast., haer. 32, 38.

²⁵ Philast., *l. c.*

²⁶ Alex. Kel., *Strom.*, IV, 4; Irenaeus, III, XVIII, 5; IV, XXXIII, 9.

²⁷ Basilides nyilatkozata, megőrizte Alex. Kel., *Strom.*, IV, 12.

²⁸ Irenaeus, I, XXL f.

volt²⁹ és a vízbemártást balzsammal való megkenés követte, melyet később az Egyházak is elfogadtak.³⁰ A haldoklók végső kenetét szintén oly módon alkalmazták, melynek élénk benyomást kellett tennie és amelyet a katolikus Egyház utánzott. A kultusz a szektáriusoknál, ugyanúgy, mint a dogma, távolabb volt a zsidó egyszerűségtől, mint Péter és Pál Egyházaiban. A gnostikusok elfogadtak több pogány rítust is, énekeket, himnusokat, festett vagy faragott Krisztus-képeket.³¹

E tekintetben elsőrangú behatással voltak a kereszténység történelmére, ők alkották a hidat, melyen át egy csomó pogány szokás bejutott az Egyházba. A keresztény propagandában kiváló fontosságú szerepet játszottak. A gnosticizmus útján történt, hogy a kereszténység először új vallásnak proklamálta magát, olyannak, mely tartósságra van rendeltetve, melynek van kultusza, vannak szentségei, tud művészetet produkálni. Az Egyház a gnosticizmus útján lépett kapcsolatba az antik mysteriumokkal és sajátította ki belőlük, ami a népet kielégítő volt bennök. A gnosticizmusnak köszönhető, hogy a IV. században a világ a pogányságról áttérhetett a kereszténységre, észre se véve, főleg pedig nem is sejtve, hogy zsidóvá válik. Nagyszerűen nyilvánul itt a katolikus Egyház eklekticizmusa és hálátlansága. Az orthodoxia, a mellett, hogy elutasítja a gnostikusok agyrémeit és anathémával sújtja őket, egész csomó szerencsés ájtatossági ötletet vett át tőlük. A theurgikusból az Egyház megcsinálta a sacramentalist. Ünnepei, szentségei, művészete nagyrészt azoktól a szektáktól származtak, melyeket kárhoztatott. A tiszta kereszténység nem hagyott hátra semmiféle anyagi tárgyat; a legrégibb

²⁸ Βαβέμαχαμοσσηβααι,ανορα ..amiben világosan felismerhető ΠΕΧΠ Cú- „A Hahamoth nevében“. Irenaeus már nem érti e formulát. V. ö. Lucian., *Alex.*, 13.

³⁰ Gnostikus felirat, Corpus inser. graec., 9595 a sz., IV, k., 594—595 l.

³¹ Irenaeus. I. XXV. 6.

keresztény archeológia gnostikus természetű.³² Az élet e kis szabad és találékony szektákban zavarosan, de hatalmasan nyilvánult. Még metaphysikájuk is nagymértékben nyomatékos hatással volt; a hit kénytelen volt rátérni az érvelésre. A templom mellett attól fogva ott van az iskola; a gyülekezeti öreg . mellett ott van a doktor.

Néhány ritka tehetségű ember egyébiránt orgánusává tevén magát az addig tekintélytelen tanoknak, kiemelte azokat az egyéni speculációk sorából, melyben beláthatatlanul ott maradhattak volna és valószínű esemény rangját szerezte meg nekik az emberiség történetében.³³

³² Matter, *Hist. crit. du gnost.*, II, 489 és köv. 1. és ábrák; Garrucci, *Dissert. archeol.*, II, 73 l.

³³ E szektariusok chronológiájára nézve l. Alex. Kel., *Strom.*, VII, 17. V. ö. Pseudo-Tertullianus (Hippolyt?), *Praescr.*, 48. A Titushoz és Timotheushoz írt levelekben cáfolt gnosis a Valentinust és Basilidest megelőző első gnosis. A szerző szemében lényegien zsidó (essenus) színben tűnik fel, I Tim., I, 4, 7, 17; II, 5; IV, 3, 4; VI, 6; II Tim., II, 18; III, 1—7; Tit., I, 10, 11, 14, 15; II, 13; III, 9. Ugyanezt kell mondani arról a gnosistról, mellyel a Colossebeliekhez írott levél szól szembe.

X. FEJEZET.

Basilides, Valentinus, Saturninus, Carpocrates.

Basilides,¹ ki, úgy látszik, Syriából vándorolt Alsó-Egyiptomba, Alexandriába és a környező puszta helyekre, volt az első e különös dogmatizálók között, kiket az ember néha habozik keresztényeknek nevezni. Azt mondják, Menander tanítványa volt és, úgy látszik, kétféle tanítással szolgált: az egyik, mely Aristotelesével, mint Krisztus tanával analog metaphysika régióiban mozgott;² a másik mintegy valami

¹ Justin., *Dial.*, 35; Hegesipp., id. Eus., *H. E.*, IV, XXII, 5; Irenaeus, I, 22, 23, 24 f.; Muratori canonja, 83 sor; Alex. Kel., *Strom.*, I, 21; II, 3, 20; III, 1; IV, 12, 25, 26; VI, 6; VII, 17; *Excerpta ex Theod. Alex.* Kel. művei között; Tertull., *Praescr.*, 46 (függelék, mely Hippolytos egy munkácskájának látszik); Origenes, *In Jer.*, hóm. X, 5; *In Maith. comment. series*, 28; *In Luc.*, horn. I; *Philosoph.*, VII, 20—27; X, 14; Szent Cyprian, *Epist.* 75; Eusebius, *H. E.*, IV, 7; *Chron.* ad ann. 133; Epiphanes, XXIII, 1, 7 és XXIV; XXV, 4; XXVI, 2; XXXII, 3, 4; Szent Jerom., *In Lucif.*, 8; *In Matth.*, prol.; *In Tit.*, prol.; *Epist.* 53 (29); *In Jov.*, II, sub fin.; *De viris ill.*, 21; *Contra Vigil.*, 2; Theodoret., *Haeret. fab.*, I, 2, 4; Archelaus vitája, Zacagni, *Collectanea monum. vet.*, 101 1.; Philast, 32; Pseudo-Agoston, *De haer.*, 4.

² *Philosoph.*, VII, 14. A *Philosophumena* (VII. könyv) majdnem az egyetlen irat, mely e tanítást megőrizte számunkra. Egyes elszórt részletek azonban megtalálhatók Alexandriai Kelemenben is. A *Philosophumena* szerzője ismertetését kétségtelenül Basilides eredeti munkái alapján írta meg. Tanúskodását nem lehet se elutasítani, se pedig annak a megcáfolására használni, amit Irenaeus, Epiphanes és a többi Egyházatya, sőt maga Alexandriai Kelemen is Basilides vallási mytho^ai-ról mond.

mythologiaféle volt, mely, hasonlóan a zsidó kabalához, realitásoknak vett elvontságokon alapult. Basilides metaphysikája 'beteges nagyvonalúságával Hegelére emlékeztet. Sokat a stoikusok cosmogoniájának köszönhetett. Az egyetemes élet valami *panspermia* éledése; amiként a mag magában foglalja a jövőendő növény törzsét, gyökereit, virágait, gyümölcsseit, úgy a világegyetem tevése is csak kifejlődés. Minden dolognak a filiatio³ a titka; a *species* leánya a *genus*-nak és csak a kitárulása ennek. A teremtmények vágyakozásainak összege a jó irányába tart. A haladást a »határszélielem«⁴ eszközli, aki egyik lábával mintegy az eszményi világban, a másikkal az anyagi világban állva, az eszmével átáramoltatja az anyagot és ezt szüntelen felsőbbrendűvé teszi. A természet valami egyetemes nyögése, a mindenség melancholikus érzése esengi a végső nyugalmat, mely az Isten kebelében való általános öntudatlanságban⁵ és minden vágy teljes kialakulásában áll. A haladás »jó hír«-ét Jézus; Mária fia hozta meg a világnak. Kiváló pogányok és zsidók már előtte is győzelemre juttatták a lelki elemet a testi elem felett; de Jézus teljesen végre tudta hajtani a két elem szétválasztását, annyira, hogy nála csak a lelki elem maradt meg. Eképpen a halál mit se ragadhatott meg benne. Minden embernek utánoznia kell őt és az övével egyező célra kell törekednie. El is jut hozzá, ha buzgón fogadja a »jó hír«-t, vagyis a transcendens gnosist.⁶

Hogy ez eszméket hozzáférhetőbbekké tegye, Basilides cosmogoniai formát adott neki; hasonló azokhoz, melyek Phoenicia, Perzsia és Assyria valásaiban megszokottak voltak. Valami isteni epeoeféle volt ez, melynek a megszemélyesített isteni tulaj-

³ *Υί,ότης.*

⁴ *Με&όρειον πνευμα.*

⁵ *Η μεγάλη άγνοια* L. *Philos.*, VII, 27.

⁶ *Έναγγελίαν ι-βτῖ χατ'αύτοϋς ή των νπειον.οϋμίων γνώσιζ.* *Phil.*, VII, 27,

donságok voltak a hősei⁷ és amelyben a különböző epizódok a jó és a rossz küzdelmét jelentették. A jó a legfőbb, elmondhatatlan, önmagába elmerült isten. A neve *Abraxas*. Ez örökkévaló lény két tökéletességbe fejleszti magát, melyek vele együtt az isteni *ogdoas* alkotják. A hét tökély, *Nous*, *Logos*, *Sophia* stb. egymással párosodva hozta létre az alsóbbrendű angyalokat (aeonok, világok),⁸ kiknek száma háromszázhatvanöt. E számot adják az *abraxas* szó betűi, ha számértékük szerint összegezik azokat.

A végső ég angyalai, kiknek Jehovah a fejedelmük, teremtették a földet, mely az összes világok között a legsilányabb, anyagtól legszennyezettebb és pedig teremtették a Sophiától szolgáltatott minta szerint, de a kényszerűségek oly uralma alatt, mely a jó és a rossz keverékévé teszi. Jehovah és a demiurgok megosztzkodtak e világ kormányzásán, felosztották egymás között a tartományokat és a népeket.⁹ Ezek a különböző országok helyi istenei. Jehovah a zsidókat választotta; hatalmaskodó, hódító isten. Műve, a Törvény, keveréke anyagi és szellemi nézeteknek. A többi helyi istennek szövetkeznie kellett az erőszakoskodó szomszéd ellen, ki az osztzkodási megegyezés ellenére az összes nemzeteket alá akarta vetni a magáénak.

Hegy az istenek e háborújának véget vessen, a legfőbb Isten elküldte az aeonok fejedelmét, *Nous A*, elsőszülött fiát, azzal a megbízással, hogy ragadja ki az embereket a demiurg angyalok hatalmából. *Nous* tulajdonképpen nem vált testté. A megkeresztelkedés pillanatában *Nous* csatlakozott az ember Jézus szemé-

⁷ Ez az eljárás maga a lényege a perzsa mythológiának. Gondoljunk az *Amschasbandák* egész elméletére. L. J. Darmesteter, *Hauruatát et Ameretát*, Paris, 1875; *Ormazd et Ahri-man*, Paris, 1877, 38 és köv. 1. V. ö. a kabbala *Sephiroth-jeit-Ugyanigy* történt, hogy Jehovah tulajdonságai vagy functioi a muzulmánoknál angyalokká váltak.

⁸ *Aiav*— *seculum* — phoen., *oulom* = héb., *ólam* = arab, *alem* (*rabb el-ál émén*), *sebaoth* aequivalense. V. ö. Zsid., I, 2; XI, 3; I Tim., I, 17.

⁹ V. ö. Celsus, id, Orig., V. 25.

lyéhez és csak a Passió pillanatában vált el tőle. Basilides néhány tanítványa szerint az utolsó pillanatban helyettesítés következett be és Jézus helyett Cyrenai Simon halt meg a keresztfán.¹⁰ Az üldözések, melyekkel a zsidók Jézus és az apostolok ellen fordultak, Jehovah haragjából eredtek, aki is uralmát veszélyben látván, végső erőfeszítést tett, hogy elfordítsa a jövő veszedelmeit.

A hely, melyet Basilides a világ történetének rendszerében Jézusnak juttat, nem különbözik lényegesen attól, melyet a Colossebeliekhez írt levél és a pseudo-johannikus Evangélium tulajdonít neki. Basilides tudott néhány szót héberül¹¹ és kereszténységét bizonyosan az ebionitáktól tanulta. Mesteréül valami Glaucias-t, aki állítólag Szent Péter tolmácsa volt, nevezett meg.¹² Az Új-Szövetséget körülbelül abban a formájában fogadta el, amelyet az általános közmegegyezés adott neki, kirekesztve bizonyos könyveket, különösen a zsidókhoz, Titushoz, Timotheushoz írt leveleket és elfogadva János Evangéliumát.¹³ Huszonnégy könyv allegorikus magyarázatot írt az Evangéliumról,¹⁴ de nem lehet megmondani, hogy tulajdonképpen mily szövegeket vett alapul. Az összes szekták mintájára, melyek az orthodox Egyházat körülvették és mintegy szipolyozták, Basilides is gyártott apokryph könyveket, így állítólag Mátétól származó esoterikus hagyományokat,¹⁵ képzeletbeli személyeknek, Barcabban-nak és Barcoph-nak tulajdo-

¹⁰ L. *Az Evangéliumok*, 421—422, 461—462 l.

¹¹ A *Kavlakav* név, melyet Jézusnak adott, Ezsaiásból való, XXVIII, 10. V. ö. *Philosophy* V, 8.

¹² Alex. Kel., *Strom.*, VII, 17.

¹³ *Philos.*, VII, 22, 27.

¹⁴ Eus., *H. E.*, IV, 7, Agrippa Castor nyomán; Alex. Kel., *Strom.*, IV, 12; Origenes, *In Luc.*, horn. I, XXIX, XXXI; Archelaus vitája, 101 l. V. ö. Grabe, *Spicileg.* és Brierzer, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, I, 542 és köv. l.

¹⁵ Hilgenfeld összegyűjtötte a töredékeit. *Nov. Test, extra Can. rec.*, IV, 50 és köv. l. V. ö. az imént idézett *Zeitschrift*, 739 és köv. l.

nított kinyilatkoztatásokat, Chamtól való próféciákat. Mint Valentinus, úgy látszik, ő is szerzett zsoldárokat vagy szent énekeket.¹⁶ Végül az elfogadott Evangéliumokról szóló kommentárokon kívül, melyeket Basilides írt, volt egy, a héberekéhez, az' egyiptomiakéhoz és az ebionitákéhoz hasonló, Mátéétól kevéssé különböző Evangélium, mely Basilides nevét viselte.¹⁷ Fia, Izidor, folytatta tanítását, kommentálta apokryph prófétáit, tovább fejlesztette mythosait.¹⁸ A gyenge keresztények könnyen elcsábították magukat ez ábrándokkal. Egy tudós és becsült egyházi író, Agrippa Castor már megjelenésüktől fogva hevesen szembeszállt velük.¹⁹

A theurgia rendszerint együtt jár a vallási zabolatlanságokkal. A basilidisták nem találtak ki újakat, hanem elfogadták az abraxas szó mágikus kiválóságait.²⁰ Az erkölcsök nagy meglazultságával is vádolták őket. Annyi bizonyos, hogy amikor az ember akkora fontosságot tulajdonít metaphysikai formuláknak, az egyszerű és becsületes erkölcsiség kicsi és szinte közömbös dolognak tűnik fel. Aki a gnosistól tökéletessé vált, mindent megengedhet magának. Ügy látszik, Basilides nem mondta ezt;²¹ de a szájába adták és bizonyos pontig ez következménye is volt theosóphiájának. A neki tulajdonított mondás: »Az emberek, azok mi vagyunk; a többiek csak sertések és kutyák«,²² hasonlóképpen csak brutális átírása egy elfogadhatóbb mondásnak: »Én ezer közül egynek beszélek.«²³ A titokzatosság kedvelése, melyet a szekta nyilvánított,

¹⁶ Origenes közlései, tárgyalja Hesse, *Muratorii'sche Fragment*, 292 l.

¹⁷ Alex. Kel., *Strom.*, III, 1; Origenes, hóm. I. *in Luc.*; Epiph., XXIV, 5; Szent Ambrus, *In Luc.*, I, 2.

¹⁸ L. töredékeit, Alex. Kel., *Strom.*, II, 20; III, 1; VI, 6.

¹⁹ Eusebius, *H. E.*, IV, VII, 8; Szent Jeromos, *De viris ill.*, 21.

²⁰ Az úgynevezett basilidesi kövekről majd a VII, kötetben. L. Matter, *Hist. crit. du gnost.*, ábrák,

²¹ Alex. Kel., *Strom.*, III, 1.

²² Epiph., XXIV, 5.

²³ Irenaeus. I. XXIV, 6,

a napvilágtól való húzódozása és a tömeg elől való rejtőzködése, a hallgatás, melyet a hívektől követelt, elősegítette a híreszteléseket. Mindebbe sok rágalom is vegyült. Így megvádolták Basilidest, hogy, mint az összes gnostikusok,²⁴ azt tanítja, az ember nem követ el bűnt, ha látszólag megtagadja a hitet, melyért üldözik, végezheti a magukban véve közömbös cselekedeteket, melyeket a polgári törvény követel, sőt Krisztust is káromolhatja, ha elméjében jól különbséget tesz az aeon Nous és az ember Jézus között. Holott pedig birtokunkban van Basilides eredeti szövege²⁵ és ebben vajmi mérsékeltebb kritikát találunk a vér tanúságról, mint amelyet ellenfelei tulajdonítanak neki. Igaz, hogy a gnostikusok előtt, miután mi fontosságot se tulajdonítottak a valóságos Jézusnak, nem volt értelme az érte való halálnak. Mindent összevéve, csak fél-keresztények voltak.²⁶ Lehet, hogy a babonáságokért, melyek a basilidesi szektában lábra kaptak, nem Basilidest terheli a felelősség. Egynéhány maximája igen szép. Stylusa, a reánk maradt részletekből ítélve, úgy látszik, homályos és pretentiosus volt.

Valentinus minden bizonnyal különb volt nála. Valami szomorúság, komor és jeges lemondás mintegy rossz álomná teszi Basilides rendszerét. Valentinusnál szeretet és könyörület jár át mindent. Krisztus megváltása neki örvendő értelmű; tana többeknek volt vigasztalás és igazi keresztények is elfogadták vagy legalább csodálták azt.

E híres rajongó,²⁷ ki, úgy látszik, Alsó-Egyiptom-

²⁴ Irenaeus, I, XXIV, 6; Tertull., *Scorpiac.*, 1 és köv., 15; *Adu. Val.*, 30; Orig., *In Matth. comm. series*, 38 §; Epiph., XXIV, 4. JV. ö. Szent Jerom., *Contra Vigil.*, 3.

²⁵ Alex. Kel., *Strom.*, IV, XII f.

²⁶ Irenaeus, I, XXIV, 6; Epiph., XXIV, 5.

²⁷ Justin., *Dial.*, 35 (v. ö. Tertull., *In Val.*, 5); Hegesipp., id. Eus., *H. E.*, IV, XXII, 5; Muratori canonja, 80 sor; Irenaeus, prooem., I és II, az egész; III, 2, 3, 4, 11, 15, 19; IV, prooem.; Alex. Kel., *Strom.*, II, 3, 8, 20; III, 7; IV, 13; VI, 17; Plotin., *Eus.*, II, $\chi\chi$, az egész (v. ö. Porphyr., *Plotinus élete*, 16);

ban született, Alexandria iskoláiban nevelkedett és először ott tanított is. Cyprus, amennyire megállapítható, szintén látta dogmatizálni.²⁸ Még ellenségei is elismerték lángelméjét, széles tudását, ritka ékesszólását. A kereszténység nagy vonzereje meghódította és az Egyházhoz kapcsolta, de Platón nevelkedvén és tele a profán tudomány emlékeivel, nem elégedett meg azzal a szellemi táplálékkal, melyet a pásztorok az együgyűeknek adtak; valami magasabbrendűt kívánt. Valami keresztény rationalismusféle lebegett előtte, a világot felölelő oly általános rendszer, melyben a kereszténység elsőrangú helyet foglalna el, de nem volna minden. Felvilágosult, türelmes mivoltában elfogadta, hogy, mint a zsidók számára, a pogányok számára is volt kinyilatkoztatás.²⁹ Az Egyház tanításában egy csomó dolog otrombának, művelteimé szemében elfogadhatatlannak tűnt fel neki. Az orthodoxokat, nem minden gúnyos árnyalat nélkül, galileiek«-nek nevezte.³⁰ Egyezően majdnem az összes gnostikusokkal tagadta a testek feltámadását, vagy inkább azt tanította, hogy, ami a tökéleteseket illeti, a feltámadás már bekövetkezett,³¹ lévén, hogy az az

Philosophumena, VI, 21—37; Origenes, *In Ezech.*, hóm. III; *Contra Cels.*, II, 27; Tertull., *Adv. Valentinianos*; *Praescr.*, I, 30, 33; *De resurr. carn.*, 2; *Excerpta ex scriptis Theodoti*, Alex. Kel. munkáihoz kapcsolva; Eus., *Chron.* ad ann. 141; Jer. Szent Cyrill, *Entech.*, VI, 17—19; Szent Jerom., *In Hős.*, X; Epiph., haer. XXXI; XLII, 12; Theodoret., I, 7; Philast., 38; Pseudo-Ágoston, *De haer.*, haer. XI; Pholius, cod. CCXX. V. ö. pseudo-ignatianus levelek, főként *Ad Magn.*, 8; *Pistis sophia*, kiad. Schwartze (v. ö. *Comptes rendus de l'Acad. des inscript.*, 1872, 333 és köv. 1.); más még kiadatlan coptnyelvű értekezések, *Comptes rendus*, *ibid.*, 350—352 l., jegyzet; Dulausier, *Fragm. des révéi, de S. Barth.*, Paris, 1835.

²⁸ Philast., I. c., V. ö. Lipsius, *Die Quellen der aelt. Ketz.*, 256—258 l.

²⁸ Alex. Kel., *Strom.*, VI, 6.

³⁰ Töred., id. Photius, cod. CCXXX, 273 l. Bekker.

³¹ Tertull., *Praescr.*, 33; *De resurr. carn.*, 2, 19; Pseudo Ág., haer. 11.

igazság megismerésében áll és hogy egyedül a lélek üdvözülhet.³²

Ha Valentinus arra szorítkozott volna, hogy csak bensőjében ápolja ez eszméket, barátaival beszélgesen róluk, az Egyházzal csak annyira közlekedjen, amennyire megfelel érzéseinek, — álláspontja teljesen rendben lett volna. De ő többet akart; azt akarta, hogy eszméivel befolyása legyen az Egyházban és ez helytelen volt, mert a *speculatio*, melyben kedvét lelte, nem tartozott abba a rendbe, melyet az Egyház pártfogolhatott volna. Az Egyház célja az erkölcsök javítása és a nép szenvedéseinek csökkentése volt, nem pedig a tudomány, se a *philosophia*. Valentinusnak be kellett volna érnie azzal, hogy *philosophus* legyen. Azonban távol ettől, azon iparkodott, hogy, mint az egyházi emberek, tanítványokat halásszon. Ha valakinek sikerült megnyernie a bizalmát, különféle kérdéseket tett fel, hogy bizonyítsa neki az orthodoxia képtelenségét. Ugyanekkor igyekezett meggyőzni őt, hogy van ez másként is és rejtélyeskedve előadta e magasabb igazságot. Ha ellenvetésekkel feleltek neki, abbahagyta a fejtegetést, oly arckifejezéssel, mely mintegy azt mondta: «Belőled se lesz más soha, mint csak egyszerű hívő.»³³ Tanítványait szintén nem lehetett megfogni.³⁴ Ha kérdéseket intéztek hozzájuk, összeráncolták homlokukat, arcuk elborult és azzal bűjtak ki, hogy: »Oh mélység!« Ha szorították őket, ezer kétértelműséggel leadták a megszokott hitvallást, azután himeztek-hámoztak, hamis csapásra csalogatták az ellenfélt és azzal álltak odább, hogy: »Te nem értesz ehhez.«³⁵

³² Ezzel a tannal látszik szembe szállani *11 Clem.*, 9: *Ἡ οὐρανὸς οὐ χριναται, οὐδὲ ἀνίσταται*. V. Ö. Hernias, *Sim.* V, 7; *Acta, Theclae*, 14; Justin, *Dial.*, 80; Irenaeus, I, XXIII, 4; II, XXXI, 1; V, XXXI, 1.

³³ Irenaeus, III, 15; Tertull., *In Vai.*, 1.

³⁴ *Ἀββα&ηδ*, ezt a jelzöt adja nekik az egyszerű és jó Hermas, *Sim.* IX, 22.

³⁵ Tertull., *I. c.*

A katholicismusnak már akkor lényege volt, hogy nem tűrt semmiféle arisztokráciát, a fennhéjázó philosophiáét éppúgy nem, mint a tüntető szentességét. Valentinus igen félszeg helyzetben volt. Hogy a nép-nél elfogadtatásra leljen, beszédeiben alkalmazkodott az Egyházhoz; de a püspökök résen voltak és kizár-ták. Az egyszerű hívek lépre mentek neki; sőt zugo-i-lódtak, hogy a püspökök elűznek ily jó katolikuso-kat.³⁶ Azonban a rokonszenv hasztalan maradt, mert az episcopatus már minden oldalról közrefogta az Egyházat. Valentinus ekképpen a pásztori tevékenység szerencsétlen pretendensének állapotában maradt. Emelkedett erkölcsi hangú leveleket, homéliákat, hymnusokat írt. A megmaradt³⁷ részletek erőt és fényt tükröznek; de bizarr phraseológiájuak.³⁸ Emlé-keztetnek a saint-simonisták mániájára, hogy elvont szavakkal fennen hangzó elméleteket szerkesztettek majdnem alantjáró dolgok kifejezésére; rendszerében nem volt meg a józan észnek az a látszata, mely bol-dogulásra segít a tömegnél. Az állítólag Jánostól származó Evangélium, a *Logos* és a *Paraclet* sokkal egyszerűbb kombinációjával, vajmi különb sikerre volt rendeltetve.

Valentinus, mint az összes gnostikusok, metaphy-sikából indul ki, melynek alapelve, hogy Isten az emanatiók során át nyilvánítja meg magát, mely emanatiók között a világ a legalantasabb. A világ na-gyon is tökéletlen mű egy végtelen alkotóhoz képest; a világ csak nyomorúságos másolata egy isteni min-tának. Kezdetben van a hozzáférhetetlen, kifürkész-hetetlen Mélység (*Bythos*), melynek *Proarche*, *Pro-pator* is a neve. Ennek a Hallgatás (*Sigé*) az örökké-

³⁶ Irenaeus, I, prooem.; III, 15, 19; IV, prooem.; Tertull., *In Vak*, 1.

³⁷ Alex. Kel., *Strom.*, II, 8, 20; III, 7; IV, 13. A *Pistis Sophia*-rsc vonatkozó kritikai kérdésekre majd a VII. kötetben kerül sor.

³⁸ L. főként a töredéket Alex Kel., *Strom.*, IV, 13-ban.

való társnője. Századokon át tartó magányosság és lényének néma szemlélete után a Mélység végre kifelé is meg akar nyilvánulni és társnőjével létrehoz egy első párt, egy *syzigieA*. Ez *Nous* vagy *Monogenes* és *Aleihia* (Igazság). E pártól születik *Logos* és *Zoe*, akiktől azután megszületik *Anthropos* és *EcclesiaA*³. A primordialis párral együtt e három *syzigie* alkotja az *ogdoast*, a *Logos-íoi* és *Zoe-tól*, *Anthropos-lól* és *EcclesiaAól* emanált többi *syzigie*vel együtt pedig az *jsteni pleroma-t*, az istenség teljességét, mely immár tudatos maga felől.⁴⁰ E párok annak az arányában veszítenek a tökéletességből, amely mértékben távolodnak az első forrástól; ugyanekkor azonban felébred bennök a tökéletesség szerelnie, a bánkódás, a vágy, hogy visszatérjenek kútfejükhez. Különösen *Sophia* tesz merész kísérletet, hogy átkarolja a láthatatlan *BythosA*, ki csak *Monogenes* (az egyszülött fiú) útján nyilvánítja ki magát. *Sophia* tovább erőlködik, szüntelen terjeszkedik, hogy átkarolja a láthatatlant; szerelmes elragadtatásában már azon a ponton van, hogy elmerül *Bythos-ban*, megsemmisül. Az egész *pleroma* felfordulásba jut. Hogy helyreállítsa a harmóniát, *Nous* vagy *Monogenes* létrehozza *Christos-t* és *PneumaA*, akik lecsendesítik az *aeonokat* és uralomra juttatják köztük az egyenlőséget. Ekkor hálából *Bythos* iránt, ki békét szerzett köztük, az *aeonok* összeteszik, ami legtökéletesebb bennük és ebből megalkotják az *aeon Jézust*, aki elsőszülöttje a teremtésnek, mint ahogy *Monogenes* elsőszülöttje volt az *emanation*nak. Ekképpen *Jézus* az az alsóbb világban, ami *Christos* volt az *isteni pleromában*.

Esztelen szenvedélyének hevében *Sophia* önmagától világra hoz egy *hermaphrodita* és öntudatlan *korcsszülöttfélét*, kinek neve *Hakamoth*,⁴¹ más néven

³⁸ V. ö. a herinesi triast: „Isten, a világ és az ember“. *Asclepios*, 6.

⁴⁰ Mind e kifejezések csoportosítvák a Jánosról nevezett *Evangeliumban*.

⁴¹ Héber szó, *Hacmoth*, „a Bölcsesség^{1*}, Példab., XIV, 1·

Sophia Prunicos vagy *Prunice* és aki, kifizetve a pleromából, az űrben és az éjszakában vivődik. Részvétre gerjedve e szerencsétlen lény iránt, *Christos, Stavros-ra.* (a keresztre) támaszkodva, segítségére siet, meghatározott alakot és öntudatot ad az idomtalan aeonnak; de a tudományt nem adja meg neki és *Hakamoth* ismét kitaszíttatván a pleromából, visszaesik a térségbe. Szabadjára lévén vágyai⁴² hevének, megszüli egyfelől a világ lelkét és az összes szellemi substantiákat, másfelől az anyagot. A szorongás váltakozott nála a reménységgel. Hol reszketett a megsemmisüléstől, hol pedig elragadtatásba ejtették múltjának emlékei. Könnyei szolgáltatták a nedves elemet, mosolya lett a világosság, szomorúsága az átlátszatlan anyag. Végre az aeon Jézus eljött, hogy megmentse és a szegény megszabadított örömeiben megszülte a pneumatikus elemet, a világot alkotó elemek harmadikát. *Hakamoth* vagy *Prunice* azonban nem pihen; a tevékenység a lényege; mintegy az Isten munkája folyik benne; lényének a létesítés a törvénye; a vér örökké torlódik benne. Tevékenységének rossz része a démonokban koncentrálódik; a másik rész az anyagba, melyhez társul, beleviszi csiráját a tűznek, mely azt majdan megemészti.

A pszichikai elemmel *Hakamoth* megteremti a Demiurgost, ki eszközéül szolgál a többi lény alkotásaiban. A Demiurgos megteremti a hét világot és e világok utolsójában az embert. Azonban, oh! mily meglepetés! az emberben egy felsőbb, egyenesen isteni

⁴² Γζρουνίκοδ annyi, mint kéjelgő. Egyik formája az ázsiai cosmogoniákbeli zroito[^]-nak (a Vágy) vagy *Apason-nak* (phoen., = héb. *hepson*). V. ö. Celsus, id. Origenes, VI, 34. A gnostikusok *Prunice-t* azonosították az Evangélium vérzékeny asszonyával és alkalmasint itt kell keresni Veronika eredetét. L. Maury, *Grog. et lég.*, 333 és köv. I. V. ö. a vérzékeny nő szobrát (Eus., *H. E.*, VII, 81) és Jézus képeit, melyek birtokával a carpocratesisták kérkedtek. Irenaeus, I, XXV, 6; Epiph., XXVII, 6. V. ö. Macar. Magn., 1. 1., Blondel kiad.; Pitra, *Spicli. Sol.*, I, 332, 333 1.

princípium nyilvánul: a pneumatikus elem, melyet Hakamoth vigyázatlanságból juttatott művébe. A teremtő féltékennyé válik saját teremtményére; tört vet neki (a tilalom, hogy megízlelje a paradicsomi gyümölcsöt); az ember beleesik a törbe. Végleg el lett volna veszve a szeretet nélkül, mellyel anyja, Hakamoth viseltetik iránta. Mindegyik világot egy külön megváltó menti meg. Az ember megváltója az aeon Jézus volt, kit a pneumatikus princípiummal Hakamoth, a psychikus princípiummal a Demiurgos, az anyagi princípiummal Mária ruházott fel, — végül pedig azonosult *Chistos-szal*, ki, megkeresztelkedésekor, galamb formájában szállt le reá és csak akkor vált meg tőle, mikor Pilátus már elítélte. A pneumatikus princípium megmaradt Jézusban egész a kereszten való haldoklásig. Csak a psychikus princípium és az anyagi princípium szenvedett; a menny bemenetelkor e kettő felszállt az égbe. Jézus előtt is voltak gnostikusok; de ő jött el, hogy egyesítse őket és a Szent Lélek által Egyházat alkosson belőlük. Az Egyház nem áll se testekből, se lelkekből, hanem szellemekből; csak a gnostikusok alkotják az Egyházat. A világ végződésekor az anyagot megemészti a belső tűz, mely benne lappang; a Demiurgos helyén Krisztus fog uralkodni és az immár megbékélt Hakamoth véglegesen bevonul a pleromába.

Az emberek természetüknél fogva és törekvéseiktől függetlenül három kategóriába oszlnak, a szerint, hogy az anyagi, a psychikai vagy állati vagy pedig a pneumatikus elem az uralkodó bennük. Az anyagi emberek, kik visszavonhatatlanul a hús művei alá tartoznak, a pogányok; a psychikai emberek az egyszerű hívők, a mindennapi keresztények; közbeneső lényegük folytán emelkedhetnek vagy süllyedhetnek, elveszhetnek az anyagban, vagy összeolvadhatnak a szellemmel. A pneumatikus emberek a gnostikusok, akár keresztények, akár zsidók voltak, mint a próféták vagy pedig pogányok, mint Görögország bölcsei. A pneumatikusok majdan egyesítve tesznek a plero-

mában.⁴³ Az anyagiak egész mivoltukkal meg fognak halni; a psychikusok elkárhoznak vagy üdvözülnek, munkáik szerint. A külső kultusz jelkép, mely jó a psychikusoknak, merőben felesleges a tiszta szemlélőknek. Örök tévedése a mystikus szektáknak, hogy az agyrémeikbe való beavattatást fölébe helyezik a jó cselekedetnek, melyekre nézve teszik magukat, hogy azokat átengedik az együgyűeknek! Ez az oka, amiért minden gnosis, akármit csinál is, a cselekedetek iránt való közömbösséghez, a gyakorlati erény lenézéséhez, vagyis az erkölcstelenséghez jut el.

Bizonyos, hogy e különös mythosokban van valami nagyság. Ha a végtelenről van szó, oly dolgokról, melyeket csak részben és csak lopva lehet tudni, melyeket nem lehet meghamisítás nélkül kifejezni, a pathosnak magának is van varázsa; az ember kedvét leli benne, mint azokban a kissé egészségtelen költeményekben, melyeknek gúnyolja az Izlését, de amelyeket nem tud megszeretni. A világ története akként elképzelve, hogy egy embryónak a küzködése, aki keresi az életet, nagy nehezen jut öntudatra, küzködésével mindent össze-vissza zavar, de mégis éppen e küzködés válik a haladás okává és utóijára is az eszményre irányuló sejtelmes ösztönök teljes megvalósulásában végződik, — oly képek ezek, hogy csak kevéssé esnek távol azoktól, melyeket olykor mi választunk a végtelen kifejlődéséről való nézeteink kifejezésére. Azonban mindez összebékíthetetlen volt a kereszténységgel. Ez álmodozókhoz való metaphysika, ez elvonatkozó erkölcstan, mely, ha szabadjára engedik, a kasztrendszerre vezet, megölte volna az Egyházat, ha az Egyház elébe nem vág. Megvan az értelme, hogy az Egyház középállást foglalt el a nazarenusok között, kik Jézusban csak az emberi, és a gnostikusok között, kik csak az isteni természet részét látták. Valentinus gúnyolta a naiv eklekticizmust, mely az

⁴³ Valentinus egy homeliájának töredéke. Alex. Kel. *Strom.* IV. 13.

Egyházat arra vitte, hogy párosítani akart két ellentétes elemet.⁴⁴ Az Egyháznak igaza van. A szabályozott vallás és a szabad gondolat között nincs középút. Aki nem fogadja el a tekintélyt, az kívül helyezkedik az Egyházon és philosophusnak kell lennie. »Úgy szólnak, mint az Egyház, — mondja Irenaeus,⁴⁵ — de másként gondolkodnak.; Gyászos játék! Ugyanazoknál az okoknál fogva, mint Basilides, Valentinus is a képmutatásra és csalásra fanyalodott. Hogy lerázza magáról az apostoli láncot, azt állította, hogy titkos hagyományokhoz kapcsolódik, bizonyos esoterikus tanításhoz, melyet Jézus csak legszellemibb tanítványaival közölt. Valentinus úgy mondta, hogy e rejtett tant egy bizonyos Theodades vagy Theodas, Szent Pál tanítványa származtatta át neki.⁴⁶ Úgy látszik, ez volt az, amit az igazság Evangéliumának nevezett.⁴⁷ Mindenesetre Valentinus Evangéliuma nagyon közel állt az ebionitákéhoz.⁴⁸ A feltámadt Jézus megjelenéseinek időtartama másfél évre terjedt benne.⁴⁹ E kétségbeesett erőlködések, hogy Jézusban összeegyeztessék az Istent és az embert, a kereszténység természetével összefüggő nehézségekben gyökeredztek. Aminthogy csakugyan a nyugtalanság, mely a keresztény öntudatot Egyiptomban háborgatta, Szíriában is 'megnyilvánult. A gnosticizmus Antiochiában majdnem . ugyanakkor jelent meg, mint Alexandriában. Saturninus⁵⁰ vagy Satornilus,⁵¹ ki, úgy mondják, szin-

⁴⁴Töredék., Photius, cod. CCXXX.

⁴⁵ *Adi. haer. j* I, prooem., 2. V. ö. I, VIII, 1; IX, 4.

⁴⁸ Alex. Kel., *Strom.*, VII, 17. . . .

⁴⁷ Irenaeus, III, 11; Tertullianus (ut fertus), *Praescr.*, 49.

⁴⁸ Valentinus, úgy látszik, ismerte a negyedik Evangéliumot. *Philos.*, VI, 35.

⁴⁰ L. *Az apostolok*, 36 l., 2 jegyzet.

⁵⁰ Jusiin, *Dial.*, 35; Hegesipp., id. Eus., *H. E.*, IV, XXII, 5; Irenaeus, I, XXIII, XXVIII, 1; *Philosophumena*, VII, 13, 28; Tertullianus, *Praescr.*, 46; Eusebius, *II. E.*, IV, 7; Epiph., XXIII, Theodoret., I, 2. Pseudo-Ágoston, haer. 3.

⁵¹ A feliratokban gyakori a második forma. *Arch. des miss.*, 3. sor., III. 236. l.

tén Menander tanítványa volt, mint Basilides,⁵² ez utóbbiéhoz hasonló eszméket hirdetett, csakhogy ezeneken még jobban rajtuk volt a perzsa dualismus bélyege. A pleroma és az anyag, Bythos és Sátán a mindenség két sarka. A jónak és a rossznak az országa a határokon összefolyik egymással. E határok táján született meg a világ, a Sátán földjére, téved hét utolsó aeon vagy demiurgos műve. Ez aenok (köztük Jehovah az egyik) osztoznak művük kormányzásán és mindegyikük egy-egy bolygót sajátít ki magának. Nem ismerik a hozzáférhetetlen Bythost; de Bythos kedvező hajlandósággal van irántuk, szépségének egy sugarával megnyilvánítja magát nekik, azután elrejtőzik csodálatuk elől. Az isteni kép szüntelen foglalkoztatja őket és e képnek a mására teremti meg az embert.

xA demiurgosok kezéből kikerült ember csak anyag volt. A földön csúszott, mint a féreg és nem volt része az értelemben. Egy szikra, mely a pleromából jött, hozza meg neki az igazi életet. Gondolkodik, felegyenesedik. Sátán erre megtelik haraggal és csak azon iparkodik, hogy az újjászületett emberrel, ki a demiurgosok és Isten kevert műve, olyan embert szegezzen szembe, ki egészen tőle ered. Az isteni emberiség mellett ettől fogva ott van a sátáni emberiség. Betetőzéséül a bajnak, a demiurgosok felázadnak Isten ellen és a teremtést elrekesztik a felsőbb princípiumtól, melyből az életet kell merítenie. Az isteni szikra már nem kering a pleromából az emberiségbe, az emberiségből a pléromába. Az ember ki van szolgáltatva a rossznak és a tévedésnek. Krisztus, azzal, hogy eltörli a zsidók istenének művét, megmenti; de a jó embereinek és a rossz embereinek folytatódik a harca. xA jó emberei a gnostikusok; benők a lélek minden, következésképp ők örökké élnek.

⁵² Epiph., XXIII, 1; XXIV, 1. Itt résen kell lenni az Atyák elfogultságával szemben, hogy az egész gnosticizmust Simon mágustól akarják származtatni.

A test, ezzel ellentétben, nem támadhat fel; az elpusztulásra van kárhozthatva. Ami a testet szolgálja, Sátánt szolgálja; a házasság ennél fogva rossz dolog. Meggyengíti az emberben levő isteni princípiumot, mert a végtelenségig osztja e princípiumot.

Mind e szekták, amint látható, egyaránt képtelenek voltak, hogy az erkölcsnek szilárd alapot adjanak. Sőt csak nehezen kerülnek ki a titkos kicsapongások szíriáját és a gyalázatosság vádját. E síkos talajon Alexandria nem tudott megállni. E rendkívüli város arra volt rendeltetve, hogy legragyogóbb korszakában a kor összes betegségeit teljes erejükben lássa kitörni falai között. Carpocrates ott vonta le a következményeit egy egészségtelen filozófiának, mely mindenüvé bevitte a mértéktelen supernaturalismus túlzásait, az aszkétaság és az erkölcstelenség labdájává tette az embert és csak ritkán hagyta meg az értelem józan középútján. Carpocrates és fia, Epiphanes⁵³ nem hátráltak meg az érzéki mysticismus semmiféle szélsősége elől, úgy hirdetvén a cselekedetek közömbösségét, a nők közösségét, az összes perverzítások szent voltát, mint megannyi módját a szellem megszabadításának a hústól. A szellemi ember e megszabadítása, mely a lelket elragadja a gonosz demiurgosoktól, hogy a legfelsőbb Istennel egyesítse azt, a bölcsek, Pythagoras, Plato, Aristoteles, Jézus stb. műve. E bölcseknek tisztelték, megkoszorúzták a szobraikat, tömjénnel, sőt áldozatokkal hódoltak neki. Jézus, József fia, Carpocrates szerint, korának legigazabb embere volt. Miután követője volt a judaizmusnak, megismerte ennek hiú voltát és ezzel kiérdemelte a megszabadítást. Semmikép se tilos az aspiratio, vele egy sorba jutni, sőt felülmúlni őt a

⁵³ Hegesipp., id. Eus., *H. E.*, IV, XXII, 5; Origenes, *Contra Cels.*, V, 62; Irenaeus, I, 6, 25, 28; Alex. Eel., *Strom.*, III, 2, 4; Tertull., *De anima*, 23, 35; *Praescr.*, 48; *Philosophumena*, VII, 32; Eusebius, *H. E.*, IV, VII, 9 (v. ö. II, XIII, 7); Epiph., XXVI, 2, 3; XXVII; XXX, 14; XXXII, 3; Theodoret, I, 5; *Philost.*, 35; Pseudo-Ágoston, haer. VII.

szentségben. Feltámadása lehetetlenség; csak lelke nyert befogadást az égbe; teste a földön maradt. Péter, Pál és a többi apostol nem volt alábbvaló Jézusnál. Aki azonban még tökéletesebb megvetést tudna érezni a demiurgosok világa vagyis a valóság iránt, az felülmúlná őt. A carpocratesisták azzal kérkedtek, hogy mágikus műveletekkel, bájilalokkal, varázslásokkal elérik e képességet. Világos, hogy nem voltak igazi tagjai Jézus Egyházának. Mindazonáltal e szekláriusok keresztényeknek nevezték magukat, az orthodoxok kétségbe voltak esve miatta.⁵⁴ Aminthogy csakugyan összejöveteleiken olyfajta gyalázatosságok történtek, aminőkkel a keresztények rágalmazói a keresztényeket vádolták és a névbitorlás elősegítette, hogy a tömegben nagyon sajnálatos előítéletek verjenek gyökeret.⁵⁵

Az Egyház nemcsak, hogy a legkisebb elnézéssel se volt e bűnös mysteriumok iránt,⁵⁶ hanem irtózott tőlük. A legerősebb analhemákat mérte reájuk, melyeket szent szövegeiben találhatott. Visszaemlékeztek reá, ami az Apokalypsis elején a nicolaitákról olvasható.⁵⁷ A nicolaita elnevezés a patmosi látnok elgondolásában alkalmasint Szent Pál párthíveire vonatkozik; mindenesetre az elnevezésnek semmi köze Nicolaus diakonhoz, a jeruzsálemi ősz Egyházbeli Hetek egyikéhez. E hamis azonosítás azonban már korán elfogadásra talált, *kz* állítólagos heresiarchnak szégyenletes történeteket írtak a rovására, melyek nagyon hasonlóak voltak a carpocratesistákról szólók-

⁵⁴ Justin. *Apol.*, I, 4, 26; *Dial.*, 35. Justinus, ha nem is erősíti meg gyalázatosságait, de nem bánja, ha hitelt adnak nekik:

⁵⁵ Irenaeus, Kalanein, Eusebius, Epiphanes, *I. c. V. ö.* Justin., *Apol.*, I, 26, 27; Tertull., *Apol.*, 7; Minucius Felix, *Oct.*, 9 és köv.; Eusebius, *H. E.*, IV, VII; V, I, 14.

⁵⁶ I. Tim., I, 7; IV, 3. — I. Tim., IV, 4—6, úgy látszik Saturniusra céloz.

⁵⁷ L. *Az Antikrisztus*, 363, 365 l.

hoz.⁵⁸ Mindenfelől sok tévelygés nyilvánult. Nem volt az a paradoxon, melynek ne akadtak volna védelmezői. Voltak emberek, kik védelmére keltek Káinnak, Ezsaunak, Korahnak, a sodomitáknak, még Judásnak is. Jehovah volt a rossz, gyűlölettől tajtékozó zsarnok; helyesen történt, hogy szembe szálltak törvényeivel. Ezek afélc irodalmi paradoxonok voltak, ugyanúgy, mint ahogy harminc-negyven év előtt divat volt a gonosztevőket hősöknek tüntetni fel, mert olybá vették őket, mint akik fellázadnak egy rossz társadalmi rend ellen. Volt egy Judásnak szentelt Evangélium. Azzal mentgették, hogy jó szándékból árulta el Jézust, mert rájött, hogy mestere meg akarja buktatni az igazságot. Az emberiség iránt való buzgólkodással is magyarázták az áruló viselkedését. A világ hatalmasságai (vagyis Sátán és csatlósai) meg akarták akasztani az üdv művét oly módon, hogy megakadályozzák Jézus halálát. Judás, ki tudta, hogy hasznos, ha Jézus kiszerved a keresztfán, megghiúsította a tervet, mert Jézust kiszolgáltatta ellenségeinek. E különös keresztényeket kainitáknak nevezték.⁵⁹ Miként Carpocrates is, azt tanították, hogy az üdvözülés végett mindenfélét meg kell cselekedni és mintegy ki kell méríteni az élet összes próbáit; a megvilágosodott embernek, mondják, abban látták a tökéletességét, hogy bátran elköveti a legsötétebb dolgokat is. Minden cselekedetnek, van egy angyala, mely annak az élén áll; mielőtt cselekedtek, ezt hívták. Könyveik méltók voltak erkölcsükhöz. A Judás-Evangéliumon kívül volt néhány más írásuk

⁵⁸ Irenaeus, I, 26, 31; III, 11; Alex. Kel., *Strom.*, II, 20 III, 4; Tertull., *Praescr.*, 33, 44; *De bapt.*, 2; *Constit. apóst.*, VI, 8; Pettaui Victoria, *Bibi. Patr.*, Paris, I, 571 1.; Eusebius, *H. E.*, III, 29; Epiph., haer. XXV, XXVI, XXXVIII, 2; Theodoret., I, 15; III, 1; Pseudo-Ág., haer. V, VIII; Philost., 33; Pseudo-Ignác, bécsusztatás, *ad Trail*, és *ad Philad*; Cassian., Coll., XVIII, 16; Praedestinatus, 4, 18.

⁵⁹ Irenaeus és egyéb fentebb idézett helyek. V. ö. Alex, Kel., *Strom.*, VII, 17; Chabouillet, *Catal. des camées de la Bibi*, *imv.* 286, 288 1. .

is, mely a Teremtő művének lerombolására buzdított, különösen pedig egy *Szent Pál mennybemenetele* című könyvük, mely, úgy látszik, förtelmességeket tartalmazott.

Mindezek oly eltévelyedések voltak, melyeknek nem volt igazi jelentőségük és amelyeket a komoly gnosticusok bizonyára ugyanúgy visszautasítottak, mint az orthodoxok. Ami valóban súlyos volt, az a kereszténység szétrombolásával való fenyegetés volt, mely mind e speculatiók alapján lappangott. Valójában eltörölték az élő Jézust; csak egy árny ék-Jézust hagytak, ki mit se tehetett a szív megtérítésére. Az erkölcsi erőfeszítést valami állítólagos tudománnyal helyettesítették; a keresztény valóságok helyére az álmot tették; mindenki jogot formált magának, hogy valami a maga tetszése szerint való fantasztikus kereszténységet ábdáljon össze a dogmákból és a régebbi könyvekből. Ez már nem a kereszténység volt, hanem idegen élősd, mely az élet fája egy ágának akarta magát feltüntetni. Jézus nem volt többé páratlan tény; egyik megjelenése volt az isteni szellemnek.⁶⁰ Mind e tévelygéseknek alapja a docetismus volt, mely Jézus egész életét látszatra redukálta. Basilides-nél és Valentinusnál⁶¹ még mérsékelt, Saturninusnál⁶² már feltétlen a docetismus, míg Marcionnál azután, látni fogjuk, a Megváltó egész földi pályafutása is pusztja jelenésre csökken.

Az orthodoxia ellent fog tudni állani e veszedelmes képzelődéseknek,⁶³ habár néha enged is a

⁶⁰ Az egymásra következő Krisztusok e tana már az elkasaitáknál megtalálható. *Philos.*, X, 29.

⁶¹ Irenaeus, III, XVI, 1; *Philos.*, VI, 35; VII, 26, 27; Alex. Kel., *Strom.*, III, 17; *Tártul.*, *Adv. Valent.*, 27; Theodoret., *Haeret. fab.*, I, 7.

⁶² Irenaeus, I, XXIV, 2. V. ö. Irenaeus, III, X, 4; XI, 1, 3, 7; XVI, 1; IV, XXXIII, 5; V, I, 2; Alex. Kel., *Strom.*, VII, 17; *Philosoph.*, VIII, 11; Eusebius, *H. E.*, VI, 12.

⁶³ I. Joh., I, 1; IV, 1 és köv.; II. Joh., 7; Pseudo-Ign., *ad Trail.*, 10; *ad Smyrn.*, 2, 4, 5; Polycarp., 7.

bennök lakozó csábításnak.⁶¹ Az új eszméktől mélységesen átítatott Evangéliumok jutottak elterjedésre. «Péter Evangéliuma» a tiszta docetismusnak volt a kifejezése. »Az egyiptomiak szerint való Evangélium« az alexandriai theosophia eszméi szerint végzett átdolgozása volt a «Héberék szerint való Evangéliumnak».⁶⁵ A két nem egyesülése kárhoytatva volt benne. Az Úr, Salométól megkérdeztette, hogy mikor jön el az uralma, így felelt: «Majd amikor lábbal tiporjátok a szemérem öltönyét, amikor ketten egyek lesznek, amikor az, ami külső, hasonló lesz ahhoz, ami belső és a férfival egyesült nő nem lesz se férfi, se nő.»⁶⁶ Philo szótárának szabályai szerint értelmezve e különös kijelentések azt jelentik, hogy az emberiség célhozérkezésekor a test átszellemül és visszatér a lélekbe, úgy hogy az ember csak merő szellem lesz. A »bőr köpeny«, mellyel Isten Ádámot befedezte, felesleges lesz; újból az eredeti ártatlanság fog uralkodni.

⁶¹ Figyelembe veendő Pseudo-Ignác sajátóságos kijelentése, *ad Eph.*, 19.

⁶⁵ L. *Az Evangéliumok* 112 l. Néha összetévesztik Basili-des Evangéliumával.

⁶⁶ Alex. Kel., *Strom.*, III, 6, 9, 13; Clem. Rom. állítólagos II-ik levele, 12 f.

XI. FEJEZET.

A zsidók utolsó lázadása.

Miután két évig Rómában időzött, Hadrian belefáradt a pihenésbe és újból utazásokról álmodozott. Először Mauritániát látogatta meg, azután másodszor is Görögország és a Kelet felé fordult.¹ Athénben közel egy évig maradt; felavatta az épületeket, melyeknek első utazásakor elrendelte a felépítését; Görögország csupa ünnep volt és belőle élt. A klasszikus emlékek mindenfelé feléledtek; Hadrian emlékművekkel, oszlopokkal állandósította azokat, templomokat, tanszékeket, könyvtárakat alapított. A régi világ halála előtt elzarándokolt bölcsőhelyeihez és mintha végső panegyriseit ünnepelte volna. A császár főpapként vezette ez ártalmatlan ünnepélyeket, melyek már csak az üres koponyákat és a henyéket mulattatták.

A felséges utazó azután folytatta útját Kelet szélében-hosszában, bejárta Armeniát, Kis-Ázsiát, Syriát, Judeát. Csak a külsőségeket nézve, mindenütt úgy fogadták, mint a gondviselést. Külön ez alkalomra

¹ Eusebius, *Chron.*, 166—167 l., Schoene. V. ö. Greppo, *Mém. sur les vojg. de l'ernp. Adrien*, Paris, 1842, 181 és köv. l. és Noel Desvergers, *Biogr. génér., Adrien*; Clinton, *Fasti rom.*, 1, ad ann. 129—31. V. ö. Eckhel, VI, 4891 és köv. l.; Waddington, *Insr. gr. et lat. de Syrie*, 2585, 9; Vogüé, *Inscr. sémit. de Syrie*, Palmyre, 16. sz.

vert érmek² köszöntötték minden tartományban.³ A judeabeliek megvannak. Haj! micsoda hazugság! Az ADVENTI A VG. IVDAEAE felirat alatt ott látható, nemes és méltóságos elhelyezkedésben, a császár, ahogy jóságosan fogadja Judeát, ki fiait vezeti eléje. A császár már az Antoninusok nemes és szelíd philosophikus arckifejezését tünteti fel és mintha a fanatismust megrovó nyugodt civilizáció megszemélyesítője volna. Pálmaágas gyermekek jönnek eléje. A középen egy pogány oltár és egy bika jelképezi a vallási összebékülést: Judea, csészével a kezében, olybá látszik, mintha részt kérne a készülő áldozásban.⁴ Íme, a hivatalos optimismus miként tájékoztatja az uralkodókat. Valójában Kelet és Nyugat szembe-helyezkedése csak mindjobban kiélesült és voltak biztos jelek, melyek nem engedték, hogy a császár kétségben legyen felőle. Jóakaró eklekticismusa néha ugyancsak megrendülésre jutott.

Syriából Hadrian Petrán át Egyiptomba ment. Elégedetlensége, a keletiek iránt való ingerültsége minden lépéssel növekedett. Egyiptom kevéssel előbb nagyon fel volt kavarva. A régi kultuszok újjászületése, mely mindenfelé folyamatban volt, ott némi forrongást idézett elő. Már igen régen nem látták Apist; kezdték felejteni e régi agyrémeket, mikor egyszerre lárma kerekedett: megtalálták a csodás állatot; az emberek törték magukat érte, mindenki bírni

² Ez érmek, melyeken S. C. jel van, úgy látszik, Rómában készültek; de lehet, hogy a császárt pénzvcrö-műhely kísérte útjában.

³ L. az ADVENTVI sorozatát Eckhel, Cohen és Greppo munkáiban. Ez érmeken P. P van, következésképpen későbbiek a 129—130 évnél, amikor Hadrian felvette a *pater patriae* címet. L. Noel Desvergers, *l. c.*; Eckhel, VI, 481 és köv., «15 és köv. 1. Guérin (*Vog. en Tan.*, II, 75 l.) 268 sz. felirata nem Változtathat a tisztázott eredményeken (v. ö. 269 sz.). A P. P. jelzésű érmek mind az uralkodás végéről valók (Longpérier).

⁴ Eckhel, VI, 495—496 l.: Cohen, 606—610 sz.; Madden, 212—213 l.

akarta.⁵ Egyiptomban még maga a kereszténység se tanúsított oly szigorúságot, mint másutt; sok pogány babonáság vegyült beléje. Hadrian mulatott e bolondságokon. Egy csinos levél, melyet ez időtájban sógorának, Servianusnak írt, fenmaradt.⁶

«Egyiptomot, melyet annyira dicsértél, kedves Servianusom, lénak találtam, fonálon függ és úgy forog, ahogy a divat fújja. Itt azok, akik Serapist imádják, egyszersmind keresztények is és akik Krisztus püspökeinek mondják magukat, hódolói Serapisnak. Nincs zsidó zsinagógái előjáró, samaritanus, keresztény pap, ki ne toldaná meg ténykedéseit egyszersmind az astrologus, a jós, a szemfényvesztő ténykedésével. Még magát a patriarchát⁷ is, ha Egyiptomba jön, kényszerítik egyesek Serapis, mások meg Krisztus imadására. Pártütő, üres, arcátlan fajta! Bövelkedő, gazdag, termelő város, melyben senki se él tétlenül!⁸ Vannak, akik üveget fújnak, mások papírt gyártanak, mások kelméket festenek. Mindenkinek van valami mestersége és mind dolgoznak. A köszvényesek is találnak munkát; a rövidlátóknak van munkájuk; a vakok sincsenek elfoglaltság nélkül; még a csonkák se vesztegelnek tétlenül. Egyetlen istenük a pénz.⁹ Ez az az istenség, kit keresztények, zsidók, mindenféle emberek imádnak. Az ember

⁵ Spart., *Hadr.*, 12. Talán ez az az Apis, melynek sarcophagja a memphisi Serapeumban van, félúton a *cella-tói*, melyben a helye volt.

⁶ Vopiscus, *Saturninus*, 8. Vopiscus Phlegonból vette. En Peter kiadását követtem. Megfoghatatlan, hogy kétségeket támaszthattak ez oly elegáns stylusú írás hitelessége iránt, melyen annyira rajta van szerzőjének bélyege és amelynek senkinek se volt érdekében a hamisítása. Egyébiránt is, ha a levél keresztény hamisítás (I!) volna, miként ejthette volna tévedésbe Phlegon-t, Hadrian titkárját? És a keresztények hogy csempészheték volna be hamisítványukat Phlegon és a *Historia Augusta* essentialisan pogány gyűjteményébe?

⁷ Alkalmasint a zsidó *ab-beth-din*, kit Hadrian láthatott Palesztinában.

⁸ Alexandriáról van szó.

⁹ *Nullus* helyett *nummus* olvasandó.

sajnálja, hogy oly kevés erkölcsösséget talál egy városban, mely munkássága és nagysága miatt bizonynal méltó, hogy székvárosa legyen Egyiptomnak. Mindent megadtam neki, visszaadtam régi kiváltságait, még újakkal is tetéztem azokat; amíg ott voltam, kénytelenek voltak köszönetét mondani nekem; de alig hogy eltávoztam, már kezdtek gúnyolódni Verus fiam¹⁰ rovására és Antinusról¹¹ azt hiszem, tudod már miféléket, beszélni. Bosszúból azt kívánom, hogy egyék csak mindig tyúkjaikat, melyek megtermékenyítését oly módon művelik, hogy nem szép megmondani. Elküldtettem neked a színjátzó üveg poharakat, melyeket a templom papja nyújtott át nekem; külön neked és nővéremnek készültek. Ünnepi ebédeken használd azokat; mindazonáltal vigyázz, hogy Africanusunk ne vegye túlságosan hasznukat.«

Egyiptomból Hadrian visszatért Syriába.¹² Kellemtelen hangulatot talált. Vakmerősködtek. Antiochia barátságtalanul fogadta;¹³ visszament Athénbe, hol imádták. Itt komoly eseményekről értesült. A zsidók harmadszor is fegyvert ragadtak.¹⁴ A 117-iki örült

¹⁰ Verus hivatalos adoptálása még nem történt meg, de családi körben Hadrian már fiának nevezhette Verust, megfelelően a titkos megállapodásoknak, melyekről Servianusnak tudomása lehetett. Spart., *Aelius*, 3. Antinous szomszédos említése megerősíti e magyarázatot.

¹ A kéziratokban *Antoninus* van.

¹² Az ember kísértetben van, hogy erre a korszakra tegye a Louvre 68. sz. és a British Museum 43. sz. papyrus- töredékeit (*Not. et extr.*, XVIII, 2. r., 383 és köv. 1.; *Greek papyri of the Brit. Mus.*, 69 és köv. 1.). Mindazonáltal azt hiszem, hogy ez az okmány a Caligula alatti zsidó ügyekre vonatkozik. Figyelembe veendő *katociy Katofs]*... és a latin szavak *ootoi 'IOV-óatát, 'Eιλληνί, κλανδίανο ' cacao távot, από, ὄκηνη\$, τόχας* stb.

¹³ Spart., *Adr.*, 14.

¹⁴ Dio Cassius, LXIX, 12—14; Spart., *Hadr.*, 14; Szent Justin, *Apol.*, I, 31; *Dial.*, 1; Tertullianus, *Contra Jud.*, 15; Eusebius. *H. E.*, IV, 6 (Pellai Ariston nyomán; v. ö. Khoven. Mózes, II, 60); Chron., 166—169, Schoene (*Syncell.*, parall.); Szent Jeromos, *In Dan.*, IX, 27; *In Zach.*, VIII, XI; *In Joel*, I; *In Jerem.*, XXXI; *In Ezech.*, V, XXIV; *In Is.*, II, VI; *Apol. in Rnf.*, HI, 31; *De oiris ill.*, 21; Arany szájú Szent János, *In Jud.*,

dühroham, mintha újra kezdődött volna. Izrael még jobban, mint valaha irtózott a római rendőrségtől. Minden gonosztevő, ki fellázadt a hatóság ellen, szent volt, minden útonálló megannyi hazafi. Elfogni a tolvajokat, árulásnak tűnt fel; »Bor fia, ecet te, — mondta egy rabbi egy zsidónak, kinek a gonosztevők nyomozása volt a dolga, miért árulkodsz Isten népe ellen?« Illés is találkozik e derék zsandárral és hasonlóképpen azt tanácsolja neki, hogy minél előbb hagyja abba utálatos mesterségét.¹⁵

Úgy látszik, a római hatóság a maga részéről nem egyben hibázott. Hadrian kormánya napról-napra türelmetlenebbé vált a keleti szekták iránt, melyeket a császár kigúnyolt. Több jogtudós úgy vélte, hogy a körülmételés, miként a castrálás,¹⁶ büntetendő cselekedet.¹⁷ Be is tiltották.¹⁸ Az olyan esetek, melyekben azokat, kik az epispasmus műtétét végeztették, a fanatikusok kényszerítették, hogy újból körülmétel-

orat. V. 11; Alex. Kron., ad ann. 119; Orosius, VII, 13; *Chronicon samaritanum* vagy *Liber Josue* (kiad. Juynboll), 47, Mischna, *Taanith*, IV, 6, 7, 8; *Aboda zara*, I, 8; Jer. Talm., *Taanith*, 29 a; *Sanhedrin*, 97 b; Midrasch *Eka*, II, 1, 2; *Tanhouma*, 61 c; *Seder ólam*, 30. Az időpontra nézve I. Marquardt, *Roem. Staatsverwo.lt.*, I, 262 1.; Eckhel, VI, 482; Saulcy, *Numism. de la Palest.*, 83 1. Felirat, Renier, *Inscr. rom. de l'Alg.*, 2320 sz.

¹⁵ Jer. Talm., *Maaseroth*, III, 8; Bab. Talm., *Baba metsia*, 84 a; V. Ö. Derenbourg, *Melanges de VEc. des hautes études*. 1878, 168 és köv. 1. 4

¹⁸ A rómaiak Keleten mindig nagyon ellene voltak ennek. Bardesanes, Cureton, *Spic. syr.*, 30 1.

¹⁷ *Vetabantur mutilare genitalia*. Spart., *Hadr.*, 14. V, ö. Spart., *Sev.*, 17. Hogy e kijelentést szó szerint és úgy kell venni, mint amely formális törvényre utal, azt megerősíti, hogy Antoninus megengedte a zsidóknak fiaik körülmételését: *Cifcumcidere, Judaeis filios suos tantum reseripto Diai PH permittitur* (Modeslin, *De sicariis, Dig.*, XLVIII, VIII, 11). Ez feltételez egy megelőző törvényt, mely tiltotta a körülmételést.

¹⁸ Jer. Talm., *Sabbath*, XIX, 2. Beresdrilh rabba, XL1, a végén; Bab. Talm., *Jebamoth, II a*.

tessék magukat,¹⁹ különösen okot adhattak az eljárásra. Hogy a császári igazságszolgáltatás meddig ment el ezen a dicstelen és a lelkiismeret szabadságával ellenkező utón, — nem tudjuk. Hadrian bizonyára nem volt a szélsőségek embere. A zsidó hagyomány e rendszabályok egész terhét Tineius Rufus-ra²⁰ hárítja, ki akkoriban legátus pro praetore volt Judea tartományában,²¹ és akinek nevét az elégedetlenek *Tyrannus Rufus-ra* változtatták.

E zaklatások, melyek alól a jámbor családok szemében fontos esetekben, vagyis azokban, melyek a gyermekek körülmetélését illették, könnyű volt kibújni, nem szolgáltatták a főokot a háborúra. Ami igazában eldöntötte, hogy az izraeliták fegyvert ragadtak, az a borzalom volt, melyet Jeruzsálem átalakítása keltett bennök, más szóval: Aelia Capitolina felépítésének előrejutása. Hogy a szent város romjain egy pogány város emelkedik, a templom helyét profanizálják, e pogány áldozások, e színházak, melyek éppen magának a hódolattal környezett épületnek a

¹⁸ E teljes nevet Eusebius *Kroniká-ja* közli (a *H. E.*-ben egyszerűen *Poicpos* van.) Szent Jeromos és a Syncellus *Timvs t* olvasott; a kéziratban, melynek alapján az örmény fordító dolgozott, *TLUVLOV* volt. Szent Jeromos, *In Zach.*, VIII (Opp., III, 1753, Mart.) úgy említi, hogy *l. Annins Pufi filius*. Borghesi (Opp., IV, 167 l.; VIII, 189 és köv., 581 l.) a kérdést a Tineius forma javára dönti el és emberünket megtalálja Marini egy feliratában, *Fr. Áru.*, 664 l., 101 jegyzet. A *gens Tineia* a jelentősek közé tartozott. (Marini, *Áru.*, 653; Borghesi, VIII, 189 és köv.; Waddington, *Fasti*, 248 és köv.; érmekre nézve l. Novis, *De epoch. Syro-maced.*, 399 l.) Egy T. Turranus Rufus található egy dalmáciai latin feliratban, *Corpus*, 2871 sz; v. ö. 2810 sz. A híres Aquileai Rufinusnak *Tyrannius Rufus* volt a neve.

²⁰ A procuratorokra következő e legatus-pro-praetore-kre nézve l. *Corpus inser. gr.*, 4029, 4544, 4616 sz., figyelembe véve Waddington úr kiigazításait.

²¹ A talmudisták összezavarták a zaklató rendszabályokat és azokat, melyek a háború után következtek. A 2830 sz. dalmáciai feliratról (*Corpus inser. lat.*, III, 1 r., 386 l.) azonban kitűnik, hogy Tineius Rufus a háború után nem volt Judea legátusa.

köveiből épülnek, az idegenek, kik lakják a várost, melyet Isten szeretett volt, — mindez a szentségtörés és a kihívás netovábbjának tűnt fel nekik.²²

Nemhogy visszakiváncoztak volna ez új Jeruzsálembe, inkább futottak tőle, mint valami fertelemtől. Judea déli része viszont jobban zsidó föld volt, mint valaha. Csomó nagy helység alakult ott, mely a házak elhelyezkedése folytán, hogy szorosan egymáshoz bújva álltak a halmok tetején, védeni is tudta magát. Az e tájon lakó izraelitáknak Bether mintegy valami második szent városuk lett, aequivallense Sionnak.²³ A fanatikusok különös csselfogással szereztek maguknak fegyvereket. Bizonyos mennyiségű hadiszert kellett szolgáltatniok a rómaiaknak; szándékosan hibásan csinálták, hogy a rómaiak ne fogadják el és az ekként visszautasított fegyverek az ő rendelkezésükre maradjanak. Látható sáncok hiányában, roppant földalatti árkokat ástak és a védműveket előretolt kőtorlaszokkal egészítették ki. Aki zsidó Egyiptomban és Lybiában megmaradt, odacsődült, hogy növelje a lázadók tömegét.²¹

Meg kell adni a nemzet értelmes részének, hogy kívül maradt a mozgalmon, mely a világ dolgaiban való roppant tájékozatlanságra és teljes elvakultságra vallott. A farizeusok általában bizalmatlankodóknak, tartózkodóknak mutatkoztak. Sok hittudós Galileaba,²⁵ más részök meg Görögországba²⁶ menekült, hogy elkerülje a közelgő vihart. Többen nem titkolták hűségüket a birodalomhoz, sőt bizonyos legitimitást tulajdonítottak annak.²⁷ Babbá Josue ben Hanania, úgy látszik, egész legvégső öregségéig tevékenykedett a megbékítés irányában, utána, mondják a talmudisták,

²² Dio Cassius, LXIX, 12; Alex. Kron., ad ami. 119; Eus. *Demonstr. eaang.*, VIII, 3, 406 l.

²³ L. *Az Evangéliumok*, II f.

²⁴ Syncell., 660 Bona.

²⁵ Tosiphla *Ké.im*, XII; Derenbourg, *Palest.* 421, 429.

²⁶ Justin., *Dial.*, 1.

²⁷ Bab. Talm., *Aboda zara*. 18o.

oda volt a meggondolás és az cszélyesség.²⁸ Ismét azt lehetett látni, amit száz év óta mindig: a nép, mely a messianista remények legkisebb fuvalmára is könnyen hajlott a megtévesztésre, támadásba indult a doktorok ellenére is. Ez utóbbiak csak kazuisztikájukra gondoltak és ha meghaltak, nem harcolva estek el, hanem abban a védekezésben, hogy no vétsenek a Törvény ellen.

A keresztények még inkább ellentálltak a kísértésnek. Noha a forradalom hízeleghetett a szenvedélynek, mellyel némelyek köztük a római uralom ellen viseltettek, bizonyos ösztönszerű bizalmatlanság mindazzal szemben, ami a fanatikus Izraeltől jön, megállította őket a veszedelmes lej tön. A keresztények már határoztaak. A birodalommal szemben való ellenállásuknak nem a lázadás volt a formája, hanem a vértanaság. Júdeában meglehetősen nagy számmal voltak; eltérően a zsidóktól még azt is megengedhették maguknak, hogy Aeliaban lakjanak. Természetesen a zsidók igyekeztek magukkal vonni e mintegy honfitársakat; de Jézus tanítványai már vajmi messze¹ jártak a földi politikától. Jézus mindörökre eltörölte a materiális hazafiság és messianismus reményéseit. Hadrian uralma távolról se volt kedvezőtlen az Egyházaknak.²⁹ Nem mozdultak. Sőt akadtak hangok, melyek megjósolták a zsidóknak csökönységük következményeit és a végpusztulást, mely reájuk vár.³⁰

Az összes zsidó lázadások többé-kevésbé messianista reményekhez kapcsolódlak; de még sohasem volt eset, hogy valaki a Messiásnak mondta magát. Ezúttal megtörtént. Kétségtelenül a keresztény eszmék hatása alatt és Jézus példája után indulva, egy ember az annyira várt égi küldöttnek mondta magát és sikerült elcsábítania a népet. E sajtáságos epizód tör-

²⁸ Bab. Talm., *Sola*, 40 b; Beresebith rabba, 64.

²⁹ Justin., *Apol.* I, 31; Euseb., *Chron.* ad ann. 17 Hadr.: Osorius, VII, 13.

³⁰ Κα&άπειο it ov γ.ΙΑ τιο'ο πο/ήιον ciornis ποσαδείγΟ)! Dio Cassius, LXIX, 14. '

ténete csak valami félhomályban tűnik elénk. A zsidók, kik egyedül mondhatták volna meg, hogy mi volt az izgatok belső gondolata és titkos rugója, c tekintetben csak zavaros képeket hagytak reánk, mint aminők annak az embernek az emlékei, aki meg volt tébo-lyodva. Barcochebas, ahogy a keresztények nevezték, felderílhetsen probléma, mellyel még a képzelem is csak az igazságra való reátapintás minden esélye nélkül foglalkozhat.

Apjának vagy a helynek, ahol született,³¹ Coziba volt a neve és sohasem nevezték másként, mint »Coziba fia«-nak (*Bar-* vagy *Ben-Coziba*³²). Igazi neve ismeretlen.³³ Párthívei talán szándékosan, messiási szerepe érdekében titkolták mind az ő, mind pedig családjának a nevét. Űgy látszik, unokaöccse volt a modini Rabbi Eleazarnak, egy híres agadistának, ki sokat volt együtt II. Rabbi Gamaliel-lel és társaival.³¹ Felvetődik a kérdés, hogy a Makkabeusok emléke, mely Modinban még elevenen élt és amelynek ott fényes emlékmű volt szentelve, nem forralta-e Bar-Coziba-ban a hazafiúi hősiességet? Bátorságához, úgy látszik, nem férhet kétség; de a történelmi adatok gyér volta nem engedi, hogy közelebbit mondjunk róla. Volt benne komoly meggyőződés, vallási rajongás, fanatizmus? Elkésett, de őszinte messianista volt? Vagy pedig csak szélhámost, Jézus kiforgatott értelemben való utánzóját, otromba csalót, sőt gonosz-tevőt kell benne látni, mint ahogy Eusebius³⁵ és Szent Jeromos akarja? Nem tudjuk. Az egyetlen, amit előnyére lehet érvényesíteni, az, hogy elnyerte a kor-szak legfőbb zsidó doktorának csatlakozását, azét.

³¹ Derenbourg úr azt hiszi, hogy Ecdippa-ról van szó. *Mél. de FÉcole des hautes études*, 1878, 157 és köv. 1.

³² A talmudikus könyvek mindig ekként nevezik, ami ki zárja, hogy a *Bar. Coziba* név rosszindulatból kieszelt gúnynév.

³³ Hamis numismatikai feltevések folytán állították, hogy Simeon volt a neve. L. I. függelék a kötet végén.

³⁴ *Midrasch Eka*, II, 2 (Derenbourg, 424 1.).

³⁵ *Hist. eccl.* IV, VT, 2.

akinek észjárásánál fogva a legmesszebb kellett állania egy csalo agyrémeitől, már mint Rabbi x[^]kibáét.³⁶

Rabbi Akiba évek óta legnagyobb tekintélye volt a zsidóknak. Esdrással, sőt Mózeszel hasonlítgatták össze. Általában a doktorok kevésbé voltak hajlandósággal a népies izgatok iránt. Elmerülve vitáikba, a Törvény betartásában látták Izrael egész rendeltetését; a messiási álmok náluk a mosaikus eszménynek arra a megvalósulására szorítkoztak, mely az aggályosan szorgos ájtatosság műve. Hogy vihette bele Akiba a népet, melynek benne volt a bizalma, ily valósággal örült dologba? Talán népi eredete és a sadduceus hagyománnyal szembehelyezkedő demokratikus irányzata hozzájárult megtévedéséhez. Az is lehet, hogy exegesisének képtelensége megfosztotta minden gyakorlati józanságtól. Sohasem lehet büntetlenül játszani a józan ésszel és odáig feszíteni az elme rugóit, hogy elpattanással fenyegetnek. Akárhogy volt is azonban, a dolog bizonyosnak tűnik fel, Akiba elismerte Bar-Coziba messiás-voltát. Mintegy beiktatást végzett vele a nép előtt; ünnepélyesen átadta neki a vezéri pálcát és a kengyelt fogta, mikor harci paripájára ült, hogy megkezdje messiási uralmát. A Bar-Coziba név nem volt szerencsés; kellemetlen célzásokra adott alkalmat.³⁷ Tekintetét arra függesztve, aki mint Izrael elhivatott megmentője viselte e nevet, Akiba, mondják, reáalkalmazta a *Numeri*, XXIV, 17 versét: »Csillag támad Jákobból«, mely versnek messiási értelmet tulajdonítottak. A *Bar-Coziba* név ilyenformán *Bar-Kokaba*³⁸ »a csillag fia«³⁹ névre változott.

³⁶ *In Ruf.*, III, 31, Ezsaiás, XI, 4 alapján. A szemfényvesztés, mellyel Szent Jeromos Bar Cozibat vádolja, gyakori a keleti hagyományokban. *Chron. Samarit.*, 47 f., 239 l.

³⁷ A *kzb* gyök az összes sémi nyelvekben annyi, mint „hazudni“.

³⁸ Midrasch *Eka*, II, I, 2; Jer. Talm., *Tannith*, IV, 7, 8 (68d). Derenbourg, 423 és köv. 1.

A középkorbeli keresztények, valamint az akkori zsidó szerzők is ezen a néven említik. L. Carmoly, *Itinéraires*, 252.

Bar-Coziba, miután az a férfi, ki, igaz, hogy hivatalos cím nélkül, azonban az általános közvélemény erejénél fogva az izraelita nép vallási vezetőjeként szerepelt, ekként elismerte, vezére lett a forradalomnak⁴⁰ és eltökélték a háborút. A rómaiak eleinte nem törődtek ez őrült kavargásokkal. Bother, mely félreesően, a nagy utaktól távol feküdt, nem vonta magára figyelmüket; de amikor a mozgalom elborította egész Judeát és a zsidók mindenfelé fenyegetően kezdtek csoportosulni, meg kellett látni a dolgot. A támadások, a római erőknél való rajtaütések szaporodtak és öldöklőkké váltak. E mellett a mozgalom, mint 68-ban és 117-ben történt, azzal fenyegetett, hogy egész Keletre kiterjed. A Jordánnál és a Holt-tengerrel szomszédos arabok előtt, kiket a petrai nabateus királyság elpusztítása visszaadott az anarchiának, megcsillant a kilátás, hogy Szíriát és Egyiptomot megsarcolják. A megrázkódtatás általános volt.⁴¹ Akik, hogy a fej adótól megmeneküljenek, az epispasmust választották, újból alávetették magukat egy fájdalmas műtétnek, nehogy kizárassanak Izrael reménységéből. Némelyek annyira megvoltak győződve a messiási idők elérkezétéről, hogy jogosítva érezték magukat kimondani Jehovah nevét, úgy, ahogy írják.⁴²

Míg Hadrian Egyiptomban és Szíriában volt, az összeesküdtek rejtőzködtek; de ahogy útra kelt Athénbe, kitört a lázadás. Amennyire kitetszik, azt a hírt terjesztették, hogy a császár beteg és leprában

253 1. Nem tudom, mit akar mondani a ó *μονογενή* jelző, mellyel a Syncellos (660 1.) felruházza, ha csak nincs valami messiási jelentése.

⁴⁰ Ὁ τὶ-ζ ἀποβτάδειοι ἀρχηγέτη. Szent Justinus.

⁴¹ Πλατῆ τὸς εἰπεῖν τανονμένης ἐν τούτω ριγ οικουμένη. Dio Cassius. Khoren. Mózes (II, 60), a pella-i Aviston nyomán (?) azt állítja, hogy Bar-Coziba jeladása visszhangot keltett egész Keleten.

⁴² Derenbourg. t'entidé.reit *Métani'es*, 15f.—160 1.

szerved.⁴³ Aeliat római coloniájával erősen őrizték;⁴⁴ a *Lcgio Decima Fretensis* tovább is ott volt helyőrségen;⁴⁵ az útvonal Aelia és Caesarea, a római kormányzat központja⁴⁶ között, szintén szabadon maradt. Aelia ilyenformán sohasem volt körülrzáva a zendüléstől. A közlekedésnek, a várostól északra és nyugaton végighúzódó coloniák sora⁴⁷ miatt, de főként Nicopolis és Lydda erődítményei folytán, melyeket a rómaiak biztosan tartottak, könnyű volt a fentartása.

Valószínű tehát, hogy a lázadás észak felé való haladásában nem terjedt túl Betheren és nem érte el Jeruzsálemet.⁴⁸ Azonban Judea összes városkái, melyekben nem volt helyőrség, proklamálták Izrael függetlenségét. Bether⁴⁹ valami kis fővárosféle lett, várokozásos Jeruzsálem az igazi mellett, melynek hamaros meghódítását remélték. Bether fekvése nagyon előnyös volt. Az utak összefutásánál állott, dominálva a fehlázadt országrész összes völgyeit és óriási védművek, melyek maradványai még ma is láthatók, majdnem bevehetlenné tették.⁵⁰

⁴³ Khoren. Mózes, II, 60 (állítólag a pelli Aristonból vett részlet); azonban Mózes Aristont alkalmasint csak Eusebius, *H. E.*, IV, 6-ból ismeri; amit hozzátesz, annak nincs érteke, kivéve mindazonáltal ami Ardachesrc vonatkozik.

⁴⁴ L. I függelék, a kötet végén.

⁴⁵ *Comptes rendüs de l'Acadétnie des inscriptions*, 1872, 158 és köv. 1.

⁴⁸ Carmoly, *Ilin.*, 253—254 1.

⁴⁷ Koulonie nyugatra (jól ismeretes) és egy másik *Kulondia*, Jeruzsálemtől északra, Rama közelében. Guérin, *Judée*, I, 393; III, 6.

⁴⁸ Mindenesetre kétségtelen, hogy a háború nem haladt túl Palesztina déli részén. L. Midrasch *Eka*, I, 15; II, 3 (örhelyek a szökevények ellen Jeruzsálemtől ésszakra, v. ö. Neubauer, *Géographie du Talmud*, 115 1.). A földleírás, melyet Graetz úr e dologról ad (IV, 156 és köv., 458 és köv. 1.) teljesen önkényes.

⁴⁹ Bether fekvésére nézve 1. *Az Evangéliumok*, 26 -és köv. 1.: Derenbourg, *Mél.*, 160—165 1.

⁵⁰ Clermont—Ganneau, szóbeli közlés.

A felkelők első gondja a pénzérmekek kérdése volt. A hithű zsidók egyik bánata az volt, hogy oly pénzzel kellett élniök, melyen a császár képe és bálványimádó ábrázolások voltak láthatók. A vallási adományok céljaira vagy a hasmoneus fejedelmek pénzérmeit keresték, melyek még forgalomban voltak az országban,⁵¹ vagy pedig az első lázadásbelieket, melyeket a hasmoneusokéinak mintájára vertek. Az új felkelés sokkal szegényebb volt és sokkal kevésbé volt felszerelve, semhogy új érmekeket bocsáthatott volna ki. Beérte azzal, hogy bevonja a forgalomból a Flaviusok és Traján képeivel ellátottakat és orthodox ábrázolásokat üssön reájuk,⁵² melyeket a nép ismert és amelyeknek nemzeti jelentésük volt. Néhány régi érem talán előkerült és megkönnyítette a műveletet. Ez utánzáshoz leginkább Makkabeus Simon szép érmeit választották, az első zsidó fejedelméit, ki pénzt veretett.⁵³ Annál fogva, hogy »Izrael szabadságának« vagy »Jeruzsálem korának« idejéből származtak, mintha egyenesen a jelen helyzet számára készültek volna. Még megfelelőbbek voltak azok, melyeken a templom volt látható, felette csillaggal és azok, melyek lapján egyszerűen két harsona képe volt, mely harsonáknak az volt a rendeltetésük, hogy a Törvény szerint⁵⁴ ösfszehívják Izraelt a szent háborúra.⁵⁵ Az átbélyegzést durván végezték és sok érmen még látható az eredeti római ábrázolás. E pénznek »Coziba

⁵¹ L. *Az Antikrisztus*, 274 l., 4. jegyzetben idézett helyek. Ne feledjük, hogy az ókorban a pénznek újabbra való átcserelése nem volt oly szokásos, mint ma. Több száz éves érmek egész rendszeresen forgalomban maradtak.

⁵² V. ö. Bab. Talm., *Aboda zara*, 52 b,

⁵³ L. I. függelék, a kötet végén. A közkedvelt pénzérmekek ilyen új kiadása az ókorban nem volt ritka (Fülöp pénzérmei, a felírás CONOB) Keleten egész a legújabb időkig voltak ilyen példák (Mária Terézia-tallérok).

⁵⁴ Numeri, X, 1 és köv.

⁵⁵ V. ö. Saulcy, *Num. jud.*, X—XV ábra és *Rév. Numism.*, 1864 és 1865; Maaden, *Jewish coinage*, 203 és köv. 1. (v. ö. 161 és köv. 1.). L. *Az Antikrisztus*, 273—274 l. és lentebb, I. függelék.

pénzes vagy »a lázadás pénzes volt a neve. Minthogy részben fictiv pénz volt, később sokat veszített értékéből.⁵⁶

A háború hosszú volt és rettenetes. Két évnél tovább tartott; úgy látszik, a legjobb vezérek felőrldtek benne. Tineius Rufus, látván, hogy nem boldogul, segítséget kért; társa, Publius Marcellus, Syria legátusa, oda sietett;⁵⁷ mindketten kudarcot vallottak. A lázadás eltiprására el kellett hívni bretagnei parancsnokságából a kor első vezérét, Sextus Julius Severust.⁵³ Tineius Rufus helyébe Judea tartomány legátusának címével ruházták fel.⁵⁹ Quintus Lollius Urbicus Hadrian legátusának minőségében segédkezett neki.⁶⁰

Nyílt mezőn a lázadók sohasem mutatkoztak; de urai voltak a magaslatoknak; ott erődítményeket emeltek és bástyás városaik között fedett utakat, földalatti járatokat ástak, melyek felülről szelelőlyukakon át kaptak levegőt és világosságot. Vereség esetén e titkos folyosók menedékkül szolgáltak és lehetővé tették, hogy más helynek menjenek a védelmére. Sze-

⁵⁶ Az Antikrisztus, 274 I., 4. jegyzet.

⁵⁷ Ancyrai felír., *Corpus inser. gr.*, 4033, 4034 sz. Az e feliratokban szereplő Tiberius Severus nem tévesztendő össze Sextus Julius Severus-szal, kiról a következőkben lesz szó. Borghesi, *Opp.* IV, 150, 165 és köv. 1.; VIII, 580—581 1.; Waddington, *Mém. de l'Acad. des inscript.*, XXVI, 1 r., 218 és köv. 1.; *Fastes des prou. asiat.*, 217 és köv. 1.; Habner, *fihein Mas.*, új folyam, XV., 58, latin *Corpus*, Dalin., 2732 és 2830. Egy másik Julius Severus Palesztina propraetora, *Corp. inscr. gr.*, 4029, 4030 sz. (Borghesi, III, 118 és köv.).

⁵⁸ Dalm. feliratok, *Corpus inser. lat.*, 2830 sz. III k. 1 r., bretagn., 275 sz. VII k. (Borghesi, IV, 166). V. ö. Mommsen, *Inscript. fi. N.*, 2559 sz. 1 h., 31 sor.

⁵⁹ Fentidézelt 2830 sz. felirat.

⁶⁰ *Legátus imp. Hadriani in expeditione Judaica, qua donatus est hasta púra, corona aurea.* Renier, *Inscr. rom. de l'Alg.*, 2319, 2320 sz. *Corp. inscr. lat.*, VII, 1041, 1125 sz. és 192 1. Sextus Attius Senecion-ra nézve, ki szintén részt vett a háborúban, 1. *Corp. inscr. lat.*, VI, 1 r. 3505 sz.; de ebből nem következik, hogy amiként állították, getul csapatok is részt vettek a háborúban.

gény népség! Elűzetvén földjéről, úgy látszott, inkább a mélyébe bújik, semhogy elhagyja és profanizálni engedje azt. E vakondok-háború rendkívül gyilkos volt. A fanatizmus ugyanoly izzó volt, mint 70-ben. Julius Severus sehol se mert csatába bocsátkozni ellenfeleivel; látva számukat és kétségbeesésüket, félt kitenni a nehézkes római tömegeket a torlasz- és megerősített hegycsúcs-háborúnak. Elkülönítve támatta meg a lázadókat; katonái számánál és vezérei ügyességénél fogva majdnem mindig sikerült neki kiéheztetni és földhányásaikban körülzárni őket.

Bar-Coziba, a lehetetlenségnek szorítva, napról-napra vadabb lett. Király módjára kényuraskodott.⁶¹ Pusztította a környező vidéket. Ami messiási, szerepét illeti, úgy látszik, durva csalásoktól se riadt vissza.⁶² A keresztények ellenkezése, hogy elismerjék messiási jellegét és vele tartsanak, felbőszítette. A legkegyetlenebb üldözésekre ragadtatta magát velők szemben. Jézus Messiás volta tagadása volt az övének és súlyos akadálya terveinek. Azokat, akik nem akarták megtagadni és káromolni Jézus nevét, kivégezték, megkorbácsolták, kinpadra vonták.⁶³ Juda, ki, úgy látszik, akkoriban Jeruzsálem püspöke volt, egyike lehetett az áldozatoknak.⁶⁴ A keresztények politikai közömbösséget, a birodalomhoz való loyális hűségét a rajongók a hazafiság hiányának vehették. Úgy látszik egyébiránt, hogy a józan zsidók szintén nyílt kifejezést adtak elégedetlenségüknek. Egyízben, mikor Bar-Coziba láttára Akiba felkiáltott: »Ime, a Messiás« Rabbi Johanan ben Torta így felelt neki: »Akiba, előbb nő ki a fű állkapcsaid közül, semmint« amikor Dávid, fia eljön.⁶⁵

Róma, mint mindig, végül is győzött. Az ellen-

⁶¹ *Seder ólam*, 30.

⁶² Szent Jerom., *In Ruf.*, II, 8.

⁶³ Szent Justinus.

⁶⁴ Eusebius, *H. E.*, IV, V, 3.

⁶⁵ Jer. Talm., *Taanith*. IV, 8, föl 68 d.

állás központjai egymásután estek el. Ötven rögtönzött erődítményt,⁶⁶ melyet a lázadók építettek, kilencszázötvenöt helységet⁶⁷ elfoglaltak és feldúltak⁶⁸ Beth-Rimmoondban az idumeai határon, a menekültek szörnyű leöldösésének maradt fenn az emléke. Bether ostroma különösen hosszantartó és nehéz volt. Elmentek az éhség és a szomjúság legszélsőbb határáig.⁶⁹ Bar-Coziba ott pusztult el, anélkül, hogy bármit tudnánk halála körülményeiről.⁷⁰

A mézszárlás borzalmas volt. A különböző összeütközésekben száznolcvanezer zsidót öltek meg. Azoknak a számát, kik éhségtől, tüztől, betegségtől pusztultak el, nem lehet kiszámítani.⁷¹ Nőket, gyermekeket hidegvérrel öltek le. Judea a szó szoros értelmében pusztasággá változott,⁷² farkasok, hyének üvöltése verte fel a házakat. Darom sok városa örökre elpusztult⁷³ és a vigasztalan kép, melyet a táj feltüntet, még ma is eleven jele a tizenhét és fél század előtt történt katasztrófának.

⁶⁶ Φοουρίδ. Dio Cassius.

⁶⁷ Κομαιί.

⁶⁸ Bab. Talm., *Gilin*, 57 a; *Tanhouma*, 67 a.

⁶⁹ Bether alkalmából felelevenítették az *aratom templum* meséit.

⁷⁰ A háború végének időpontját (135), pelli Ariston nyomán, megadja Eusebius (*H. E.*) Ez időpont mellett sólnak a feliratok (A. Darmesteter jegyzete, Derenbourg, *Pál.*, 415—416 I., jegyzet) és a *Seder Ólam*, 30 (Ewald, *Gesch des V. J.*, VII, 365 I., 2 jegyzet; Derenbourg, 413 I., 1 jegyzet). L. Tillemont, *Emp.*, II, Adr., 9 jegyzet. — Ami a háború tartamát illeti, a zsidó hagyomány azt két és fél vagy három és fél évre teszi (ez utóbbi szám gyanús; Bether ostromát Jeruzsálem ostromának a mintájára formálták). Szent Jeromos (*In Dan.*, IX), a zsidók hagyománya alapján, szintén három és fél évet mond; de krónikájában csak két vagy három évet. A pénzérmek tanúsága csak annyi, hogy a szabadság harmadik esztendejét megkezdték (de Saulcy, *Revue num.*, 1865, 29 és köv. 1.). Egyébiránt vannak kétségek a pénzérmekre alapított érvek ellen. L. I. függelék.

⁷¹ Dio Cassius és Gillin, 57 a.

⁷² Justin., *Apol.* I, 47, 53; *Dialog.*, 16, 52; Jer. Tálra., *Péach*, VII, 1.

⁷³ Midrasch *Eka*, II, 2; Jer. Tálra.. *Taanith*, IV, 8.

A római hadsereget is erősen megviselte a háború⁷⁴ Hadrián Athénból a senatusnak írván, nem használta a császároknál szokásos bevezetést: *Si vos liberique veslri valetis, bene est; ego quidem et exercitus valemus.* Severus méltó jutalomban részesült a jól végzett hadjáratért. A senatus, Hadrian javaslatára, megadta neki a diadalmi jelvényeket; Syria legátusának rangjára emelték.⁷⁵ A judeai hadsereget elhalmozták jutalmakkal.⁷⁶ A császár másodszer is részesült az imperatori köszöntésben.⁷⁷

Azokat, akiket nem öltek meg, a lovakkal egyáron adták el a Hebron közelében Terebinthosban tartott évi vásáron. Azt tartották, ez volt a hely, ahol Ábrahám táborozott, mikor a három isteni vendég látogatását fogadta. A vásártér, melyet gondosan kimért négyszögletes kerítés határolt, még megvan.⁷⁸ Ettől fogva a zsidók szemében gyászos emlék tapadt e helyhez, mely addig szent volt nekik. Már csak irtózáttal beszéltek a terebinthosi vásárról. Akik itt nem keltek el, azokat elvitték Gázába és ott újra áruba bocsátották egy másik vásáron, melyet Hadrián engedélyezett. Ami azokat a boldogtalanokat illeti, kiken Palesztinában nem sikerült túladni, őket Egyiptomba szállították; sokan hajótörést szenvedtek; mások éhen haltak; sokat az egyiptomiak öltek meg, kik nem felelték a zsidóknak ugyané tájakon tizennyolc év előtt elkövetett szörnyűségeit.⁷⁹ Két test-

⁷⁴ Frontin, *De Bello parthico*, 200 l. Angelo Mai kiad. (1823.)

⁷⁵ *Corpus Inscr. lat.*, Dalin., 2830 sz.

⁷⁶ Greppo, 92, 181 és köv., 189 l., Lollius Urbicus dolga (Borghesi, VIII, 581 l.) A Charles Patintól említett EXERCITUS JUDAICUS érmet (Eckhel, VI, 495 l.) sohasem ismerték el hitelesnek [Longpérier],

⁷⁷ Henzen, 545 f. sz.; Borghesi, VIII. 580 l.

⁷⁸ L. *Mission de Phénicie*, 800—802 l.; Itiner. Bord., 20 l., Tobler.

⁷⁹ Szent Jerom., *In Jerem.*, XXXI, 15; *In Zach.*, XI, 5; Alex. Kron., ad ann. 119; Euseb., *Demonstr. evang.*, V, 9; Sogom., *H. E.*, II, 4.

vért, ki Kafar-Kharouba-ban⁸⁰ még folytatta az ellenállást, a velők tartókkal együtt megöltek.⁸¹

Judea földalatti folyosóiban azonban még mindig volt egy csomó boldogtalan, ki nem mert előjönni, mert félt, hogy a halált találja. Ezeknek rettenetes volt az életük; minden szokatlan nesz az ellenség közeled Lének hangzott a fülükbe; őrzöngve menekültek és agyonnyomták egymást. Éhségük csillapítására csak övéik hoítottetei voltak ott és ők ettek belőlük.⁸³ Úgy látszik, a római hatóság bizonyos esetekben megtiltotta a holttestek eltemetését, hogy a lakolásnak még erősebben éreztesse a benyomását.⁸³ Judea olyan volt, mint valami roppant hullaház. A szerencsétlenek, kinek sikerült elérniük a sivatagba, Istentől kegyelteknek vélték magukat.

Bizonyos, nem mindnyájan érdemelték meg e szigorú megtorlást.⁸⁴ Ezúttal is, mint ahogy gyakran történik, a bölcsek fizettek a bolondokért. A nemzetek egy-egy solidaritást alkotnak; az egyén, ki mivel se járult hozzá honfitársai hibáihoz, sőt panaszolta azokat, nemkevésbé bűnhődik, mint a többi. Minden közület első kötelessége féken tartani absurd elemeit. Már pedig a gondolat, kivonni magát a nagy földközi-tengeri confoederatióból, melyet Róma megteremtett, maga volt az abszurditás. Amennyire a szelíd és békés zsidó, ki nem kívánt mást, mint hogy szabi-dón elmélkedhessen a Törvényről, méltó a történelem részvételére, elveink annyira kötelességgé teszik,

⁸⁰ Alkalmassint Josephus, *Ant.*, XIV, I, 4, Oryba-ja, Arabia felé.

⁸¹ Jer. Talm., *Taanith*, IV, 8; Midrasch *Eka*, II, 2, 71 c. 1.

⁸² Bab. Talm., *Schabbath*, 60 a; Jer. Talm., *Schabbath*, VI, 2. fol. 8a; Midrasch *Eha* I, 15.

⁸³ Jer. Talm., *Taanith*, IV, 8, fol. 69 a; Bab. Talm., *Bera-koth*, 48b; *Taanith*, 31a; Midrasch *Eha*, I, 13, II, 2. V. ö. Teimah. Dionys., *Cron.*, Tullberg-kiad., 153; Graetz, IV, 179 és köv., 465 és köv. 1. Tobias könyvét helytelenül hozzák itt kapcsolatba. L. II függelék, a kötet végén.

⁸⁴ A talmudi elbeszélések távolról se kedveznek Bar-Coziba-nak. Bab. Talm., *Giliin*. 57.

hogy szigorúak legyünk Bar-Coziba iránt, ki hazáját a bajok örvényébe taszítja és Akiba iránt, ki tekintélyével támogatja a népszerű örültségeket. Tisztelet jár mindenkinek, ki vérét ontja valamely ügyért, melyet jónak vél; de helyeslés azért még nem illeti. Izrael fanatikusai nem a szabadságért küzdöttek; ők a theocrátiáért, a pogányok zaklatásának szabadságáért és mindannak a kiirthatásáért harcoltak, ami nekik rossznak tetszett.⁸⁵ Az eszmény, melyre törekedtek, elviselhetetlen állapot lett volna, türelmetlenség tekintetében hasonló a szomorú hasmoneusi korszakhoz; a legrosszabb fajtájú radikálisok, a zcloták uralma lett volna; a hitetlenek lemészárlása, a rémuralom lett volna. A II. század összes liberálisai így ítélték. Egy igen intelligens ember, aki, mint a zsidók, egy nemes és legyőzött fajhoz tartozott, a régész Pausanias, a következőket mondja: »Az én időmben az a Hadrian uralkodott, ki oly sok tiszteletet nyilvánított az összes istenek iránt és annyira szívén viselte alattvalói boldogságát. Semmiféle háborúba se kezdett, ha nem kényszerítették reá. Ami a Syriával szomszédos hébereket illeti, azért fékezte meg őket, mert fellázadtak*.⁸⁶

⁸⁵ Baruch apók., 61 és 66.

⁸⁶ *Ἐβραίων τοὺς περὶ Σύρον ἐγηρώσατο ἀποστάνται.* Pausan., I, V, 5. V. ö. Appian., *Bell syr.*, 50.

XII. FEJEZET.

A zsidó nemzetiség eltűnése.

Ez örült lázadásnak a judaismusra igazi üldözés volt a közvetlen következménye.¹ A Vespasianustól kirótt *fiscus judaicus*-nál még súlyosabb adó nehezedett az összes zsidókra.² A mozaista vallás leglényegesebb gyakorlatai, a körülmetélés, a szombat és az ünnepek megtartása, látszólag jelentéktelen egyszerű szokások, halálbüntetés terhe alatt el voltak tiltva.³ A pusztá tény, hogy valaki a Törvényt tanítja, büntetést vont maga után. Renegát zsidók, kik kémkedésre adták magukat, nyomon követték a híveket, kik a legrejtettebb helyeken gyülekeztek, hogy a szent könyvet tanulmányozzák;⁴ odakényszerültek,

¹ Ez az az időszak, melyet a zsidó hagyomány „az üldözés” vagy „a veszély korszakának” nevez. Hadrian haláláig terjed. Graetz, IV, 464 és köv. 1.

² Appian., *Bell. syr.*, 50.

³ Graetz, *Gesch. dér Juden*, IV, 169 és köv. 1., 27 jegyzet; Derenbourg, *Palest. d'après les Thalm.*, 430, 431 1.; Bab. Talm., *Berakoth*, 64 b; *Joma*, 11a; *Baba bathra*, 60 b; Jer. Talm., *Hagiga*, II, 77 b; Bereschith rabba, 82; *Chron. samarit.*, 47; *Constlt. apóst.*, VI, 24 és 25 f. Ez üldözési ténykedéseket még *Tyrannus* fiu/us-nak tulajdonítják, de kétségtelenül hibásan. Spartianus (*Hadr.*, 14) tévesen sorolja a körülmetélés megtiltását a háború okai közé; e tilalom következménye volt a háborúnak.

⁴ Jer. Talm., *Hagiga*, II, 1; Bab. Talm., *Hagiga*, 15 a és b; Midrasch, *Huth*, III, 13; *Koh.* VII, 8. V. ö. Derenbourg, *Mél.*, 168 és köv., 172—173 1.

hogy a háztetőn olvasták azt. A doktorok lankadatlan üldözés alatt állottak. A rabbivá szentelés mind az avatóra, mind az avatandóra fejvesztés büntetésével járt.⁵ Júdeában és Galileában sok vértanú volt; zsidónak lenni egész Syriában bűnnek számított.⁶ Úgy látszik, ekkor végezték ki a két testvért, Julianust és Pappust, kik híresek maradtak a zsidó hagyományban, mert inkább választották a halált, semmint, hogy nyilvánosan, ha csak látszólag is, vétse nek a törvény ellen. Vízet nyújtottak nekik színes pohárban, hogy azt lehessen gondolni, pogány bort ittak; nem ittak belőle.⁷

A casuista-iskolák ebben a korban foglalkoztak legtöbbit a szabályokkal, melyeket a halál elkerülése végett meg lehet szegni és amelyekért el kell szenvedni a vértanaságot. A doktorok általában elismerik, hogy üldözés idejében az összes megszabásokat el lehet mellőzni és csak három dolog tilalmas: a bálványimádás, a paráznság (vagyis a tiltott nemi egyesülés) és a gyilkosság.⁸ Kimondták a meglehetősen józan elvet: »A császár parancsainak ellenszegülni — öngyilkosság.«⁹ Elismerték, hogy a vallási cselekedeteket szabad leplezni: ahelyett, hogy a gyer-

⁵ Bab. Talm., *Aboda zara*, 3 b, 17 b, 18 c; *Sanhedrin*, 13 b. V. ö. Derenbourg, *ibid.*, 167 és köv. 1.

⁶ Derenbourg, *Palest.*, 421, 436 1.; *Sifré Deuteron.*, 307 §; Bab. Talm., *Aboda zara*, 17 b, 18 a; *Berakolh*, 61b; *Sanhedrin*, 12 a, 14 a; *Chulin*, 123 a; *Midrasch Eka*, II, 2; *Midrasch Pél-dab.*, I, 13; *Zsolt.*, IX, és XVI; *Ének, én.*, II, 7; *Graetz*. IV, 175—177, 464—465; *Midrasch a tíz vértanúról Jellinek*, *Beth hammidrasch*, 1. r., 64—72 1., 6. r., 19—55 és XVII—XIX 1. és *Annuario della soc. ital. per gli studi orient.*, 2-ik évf., 169—192; közli Möbius is, Leipzig, 1854.

⁷ Jer. Talm., *Sanhedrin*, III, 5; *Megilia*, I, 6; *Taanith*, II, 13; *Schebiit*, IV, 2; Bab. Talm., *Taanith*, 18 b; *Pesahim*, 50 a; *Megillath Taanith*, adar 12 és scholiak; *Bereschith rabba*, 64 L; *Sifra Levit.*, XXVI, 19.

⁸ Jer. Talm., *Schebiit*, IV, 2; *Sanhedrin*, III, 6; Bab. Talm., *Sanhedrin*, 77 a; *Maimonides*, *Hilhoth yesode hattora*, 5 L, 1 és 2 §.

⁹ *Bereschith rabba*, 81.

mekek körülmetélését nagy zajjal ünnepelték volna, beérték, hogy kézi malmok zörgésével adják azt hírül.¹⁰ Emlékezetbe idézték egyébiránt, hogy *Leviticus*, XVIII, 5 szerint a Törvény megtartása életet ad; következésképpen aki a Törvényért hal meg, felelős a haláláért; két szabály közül, a Törvény betartásának és az élet megőrzésének szabálya közül, az ember az utóbbit köteles követni, mint amely parancsolóbb, legalább olyankor, mikor bizonyos a halál; ugyanúgy, mint ahogy súlyos betegségben szabad bevenni oly orvosságokat is, melyekben tisztátlan anyagok vannak.¹¹ Hasonlóképpen egyetértettek abban is, hogy inkább a halált kell elszenvedni, semmint hogy nyilvánosan a legkisebb parancsolatot is megszegjék.¹² Végül abban is megegyeztek, hogy a tanítás kötelessége felette áll minden más kötelességnek.¹³ E kérdéseket főként Lyddában fejtegették,¹⁴ amely városnak voltak is híres vértanúi, kiket »a lyddai meggyilkoltak«-nak neveztek.¹⁵

Ami e vértanúk helyzetét különösen kegyetlenné tette, az a Gondviselés felől való nagy kétség volt, mely a zsidóra, mihelyt már nem folyik jól a dolga és nem győzedelmes, reánehezedik. A keresztény, ki egész valójával a jövő életén csúgg, sohasem biztosabb hitében, mint amikor üldözik. A zsidó vértanú előtt nem fényeskedik az a világosság. »Hol van most Istenetk?« — a gúnyos kérdés, melyet mindig hallani vél a pogányok szájából.¹⁶ Rabbi Ismaelben Elischa egész végső pillanatáig nem szűnt meg

¹⁰ Derenbourg, *Mii.*, 170 és köv. i.

¹¹ Bab. Talm., *Sanhedrin*, 74 a; *Aboda zara*, 27 b, 54 a, stfa.

¹² Jer. Talm., *Sanhedrin*, III. 5.

¹³ Bab. Talm., *Kidduschin*, 40 b; *Sifra Dealer.*, XI, 13; *Midrasch Ének, én.*, II, 14.

¹⁴ Jer. Talm., *Schebiith*, IV, 2; Graetz, *Gesch.*, IV, 170 és köv., 463 és köv. 1.; Derenbourg, *Pál.*, 426 1., 2 jegyzet.

¹⁵ Bab. Talm., *Bcba bathra*, 10 b; *Midrasch Koh.*, IX, 10; *Sifra levit.*, XXVI, 19 (*Derenbourg*, 422—423 1.). Rendszerint azt hiszik, hogy Julianusról és Pappusról van szó.

¹⁶ V. ö. Zsolt. XXII, 9.

szembeszállni a gondolatokkal, melyek lelkében és társai lelkében az isteni igazságszolgáltatás ellen fel-tódultak. »Még mindig bízol Istenedben?« — kérdezték tőle. — »Még ha megölné, akkor is reménykednék benne!«¹⁷ — felelt Ismael, Jób egy rosszul értelmezett kijelentésével élve.¹⁸

Akiba, ki hosszú idő óta fogoly volt, fogsága ellenére is összekötetésben maradt tanítványaival. »Készüljetek a halálra, szörnyű napok következnek,« — volt a mondás, melyet mindig az ajkán hordott.¹⁹ Néhány bizalmas tanítás, melyet a rómaiaknak el-árultak, ki végeztetését okozta. Azt mondják, tüzes harapófogókkal nyúzták meg. Mialatt cafatokra lépdesték, makacsul kiáltozta: »Jehovah a mi Istenünk! Jehovah az egyetlen Az »egyetlen« (*ehad*) szót addig nyújtotta, amíg kiszenvedett. Ekkor egy égi hang hallatszott: »Boldog Akiba, ki az »egyetlen[^] hangoztatásával halt meg!«²⁰

Izrael csak későn és fokozatos próbálásokkal jutott el a halhatatlanság eszméjéhez. A vértanuság mintegy szükségszerűen felkényszerítelte e hiedelmet.²¹ Ki állíthatná, hogy a Törvény e lelkiismeretes megtartói, kik meghaltak érte, idelelt megkapták jutalmukat? A felelet, mely kielégítő volt oly esetekben, aminő Jóbé és Tóbiás,²² itt már nem volt elegendő. Hogy lehetne boldog hosszú életről²³ be-

¹⁷ A tíz vértanú legendája, 180 l. (olasz ford.).

¹⁸ Job, XIII, 15.

¹⁹ Bab. Talm., *Chulin*, 123a.

²⁰ Bab. Talm., *Berakoth*, *CAB*; *Jebamoth* 108b; *Sanhedrin*. 12a; Jer. Talm., *Berakoth*, IX, 7; *Jebamoth*, XII, 12; zsidó nap-tár, tisri, 5.

²¹ *Pesahim*, 50a szerint az első hely az égben a vértanuké, aminők Julianus és Pappus. Akiba halálának elbeszélése a bab. *Berakoth*-ban, összevetve ugyanez elbeszéléssel a jer. *Berakoth*-ban (párhuzamos hely) mutatja az eszmék fejlődését.

²² L. Bab. Talm., *Berakoth*, 60b, a gyermekes erőlködéseket annak a bizonyítására, hogy minden, ami történik, jó és igazságos.

²³ „Sepelietur eum cum gaudio.“ Tóbiás, XVI, 16 (latin) — Θάψον /AS καλώς, ugyané könyv, XIV, 10 (görög).

szólni oly hősöknél, kik szörnyű halállal szenvedtek ki? Isten tehát igazságtalan, vagy pedig az így megkínzott szentek nagy bűnösök voltak. A középkorban voltak vértanuk, akik kétségbeesetten ez utóbbi feltevésbe kapaszkodtak²¹ és miközben a vesztőhelyre vitték őket, azt hajtogatták, hogy megérdemelték sorukat, mert mindenféle bűnököt követtek el. Azonban az ily paradoxonra ritkán lehetett eset. A vértanuk számára fentartott ezer esztendei uralom volt az első megoldás, mellyel e félelmetes problémával szemben megpróbálkoztak. Azután elfogadták, hogy a szellemben való égbeszállások, az apokalyptikusok, a kabbala fenséges titkainak szemlélete teszik a vértanuk jutalmát.²⁵ Amely mértékben az apokalyptikai szellem enyészett, a *tikva*, vagyis az ember legyőzhetetlen bizalma Isten igazságosságában a keresztények állandó paradicsomáéval egyező formát öltött. Mindazonáltal e hit az izraelitáknál sohasem vált abszolút dogmává; a Thoraban semmi nyoma se volt; már pedig miként gondolható, hogy az örökkévaló szándékosan megvont volna a régi szentektől ily alapvető dogmát?

Immár minden remény elveszett, hogy a templom még felépülhessen. Sőt a szent helyek közelében való lakhatás vigaszáról is le kellett mondani. A kultusz, mellyel a zsidó nép az Istentől neki adottnak vélt föld iránt viseltetett, volt az a betegség, melyet a római hatóság mindenáron meg akart gyógyítani, hogy a jövődre nézve elejét vegye a zsidó háborúknak. Egy rendelet halálbüntetés terhe alatt kitiltotta a zsidókat Jeruzsálemből és környékéről.

²⁴ V. ö. a gnosticusok analog gondolatát.

²⁵ Ez jól látható az Ezsaiás vérlanuságáról és mennybenemeteréről szóló legendákban, továbbá abban, hogy Akibát vélték a kabbala megalkotójának, azután a tíz vértanú legendájában, stb. L. Jelűnek, *Beth hammidrasch*, VI, r., XVII—XIX, XXXVII—XXXVIII l. V. ö. Azarias éneke, 63 v.

Jeruzsálemet még látniuk se volt szabad.²⁶ Csak az év egy napján, a város bevételeének évfordulóján kaptak engedelmest, hogy sírni odajáruhassanak a templom romjaihoz és olajjal megkenjenek egy lyukas követ, melyről azt tartották, hogy a szentek szentjének helyét jelzi;²⁷ de még ezt az engedélyt is nagyon drágán kellett megfizetni.²⁸ »E napon, mondja Szent Jeromos, gyászos tömeget, nyomorúságos népet láthatsz összegyűlni, közeledni, anélkül, hogy sikerülne felkelteni a sajnálatot. Vánszorgó asszonyok, rongyokba burkolt aggastyánok... Mind sírnak. És miközben könnyeik végigfolynak arcukon, elkékvül karjaikat felemelik és megritkult hajukat tépik, a katona odalép hozzájuk és fizetést követel, hogy még egy kissé tovább sírhassanak.«²³ Judea többi része is tilalmas volt az izraelitáknak, de mégis kevésbé szigorúan; bizonyos helyeken ugyanis, így például Lyddaban, mindig volt zsidóság.

A samaritanusok, bár nem vettek részt a lázadásban, nem kevésbé szenvedtek meg miatta, mint a zsidók.³⁰ Garizim, ugyanúgy, mint Moria, megkapta

²⁶ Justin., *Apol.* I., 47, 53; *Dialog.*, 16, 92; Celsus, id. Orig., VIII, 69; Tertullianus, *Ada. Jud.*, 18; *Apol.*, 16 és 21; Euseb., *H. E.*, IV, VI (Khor. Móz., II, 60); *Chron.*, ad ann. 19 Hadr.; *Demonstr. evang.*, II, 38; VI, 18; VIII, sub fin.; *In Psalm.*, 267, 382 1. Monti'; *Theophania*, 9; Naz. Gerg., orat. XII, 202 1.; Szent Jerom., *In Soph.*, II, *In Is.*, VI; *In Dan.*, IX; Aranysz. Sz. János, *In Jud.*, N, 11; Sulp. Sev., II, 46; Orosius, VII, 13; Szent Hil., *In Psalm.*, LVIII, 12 §. V. ö. Midrasch *Eka*, II, 2: Graetz, IV, 462—463 1.

²⁷ Itiner. Bord., 17 1. (Tobler), *lapis pertunis*, talán a *Sakhara*.

²⁸ Orig., *In Josue*, hóm. XVII, 438 1., Delarue; Szent Jeromos, *In Soph.*, I, 15 és köv.; *In Jerem.*, XVIII, XX, XXX: Itiner. Bord., 1. c.; Naz. Sz. Gerg., I. c.

²⁹ *In Soph.*, 1. c. Constantin megújította a kiűzetési parancsot (Eutychius, Ann., I, 446). A III. század folyamán az majdnem hatálytalanná vált. Graetz, IV, 462—463 1.; Derenbourg, *Mél.*, 166—167 1.

³⁰ *Josue könyve*. XLVII f. (Juynboll kiad.); *Aboulfath krónikája*, LXV—LXVI, 113 1. (Vilmar kiad.).

a maga Jupiter-templomát;³¹ a körülmetélés megtiltása belevágott kultuszuk szabad gyakorlatába és Bar-Coziba emlékét náluk, úgy látszik, átkok borították.³²

Aelia Capitolina építése serényebben haladt, mint valaha. Mindent elkövettek, hogy kitörüljék egy fenyegetéssel telt múlt emlékeit. A régi *Jeruzsálem* nevet majdnem elfelejtették. *Aelia* helyettesítette egész Keleten; százötven évvel utóbb *Jeruzsálem* egy hajdani földrajzi név volt, melyet már senki se ismert.³³ A város megtelt profán épületekkel: fórumokkal, fürdőkkel, templomokkal, színházakkal, tetranymphaeumokkal stb.³⁴ Mindenfelé szobrokat állítottak fel. A zsidók hajszállhasogató elméje mindebben gúnyos szándékokat látott, melyek Hadrian mérnökeinek bizonyára őszökbe se jutottak. így a Betlehembe vezető kapu felett a márványműben egy sertést véltek felismerhetni; és ezt véres gúnynak tekintették a legyő-

³¹ Eckhel, III, 433, 435, 438; Photius, cod. CCXLII, 345 L, Bekker; *Józsiai könyve*, I. c. (1. Bargés, *les Samaritains*, 99 és köv. 1.) Hogy e templomot Hadriannak tulajdonítsuk, a melleit csak *Józsiai könyve* gyenge tanúskodása szól. Lehet, hogy Antoninus uralmának elejéről való. A pénzérmek, melyek a templom képét tüntetik fel, későbbiek lehetnek, Eckhel, I. c.; Saulcy. *Num. de la Pál.*, 247 I. L. a Cotovic (*Itin. hieros.*, 342 I.) közölte feliratot.

³² Szent Justinus fentebb idézett részei.

³³ Niceai zsinat, 7 canon; Jeruzs. zsinat, 536-ban, Labbe, V, 275 I.; Antoninus útmutatója, Pentinger térképe, Eusebius és Szent Jerom. onamasticonja. Az első muzulmán pénzérmek felirata még *Aelia* (Saulcy, 188—189 L; Madden, 230—231 I.) V. ö. Aranysz. Sz. János, *Adv. Jud.*, oral. V, 3; Beda (?) a *Jeruzs.* szónál; Eusebius, *H. E.*, VI, XXII, 1; VII, V, 1; *De martyr. Palaest.*, XI; Adamnan, *De locis sanctis*, I, 21; Euty-chus, *Ann.*, I, 354—355; Omar oklevelével Modjir-Eddin, *Jeruzs. tört.-ben*, I, 36 és köv. 1., Sauvaire kiad., 224 és köv. 1., kairói kiad.; Ferzadk, 40 (39) 1., Boucher; *Zeitschrift d. d. m. G.*, 1879, 216 I. i

³⁴ Alex, króm, ad ann. 119. Alkalmassint e nagy építmények egyik maradványa a három nyílású kapu, melyet *Ecce homo* ívének neveznek (az alex. krón. *τρικαμαρι*-ja).

zölt nép ellen.³⁵ Feledték, hogy a vadkan római jelvény és ott szerepelt a légiók zászlain. A város perimetere a déli oldalon valamelyest változott és körülbelül olyanná lett, amilyen ma. Sión hegye kívül maradt a körfalon és konyhakertek borították el. A városnak azokat a részeit, melyek nem épültek fel újra, a szétlazult kövek tömegei borították, melyek kőbányául szolgáltak az új építkezésekhez.³⁶ Herodes templomának alépítményei (a mai *haram*) csodálatra gerjesztettek szilárdságukkal; a keresztények már korán azt hirdették, hogy e kolosszális alapzat majd csak az Antikrisztus eljövetelkor fog meglazulni.³⁷

A templom helyén, mint már említettük, a Capitoliumi Jupiternek épült fel a temploma. Bacchus!, Serapist, Astartét, a Dioscurokat³⁸ társították a lőistennel. A császár szobrai, mint ahogy szokásos volt, bő számmal helyezték el,³³ köztük legalább is egy lovaszobor volt.⁴⁰ Jupiter és Venus szobra egyforma közel voltak a Golgothához.⁴¹ Mikor később a keresztények szent topographiája tisztázódott, nagyon megbotránkoztak e közelségen és gyalázó célzatra gondoltak.⁴² Ugyanígy képzelték azt is, hogy a császár Adonis

³⁵ Szent Jeromos, toidás Eusebius krónikájához, ad ann. 20 Hadr.

³⁶ Eusebius, *Demonstr. evang.*, V, 13; VII, 13; VIII, 3 (406—407 l.); Epiph., *De mensuris*, 14; Jer. Sz. Cyrill, *Catech.* XV, 15; XVI, 184; Szent Hit., *In Psalm.*, CXXXI.

³⁷ Jer. Sz. Cyrill, XV, 15.

³⁸ A Capitoliumi Jupiterrel mind ez istenek ott szerepelnek Aelia pénzérmein.

³⁹ Voltak tisztviselők *ad dini Hadriani statuas curandas*. Tarrag. felirat, *Corp. insc. lat. Hisp.*, 4230 sz.

⁴⁰ Aranysz. Sz. János, *In Jüd.*, V, 11; Szent Jerom., *In Is.*, II, 8; *in Matth.*, XXIV, 15; Itiner. Bord.; 17 l. Tobler; Sulp. Sev., II, 45. V. ö. Pausanias, I, XVIII, 5.

⁴¹ Eus., *Vita Const.*, III, 26, 28; *Sozom.*, II, 1; Szent Jerom., *Epist.* 13 (49) ad Paulinum; Szent Paulin., *Epist.* 11 ad Severum.

⁴² Eusebius, Szent Jeromos, Nolai Paulinus, Sulpicius Severus (*loc. cit.*) azt állítják, hogy Hadrian igyekezett elrejtetni a Szent Sír bejáratát és eltüntetni a Golgothat. Merőben alaptalan feltevés.

kultuszának betelepítésével profanáim akarta Beth-lehemet.⁴³

Antonius, Marcus Aurelius és Vcrus rajta voltak, hogy szépítsék a várost és javítsák az odavezető utakat.⁴⁴ E munkálatok bőszítették az igaz zsidókat. Mégis csak csodálatraméltóak e nemzet munkái, — mondta egy ízben Rabbi Juda bar Ilai két barátjának, kivel együtt üldögélt. — Fórumokat rendeznek be, hidakat építenek, fürdőket csinálnak. — Szép érdem! felelt Simeon ben Jochai; — mindezt azért teszik, hogy hasznát vegyék: fórumokat csinálnak, hogy bordélyházakat rendezzenek be rajtuk; a fürdők arra yalók, hogy élvezeteiket szolgálják, a hidak pedig, hogy vámot szedjenek raj tük.«⁴⁵ A görög élet iránt való gyűlölet, mely a zsidóban mindig elevenen él,⁴⁶ még megkettőződött a materiális megújhódás láttára, mely annak fényes diadala gyanánt tűnt fel.

így végződött a zsidó nép utolsó kísérlete, hogy olyan nemzet maradjon, melynek van városa és meghatározott területe. Bar-Coziba háborúját a Talmud teljes joggal illeti »a kiirtás háborúja« elnevezéssel. Antoninus első éveiben még előfordultak komoly mozgolódások és mintha a tűzvész ki akart volna újulni;⁴⁷ de az elfojtás könnyen ment. Izraelnek e pillanattól fogva nincs többé hazája és megkezdődik az a bolygó élet, mely századokon át csodálkozásra fogja gerjeszteni a világot.⁴⁸ A római birodalomban a zsidó polgári helyzete visszavonhatatlanul veszendőbe jutott. Ha Palesztina akarta volna, ugyanúgy tartomány lehetett volna, mint Syria; sorsa nem lett volna se jobb, se rosszabb, mint a többi tartományé. Az I. században

⁴³ Szent Jeromos, I. c.

⁴⁴ *Corpus inser. lat.*, III, 1, r. Syr. Palaest., 116, 117 sz.

⁴⁵ Bab. Talm.. *Schabbath*, 33 b.

⁴⁶ I Makk., I, 15; II Makk., IV, 9, 32.

⁴⁷ Julius Capitol., *Ant Pius*, 5.

⁴⁸ Celsus (Orig., *Contra Cels.*, VIII, 69), Tertull. (*Apol.*, 16) már így mondják. V. ö. Euseb., *Theoph.*, 9; *A 12 patr. test.*, Lévi, 15, 16; Mara, Serapion fia, I. Cureton, *Spicil. syr.*, 73—741.

több zsidó rendkívül jelentős szerephez jutott. Ez többé már nem fog megtörténni; úgy látszik, mintha a zsidók a föld alá tűntek volna; nem hallani róluk, csak mint Róma határába menekült koldusokról, akik Aricia kapuiban ülnek, szaladnak a kocsik után és belekapaszkodnak a kerekébe, hogy az utas könyörülete odavessen nekik valamit.⁴⁹ Λαζα-k, kiknek, igaz, megvan a maguk szervezete és külön előljárósága,⁵⁰ de kívül esnek a közjogon, nem tartoznak az államhoz, valahogy olyanok, mint ma Európában a cigányok. Nem akadt többé egyetlen gazdag, előkelő, tekintélyes, az úriemberekkel közlekedő zsidó se. A nagy zsidó vagyonok csak a VI. században bukhatnak fel újra, főként a spanyolországi visigothoknál⁵¹ és pedig az uzorát és kereskedelmet illetőleg a keresztényektől elterjesztett hamis fogalmak folytán. A zsidó akkor is a középkor nagy részén át is szükséges személy lett, aki nélkül a világ a legegyszerűbb ügyleteket se tudta lebonyolítani. Csak a modern liberalismus vethetett véget ennek a kivételes helyzetnek. Az 1791-iki alkotmányozó nemzetgyűlés újból egy nemzet tagjaivá és polgáiraivá tette őket.

E mintegy valami belső vulkanikus fűztől elperzselt világban voltak oasisek is. A sadduceismus néhány megmaradt követője, kit hitsorsosai apostátának tekintették, e mysticus álmok közepette is megőrizte a Prédikátor józan philosophiáját.⁵² Az Arsa-

⁴⁹ Scholiák Juvenalishoz, IV, 119—118. V. ö. Juv., III, 14; VI, 542.

⁵⁰ Origenes, *Ad Afr.*, 13; *De princ.*, IV, 1; Celsus id. Orig., V, 25—41; *Constit apóst.*, VI, 24, 25. L. *Az Evangéliumok*, 22—23, 481—482 l. Ez a *raia-k* módjára való függetlenség a keresztény császárok alatt csak még jobban kifejlődött, amiként a Theodosius-codex. 1. XVI. tit. VII és Epiph., haer. XXX, 4, 6, 11 tanúsítja. V. ö. Til'lemont, *Hist. des Emp.*, I, 59 és köv. 1.; Graetz *Gesch. dér Juden*, IV, 476 és köv. 1.

⁵¹ L. főként a toledo-i zsinat aktáit.

⁵² Úgy látszik, ezek voltak, kiket masbotheusoknak neveztek (1. *Az Evang.*, 450 l., különösen a *Const.* helyét), ha e név,

cidáknak alávetett tartományok zsidói meglehetősen boldogan éltek és zavartalanul betarthatták a Törvényt. E tartományok valamelyikéből, talán Adiabeneből származik egy elbájoló könyv, melynek időpontja bizonytalan⁵³ és amelyet csak a II. század vége táján fordítottak görögre. Üdeséggel telt kis regény ez, amilyenek írásában a zsidók különösen jeleskedtek, kiváltképpen való idyllje a zsidó jámborságnak és az otthon örömeinek.⁵⁴

Egy bizonyos Tobias,⁵⁵ a naphtalii Cadesből való Tobiel fia⁵⁶ Salmanasar⁵⁷ foglyaként Ninivébe kerül. Gyermekségétől fogva mintaképe volt az okosságnak. Nem hogy részt vett volna az északi törzsek bálványamiként hinni lehet, Jerem., III, 6, 8, 11-ből ered és „Izrael hitelhagyása“ a jelentése.

⁶³ L. II. függelék, a kötet végén. Tóbiás \könyvéről az első nyomok: a Polycarpnak tulajdonított levél, X f.; a Clemens Romanus 2-ik levele néven ismert homélie, Χλ'Ι f. (v. ö. Tóbiás, XII, 8—9); Alex. Kel., *Strom.*, I, XXI, 142 1.; II, XXIII, 181 1. és Midrasz rabba, Genesis, XXVIII, 22 (III. század).

⁵⁴ Semmi kétség, hogy Tóbiás könyve eredetileg héber nyelvű. Bizonyítják a görög fordítás sajtószertüése: például, IV, 11 , zavar Γ7ΓT30 tekintetében; IX, 6. értelmetlenség Γ) X alapján; főként pedig IV, 17, T3 p 3 3 “1 p 3 helyett. Az eredeti szöveg elveszett, de birtokunkban van egy görög fordítás (az, amely az orthodox bibliához tartozik), mely úgy látszik, szorosán követi az eredetit. A többi, chald, görög, latin, syr, héber (modern) szöveg átdolgozás vagy utánzás. L. Fritzsche, *Libri apocr. Vei. Test.*, XVI és köv., 108 és köv. 1.; Neubauer, *the Book of Tobit*, Oxford, 1878. Idézeteink az orthodox szövegre vonatkoznak, az egyedülire, mely az eredetit képviseli. A Neubauer úrtól felfedezett chald szöveg követi a görög fordítás hibáit. így, I. f., elfogadja *Thisbé* városát. L. II. függelék, e kötet végén.

⁶⁰ *Τωβιτ* úgy látszik, a fordító hibája (ⲓ helyett ⲓ), talán szándékosan elkövetett hiba, hogy az apának és a fiúnak ne ugyanaz legyen a neve.

⁵⁶ A görög szövegben *KvStas* vagy *Kvδίov* van. Én Jfvitffray-nak veszem. L. Jos., *Ant.*, IX, XI, 1 (v. ö. *B. J.*, IV, 11, 3). Az *Ἰααπα* —'ζισ6?.ρ egybehozása, Tob., I, 2, megtalálható Josephusnál, *I. c.* és *II Királyok*, XV, 29-ben is. — Ⲙⲓⲃⲏⲥ ⲉⲕ Ⲑⲓⲃⲏⲥ rossz fordítása.

⁵⁷ *ΕΝΕΜΕΣΣΑΠΧΥΨ* a görög másoló hibája *ΣΑΑΜΑ-ΝΑΣΑΡΟΥ* helyeit.

imadásában, de rendszeresen eljárt Jeruzsálembé, az egyedüli helyre, melyet Isten a kultusz számára kiválasztott és fizette a tizedet az Áron törzséből származó papoknak, a *Temma* és a *Maaser scheni* szabályai szerint. Könyörületes volt, alamizsnálkodó, nyájas mindenkire, tartózkodott a pogányok kenyerétől; jutalmul Isten megszerezte neki Salmanasar kegyét, aki intézőjévé tette. Salmanasar halála után Sennacherib, ki feldühödve tért meg Jeruzsálem ellen viselt hadjáratából, üldözést kezdett a zsidók ellen; holttesteik temetetlenül heverték mindenfelé; egész halmok voltak belőlük N'inive falain kívül. Tobias loppal kiment és eltemette azokat. A király, meglepetve a holttestek eltűnésétől, megkérdezte, hova leltek. Tóbiásnak menekülnie kell, elrejtőzik, elveszti javait. Sennacherib megöletése megmenti. Folytatja jámbor munkáját, a holtan talált izraeliták eltemetését. Szomszédai gúnyolódznak rajta. »Mi lesz a jutalmad?» — mondják neki. Egy este a fáradtságtól kimerültén tér haza; a tisztátlanság miatt, melyben a holttestek érintése folytán leledzik, nem léphetvén be a ház belsejébe, az udvarban ledől egy fal tövébe és elalszik; valami baleset folytán megvakul. íme, ugyanannak a problémának felvetése, mint Job könyvében és ugyanoly élelken: egy igaz ember, ki nemcsak, hogy nem látja jutalmát igaz voltának, de éppen erénye miatt lakói; erényes cselekedet, melyet annak következményeként szerencsétlenség követ. «Ezek után hogy lehet azt állítani, hogy Jehovah szolgája mindig elveszi hűsége díját?» — mondja felesége. — »Most kitetszik, mennyi hasznod van belőlük!»

Tobias kitart az igazi izraelita álláspontján: listen igazságos és jó.« Isten igazolása végett a hősiességet egész önmagának a rágalalmazásig hajtván, kijelenti, hogy megérdemelte sorsát, először is bűnei és tudatlanságból elkövetett mulasztásai folytán, azután pedig apáinak vétkei miatt. Mert a mostani nemzedék ősei bűnözők voltak, azért él e nemzedék szétszórva és gyalázatban. Tóbiás csak egy kegyet kér, rögtöni

halált, hogy »visszaváltozzon földdé⁵⁸ és bemenjen az örökkévaló helyre.«⁵⁹

Történt pedig, hogy ugyanazon a napon, Ekbatanában egy másik megszorodott teremtmény szintén a halált kérte Istentől. Ez Sára volt, Raguéi leánya, ki hétszer ment férjhez és bár teljesen tiszta volt, hét férjet látott megfojtani a nászéjszakán a gonosz Acschmadaeva⁶⁰ démontól, ki féltékeny lévén reá, megöli azokat, akik érinteni akarják. A két könyörgést Raphael, egyike a hét angyalnak, kiknek joguk van belépni az isteni dicsőség szentélyébe, hogy odavigyék a szentek imáit, ugyanegy órában mutatja be Isten trónjának. Isten meghallgatja e két szorongatod igaz lénynek a könyörgését és megbízza Raphaelt,⁶¹ hogy tegye jóvá a rosszat.

Ismeretes a bájos idyll, mely most következik. Teljes joggal kapott helyet az örök mesék között, melyek mindenféle formában ismétlődve sohasem untatnak. A szelíd erkölcsösség, a családias szellem, a gyermeki kegyelet, a hitvestársak szerelme és örök egyesülése, a szegény iránt való könyörtület, az Izrael iránt való odaadás sohasem lelt szeretetreméltóbb kifejezést. Jóakarát mindenkire, szigorú becsületesség, mértékletesség, nagy vigyázat másnak nem tenni, amit magának tétetni nem akar az ember,⁶²

⁵⁸ “Ὅπως ἀπολυθῶ καὶ γένωμαι γῆ. ΠΙ f., 6.

⁵⁹ Ἐξ τὸν αἰώνιον τόπον . *Ibid.* TOKOS értelme itt annyi, mint *loculus*, sir. (L. *Mission de Phén.*, 346, 347 l.) TOKOS *ideos* annyi, mint בֵּית עוֹלָם *domus aeterna*, „sir“. Ha *τόπος αἰάνος* alatt a paradicsomban való örök nyugalmat értik, Tóbiás beszédének, különösen a *λοσιτελεῖ μοι ἀπο&αενν ζῆν* szavaknak nincs értelme. A latin szöveg II, 18 verse boldás.

⁶⁰ A bujaság démonja az Avestában. L. *Jézus élete*, 272 l.

⁶¹ A gyógyító angyal, *fiapha* annyi, mint gyógyítani.

⁶² IV f. 15. V. ö. Máté, VII, 72; Lukács, VI, 31; Alex. Kel., *Strom.*, II, 23; *Const. apóst.*, I, 1. E maxima mintegy közvagyon volt. V. ö. Philo, id Eus., *Praep. evang.*, VII, 7; Isocrates, *Nicoles*, 49, 61; Sext. sent., 169 sz.; Lamprid., *Alex. Sever.*,

ügyelet a társaság megválasztásában, csak jóra való emberekkel közlekedni, rendtartás az ügyletekben, okosság a családi intézkedésekben, — íme, ez a kitűnő zsidó erkölctan, mely nem éppen a nemesember erkölctana, se az előkelő emberé, de amely törvénye lett a keresztény polgárság legjobb elemének. Mi sincs távolabb a kapzsiságtól. Ez a Tóbiás, ki mert a hely előnyös, hitsorsosai üldözőinek személyzete között él, azt az elvet vallja, hogy az igazságossággal kapcsolatban a vagyon mértékletes volta biztosítja a boldogságot; jókedvűen tudja elviselni a szegénységet és azt hirdeti, hogy adni, nem pedig felhalmozni, az öröm.⁶³

A házasságról való felfogás itt különösen tiszta, józan, gyengéd.⁶⁴ A zsidó, kinek emlékezete állandóan ősei, a próféták és a patriarchák felé fordul és aki meg van győződve, hogy nemzetsége birtokolni fogja a földet,⁶⁵ csak jó családból való zsidó nőt vegyen feleségül, ki tisztességes és jóhírű emberekkel van rokonságban. A szépség távolról se közömbös;⁶⁶ de mindenekelőtt figyelembe kell venni a törvényeket és szokásokat, a családi tekinteteket, hogy a vagyon ne csússzon ki a kézből.⁶⁷ A férfi és a nő öröktől fogva, ki vannak jelölve egymásnak.⁶⁸ Az érzéki szerelmen alapuló házasságok rosszul végződnek.⁶⁹ Viszont az igaz érzelmen alapuló házasság annyi, mint két léleknek az összeolvadása; Isten áldása van rajta, ha két

51; Bab. Talm., *Schabbath*, 31 a; *Sifra Levit.*, XIX, 18; Pseudo-Jonathan, ugyané helyről. V. ö. a berlini akadémia *Monatsberichte*, 1876, 601 1.

⁶³ XII. f. 8.

⁶⁴ A latin szöveg (VI, 17—22; VIII, 4 és köv.) jóval exaltáltabb pielmust tüntet fel, különösen ami az előzetes három napi szüzességet és azt a tételt illeti, hogy a házasságnak csak ti fajfenntartás a célja.

⁶⁵ IV. f. 12.

⁶⁶ VI. f., 11.

⁶⁷ IV, 19; VI, 11, 12, 16, 19; VIII, 12, 113; XIV, 13.

⁶⁸ VI, 17.

⁶⁹ *Ὁν δ' ἄ πορνεῖαν... ἄλλα ἐν, ἀληθ-εῖαιε...* VIII, 7. V. ö. VI, 17.

szerelmesnek megszentelte az imája és azután bájjal tele barátság lesz belőle, főként ha a férfi megőrzi társnője felett azt az erkölcsi fölényt, mely joggal megilleti.⁷⁰ Együtt öregedni meg, ugyancgy sírban nyugodni, gyermekeit jól megházasítva hagyni, látni az unokákat, sőt talán ezek fiait is, — mi kell több a boldogsághoz?

A szerző, kit közel ezer év választ el Jób könyvének keletkezésétől, alapjában egyetlen gondolattal se tüntet fel többet, mint a régi héber könyv. Minden a legjobban végződik, mert Tóbiás százhatvannyolc éves korában hal meg, megpróbáltatása óta csak örömei voltak, tiszteletadással temették el és felesége ott nyugszik mellette.⁷¹ Fia százhuszonhét éves korában hal meg, a maga tulajdonán kívül még apósa javainak is a birtokában. Halála előtt értesül Ninive elfoglalásáról és örvend a jó hírnék.⁷² Látni Izrael ellenségeinek lakolását, mi lehet ennél édesebb?

Isten eképpen olybá tűnik fel, mint az atya, ki megfenyíti a fiút, kit szeret, azután megkönyörül rajta.⁷³ Ha az igaz ember szenved, az büntetése vétkeinek és apái vétkeinek. De ha megalázkodik és imádkozik, Isten megbocsát neki és kedvező viszonyok közé helyezi vissza.⁷⁴ Aki vétkezik, tehát önmagának az ellensége; az irgalmasság ellenszere a halálnak;⁷⁵ az alamizsna megmentheti az embert.⁷⁰

Ami Tóbiással történt, az lesz Izraellel is. Miután megfenyítette, Isten helyre fogja pótolni vereségeit.⁷⁷

⁷⁰ II, 11 és köv.

⁷¹ XIV f.

⁷² Végső vers.

⁷³ VI, 14; XIII, 1 és köv.

⁷⁴ Ez pontosan Elihou elmélete (betoldott beszéd Job könyvében).

⁷⁵ IV, 10; XII, 9, 10; XIV, 9; „*Jva col* καλώς ή.

⁷⁶ *dL-Aiaioβvny QVZTM*. ן ן ן ן „igazságosság“ szónak a modern héberben alamizsna a jelentése.

⁷⁷ XIII, 5 és köv.; XIV, 4 és köv. A szerző, miután a jövendölést Salmanasar egy foglyának adja a szájába, természetes jövő időben szól Jeruzsálemnek Nabuchodonosortól való

A templom újra fel fog épülni, de nem úgy, mint amilyen volt. Az összes szerteszórtak visszaadtnak a hazának. Az ekként ismét egyesített Izrael újra felépíti Jeruzsálemet és a templomot, még pedig mindazzal a pompával, melyet a próféták megjósoltak és ezáltal örök időkre.⁷⁸ Zafir meg smaragd városa lesz; falai és tornyai tiszta aranyból valók; terei mintha beryllet és carbunculussal lenne kirakva; utcái azt fogják mondani: Alleluja.⁷⁹ Az összes népek megtérnek az igaz Istenhez és elássák bálványaikat. Örvendhetnek majd, kik szerették Jeruzsálemet és részvétellel voltak szenvedései iránt!

E kis könyvnek, mihelyt lefordították, nagy keletje volt a keresztényeknél. Nem egy részlete bántott bizonyos érzékenységeket; némely tekintetben a könyv túlságosan zsidó volt; egyik-másik hely még épületesebb lehetett volna. Ez vitt az átdolgozásokra, melyekből megszületett a görög és latin szövegek különbözősége. A végső átdolgozás, már mint Szent Jeromosé, mely kiváló irodalmi érzékkel készült, adta meg a könyvnek azt a formát, melyet a Vulgata szövegében feltüntet. Az eredeti félszégei, ügyetlenségei eltűntek. E javításoknak igazi kis remekmű lett a következménye, melyet az összes következő századok olvastak és csodáltak.

A zsidó népnek nincs párja, ha hangsúlyt és bájt kell adni az igazságosság és a házias erények valamely eszményképének. Jámborsági olvasmánynak a Thora a világ első könyve; de mint törvény könyv használhatatlan.⁸⁰ Semmiféle társadalom se élhetett, volna meg vele és amikor a Bar-Gioras és Bar-Coziba korának zsidói ily elvekre alapított nemzetiséget elpusztításáról. Neubauer úr chald szövegéből ez az egész rész hiányzik.

⁷⁸ XIV. f., 4 és köv.

⁷⁸ XIII. f., 16 és köv. V. ö. *Apókat.*, XXI f. és Ezsaiás. LIV, 12.

⁸⁰ Origen., *De princ.*, IV, 1 és köv.

védelmetek, utópiát védelmezték. A történelem azzal a rokonszenvvel van irántuk, mellyel az összes legyőzötteknek tartozik; de a békés keresztény és Tóbiás könyvének szerzője, ki egész egyszerűnek találja, hogy az ember nem lázad fel Salmanasar ellen, mennyivel inkább volt hű Izrael hagyományához!

XIII. FEJEZET.

A Talmud.

A Törvény annál a lelki nyugalomnál fogva, melyet megadott, mintegy csillapítószer volt, mely Izrael feldúlt leikébe csakhamar visszahozta a derút. Ügy látszik, hogy Nyugat zsidó gyülekezetei nem sokat szenvedtek keleti hitsorsosaik örülségeitől.¹ Még Keleten is a békés izraeliták nem vettek részt a küzdelemben és rövidesen kibékültek a győzőkkel. Néhányan merték azt gondolni, hogy az ég kedvező hajlandósággal volt a rómaiak iránt² és hogy elvégre a Törvény, ha a családi körben gondosan betartják, mindig megadja az életcél a zsidóknak. A rend tehát Syriában hamarabb helyreállt, semmint gondolni lehetett volna. A judeai menekülők részint kelet felé,³ Palmyrába, Babyloniába,³ részint délre, Jemenbe, Galilcába tartottak. Különösen ez utóbbi valósággal új lendületre kapott az emigrálástól és még századokra szinte kizárólagosan zsidó földdé vált.⁴

¹ L. *Philosoph.*, IX, 12.

² Bab. Talm., *Aboda zara*, 18 a.

³ *Journal asiat.*, 1869, márc.—ápr., 373 és köv. 1.

⁴ L. Epiph, haer. XXX, 3, 4, 11, 12. A judaismus e végső galileai uralmának nyomai még ma is igen jól láthatók. Lép-ten-nyomon találhatók zsinagógák, zsidó sírok és feliratok. L. *Mission de Phénicie*, 750 és köv. 1.; *Journal asiatique*, 1876 aug.—szept., 273 és köv. 1.

A 67-iki öldöklés után Galilea némi időre elveszett a judaismus számára. Talán a 117-iki lázadás volt az oka, hogy a *beth-dint* odahelyezték,⁵ Bar-Coziba leveretése után a délről elűzött lakosság tömegesen menekült Galileába és újra benépesítette a falvakat. A *beth-din* ekkor véglegesen galilcai lett. E törvényszék először Ouschaban székelt, azután a Sephoris-szal szomszédos falvakban, Schefaramban,⁶ Beth-Schearim-ban⁷ és magában Sephorisban; utóbb Tiberiasban⁸ telepedett meg és egész a muzulmán hódításig nem mozdult onnan. Míg Darom majdnem feledésbe merült és iskolái elhanyaglottak, míg még Lydda is nyomorba,⁹ tudatlanságba süllyedt és elvesztette kiváltságát, hogy megrögzítse az embolisatot,¹⁰ Galilea központjává vált a judaismusnak. Meiron, Safat, Gischala, Alma, Casioun, Kafr-Baram, Kafr-Nabarta, Ammouka voltak e fejlődés főhelyei, amelyek is megteltek zsidó emlékművekkel. Ez emlékművek, melyeknek a középkorban majdnem valamennyiét próféták sírjaként tisztelték,¹¹ még ma is láthatók az immár negyedszer vagy ötödször pusztává és kihalttá vált tájon.¹² Tiberias mintegy a fővárosa lett a vitatkozás és hajszálhasogatás ez országának, melybe a zsidó nép végső eredeti tevékenysége kirezgott.

E nyugalmas vidéken ugyanis, visszatérve legkedveltebb életmódjához, a visszavonult, bűvárkodó élet-hez, mely a család és a zsinagóga között oszlott meg, Izrael végképp letett földi chimaerájáról¹³ és Isten

⁵ L. *Az Evangéliumok*, 530 és köv. 1.

⁶ Ma, *Schefa-Amr*. Neubauer, *Géogr. du Talmud*, 198—1991.

⁷ Ma alkalmasint *Schayera*. *Ibid.*, 200 1. Sephoris az Safurie, Nazareth közelében.

⁸ Bab. Talm., *fiosch-hasch-schana*, 31 b. V. ö. Midrasch *Ének, én.*, II, 5.

⁸ Midrasch *Esther*, I, 2.

¹⁰ Jer. Talm., *Sanhedrin*, I, 2; Bab. Talm., *Pesahim*, 02 b.

¹¹ V. ö. Carmoly, *Itin de la térré sainte* (Brux., 1847).

¹² *Mission de Phénicie*, 1. c.

¹³ A kalamítások, melyeket a zsidók Septimus Severus alatt szenvedtek, nem valamely lázadásból, hanem egész Syriara kiterjedő rendszabályokból eredtek. Spart., *Septimus Severus*,

országát nem, mint Jézus, az eszményben, hanem a Törvény szorgos betartásában kereste. A proselytismus ettől fogva majdnem teljesen megszűnik annak a népnek a kebelében, amely a legbuzgóbban hajszolta volt azt. Antoninus egy törvénye véget vetett Hadrian korlátozó rendszabályainak és megengedte a zsidóknak gyermekeik körülmetélését; de a jogtudós Modestinus figyelmeztet, hogy ez az engedetem csak gyermekekre vonatkozik és a halálbüntetés tovább is fennáll arra, aki valamely nem-zsidón végzi a műtétet.¹⁴ Csak némely őrzöngök, a sicariusok, folytatták valósi lesvetéseiket és állították a szerencsétleneket, kiket kézre tudtak keríteni, az elé, hogy válasszanak a körülmetélés és a tör között.¹⁵ A tömeg idegen maradt a megtévelyedésektől. Lemondott a hősiességről és az ügyes különbségtétellel oly szabályok között, melyeket az élet megmentése végett át tehet látni és azok között, melyekért el kell szenvedni a halált, feleslegessé tette magának a vértanúságot. Innen a sajtáságos látvány? a judaismus, mely a vértanúság kútfeje volt a világban, mostantól fogva átengedi ennek monopóliumát a keresztényeknek,¹⁶ annyira, hogy voltak üldözések, mikor keresztények zsidóknak mondták magukat, hogy részesüljenek a judaismus immunitásaiban.¹⁷ A judaismusként csak addig voltak vértanúi, amíg forradalmár volt; lemondván a politikáról, megcsende-

14, 15, 16, 17; Szent Jerom., *Chron.*, ad ann. 5 Caracall.; Orosius, VII, 17; Bab. Talm., *Sota*, a vége felé; *Mission de Phénicie*, 776 l. A 389 iki lázadás egész más történelmi helyzettel függ össze. Theophan., 33 l.; Cedrenus, 299 l., Paris.

¹⁴ Digest., *de Sicariis*, XLVIII, VIII, 11: „Circumcidere Judaeis filios suos tantum rescripto Divi Pii permittitur; in non eiusdem religionis qui hoc fecerit, castrantis poena irrogatur“. V. ö. Origenes fent idézett részében, *Ἰουδαίους μωνοί-σ- L. továbbá Spart., Sept. Sen.*, 17; Lamprid., *Alex. Sev.*, 22.

¹⁵ *Philosophumena*, IX, 26; Origenes, *Contra Cels.*, II, 13; *ad Afric.*, 14; Digest., idézett hely.

¹⁶ Justin., *Dial.*, 39. V. ö. Celsus, id. Orig., *Contra Cels.*, V, 25—41.

¹⁷ Eusebius, *H. E.*, VI, XII, 1; *Szent Pion, akt.*, 13 §.

sedett és beérte azzal a függetlenséggel határos türelemmel, melyet részére juttattak.¹⁸ Ezzel szemben a kereszténységnek, mely sohasem foglalkozott politikával, mindaddig voltak vértanúi, amíg nem diadalmaskodott és maga vált üldözővé.

Amit a zsidó nép e hosszú pihenő alatt megalkotott, az a Talmud volt. A régi doktorok minden logikai rend nélkül tanították a Törvényt, tisztára csak a szerint, ahogy az esetek felmerültek. Később a Pentateuch könyveinek sorrendjét követték az oktatásban.¹⁹ Rabbi Akibával új beosztás kezdődött, a tárgy szerint való csoportosítás, mely szakaszokat és alszakaszokat foglalt magában, mint valami *Corpus Juris*. A Thora mellett ekként kialakult egy második codex, a *Mischna*.²⁰ Abbahagyták, hogy az írást vegyék alapul és, az igazat megvallva, az önkényes

¹⁸ Digest., *de Decurionibus*, 1. II, 3 (Septimus Severus törvénye, figyelemmel Spart., *Sev.*, 27 sz.); *Philosophum.*, IX, 12 (Callist. esete); Lamprid., *Alex. Sev.*, 22 (*Judaeis privilegia reseravit*). V. ö. Origen., *Ad. Afric.*, 14; *De princ.*, IV, 1; Epiph., haer. XXX. '

¹⁹ Innen ered *Mekhilta* az Exodushoz, *Sifra* a Numerihez és a Deuteronomiumhoz, *Sifra* a Leviticus-hoz.

²⁰ *Mischna* körülbelül annyi, mint „szóbeli leckék¹*, „felmondása a kívülről tudott dolgoknak** (chald nyelven *matnita*, ahonnan *tanaim*, „mischna-tudorok**) amivel szemben áll a *mikra*, „nyilvános felolvasásra való írott szöveg**. V. ö. a muzulmánoknál *korán* és *sunna*. Némi kis összezavarás folytán történt, hogy a görögök *mischna-t* *δευτέρωσα* nak fordították. Szent Epiph., haer. XV, XXXIII, 9; anaceph., 1116 1.; Szent Jerom., *In Is.*, VIII, 14; X, 1; XXIX, 20; v. ö. Opp., III, 90, 525 1.; IV, 207 1., Martianay; Szent Ágoston, *Contra adv. legis et proph.*, II, 1; Szent Maxim., Opp. Dionys. Arcop., II, 160 (Antwerp., 1634). Szent Epiphanes nagyon jól mondja róla *nagadóostg τίαν νρεσβυτιπων*. Novell., CXLVI, 1, *secunda editio*. Szent Jeromosnál, *De viris Hl.*, 18, synonymája *ηπαρσοαις* -nak. Helytelenül következtették a Talmud bizonyos helyeiből (Graetz, IV, 419 és köv., 494 és köv.), hogy a Mischnát csak jóval a megszerkesztése után foglalták írásba. E hely igazi értelme az, hogy a Mischnát tanítani kell, nem pedig sacramentalis módon olvasni, míg a Bibliát úgy kell recitálni, hogy a szöveg ott legyen az ember szeme előtt, még akkor is, ha kívülről tudja.

magyarázatok kedvelésével, mely mindinkább meghonosodott, az írás szinte feleslegessé vált. Már nem arról! volt szó, hogy jól megértsék a törvényhozó szándékát; az volt a cél, hogy mindenáron találjanak a Bibliában érveket a hagyományos döntések mellett, oly verseket, melyekhez hozzá lehet fűzni az átszarmazott szabályokat. Hozzá tartozik a vallások sorsához, hogy ilyenformán a szent könyvet mindig elfojtsa a commentár. A vallásokat nem csupán a szent könyvek formálják, hanem egyszersmind a körülmények, a dolgok ereje, az az ezer szükséglet, amire az ősi szerző nem gondolhatott. Az egybetalálkozás a szent könyvek és valamely korszak vallási állapota között tehát sohasem teljes; a ruha csakúgy ahogy illik a termetre; ekkor jön a magyarázó meg a hagyományok ismerője és elvégzi az igazítást. Ezért ahelyett, hogy magát a szent könyvet tanulmányozná, jobban teszi az ember, ha bizonyos korszaktól fogva azokban a kódexekben olvassa azt, melyeket belőle kivontak vagy inkább melyeket hozzá tudtak alkalmazni.²¹

A szóbeli törvény kodifikálására irányuló kísérlet többfelől indult meg egyszerre. Rabbi Akiba Mischnája már nincs meg, se sok másé, amelyekről tudjuk, hogy voltak.²² Judának, a Szentnek Mischnája, mely hatvan évvel később készült, feledtette az előtte voltakat; azonban az összes szakaszokat és címeket nem Juda, a Szent találta ki. Compilatiojának több tractatása már előzőleg teljesen készen volt.²³ Különben is, Akiba után már nincsenek eredeti iskolák. A doktorok, telve tisztelettel az előttük jártak iránt,

²¹ A középkor vége felé a scholasztikus theologusok ott tartottak, hogy szinte már nem is olvasták a Bibliát, a jogtudósok, hogy szinte már nem is olvasták a jog forrásait. Egyébiránt maga a Talmud is elhanyagolásra jutott Maimonides és más zsidó canonisták rendszeresebb értekezései mellett.

²² Epiph., XV, XXXIII, 9; Bab. Talm., *Hornioth*, 13h. Graetz, IV, 53 és köv., 430, 431.

²³ így *Eduioth*, *Middoth*, *Tamid* és *loma*.

kik a vértanúság dicskörével koszorúzva tűnnek fel nekik, többé nem próbálkoznak új módszerekkel; egyszerű compilerok.

Ilyenformán ugyanakkor, amikor a keresztények, a zsidók is új Bibliát alkottak maguknak, mely kissé elhomályosította az elsőt. Nekik a Mischna lett az Evangéliumuk, az Új-Szövetségük. A zsidó könyvet roppant távolság választja el a keresztény könyvtől. A történelem egyik legkülönösebb jelensége, hogy ugyanannál a fajnál egyidejűleg állt elő a Talmud és az Evangélium, kis remekműve az elegantiának, a könnyedségnek, az erkölcsi finomságnak és nehézkes emlékműve a pedantériának, a nyomorúságos kazuisztikának és a vallási formalismusnak.²⁴ E két iker bizonytalansággal a legeltérőbb két teremtés, ki ugyanannak az anyának az öléből eredt. Valami barbár érthetlenség, a nyelv és a forma kétségbeejtő megvetése, a választékosságnak, a tehetségnek tökéletes hiánya a Talmudot egyikévé teszi a legvisszataszítóbb könyveknek. Érezni lehet rajta vészes következményeit a legnagyobb hibának, melyet a zsidó nép elkövetett, már mint hogy hátat fordított a görög disciplinának, minden klasszikus kultúra forrásának. E magával az értelemmel való szakítás sajnálatos elszigeteltségbe juttatta Izraelt. Idegen könyvet olvasni bűn volt.²⁵ A görög irodalom játéknak, asszonyhoz való csecsebecsének, szórakozásnak tűnt fel, melyet lenéz a Törvénnyel foglalatосkodó férfi, gyermek-tudomány, melyet az ember csak akkor taníthat a fiának, amikor «nincs nappal és nincs éjjel,»²⁶ mert meg van mondva a Thoráról: «Éjjel-nappal tanulmányozd.»²⁷

²⁴ *Μάχρα votiv/ai* (Tit., III, 9).

²⁵ Akiba, Bab. Talm., *Sanhedrin*, 90a. V. ö. Origen., *Contra Cels.*, II, 34.

²⁶ Mischna, *Sota*, IX, 4; Bab. Talm., *Baba kama*, 82b; *Sota* 49b; *Menachoth*, 64b, 99b; Jer. Talm., *Peah*, I, 1, fol. 3a, V. ö. Masseket *Sefer Thora*, I, 8 (Kirchheim kiad-)

²⁷ Josue. 6, 8.

Ekképen a Thorát olybá tekintették, hogy magában foglal minden philosophiát, minden tudományt, felment minden más tanulmány alól. A kereszténység kevésbé volt kizárólagos és a hellén hagyománynak jókora részét befogadta kebelébe. Elvágva az élet e nagy forrásától, Izrael valami szegénységbe vagy inkább értelmi eltévelyedésbe esett, melyből csak az arabnak nevezett philosophia befolyása alatt, vagyis a görög világosság egy sajátosan megtörött sugarának hatása következtében emelkedett ki.

Bizonyos, hogy a Talmud c lomhalmazában vannak kitűnő maximák, van nem egy drága gyöngyszem, abból a fajtából, melyet Jézus eszményesített, amikor elfogadta és az evangélisták istenivé tettek, amikor írásba foglalták. A zsidó nép egyéniségének megőrzése szempontjából a talmudismus hősi állásfoglalás volt, aminek alig lehet párját találni valamely faj történetében. A világon szerteszórt zsidó népnek már csak a Thora volt a nemzetisége; hogy e széthullott tömeget egybe lehessen fogni, papság, püspökök, pápa, szent város, központi theologiai collegium nélkül, ahhoz vaslánc kellett; már pedig semmi se kapcsol jobban össze, mint a kötelességek közössége. A zsidó, ki egész vallását magával hordja és kultuszához nincs szüksége se templomokra, se papságra, páratlan könnyebbséggel vándorolhatott a világ végéig. Feltétlen idealismusa közömbössé tette az anyagi dolgok iránt; a fajának emlékeihez való hűség, a hitvallás (*schema'*) és a Törvény követése, — ez minden, ami kell. Ha az ember végignéz valamely zsinagógái szertartást, az első pillantásra minden modernnek, kölcsönzöttnek, banálisnak tűnik fel. Imahelyeik építésében a zsidók sohasem törekedtek valamely saját építészeti stylusra; a kultusz eszközlői, talárjukkal, sapkájukkal, gallérjukkal olyanok, mint a plébánosok; a hitszónoklat a katolikus szentbeszéd mintájáról van másolva; a lámpák, a székek, az egész bútorzat ugyanabból az áruházból való,

amelyből a szomszédos plébániáié.²⁸ ki énekben és zenében semmi, ami messzebbre nyúlna vissza a XV. századnál. Még a kultusz egyes részei is utánzatai a katolikus kultusznak. Az eredetiség, az ősiség egyszerre felharsan a hitvallással: «Halljad, Izrael: Adonai, a mi istenünk, egyetlen isten; szent az ő neve.» E makacs proklamálás, ez átható kiáltás, mely végül is győzött és megtérítette a világot, az egész judaismus. E nép megalapította Istent és mégis soha nép nem foglalkozott kevésbé az Istentől való vitázással.

Aminthogy nagy adag józan ész nyilvánult is abban, hogy a vallási közösségnek a gyakorlatot választották az alapjává, nem pedig a dogmákat. A keresztényt a hit azonossága fűzi a keresztényhez; a zsidót a szabályok azonossága fűzi a zsidóhoz. Azzal, hogy a lelkek egyesülését metaphysikai rendű igazságokhoz kapcsolta, a kereszténység végnélküli schismáknak nyitott utat; azzal, hogy a hitvallást a *schema-ra*, vagyis az egyetlen istenség hirdetésére és a rítus külső kötelékére korlátozta, a judaismus kiküszöbölte kebléből a theologiai vitákat. A kiközösítésnek a zsidóknál általában cselekedetek, nem pedig vélemények voltak az okai. A Kabbala mindig megmaradt szabad speculationnak és sohasem vált kötelező hitté; a lélek halhatatlanságát csak olybá tekintették, mint valami vigasztaló reménységet; ami pedig a vallási ténykedéseket illeti, készségesen beismerték, hogy a messiási időkben, mikor majd Izrael elvei egyetemes elfogadtatásra lelnek, azok be fognak szünni. Egy híres doktor még a Messiásra vonat-

²⁸ Ez az oka, hogy nincs zsidó archeológia. A középkorban a zsidók vallási felszerelési tárgyaikat azoknak az országoknak az aranyműveseivel készítették, ahol laktak. *Comptes rendus de L'Acad. des inser.*, 1878, 174—175 1.; *Coll. de M. Strauss*, VIII 1., stb.; *Mission de Phénicie*, 786 1. Az öltözék, melyet a zsidók bizonyos országokban viselnek nemhogy nemzeti volna, hanem eredetileg majdnem mindig gyalázat-ruha volt, melyet reájuk parancsollak és amelyhez aztán ragaszkodtak.

kozó hiedelemnek is ellent mondhatott és véleményét a Talmud gáncsolás nélkül veszi tudomásul.²⁹ Ez nagyon észszerűen volt. Kötelezni az embert, hogy higgyen valamiben, igazi értelmetlenség, míg a legnagyobb külső rigorizmus is párosulhat a gondolkozás teljes szabadságával. Ez az oka annak a filozófiai függetlenségnek, mely a középkorban és mindmáig a judaizmusban uralkodott. Kiváló doktorok, a zsinagóga orákulumjai, így Maimonides, Mendelssohn, tisztára racionalisták voltak. Hogy egy olyan könyv, mint Albo József *Iccarim* (Alapelvek) című munkája, mely kijelenti, hogy a vallás és a prófécia az ember erkölcsi megjavítására irányuló symbolismus, a kinyilatkoztatás csak láthatóvá tételi módja az értelem belső műveleteinek, az összes isteni törvények módosulhatnak, a túlvilág! élet egyéni büntetései és jutalmi csak képek, hogy tehát egy ily könyv híressé válhatott és semmiféle anathemába se ütközött, ez oly dolog, melynek semmiféle más vallásban sincs párja. És a jámborság nem látta kárát. Ez emberek, kik nem reméltek túlvilág! életet, csodálatraméltó bátorsággal viselték el a vértanúságot és önmagukat képzelt bűnökkel vádolva haltak meg, nehogy kivégeztetésük nagyon is erős érv legyen Isten igazságossága ellen.

Súlyos hátrányok ellensúlyozták az előnyeit e szigorú fegyelemnek, melynek Izrael, hogy fajának egységét megőrizze, alávetette magát. A ritualizmus egyesíti egymással a hitsorsosokat; de elkülöníti őket a többi embertől és elzárkózott életre kárhoztatja őket. A Talmud láncái kovácsolták a *Ghetto* láncait. A zsidó nép, mely azelőtt oly kevésbé volt babonás, szembeötlő típusa lett a babonának.³⁰ Jézus tréfálódzása a farizeusokról beigazolódott. Az irodalom századokon át főként sekrestyéi és vágóhídi kérdések körül forgott. A második Biblia börtönné vált, melyben az

²⁹ Bab. Talm., *Sanhedrin*, 90 a,

³⁰ bevél Díogneteshez, 4,

új judaismus egész napjainkig folytatta szomorú életét. Berekesztve ez egészségtelen encyclopédiába a zsidó szellem egész az álokosságig élesedett. A Talmud az izraelitáknak valami, a görögökénél minden tekintetben elsőbrendű, Orynnon-félévé vált. A zsidó doktorok ugyanazzal az igénnyel léptek fel, mint a jogászok, kik a XVI. században azt vitatták, hogy a római jogban teljes intellectualis kultúrát lehet találni. Ma ez a roppant gyűjtemény, mely Magyarországon, Lengyelországban még mindig alapja a zsidó nevelésnek, olybá tekinthető, hogy kútfeje a legfőbb fogvatkozásoknak, melyeket az ember ez országok zsidóinál néha észlel. A hiedelem, hogy a talmudi tanulmányok pótolnak minden mást és mindenre alkalmassá tesznek, a főoka annak az önhittségnek, hajszáloskodásnak, annak az általános kultúra tekintetében való hiányosságnak, mely az izraelitánál gyakran tesz semmissé beces tulajdonságokat.

A zsidó szellem rendkívüli képességgel van felruházva. De hogy századokon át szűk és meddő eszmék körébe zárták, delirálásra kényszerítették. A tevékenység, melyet kifejtett, ugyanaz volt, mintha térés és termékeny talajt művelt volna meg; holott pedig a hálátlan és száraz anyagra fordított munkának a hajszállhasogatás az eredménye. Mindent meg akarni találni valamely szövegben, — ez annyi, mint gyermekes erőlködésekre kötelezni magát. A természetes értelem kimerítése után következik a mystikus értelem hajszolása, azután a betűk megszámlálása, összeadása stb. A Kabbala és a Notarikon agyrémei végső következményei a túlhajtott szabátosság és a szolgálai pontosság e szellemének. A Törvény teljesítésének legjobb módjáról folytatott viták e halmazában vajmi lángoló vallásos hit bizonyítéka nyilvánul. Legyen szabad hozzátennünk, hogy egyszerűs mind valami elmejáték, szórakozás is. Elmés és tevékeny emberek, kiket veszteglő életmódra kárhóztatva kizártak a közterekről és a kor egyetemes társalmából, mintegy unaloműzést kerestek a

dialektikának törvényszövegekre alkalmazott kombinációiban. Még ma is azokban az országokban, hol a zsidók kizárólagosan egymás között élnek, a Talmud, ha lehet így mondani, a nagy szórakozásuk. Az összejövetelek, melyeket nehézségeinek felderítése, homályos vagy képzelt esetek megvitatása végett rendeznek, multság gyanánt tűnnek fel előttük. E, szerintünk unalmas, hajszállhasogatásokat emberek ezrei tartották és tartják még ma is az emberi szellem legvonzóbb időtöltésének.

E pillanattól fogva Izraelben megvannak a magányos emberek összes fogvatkozásai; mogorva, rosszakarató. Eleddig Hillel szelleme nem tűnt el egészen; legalább a zsinagóga néhány ajtaja nyitva volt a megtérőnek. Mostantól fogva nem kell többé proselyta. Izrael azt állítja, hogy övé az igaz törvény, az egyetlen törvény és ugyanekkor azt is állítja, hogy ez a törvény csak számára van. Aki csatlakozni akar Isten népéhez, szidalommal lökik vissza. Minden bizonnal helyén volt az óvatosság és hogy a neophytát figyelmeztették a veszedelmekre és kellemetlenségekre, melyek reá vártak.³¹ De ezzel nem érték be: minden proselytát olybá néztek, mint valami árulót, szökevényt, ki csak áthalad a judaismuson, hogy a keresztényekhez térjen. Kijelentették, hogy a proselyta bélpoklosság Izraelen³² és hogy bizalmatlanság a huszonnegyedik nemzedékig az, amit az ily tolakodók megérdemelnek.³³ A bölcs megkülönböztetés, melyet a szertartások tekintetében az I. századbeli zsidók és az agadisták, Ezsaiástól és Jeremiástól sugalmaztatva, megtettek, az a nagy engedmény, például, hogy a körülmelés kötelezettsége csak Ábrahám ivadékaira vonatkozik, feledésbe merült. Ez időtől fogva tilos a propaganda és Antoninus törvényének³⁴ »csupán«-ja

³¹ Bab. Talm., *Jabamoth*, M a; *Kidduschin*, 70 b; *Masseket Gerim*, inít. (Kirchheim kiad.).

³² Bab. Talm., *Jebam.*, 47 b; *Kidduschin*, 70 b.

³³ *Jalkout Buth*, föl. 163 d.

³⁴ A kereskedő Ananias, Jos., Ant XX, IV, 3.

feleslegessé vált; mert nyilvánvaló volt, hogy a görög és római világ nem szánná rá magát egy régi afrikai műtetre, mely eredetileg hygienikus volt, de a mi éghajlatunkkal nem illik össze és amely maguknak a zsidóknak a szemében is csak feszélyező és értelmetlen volt.

Az erkölcsök kissé szenvedtek e sok merénylettől a természet ellen. Bár semmiféle rossz tanácsot se foglal magában, sőt, ugyancsak hangsúlyozza a félénk szemérem elővigyázatosságát,³⁵ a Talmud nagyon is sokszor beszél sikamlós tárgyakról és meglehetősen felizgatott képzelemre vall szerkesztőinél.³⁶ A III. és IV. században³⁷ a zsidó erkölcsök, különösen a patriarcháké és doktoroké merőben lazának látszanak. Főként azonban az értelem az, ami ebben az elfonnyadt Izraelben meggyengültén mutatkozik. A természetfelettel eszeveszett pazarsággal bánnak. A csoda oly egyszerű dolognak tűnik fel, hogy egy *hallal*, külön imádság van neki szentelve, mint valami legmindennapibb eseménynek az életben.³⁸ Soha nép nem jutott a rendkívüli tevékenység után ily ijesztő sülyedésbe.

Egy kis szekta, tömérdek szabály közé zárva, mely megakadályozza, hogy mindenek életét élje, természettől fogva összeférhetetlen. Szükségszerűen gyűlölik és könnyen gyűlölködővé válik. Széleskörű és nagy liberális elvektől áthatott társadalomban, amilyen a modern civilizáció és amilyen volt bizonyos tekintetben a középkor első felének arab civilizációja, ez nem jár súlyosabb hátrányokkal. Oly társadalomban azonban, amilyen a keresztény középkor volt és amilyen a mai Kelet, a kölcsönös ellenszenv és lenézés felhalmozódását idézi elő. Mindenütt idegen

³⁵ Bab. Tahn., *Berakoth*, 61 a.

³⁸ L. például Bab. Talm., *Berakoth*, 56 b. onirocritica.

³⁷ L. Epiph., haer. XXX, 4 és köv.; Szent Jerom., *In. Is.*, HI; Aranysz. Sz. János, *In Jud.*, horn. I, 2, figyelembe véve ez írók részrehajlását.

³⁸ Bab. Talm., *Berakoth*.. 56 a.

lévén, hazátlan, nem ismerve más érdeket, mint csak szektáját, a talmudista zsidó sokszor csapás volt az országra, hova a sors vetette. Gondoljunk a keleti és a berber partokbeli zsidóra, ki tele van bosszúvágygal, ha üldözik és elbizakodott és arcátlan, ha pártfogót érez maga mögött. Az európai izraeliták nemes ipar kodása, hogy megjavítsák keleti testvéreik erkölcsi állapotát, maga a legjobb bizonyíték az utóbbiak alsóbbrendűségére. Kétségtelenül a bajnak Kelet kárhozatos társadalmi berendezése a főoka; de nagy része van benne az exclusiv judaismus szellemének is. A ghetto-rendszer mindig vészes hatású. Már pedig, ismétlem, a farizcismus és talmudismus ez elzárkózás! rendszert a judaismus természetes állapotává tette. A ghetto nem csupán kívülről ható kényszer, mint inkább a talmudikus szellem következménye volt zsidóra. Minden faj belepustult volna és hogy a zsidó nép ellenállott e sorvasztó életmódnak, kiválóan bizonyítja belső szervezetének erejét.

Nincs emelkedett szellem, kinek nem kellene rokonszenvet éreznie egy faj iránt, mely oly rendkívüli szerepet játszott a világban, hogy el se lehet képzelni, milyen lett volna az emberiség története, ha valami véletlen megakasztotta volna e kis törzs életét. Annak a szörnyű válságnak megítélésében, melyen a zsidó nép időszámításunk kezdete körül átment és amely egyfelől a kereszténység megalapítását, másfelől Jeruzsálem pusztulását és a talmudismust vonta maga után, sok igazságtalanságot kell helyreigazítani. A színek, melyekkel az Evangéliumok a farizeusokat feltüntetik, kissé túlzottak; az evangélisták mintha a heves szakítás benyomása alatt imának, mely Titus ostromának ideje táján a zsidók és a keresztények között bekövetkezett. Az *Apostolok cselekedetei-ben*, mindabban, amit a jeruzsálemi Egyházzól és Jakabról, az Úr testvéréről tudunk, a farizeusok szerepe érezhetően különböző attól, amelyet a synoptikusok Jézusnak tulajdonított beszédei-

ben játszanak. Mindazonáltal az ember nem állhat ellen, hogy határozottan Hillel, Jézussal, Szent Pállal tartson Schammai ellenében, az agadisták pártján legyen a halakistákéval szemben. Az agada (a népies predicatio), nem pedig a halaka (a Törvény tanulmányozása) hódította meg a világot. Bizonyos, hogy a zárt, ellenálló, a Törvény és a Talmud kettős sövénye mögé tömörült judaismus, mely túlélte a templom elpusztítását, még mindig nagy és imponáló. Elsőrendű szolgálatot tett az emberi szellemnek; megmentette az elpusztulástól a héber Bibliát, melyet a keresztények alkalmasint veszni hagytak volna. A szétzört judaismus kitűnő embereket, a legmagasabb fokú erkölcsi és philosophiai emelkedettséget feltűntető jellemeket adott a világnak; ismételten becses segítségére volt a civilizációnak. Mindazonáltal ez már nem az a nagy termékeny judaismus, mely szíve alatt hordja a világ üdvösségét és amelynek Jézus és az apostolok korában nyilvánult; tiszteletreméltó öregsege ez egy oly embernek, ki valamikor kezében tartotta az emberiség sorsát és aki azután még hosszú jeltelen éveken át él, mindig méltónak maradván a becslésre, de már nem gondviselésszerű szerepnek a birtokában.

Szent Pál, Philo, a sibyllai versek és a Phokylidesnek tulajdonított versek szerzője tehát helyes utón jártak, mikor amellet, hogy fentartották a judaismus velejét, elvetették annak szertartásait. E ténykedések lehetetlenné tették volna a megtéréseket. E ténykedések, melyeket a nemzet legnagyobb része aggodalmasan megőrzött, valóságos szerencsétlenséggé váltak és válnak még ma is mind reá, mind pedig azokra az országokra, melyekben nagy számmal él. A próféták, szélesen átkaroló törekvésekkel, nem pedig a Törvény, szoros szabványaival, foglalták magukban a héber nép jövőjét. Jézus a prófétától ered és nem a Törvénytől. A Talmud viszont a Törvénynek egész a babonáig hajlott kultusza. Izrael miután elkeseredett harcot vívott minden bálványimádás ellen, helyökbe fetisizmust állított: a Thora fetisizmusát.

XIV. FEJEZET.

A zsidók és keresztények gyűlölködése.

A 134-iki zsidó katasztrófa a keresztényeknek majdnem ugyanoly hasznára vált, mint a 70-iki. Végleges győzelmet hozott Pál eszméinek. A keresztények szemében a mozaismusnak visszahozhatatlanul eltörölnek kellett látszania; csak a hit és Jézus halálának érdeme az, ami megmaradt. Hadrian, azzal, hogy megakadályozta Jeruzsálem zsidó restaurálását, jelentős szolgálatot tett a kereszténységnek.¹ Aelia, melynek, mint az összes coloniáknak, veteránokból és különféle származású egyszerű emberekből állott a lakossága, nem volt fanatikus város; ellenkezőleg, a kereszténység befogadására alkalmas környezetet szolgáltatott. A coloniák általában hajlamosak voltak elfogadni azoknak az országoknak vallási eszméit, ahova települtek.² Arra, hogy felvegyék a judaismust, gondolni se lehetett; viszont a kereszténység mindenkit befogadott. Háromezer évre terjedő történelme folyamán Jeruzsálemnek csak ez a két századja volt, Hadriantól Constantinig, amikor a szabad emberi élet kivirult kebelében. A zsidó kultusz romjain megtelepedett bálványimádó kultuszok előzékenyen átvettek nem egy zsidó dolgot. A Probatice tava tovább

¹ Sulpicius Severus, II, 31.

² Emlékezzünk a samaritanusok példájára (II Királyok. XVII, 26 és köv.). V. ö. Origen., Contra Cels., V, 25.

is gyógyítóhely maradt, még a pogányoknak is és csodákat művelt, akárcsak az apostolok és Jézus idejében, a személytelen nagy Isten nevében.³ A keresztények a maguk részéről és anélkül, hogy a coloniát alkotó jó veteránokban mást, mint kegyes bámulatot keltettek volna, folytatták olajjal és szent lemosásokkal való csodás gyógyításaikat.⁴ A babonáság és a durva thaumaturgia a jeruzsálemi Egyház hagyományainak különösen megkülönböztető jellege.⁵ A szent helyeket, főként a bethlehemi barlangot és jászolt még a pogányoknak is mutogatták.⁶ Az e Jézustól és az apostoloktól megszentelt helyekhez való zarándokolások már a III. század első éveitől fogva megkezdődtek⁷ és helyébe léptek a Jehovah templomához való régi zarándoklásoknak. Mikor Szent Pál Egyházainak küldöttségét Jeruzsálembe vezeti, a templomhoz vezeti azt; bizonyos, hogy idealismusában nem gondolt se a Golgothára, se Bethlehemre. Most, ellenkezőleg, Jézus életére igyekeznek reátalálni, evangéliumi topographiát teremtenek meg. Tudták a templom fekvését és e hely közelében Jakabnak, az Úr testvérének és vértanúnak az oszlopát tisztelték.⁸

A keresztények ekként betakarították a jó magaviselet gyümölcseit, melyet Bar-Coziba felkelése alatt

³ Pompeia Lucila fogadalmi lába, melyet Bethesdaban (a Probatika-tó) találtak, a Louvreban (zsidó terem, 9 sz.), *Journal de l'instr. pub.*, 1868 okt.; *Comptes rendus de l'Acad.*, 1868, 323—324 l.; *Compte rendu de la Société de numism.*, IV (1873), 1 és 2 l.; Heron de Villefosse *Catalogue*, 17—18 l.

⁴ Epiph., *De mens.*, 15; Eusebius, *H. E.*, V, XII; VI, IX, X, XI.

⁵ Eusebius, *H. E.*, 1. 6.

⁶ Origen., *Contra Cels.*, I, 51.

⁷ Eusebius, *H. E.*, VI, XI, 2; Szent Cyprian, *Epist.*, *lb.* V. ö. Eus., *Demonstr. evang.*, VI, 18; VII, 2; Itin. Bord.; Jeruzs. Sz. Cyrill, *Catech.*, XVII, 16; Szent Jerom., *Epist. ad Marc.*, 17 (44) a, Opp., IV, 2. r., 545 és köv. l.

⁸ Hegesipp., *id. Eus.*, *H. E.*, II, XXXIII, 18. Az oszlop Cedron völgyének nyugati lejtőjén állhatott, kívül a nagy támasztó falon, azon a helyen, mely most muzulmán síroktól van ellepve.

tanúsítottak. Szenvedtek volt Rómáért, üldözőjükért.⁹ Legalább Syriában megkapták vajmi érdemes hűségük jutalmát. Míg a zsidók lakottak tudatlanságukért és elvakultságukért, Jézus Egyháza, mely hű maradt mesterének szelleméhez és hozzá hasonlóan közömbös volt a politikával szemben, békésen fejlődött Júdeában és a szomszédos országokban. A kiűzetés, mely a zsidókat sújtotta, kiterjedt a körülmélt és a Törvényt követő keresztényekre is,¹⁰ de a körülméletlenekre, kik csak Noé szabályait tartották, nem. Ez utóbbi körülmény oly, az egész életre kiható különbséget létesített, hogy az emberek e szerint, nem pedig a Jézus tekintetében való hit vagy hitetlenség szerint osztályozódtak. A hellenista keresztények Aeliában egy bizonyos Marcus vezetése alatt álló csoportot alkottak. Addig a jeruzsálemi Egyháznak nem volt egyetlen papja se, ki ne lett volna körüimé félve; sőt a régi zsidó fő iránt való tekintetből, ez Egyháznak majdnem összes hívei a Jézusban való hithez hozzávették a Törvény betartását.¹¹ Mostantól fogva a jeruzsálemi Egyház tisztára hellenista; püspökei mind, ahogy a kifejezés hangzott, görögök.¹² Azonban ez a második Egyház nem örökölte a réginek a jelentőségét. Hierarchiailag alárendeltetve Caesareanak,¹³ Jézus egyetemes Egyházában csak aránylag szerény rangot viselt és a jeruzsálemi Egyházzól újból majd csak kétszáz év múlva lehet hallani.

A zsidókkal való vitatkozás e tájakon nagyfon-

⁹ *Μίγ βοῦ/ομί'νονς κατά 'Ρωμαίων συμμάχων.* Eus., *Chron.*, ad ann. 17 Hadr.

¹⁰ Sulp. Sev., II, 31; Osorius, VII, 13. (L. Bernays, *Heber die Chron. des Sulp. Sev.*, 58 l., 77 jegyzet.)

¹¹ Sulp. Sev., II, 31.

¹² Eusebius, *H. E.*, IV, V, VI, 4; V, XII; *Chron.* ad ann. 5 (7) et 18 (20) Hadr., 23 Ant.; *Demonstr. evang.*, 124 l.; Epiph. haer. LXVI, 20; Jer. Sz. Cyrill, *Catech.*, XIV, 15; Sulp. Sev., II, 31.

¹³ Eus. *H. E.*, V, XXIII, 2. A palesztinai zsinatokon a caesareai metropolita elnököl. A niceai zsinat 7. canonja a két Egyházat autocephallá teszi.

tosságú úgy lett. A keresztények úgy találták, hogy a zsidók sokkal nehezebben téríthetők meg, mint a pogányok.¹⁴ Hajszállhasogatással, a vitában való rossz-hiszeműséggel vádolták őket. Azt mondták, hogy előre el lévén tökéelve az ellenfelet mindenképpen hátrányban marasztalni, csupa apróságba, kis pontatlanságokba kapaszkodnak, melyeken könnyű diadalmaszkodniok.¹⁵ Amit Jézus életéről beszéltek nekik, boszszantotta őket és kétségtelenül az állítólagos messiás szüzi születésére vonatkozó elbeszélések iránt érzett ellenszenvök sugalmazta nekik a mesét a Pantheros nevű katonáról és az örömléányról, akik, szerintük, az igazi okozói voltak a szabálytalanná bélyegzett születésnek.¹⁶ Nem volt nagyobb hatása rájuk az írásból vett érveknek sem. Türelmetlenül hallgatták, ha bizonyos oly idézeteket szegeztek elienök, melyekben Isten többszámiban szerepel. Különösen a Genesisnek ez a helye hozta ki őket sodrukból: »TEREMTSÜNK embert a mi ábrázatunkra...« Kedves agada született meg ez érv kivédésére: »Mikor Isten Mózesnek tollba mondta az öt-könyvet és elérkezett a *naase*, «teremtsünk»; szóhoz, Mózes meglepődve nem akarta leírni és súlyos szemrehányásokat tett az örökkévalónak, hogy halálos csapást mér az egyisten hitre. Az örökkévaló ragaszkodott a kifejezéshez és azt mondta: »Aki tévedni akar, hát csak tévedjen!«¹⁷ A zsidók általában úgy nézték, hogy mindenütt, ahol a Biblia szövege kedvez az isteni személyek többes voltának. Isten külön gondosko-

¹⁴ Celsus előszava a *Jason és Papiscus* dialog fordításához, Szent Cyprian munkáiban, 565 l., Rigault.

¹⁵ Justin., *Dial.*, 115.

¹⁸ Az *Evangéliumok*, 189—190 l. E mese első nyoma talán Mischna, Jebamoth, IV, 13 (Ben-Azai [a II. század kezdetén] mondása, ki, állítása szerint egy zou/zuszzz-könyvben olvasta). E mese egész a modern időkig hagyományos maradt a zsidóknál. L. *Toledoth Jeschou*, újabb keletű irat.

¹⁷ Bereschith rabba, 8 f.

dóssal akként rendezte el a dolgokat, hogy a cáfolat mindjárt ott van mellette.¹⁸

A keresztények szemében a lényeges annak a kimutatása volt, hogy Jézus beteljesítette a próféták és a zsoltárok mindama kijelentéseit, melyekről azt hitték, hogy a Messiásra vonatkoznak. Mi sem múlja felül azt az önkényességet, mely a messiási vonatkoztatásokban érvényesült. A keresztények exegetise ugyanolyan volt, mint a Talmudé és a *Midraschim-é.*, egyenesen megtagadása a történelmi érzéknek. A szövegeket úgy szabdalták, mint valami holt anyagot. Az egyes mondatokat összefüggésükből kiragadva minden aggály nélkül reáhuzták a pillanat domináló tételére. Már a másodkézből dolgozó evangélisták, különösen az ál-Máté, rajta voltak, hogy Jézus életének minden tényéhez prófétai megokolást találjanak.¹⁹ Most még jóval tovább mentek. A keresztény exegeták nem csak csürték-csavarták a Septuaginta fordítását, hogy kihozzák belőle, ami illet álláspontjukhoz és szidalmakkal halmozták el az új fordítókat, kik meggyöngítették az ekkép nyert érveket; de némely helyet meg is hamisítottak. A keresztényt bevitték a XCVI. zsoltárba (10. vers), ahol sohasem volt róla szó,²⁰ a pokolba való leszállást Jeremiásba²¹ és ha a zsidók tiltakoztak és arra hivatkoztak, hogy szövegükben híre sincs e dolgoknak, azt felelték nekik, hogy tisztára gonoszságból és rosszhiszeműségből megcsonkították szövegüket²² és például Ezsaiás könyvéből kihagyták azt a részt, melyben e prófétát tűzifához való fűrészszel fűré-

¹⁸ Bereschith rabba, 8; Jer. Talm., *Berakoth.* IX, 1, föl. 12 d. L. Bab. Talm. *Sanhedrin*, 38 b és Justin., *Dial.*, 25, 64.

¹⁹ L. például, Máté, II, 23; IV, 14. V. ö. általában a *iva* Máténál és Szent Just., *Dial. cum. Tryph.-yiA.*

²⁰ Szent Justin., *Dial.*, 13; Tertullianus, *Adu. Jud.*, 10; *Adu. Marc.*, III, 19. Szent Cyprian, Arnobius, Lactantius, Szent Ambrus, Szent Ágoston, Szent Leo, Nagy Szent Gergely, nyomtatékosan hangoztatják ezt az érvet.

²¹ Justin., *Dial.*, 72. L. *Az Antikrisztus*, 58 l., 4 jegyzet.

²² Justin., *Dial.*, 67. 71, 72, 73, 120.

szelik, mert e hely nagyon is emlékeztet a bűnre, melyet Jézussal szemben követtek el.²³ Semmi sincs, amitől egy meggyőződésteljes és szenvedélyes apologia visszariadna. Quirinius népszámlálásának hivatalos jegyzékeire hivatkoztak, melyek soha meg nem voltak²⁴ és idézték Pilátus állítólagos jelentését Tiberius-hoz, melyet úgy gyártottak.²⁵

A célra, melyet e vitázásokban maguk elé tűztek, a párbeszéd formája különösen megfelelőnek tűnt fel. Egy bizonyos pella-i Ariston, kétségtelenül ugyanaz, akitől Eusebius a Hadrian idejébeli zsidó háború elbeszélését vette,²⁶ megszerkesztett egy vitázást, mely mintha egy a kereszténységhez megtért zsidó: Jason és a régi hitében megrögzött alexandriai zsidó Papiscus között folyt volna le.²⁷ A csatát, mint mindig, bibliai szövegekkel vívták; Jason kimutatja, hogy az összes messiási helyek megvalósultak Jézusban. A könyv csodálói azt állították, hogy Jason héber érvelése oly nyomós és ékesszólása oly édes

²³ Justin., *Dial.*, 120. V. ö. Zsid., XI, 37. Ez az apokryph hagyomány megtalálható Tertull., *De pat.*, 14; *Scorp.*, 8; Commodian., *Carm. ápol.*, 508 v.; *Ezs. menyb.*, V, 1 és köv., XI, 41; Origen., *Hom I. in Is.*, 5; *Comm. in Matth.*, X, 18; *In Matth. comm. series*, 28; *Epist. ad Afric.*, 9; haraietha, Jer. Talm., *Jebqmoth*, 49 b. (Ben-Azai mondása, ki, állítása szerint, egy iouAasz-n-könyvben olvasta); *Sanhedrin*, 103b; Jer. Talm., *Sanhedrin*, X, 2 (fol. 28 c).

²⁴ Justin., *Apol.* I, 34. V. ö. Tertull., *Adu. Marc.*, IV, 7, 19.

²⁵ Justin., *Apol.* I, 35. V. ö. *Aeta Pilati*, Tisch. *Euany. apokrypha*.

²⁶ Ez elbeszélésnek különállónak kellett lennie a dialógtól. Eusebius ugyanis idézi az elbeszélést, a dialogot pedig nem említi az apostoli Atyák iratai között. Amit Khor. Mózes mond (II, 60), szintén amellet szól, hogy Ariston történetét külön munkának tekintsük.

²⁷ Szent Maxim., *Scholia Dionys. Areop.*, *De myst. theol.*, I. Maxim, állítása, hogy Alex. Kel. *Hypotypos.-jében* e művet Szent Lukácsnak tulajdonítja, vajmi különös. Eusebius az apostoli iratokat illetőleg a *Hypotypos.-ból* való kivonataiban említést tett volna róla. Amit az *alex. krón.* (134. év) egy Ariston nevű apologistáról mond, vonatkozhat Arist ónunkra. Úgy látszik azonban, hogy inkább *Aristides-ről* van szó.

volt, hogy nem lehetett neki ellenállani. Aminthogy csakugyan a dialógus végén Papiscus, a Szent Lélek behatásától megvilágosítatva szívében, elismerte a kereszténység igaz voltát és megkereszteltetését kérte Jasontól.²⁸ Mindazonáltal a dicséret nem volt egyhangú. A szerző túlságos naivnak tűnt fel; úgy találták, hogy oly szójátékokat űz az írással, melyek a nevetséggel határosak. Celsus torkaszakadtából nevelt rajta. Origenes csak zavartan védelmezi, bevallva, hogy ez egyike a legjelentéktelenebb könyveknek, melyeket a vallás védelmére írtak és inkább az együgyűek oktatására való, semmint a tudósok kielégítésére.²⁹ Eusebius és Szent Jeromos egészen feláldozza.³⁰ Nem igen másolták és el is vészett.

Egy másik meglehetősen közepes könyv,³¹ mely Judeában jelent meg, megőrizte számunkra a visszhangját mind e viaskodásoknak. A szerző a tizenkét patriarchának, Jákob fiainak szájába adott végrendeletek vagy inkább tanácsok formáját választotta művéhez. Az eredetinek az a hebraismusokkal telezsórt görög a nyelve, mely az Új-Szövetség legtöbb iratának a nyelve. Az idézetek a Septuaginta nyomán valók.³² A szerző zsidó születésű; de Pál pártjához tartozik, mert a nagy apostolról a lelkesedés hangján beszél³³ és a lehető legszigorúbb régi hitsorsosai iránt, kiket becstelenséggel és árulással vádol.³⁴ A műben az Új-Szövetség majdnem valamennyi iratá-

²⁸ Celsus előszava *Szent Cyprian művei* (elveszett) latin fordításához, e mű 565 l.

²⁹ Origen., *Contra Cels.*, IV, 52.

³⁰ Eusebius nem szól róla. Szent Jeromos mellőzi az *Egyházi írók névsorá-ban* és csak közvetve idézi, *Quaest. hebr. in Gen.*, Opp., III, 305 l.; *In Gal.*, III. Szent Maxim, a VII. században, még olvasta a művet; Photius, a IX. században, már nem ismeri.

³¹ *A tizenhét patr. test.*, Nepht., 6. A feltevés, hogy zsidó iratról van szó, melybe egy keresztény betoldásokat csúsztatott, előttünk elfogadhatatlannak tűnik fel.

³² így *daavnodrs*, Aser, 2; *ἀρχιμάγει,ρος*, Jos.. 2.

³³ Benj., 11.

³⁴ Levi, 14.

nak megvan a nyoma; a kél Biblia közös elnevezés alá foglalva »szent könyvek»³⁵ címen szerepel; Enoch könyve³⁶ inspirált könyvként teljes bizalommal jut idézésre. Jézus istenségéről sohasem beszéllek magasztalóbb szavakkal.³⁷ A zsidók azért estek fogságba, szóródtak szét az egész világon,³⁸ jutottak zsákmányul a démonoknak és Sátánnak, mert megölték Jézust és tagadták feltámadását. Hitszegésüktől fogva Isten szelleme a pogányokhoz pártolt. Izrael még egybe fog gyűjtetni a szétszóródásból, de csak a megszegyenülés végett, hogy megkésve csatlakozzanak a megtért pogányokhoz.

Frappáns vizio juttatja kifejezésre a szerző érzelmeit régi népe iránt. Nephtali elmondja, hogy egyszer álmában mintha testvéreivel és apjával Jabneben a tengerparton ült volna; egy ide-oda hánykodó hajót pillantottak meg. A hajó múmiákkal volt rakva; nem volt se; személyzete, se kapitánya; a neve volt: *Jákob hajója*. A patriarchal család beszáll a hajóba; csakhamar szörnyű vihar támad; az apa, ki a kormányt tartotta, szertefoszlik, mint az árnyék; József az árbocra kapaszkodik; a többiek tíz szál deszkán menekülnek, Levi és Juda ugyanegy szálon. A hajótöröttek mindenfelé szerteszóródnak. Levi azonban zsákruhában könyörög az Ūrnak; a vihar erre elnyugszik, a bárka mély nyugalomban partot ér; a hajótöröttek ott találják apjukat, Jákobot és mindnyájan örömben úsznak.³⁰

A Tizenkét patriarcha testamentumainak szerzője azzal az igénnyel volt, hogy gazdagítsa a szénit Canonban foglalt iratok számát; könyve ugyanabba

³⁵ Benj., 11. Fő Evangéliuma Máté: Levi, 15, 16, 18; Benj., 9; Aser, 7. Lukácsot is ismeri: Levi, 4, 18. 1. Mária virgin., Jos., 19. A Jubil. könyvét használta (Ewald, *Jahrbücher*, HI, 90 és köv.).

³⁸ L. *Jézus élete*, 40 1., jegyzet.

³⁷ Simeon, 6, 7; Levi, 2, 4; Juda, 22. 24; Zab., 9; Dán., 5; Nephtali, 8; Aser, 10; Benj., 10.

³⁸ Levi, 14, 15 és 16.

³⁹ Nephtali, 6. V. ö. Levi, 17.

a sorba tartozik, amelybe a Pseudo-Daniel, a Pseudo-Esdras, a Pseudo-Baruch, a Pseudo-Enoch. A siker azonban nem volt ugyanolyan. Szónokias hangjával és dagályos banalitásával, a szerelem örömei és a nők fényűzése ellen való túlhajtott szigorúságával.⁴⁰ a zsidók ellen való unszoló kifakadásaival⁴¹ épületes könyv volt a jámbor hívőknek; de a canoniikus hamisításokkal aratható nagy sikerek kora már elmúlt; a szent könyvet már meglehetősen erős sөvény vette körül, mely nem engedte, hogy új termékeket csempésszenek beléje. A könyvet az Egyháznak csak igen szűkkörű fractioi fogadták el.⁴² Mindazonáltal mert teljesen keresztény és zsidóellenes volt, nem érte a kárhóztatás, mellyel a görög Egyház az apokryph zsidó és a judeo-keresztény irodalmat sújtotta. Folytatták a másolását és a görög eredeti szépszámú kéziratban maradt reánk.⁴³

Vajmi értékesebb védelmező volt, akire az Egyház abban az időtájban, melynél tartunk,⁴⁴ szert tett a samariai Neapolisból⁴⁵ való bölcsész, Justinus. Apja, Priscus, vagy nagyapja, Bacchius, kétségtelesen ahhoz a coloniához tartozott, melyet Vespasianus telepített Sichembe és amely e várost Flavia Neapolis⁴⁶ nevéhez juttatta. Családja pogány volt⁴⁷ és meg-

⁴⁰ L. főleg Ruben, 3—6.

⁴¹ L. főként Levi, 14.

⁴² Origen., Hom. XV in Jos., 3; Nicaph. Stichometr. (Gredner, 243 l.) Az örmények a középkorban bevették a deuterocanonikus könyvek közé. Vartan Vartabed, *Journal asiatique*, 1867, febr.—márc., 193 l.

⁴³ Nyugaton csak a középkorban vált ismertté, Robert Grosse-Téte lincolni püspök útján. Matth. Paris, 1242. és 1252. év.

⁴⁴ Justin., *Apol.* I, 31; *Dial.*, 1; Epiph., haer. XLVI, 1 (hibás szöveg); Euseb., *H. E.*, IV, VIII, 3; Zonaras, XI, 24; XII, 1.

⁴⁵ A régi Sichem, ma Naplouse.

⁴⁶ Érmek; Spart., *Sept-Sev.*, 9. V. ö. Jos., *B. J.*, IV, VIII, 1.

⁴⁷ *Apol.* I, és 53; *Dial.*, 10, 16, 27. — *Apol.* II, 15 és *Dial.* 120 nem bizonyítja az ellenkezőt, mint ahogy Epiph., haer. XLVI, 1 sem. '

lehetősen gondos hellenikus nevelésben részesítette.⁴⁸ Justinusban több volt a szív és a vallási szükséglet, mint a rationalis képesség. Olvasta Platót, megpróbálkozott korának különféle bölcsészeti iskoláival és, mint ahogy az izzó, de kevésbé itélmitudó szellemekkel történni szokott, egyik se elégítette ki. Amit ez iskoláktól kívánt, az a lehetetlen volt. Teljes megoldását akarta az összes problémáknak, melyeket a mindenség és az emberi öntudat támaszt. A képtelenség őszinte bevallása, melyet különböző mestereitől hallott. Jézus tanítványai felé irányította, ő volt az első keresztény, ki a skepticizmus révén vált azzá, az első, ki a természetfelettit, vagyis az értelem tagadását az értelemre való neheztelésből karolta fel.

Nagyon is több művészettel, semminthogy elbeszélését szigorú önéletrajznak⁴⁹ tekinthetnők, ő maga mondja el utazását a szektákon át, csalódásait, kiábrándulásait, a varázst, mellyel a zsidó kinyilatkoztatás volt reá, mikor megismerte azt, meg aztán, hogy a próféták mi módon vezérelték Krisztushoz. Ami légióként hatott reá, az a keresztények erkölcseinek képe és törhetetlen szilárdságuk látványa volt.⁵⁰ A judaismus egyéb formái, melyeket maga körül látott, különösen Simon Mágus szektája, csak visszatetszést keltettek benne.⁵¹ A philosophikus irány, melyre a kereszténység már rátért, elbűvölte. Megtartotta a philosophusok öltönyét,⁵² azt a *pallium-ot*, mely csak az aszkétaságnak szentelt szigorú életmód jele volt és amelyet a keresztények közül is sokan szerettek viselni.⁵³ Megtérése az

⁴⁸ *Dial.*, 1; *Apol.* I, 1, 2, 3, 5, 39, 59, 60. V. ö. Ottó 2-ik kiad., prol., LXIV és köv. 1. Igaz, hogy több idézete másodkézből is eredhet.

⁴⁹ *Dial. cum Tryph.*, 2—8.

⁵⁰ *Apol.* II, 12.

⁵¹ *Apol.* I, 26, 56, *Apol.* II, 15 (?); *Dial.*, 120

⁵² *Dial.*, 1. V. ö. Tertull., *In Val.*, 5; Eus., *H. E.*, IV, 8,

II, 15; Szent Jerom., *De viris ill.*, 23; Theodorat, I, 2; Szent Maxim. Dionys. Areop., *De dia. nóm.*, init; Pholius, cod. CXXV.

⁵³ Tertull., *De pallio*; Eus., *H. E.*, VI, IX, 6; *De mart. Pal11.* V. ö. Epiph., XLVI, 1.

ő szemében nem volt szakítás a philosophiával. Szerette ismételtetni, hogy csak e naptól fogva kezdett igazán philosophus lenni; mindössze csak azt tette, hogy Plato Írásait a próféták Írásaival és a profán philosophiát egy új philosophiával cserélte fel, azzal mely egyedül biztos, egyedül adja meg azoknak, akik vallják, a nyugalmat és a békét.⁵⁴

A vonzerő, melyet Róma az összes szektárjusokra gyakorolt, Justinusra is kihatott. Kevéssel megtérése után útrakelt a világ fővárosába⁵⁵ és ott fogja megírni azokat az Apológiákat, melyek Quadratus és Aristides iratai mellett a kereszténység első manifestációi voltak a bölcsészetbe beavatott közönség szemében. A zsidók iránt való ellenszenve, melyet Bar-Coziba erőszakosságainak friss emléke élesztett benne,⁵⁶ egy másik, ugyanoly furcsa exegesisű iratra fogja inspirálni, mint amilyen a pellaí Aristoné és amelyben a tévedés és az igazságtalanság talán még nagyobb fokú.

A szerepek ugyanis felcserélődtek. A pogány ok, tömegesen lépven az Egyházba, többségre jutottak benne. Az új kultusznak a judaismussal való két nagy kapcsa a husvét és a szombat, napról napra jobban lazulóban volt. Míg Szent Pál idejében a keresztény, ki nem tartotta be Mózes törvényét, csak nagy nehezen részesült megtűrésben és mindenféle megalázó engedményre volt kötelezve, most a zsidózó keresztény az, akit kegyesen nem zárnak ki az Egyházból. Ha feddhetetlen Jézus Krisztusban való hitében és a parancsolatok követésében, ha meg van győződve a Törvény haszontalan voltáról és csak kegyeletes emlék okából kívánja annak megtartani egy részét, ha miben se

⁵⁴ *Dial.*, 8. V. ö. Meliton, id. Eus., IV, XXVI, 7; Aelius Aristides Plato ellen szóló értekezése végén a keresztényekről „philosophusok“ néven beszél. Opp., II, 413 l., Dindorf. V. ö. Lucian., *Peregr.*, 11—13; Sozomenes, III, 16 f., főként a vége felé; Szent Ágoston, *De civit. Dei*, XIX, 19.

⁵⁵ Eusebius, *II. E.*, IV. VI, 11.

⁵⁶ *Apol.* I, 31.

zavarja azokat a pogány okát, kiket Jézus Krisztus igazán körülmetélt és kiragadott a tévedésből, ha mi iparkodást se fejt ki reávenni ez utóbbiakat, hogy cselekedjék azokat a ténykedéseket, melyeket ő és ha e ténykedéseket sohasem tünteti fel olyanoknak, hogy kötelezők és szükségesek az üdvösséghez, úgy üdvözülhet. Legalább a szabad szelleműek hajlandók voltak így gondolkodni. Voltak azonban másfélék is, kik nem mertek se beszélni, se együtt lenni azokkal, kik betartottak valamit a Törvényből. »Ami engem illet, — mondja Justinus, — azt hiszem, ha valaki, az elme gyengesége folytán, meg akarja tartani, amit tud a Törvényből, mely a zsidókra szívük keménysége miatt rakatott reá és e mellett remél Jézus Krisztusban, el van tökéelve eleget tenni az igazságosság és a jámborság összes örökkévaló és természetes kötelességeinek, nem akadékoskodik, hogy együtt éljen a többi kereszténnyel, anélkül, hogy körülmetélésre vagy a szombat megtartására biztatná őket, az ilyen embert, mondom, azt hiszem, be kell fogadni és minden dologban közlekedni kell vele. De ha némely zsidók, azt állítván, hogy hisznek Jézus Krisztusban, a Törvény megtartására akarják kötelezni a pogányszármazású híveket, őket feltétlenül elutasítom... Azoknak pedig, kik miután megismerték és vallották, hogy Jézus a Krisztus, e megátalkodottak reábeszélése folytán elhagyják az ő hitét, hogy Mózes Törvényére térjenek, bármi okból cselekedték is ezt, nem lesz üdvözülésük, ha csak haláluk előtt be nem ismerik hibájukat.⁵⁷ Origenes hasonlóképp nézi az ügyeket. Szerinte a zsidók, kik kereszténnyé lettek, ezzel elhagyták a Törvényt. Azok a zsidók, kik noha keresztények, betartják a Törvényt, ebioniták, szektariusok, mert értéket tulajdonítanak a körülmetélésnek és oly ténykedéseknek, melyeket Jézus eltörölt.⁵⁸ Érvényesült a logika. Elkerülhetetlen volt, hogy a dualitás, mely

⁵⁷ Justin., *Dial.*, 47.

⁵⁸ Origen., *Contra Cels.*, II, 1, 3.

odáig terjedt, hogy a keresztények még hús vét napján se étkezhetek együtt, teljes schismára vezessen.

Aminthogy csakugyan a II. század második felétől kezdve a két vallás között a gyűlölség meg van pecsételve. Jézus békés tanítványai és a földi fanatizmusukért száműzött zsidók napról napra dühöd többekké válnak egymással szemben. A keresztények szerint a réginek egy új nép lépett a helyébe.⁵⁹ A zsidók hithagyással vádolják a keresztényeket és valószínűs üldözéssel fordulnak ellenük.⁶⁰ »Ellenség gyanánt bánnak velünk, mintha háborút folytatnának ellenünk, ölnek, kínoznak bennünket, amikor csak tehetik, ugyanúgy, ahogy ti teszitek, — mondja Justinus a rómaiaknak.⁶¹ A nőket, kik meg akartak térni, a zsinagógákban megkorbácsolták, kővel dobálták.⁶² A zsidók szemrehányásokat tettek a keresztényeknek, hogy már nem osztoznak Izrael dühében és fájdmában. A keresztények kezdték a zsidó nép összességét oly váddal terhelni, mellyel bizonyára se Péternek, se Jakabnak, se az Apokalypsis szerzőjének nem jutott eszébe azt illetni, már mint azzal, hogy megfeszítette Jézust. Jézus halálát addig úgy tekintették, hogy az Pilátusnak, a főpapoknak, bizonyos farizeusoknak a bűne, nem pedig az egész Izrael vétké. Most a zsidók olybá tűnnek fel, hogy istenölő nép, gyilkosa Isten küldötteinek, lázadó a legnyilvánvalóbb próféciaikkal szemben.⁶³ A keresztények a templom fel nem építését mintegy dogmává emelik és leghalálósabb ellenségeikként nézik azokat, kik e

⁵⁹ *Pásztor*, minit. IX, 30; Pseudo-clem. horn., VII, 6; VIII, 15; *Recogn.*, I, 42, 50. V. ö. Barn., 5, 7, 13, 14, 15; Clem. Rom., *Epist.* I, 29.

⁶⁰ *Αἰωρογός*. Névtelen, id. Eus., *H. E.*, V, XVI, 12.

⁶¹ Justin., *Apol.* I, 31; *Dial.*, 16, 47, 131; Polycarp vért., 13 *«ὁς ἐθνος ἀντιτίσ»*, *Philosoph.*, IX, 12.

⁶² Névtelen a cataphrygek ellen, id. Eus. *H. E.*, V, XVI, 12.

⁶³ Justin., *Dial.*, 48.

pontra nézve cáfolattal akarják illetni jövendöléseiket.⁶⁴ Ténylegesen a templom csak Omar munkájából fog újra felépülni, vagyis akkor, mikor a kereszténység legyőzetésre jutott Jeruzsálemben. Mikor Omar meg akarta mulattatni magának a szent helyet, a keresztényektől a zsidók iránt való gyűlöletből szemétkerakóhellyé változtatva találta azt.⁶⁵

Az ebioniták vagy nazareusok, kik nagyobbrészt a Jordánon túlra vonultak vissza, természetesen nem osztották ez érzéseket. Számosán voltak és apránként megnyerték Paneast, a nabateusok egész országát, Haurant és Moabot.⁶⁶ összeköttetésben maradtak a zsidókkal; Akiba és a leghíresebb doktorok ismereteseek voltak előttük; Aquilá volt a kedvelt fordítójuk; de a tévedés, melyben e két mester ideje felől voltak, mutatja, hogy hirnevöknek csak valami határozatlan visszhangja jutott el hozzájuk.⁶⁷ A katolikus Egyház írói egyébiránt az ebioniták kétféle csoportjáról szólnak; az egyikhez tartozók megőrizték a zsidók összes eszméit és Jézusnak csak rendes születést tulajdonítottak, a másik csoportbeliek pedig, összebékéltek Szent Pállal, a szabványok betartásának szükségességét csak a vérszerinti izraelitákra nézve fogadták el és elismerték, hogy Jézus születése természetfölötti volt, olyanformán, mint ahogy Máté első fejezetében olvasható.⁶⁸ Az ebionita iskola dogmái ugyanazt a fejlődési vonalat követték, mint a katolikus Egyházéi; Jézus ezen

⁶⁴ Kísérletek Constantinus és Julianus alatt. Arany sz. Sz. János, *Zq Jud.*, V, 1, 11; VI, 2; *Adv. opp. vit. mon.*, 1; *Contra jud. et gént.*, 16.

⁶⁵ Modjir-Eddin, 35, 42 L, Sauvaire kiad, és *FundgruÖen des Oriens*, V, 161 I.

⁶⁶ Epiph., XXX, 18.

⁶⁷ Szent Jerom., *Ad. Algas.*, quaest. 10; *In Is.*, VIII, 14; XXIX, 20; Epiph., haer. XV, XXXIII, 9. V. ö. Graetz, V, 434 I.

⁶⁸ *Αἰτιολογία Ἐβιωνανῶν*. Orig., *Contra Cels.*, V, 61, 65; *In Matth.*, XVI, 11; Eus., *H. E.*, III, XXVII, 2, 3; Epiph., haer. XXX, 3; Szent Jerom., *In Is.*, I, 12; IX, 1.

az oldalon is lassanként odatartott, hogy az emberiség fölé emelkedjen.⁶⁹

Noha körülmélt voltak miatt ki voltak zárva Jeruzsálemből, Kelet ebionitáiról úgy tartották, hogy mindig laktak a szent városban. Az egyebütt megtelepült ebionilák még mindig olybá tekintik a jeruzsálemi Egyházat, mint amilyen Péter és Jakab idejében volt: a kereszténység békés székhelyének tartják.⁷⁰ Jeruzsálem a judeo-kereszténység egyetemes Azö/u-ja;⁷¹ az elkazaiták, kik betűszerint veszik a *kibla-i.*, az öszszesek érzését szimbolizálják. Azonban a nyilvánvaló bizonyosság ellen folytatott e harc nem tarthatott sokáig. Csakhamar a judeo-kereszténységnek már nem volt többé Anya-Egyháza és a nazareus vagy ebionita hagyományok csak Syria szétszórt szektáriusainál éltek.

A zsidóktól gyűlölteivé, Szent Pál Egyházaiban majdnem idegeneknek tekintette a judeo-keresztények napról napra fogytak. Ellentétben a többi Egyházzal, mely mind a nagy városokban helyezkedett el és részt vett az általános civilizációban, a judeo-keresztények ismeretlen falvakban szóródtak szét, hova mi se hatolt el a világ zajából. Az episcopatus nagy városok terméke volt; nekik nem volt episcopatusuk. Hiányában minden szervezett hierarchiának, nem lévén meg náluk a katolikus orthodoxia hajósúlya, szabadjára a szeleknek, többé-kevésbé összeolvadtak az esseismussal, az elkasajsmussal. A messianista hiedelmek náluk végtelen sorú angyalok elméleteibe torkoltak. Az esseusok theosoph.iája és aszketizmusa feledtette Jézus érdemeit; a hústól való megtartózkodás és a nazirok régi szabályai túlhajtott fontosságra emelked-

⁶⁹ V. ö. a nazareusok és az ebioniták Evangéliumát, Hilgenfeld, Nov. test, extra can. rec., IV, 38 stb. 1.

⁷⁰ Pseudo-clem. hóm. Úgy látszik, Hegesippos is így nézte. L. VII. kötetünk.

⁷¹ A gondolat, hogy Jeruzsálem felé fordulva kell imádkozni, már a régi judaismusban is megvolt. Zsolt., XXII, 2; I Királyok, VIII, 44, 48; Daniel, VI, 11.

tek.⁷³ Az ebioniták, merőben héber, irodalma, úgy látszik, gyengén állott. Egyedül régi héber Evangéliumuk, mely Mátééhoz hasonlít, őrizte meg értékét. A megtért zsidók, kik nem tudtak görögül,⁷³ szerették és még a IV. században is ez volt az Evangéliumuk. Az *Apostolok cselekedetei*-nek könyve viszont náluk töboé-kevésbbé meghamisított volt. Péter utazásait,⁷⁴ melyeket a canonikus *Cselekedetek* alig hogy jeleznek, képzeletük szélsőségesen kifejlesztette. Prófétáknak, apostoloknak tulajdonított silány apokryphokat csatoltak a könyvhöz, melyekben, úgy látszik, Jakab főfontosságú szerepet játszott.⁷⁵ A Pál ellen való gyűlölet áradt el mindez iratokon, melyekkel Rómában analog görögnyelvűeket fogunk találni.

Az ily félszeg helyzet kihalásra ítélte az ebionizmust. »Közép helyet akarván elfoglalni, — mondja elmésen Epiphanes,⁷⁶ — Ebion nem lett semmi és rajta beteljesült a mondás: »Kis híja, hogy, mert közben voltam az Egyház és a zsinagóga között, minden bajba nem merültem.«⁷⁷ «Mert egyszerre akartak lenni zsidók is, meg keresztények is, — mondja hasonlóképpen Szent Jeremiás, — nem sikerült se zsidónak lenniök, se kereszténynek.«⁷⁸ Ilyenformán a megszüendő kereszténységben is bekövetkezett, ami majdnem minden vallási mozgalomban megtörtént. Az ilyfajta mozgalmak megindítóit felszívják és elnyomják az utánuk következők. A hedzsira első százada tanúja volt Mahomet társai, rokonai, barátai, szóval

⁷² Epiph., haer. XXIX és XXX. Epiphanes Eleutheropolisban és Cyprusban együtt élt e sektariusokkal.

⁷³ Eus., *H. E.*, III, XXV, 5.

⁷⁴ *Περίοδοι*.

⁷⁵ Epiph., haer. XXX, 6, 15, 16, 18, 23; Irenaeus, I, XXVI, 2; III, XI, 7; Eus., *H. E.*, III, 27; VI, 27. Szent Jerom. *In Matth.*, XXVII, 9. Jakab iratának címe volt: *Ἰακώβου. γ. δ. Journal asiat.*, 1867, febr.—márc., 194 1.

⁷⁶ Epiph., haer. XXX, 1.

⁷⁷ Példab., V, 14, tréfára fordítva.

⁷⁸ *Epist. ad August.*, 89 (74). IV. 2. r. 623 h., Mart.; 97 (76), *ibid.*. 634 h.

mindazok kiirtásának, kik a maguk javára akarták kisajátítani a forradalmat, melynek szerzői voltak. A ferences mozgalomban Assisi Ferenc igazi tanítványai egy nemzedék múlva veszélyes eretnekeknek számítottak, akiket az orthodoxia üldözött és akiket százzal küldtek máglyára.

Mert hát az eszme a teremtő tevékenység ily első napjaiban óriási léptekkel halad; a kezdeményező hamarosan maradi lesz, eretnek a saját szektájában, akadály a maga eszméje előtt, mely neki ellenére is haladni akar és amely ilyenkor gyakran bántalmazza, megöli. Ő már nem mozdul, holott körülötte minden mozgásban van. Az *ebionim*, akiké az első boldogság volt, (Boldogok az *ebionim!*), most már botrányt jelentenek az Egyháznak; tiszta tanuk istenkáromlás számába megy. Bizonyos, hogy Origenes tréfálózásai,TM Epihanes szidalmi,⁸⁰ melyek a kereszténység igazi megalapítói ellen irányulnak, megütközést keltenek az emberben. Másrészt azonban az is bizonyos, hogy a kokabai *ebionim* nem alakították volna át a világot. Ha a kereszténység megmarad zsidó szektának, csinált volna magának egy kis Talmudot, sohase hagyta volna el a Thorat. Jézus rokonaiból idővel valami elviselhetetlen és Jézus művére vészes vallási arisztokracia alakult volna ki. Mint majdnem minden nagy ember ivadékai szokták, azzal az igénnyel lettek volna, hogy örökösei az ő lángelméjének vagy szent voltának; lenézően bántak volna azokkal, kiket Jézus vajmi különb jogcím alapján tartott volna szellemi családjá tagjainak. Mint egyik-másik híres író örökösei, maguknak akarták volna fentartani, amit mindenek számára gondolt és érzett. Az alázatos Jézus ekként hiúsági jogalap lett volna néhány ostoba hasznára; a *desposyni* meg lettek volna győződve, hogy dédnagybátyjuk azért hirdette az ígét és halt meg a

⁷⁹ *De princ.*, IV, 22; *In Matth.*, XVI, 11. V. ö. Széni Jérom., *In Is.*, I, 12.

⁸⁰ *Epihan.* XXX. 17. V. ö. Szent Hit. *De frinitate*, VII, 3.

keresztfán, mert nekik vallási címeket és zsinagógái tiszte le nyilvánításokat akart szerezni. Jézus mintha tartott volna e súlyos félreértéstől, egy Ízben tanítványaira mutatva, teljes igazsággal mondta: »Ime, ezek az én anyám és az én atyámfiai. Valaki az én mennyei Atyámnak akaratát cselcksi, az én nekem az én atyámfia, néném és anyám«. ⁸¹

Az ebionismus és a nazarcismus egész az V. vagy VI. századig ⁸² fenmaradt Syria távoli részeiben, különösen a Jordánon túl fekvő vidéken, mely menedékhelye volt mindenféle szektának, ⁸³ továbbá Aleppo táján ⁸¹ és Cyprus-szigeten. ⁸⁵ Az orthodox császárok üldözték; az izlám szélviharában pedig eltűnt. Bizonyos értelemben úgy is lehet mondani, hogy folytatódott az izlám révén. Mert az izlamismus sok tekintetben folytatása vagy inkább elégtételszerzése a nazareismusnak. A kereszténység, amilyenné a polytheista és metaphysikus görögök tették, nem felelhetett meg a syriaiaknak és araboknak, kik ragaszkodtak hozzá, hogy Istent élesen elkülönítsék az embertől és akiknek nagyobb vallási egyszerűség kellett. A IV. és V. század eretnekiségei, melyeknek Syriában volt a központjuk, mintegy állandó tiltakozásfélék a háromságról és a testtéválásról szóló túlhajtott tanok ellen, melyeket a görög Atyák érvényesítettek. »Hogy lehetne, hogy aki az életet adja, halandóvá vált? — kérdezte Theodoretos. — Aki kiszenvedett, az ember volt, kit Isten közülünk választott. A szenvedések az emberhez tartoznak, ki szenvedőleges. A rabszolga alakja szenvedett.« — »Nem irigylem Krisztust, ki isten lett, — mondta az edessai Ibas; — mert ami tőle kitellett, tőlem is kitelhet.« És husvét napján így mert szólani: » Jézus ma halhatatlan

⁸¹ Máté, XII, 48—50.

⁸² Eiph., haer. XXIX, XXX; Szent Jerom., *Epist. ad August.*, loc. cit.; *In Is.*, I, 12; VIII, 14; IX, 1; XXIX, 20. V. ö. Eus., *H. E.*, III, 27; Szent Ágoston, *In Crescon.*, 31.

⁸³ Waddington, *Inscr. gr. de Syrie*, 2558 sz.

⁸⁴ Eiph., haer. XXIX, 7; Szent Jerom., *De viris ill.*, 3.

⁸⁵ Eiph., haer. XXX, 18.

lett «⁸⁶ Ez tisztára az ebionista vagy nazareus tan.⁸⁷ Az izlamismus se mond mást. Mahomet a Jordanoiitúli, a niceai zsinattal és az ezt továbbfejlesztő zsinatokkal szembehelyezkedő gyülekezetek révén ismerte a kereszténységet. Az ő szemében a keresztények nazareusok.⁸⁸ A muzulmánok docetismusának ugyané szektákban a gyökere.⁸⁹ Ha az izlamismus a mekkai *kibla*A teszi is a jeruzsálemi helyébe,⁹⁰ másrészt a legnagyobb tisztelettel van a templom iránt; Omar moschéja áll a keresztényektől beszennyezett helyen. Omar maga is részt vett a szemét elhordásában és a tiszta monotheismus újra felépítette erődjét a Moria-hegyen.⁹¹ Gyakran mondták, hogy Mahomet arianus volt; ez nem áll. Mahomet nazareus volt, judeo-keresztény. A sémita monotheismus vele felújította jogait és bosszút állt a mythologikus és polytheista bonyodalmasságokért, melyeket a görög genius bevitt Jézus első tanítványainak theológiájába.

Volt valami, aminek révén a héber ebioniták jelentőségre tettek szert az egyetemes Egyház irodalmi munkájában. A bibliai héber nyelv tanulmányozása, melyet Pál Egyházai annyira elhanyagoltak, náluk tovább is virágzott. Kebelükből vagy a nagyon szomszédos szekták kebeléből eredtek a híres fordítók, Symmachus, Theodotion. Hol ebionitáknak, hol samaritanusoknak, de mindig proselyláknak, szökevé-

⁸⁶ Syr kézirat a Brit. Mus.-ban, id. Martin, *le Pseudo-Synode d'Ephése*, 31, 33, 34 l.

⁸⁷ L. *Az Evangéliumok*, 49 és köv. 1.

⁸⁸ *Nesara*, az összes arab és muzulmán népeknél ez a keresztények neve.

⁸⁹ L. főként Epiph., haer. XXX, 3. V. ö. *Az Evangéliumok*, 460 és köv. 1.

⁹⁰ Mahomet a *kibla* tekintetében, úgy látszik, habozott Jeruzsálem, a Kelet és a mekkai kaaba között.

⁹¹ Theophan., *Chronogr.*, 281 l.; Paris; Eutrychius, *Ann.* II, 284 és köv., 364 l., Oxford; Tyr. Vilm., I, 2; VIII, 3; Modjir-eddin, 35, 42 l., Sauvaire kiad, és *Fundgruben des Orients*, V, 161, 162 l. Úgy látszik, Abdelmelik, mikor a moschét építette, arra gondolt, hogy mint zarándoklási központot szembeállítsa Mekkával.

nyéknek, judaisáló eretnekeknek tüntetik fel őket.⁹² A messianista próféciák, különösen az *alma*, az Ezsaiásnál szereplő állítólagos szüz-anya körül forgó viták, visszavezettek a szöveg tanulmányozásához.⁹³ A héber Evangélium és, némileg elmásult testvére, Máté Evangéliuma, bekezdő legendáival és származási kimutatásaival egy másik tárgya volt a polémiának.⁹⁴ Főként Symmachus, volt, úgy látszik, általánosan tisztelt doktor e távoli Egyházakban.⁹⁵

Amennyire kitetszik, az imént leírtaktól nem igen különböző körülmények között keletkezett az Ó-Szövetség Peschito-nak nevezett syr fordítása. Egyesek szerint zsidóknak, mások szerint judeo-keresztényeknek a műve; annyi bizonyos, hogy a munkatársak között voltak zsidók, mert közvetlenül a héberen alapul⁹⁶ és figyelemreméltó párhuzamosságokat tüntet fel a Targumokkal. E fordítás, minden látszat szerint, Edessában készült. Később, mikor a kereszténység uralomra jutott e tájakon, az Új-Szövetség iratait a régi. PescZu7o-éval teljesen egyező dialektusban fordították le.

A hebraisáló keresztények ez iskolája nem folytatódott tovább a II. századnál. A hellenista Egyházak orthodoxiája mindig bizalmatlannak mutatko-

⁹² Irenaeus, III, XXI, 1; Eiiseb., II. E., VI, 17; *Demonstr.*, VII, 1; Theodored., *Haer. fab.*, II, 1, 2; Szent Jerom., *De viris HL*, 54; Ep. 89 (74), *ad August.*; Praef. in Dán., in Esdras, in Job; *In Habacuc*, III; *In Buf.*, II, 423 és köv. 1., Mart.; Epiph., *De mens.*, 16, 17; Atban. *Synops.*, 77. Opp. II, 203 1.; Assemani, *Bibi, or.*, II, 278 és köv.; III, 1. r., 17. Más adatok szerint azonban (Epiph., *De mens.*, 17) Theodotion Marcion iskolájából eredt.

⁹³ Irenaeus, III, XXI, 1.

⁹⁴ Eusebius, *H. E.*, VI, 17; Szent Jeromos, *De viris ill.*, 54; Paliad., *Hist. Laus.*, 147. f.

⁹⁵ Eusebius, *H. E.*, VI, 17; Szent Ágoston, *In Cresconium*, 31; az ambrosiast., *Comment, in Gal.*, prolog, *init.*

⁹⁶ Sőt a syr fordítóknak oly héber eredetik is voltak a Mezőkben, melyek azóta elvesztek. Például Jézus, Sirach fia Bölcsességének héber kézírata (figyelembe veendő főként XLIX, 11).

zott a *héber* igazság iránt; a kegyelet nem sugalmazta a hozzáfordulást; a héber nyelv tanulmányozása a nem-zsidóknak majdnem legyőzhetetlen nehézségektől volt körülvéve. Origenes, Antiochiai Dorotheus, Szent Jeromos kivételek voltak. Még a zsidók is, kik a görög vagy latin országokban laktak, erősen elhanyagolták a régi szöveget. Rabbi Meir, mikor Ázsiában kellett járnia, a lakosok között egyetlen héber nyelvű példányt se talált Eszter könyvéből; emlékezetből írja azt le nekik, hogy *purim* napján fel lehessen olvasni a zsinagógában.⁹⁷ Annyi bizonyos, hogy a keleti zsidók nélkül a Biblia héber szövege elveszett volna. A régi sémita világ e megbecsülhetetlen dokumentumának megőrzésével a zsidók ugyanakkora szolgálatot tettek az emberi szellemnek, mint amelyet a brahmanok a Védák megőrzésével.

⁸⁷ Tosiphtha *Megilla*, II. f.

XV. FEJEZET.

Antoninus Pius.

Hadrian 135-ben tért vissza Rómába, melyet többé nem hagyott el. A római civilizáció eltiporta legveszedelmesebb ellenségét, a judaismust. Diadalmaskodott. Mindenfelé csak béke, a népek tisztelete, látszólag meghódolt barbárok, a kormányzásban elméletben és gyakorlatban a legszelídebb irányelvek. Trajan végleg igazolást nyert, amiért azt hitte, hogy az embereket emberséges bánásmóddal is lehet kormányozni. A nemcsak gyámkodó, de jóindulatú állam eszméje erősen meggyökeredett. Hadrian magánélete súlyos szemrehányásokra adott okot; amily mértékben egészségi állapota megrendült, jelleme is romlott; de a népek nem vették észre. Valami példátlan ragyogás és jólét, mely mintegy tündöklő aureolával vett körül mindent, elfedezte a társadalmi szervezet hibás részeit. Igazában e hibás részeket ki lehetett volna javítani. Az ajtó tárva volt minden haladásnak. A stoikus bölcsészet behatolt a törvényhozásba, bevitte az emberi jogok, a polgári egyenlőség, az egyenlő tartományi közigazgatás gondolatát. A római arisztokrácia előjogai napról-napra tünedeztek. A társadalom vezetői hittek a haladásban, munkálkodtak rajta. Bölcsészek, emberbarátok voltak, kik utópia nélkül az értelem lehető legnagyobb alkalmazására törekedtek az emberi dolgokban. Ez ugyancsak különb valami volt, mint a

fanatikus és érvényesíthetetlen Thora, mely legfeljebb egy igen kicsi népnek felelt meg. Méltán lehetett örülni az életnek és az államférfiak e szép nemzedéke mögött feltűnik egy másik, amely még bölcsebb, még komolyabb, még becsületesebb.

Hadrian szórakozott és megvolt hozzá a joga. Kíváncsi és tevékeny szelleme egyszerre álmódzott az öszszes chimaerákról; de ítélőképessége nem volt eléggé biztos, hogy megóvja az ízlés tévedésétől. A tiburi hegyek tövében felépíttetett egy villát, mely mintegy albuma volt utazásainak és pandaemoniumja a hírnévnek. Azt lehetett volna mondani, hogy lármás és kissé összevissza vására egy halála előtt álló világnak. Minden volt ott: egyiptomi utánczat, görög utánczat, a Lyceum, az Akadémia, a Prytaneum, a Poikilos, Canope, Alphaeus, a Tempe völgye, az Elysiumi mezők, a Tartarus, templomok, könyvtárak, színházak, hippodrom, naumachia, gymnasium, thermák. Különös, de mindazonáltal vonzó hely! Mert ez az utolsó hely, ahol mulattak, ahol elmés emberek nem törődtek a »kapzsi Acheron« hiú zúgásával. Rómában a fantaszta császárnak főgondja az az esztelen síremlék, roppant mauzóleum volt, mely túltett Babylonon és amely, ékességeitől megfosztva, a pápai Róma fellegrévára volt. Építményei elborították a világot, az athenaeumok, melyeket alapított, a segélyezés, melyben az irodalmat, a szépművészetet pazaron részécsítette, a kiváltságok, melyeket a tanároknak engedélyezett, örömmel töltötték el minden irodalmi ember szívét.¹ Szerencsétlenségre a babona, a bizarrság, a kegyetlenség mindinkább elhatalmasodott rajta, annak az arányában, ahogy physikai erői csökkentek. Elyseumot építtetett magának, hogy ne higgyen benne, poklot, hogy nevensen rajta, philosophus-termet, hogy gúnyolja a philosophusokat, Canopet, hogy feltüntesse a papok csalásait és eszébe juttassa Egyiptom örült ünnepeit, melyeken annyit nevetett. Most minden

¹ Digest., XXVII, tit. 1. 1. «.

üresnek és tartalmatlannak tűnt fel előtte; semmiben se lelt támasztékot.

Talán végső hónapjai szeszélyeinek és zavarainak kell tulajdonítani néhány vértanuságot, mely uralma alatt történt és amelynek nem igen látni az indokát. A római Egyháznak abban az időben Telcsphorus volt a feje; Krisztus mellett téve vallomást hall meg és bement a hit dicsőségei közé.³

Az amateur Caesar halála szomorú és méltóság nélküli volt, mert semmiféle igazán emelkedett erkölcsi érzés se lelkesítette. A világ mindazonáltal hatalmas támaszt veszített benne. Egyedül csak a zsidók örvendeztek végső pillanatainak szorongásain. Szokássá vált náluk, hogy ne említsék másként, mint a hozzátevésével: »Isten zúzza össze a csontját!«³ Őszintén szerette a civilizációt és megértette, ami az az ő korában lehetett. Vele végződik az antik irodalom és művészet. Ő volt az utolsó császár, ki hitt a dicsőségben,⁴ mint ahogy Aelius Verus volt az utolsó ember, ki tudta élvezni a finom gyönyöröket.⁰ Az emberi dolgok oly léhák, hogy részt kell juttatni a ragyogónak, a szembezőkönek. Nincs világ, mely megállhat e nélkül; XIV. Lajos tudta ezt; aranyozott réz-napja éltetett és éltei még ma is. Hadrian a maga nemében csúcspontot jelzett, mely után gyors zuhanás kezdődött. Bizonyos, hogy Antoninus és Marcus-Aurelius erény tekintetében végtelenül felülmúlták; de alattuk a világ elkomorult, elveszti vigságát, csuklyát húz a fejére, keresztényé

² Irenaeus, III, III, 3 (Eusebius *Krónika-yi* és az összes pontificalis chronológiák szerint Hygin 138 vagy 139-ben következett Telcsphorus után). A többi, erre az időre vonatkozó vértanu-akta értéktelen. A *Marius adolscens* felirat, Boldetti. *Osserv.*, 233 1.; Mabillon, *Iter ital.*, 138 1.; Greppo, *Trois mént.*, 242 1., hamis. Mindaz, amit Szent Quirinus vértanuságának megszilárdítása végett felhoztak, merőben kitalálás. Széni Symaphorosa aktái a Makkabeusok utánzása.

³ *Josue könyve* (samarit.) 48. f. és a Talmudok.

⁴ Marcus-Aurelius, *Medil.*, X, 27. V. ö. IX, 29.

⁵ Spart., *Aelius*, 5.

válík;⁶ a babona növekszik.⁷ Hadrian művészete, noha benne rágódott a féreg, még ragaszkodik az elvekhez; ügyes és tudós művészet; utána ellenállhatatlan erővel tör át a hanyatlás. Az antik társadalom észreveszi, hogy minden hiába; már pedig mikor az ember reájön erre a felfedezésre, közel van a halálhoz. A két tökéletes bölcs, ki az uralkodásban következik, két a maga módjára való aszkéta. Lucius Verus és Faustina az antik *elegantia* helytvesztett utóképviselei lesznek. Igazán, ez az az időpont, amikor a világ búcsút vesz az örömtől, rosszracsábítóknak tekinti a műzsákat, nem akar másról hallani, mint csak ami ápolja melancholiáját; roppant kórházzá alakul át.

Antoninus szív és becsületesség tekintetében párja Szent Lajosnak, de jóval több ítélőképességgel és nagyobb elmeerővel. A legtökéletesebb fejedelem, ki valaha uralkodott. Még Marcus-Aureliust is felülmúlta, mert a szemrehányások, melyekkel az *gyengeség* címén illethc 15, reá nem alkalmazhatók.⁸ Felsorolni érényeit, ez annyi, mint felsorolni a tulajdonságokat, melyeket a tökéletes emberben keresünk. Az egész világ a *mythikus Numa Pompilius* megtestesülését köszöntötte benne.⁹ A legalkotmányosabb uralkodó volt; e mellett egyszerű, takarékos, minden idejét jótékony-sági ügyeknek¹⁰ és közintézményeknek szentelte, távol állt a túlzásoktól, ment a *rhetorikától* és az elme minden szenvedésétől. Vele a *philosophia* valóban hatalomra jutott; a *philosophusokról* mindenütt gazdag gondoskodás történt;¹¹ környezete már merőben

⁶ *Homo tristis et integer... homo sanctus ... sanctus grauisque... vir severissimus ...* Capitolin., *Ant. Pius*, 1, 4.

⁷ Capitolin., *Ant. Pius*, 3, 9.

⁸ Egyéni fájdalmait mindig leplezte. *Cum animi dolore compressit.* Capitolin., *Ant. Pius*, 3.

⁹ Capitolin., *Ant. Pius*, 13.

¹⁰ *Puellae faustinianae.* Capit., *Ant. Pius.*, 8; érem. *Pueri alimentarii*, feliratok és érmek. Desjardins, *De tab. alim.*, 29 1.: Durny, *Hist. des Pom.*, IV, 435 1., 1 jegyzet.

¹¹ Capit., *Ant. Pius*, 11.

aszkrétákból állott és Marcus-Aurelius neveltetésének általános irányítása az ő műve volt.¹²

Ekként a világ mintha elérte volna az ideált; a bölcsesség uralkodott; a világot huszonhárom éven át egy atya kormányozta.¹³ A mesterkéltséget, hamis irodalmárkodást megbukott; az egyszerűség járta;¹⁴ a közoktatás élénk gondoskodásban részesült.¹⁵ Az egész világ javult; kitűnő törvényeket hoztak, főként a rabszolgák javára;¹⁶ a szenvedők sorsának enyhítése foglalkoztatott mindeneket. A philosophikus erkölcsan hirdetői még Dió Chrysostoniosnál is nagyobb sikereket értek el;¹⁷ a léha megtapsoltatás volt a veszedelem, melyet el kellett kerülniök.¹⁸ A kegyetlen római arisztokráciának becsületes emberek jóra törekvő vidéki arisztokráciája lépett a helyébe. Az antik világ keménysége és gögje eltűnt; jónak, szelídnek, türelmesnek, emberiesnek lenni volt a jelszó. Mint ahogy mindig történik, a szocialista eszmék hasznukra fordították e gondolkodást és előbukkantak;¹⁹ de a józan közfelfogás és a fennálló rend ereje megakadályozta, hogy közveszedelemmé váljanak.

E törekvések és a kereszténységéi között szembeeszkő a hasonlatosság. Azonban a két iskolát mélyreható különbség választotta el és tette ellenségévé egymásnak. A világ közeli végébe vetett reménye, az antik világ pusztulására irányuló és kevéssé leplezett óhaja folytán a kereszténység romboló tényező volt az Antoninusok jótékony uralmának kebelében, amellyel is szembe kellett szállani. A mindig

¹² Capit., *Ant. Plus*, 10; Lucian., *Demonax*, 31.

¹³ Aur. Vict., *Epit.*, 15; Pausanias, VIII, XLIII, 5.

¹⁴ L. Marcus-Aurelius *Elmélkedései-ben* a számos helyet, hol Hadrian korának rhetorait szembeállítja a philosophusokkal, kik helyökbe léptek. L. különösen az egész első könyvet.

¹⁵ Digest., XXVII, I, 6; Capitolin., *Ant.*, 11.

¹⁶ Institut., I, VIII, 2.

¹⁷ Arrian., *Dissert. Epict.*, III, XXIII, 19. V. ö. Galen., *Therap. meth.*, XIII, 15; Orig., *Contra Cels.*, III, 50.

¹⁸ Arrian., III, XXIII, az egész. V. ö. I. XXI.

¹⁹ Lucian., *Epistolae saturnales*, az egész.

pessimista, gyászos jóslatokban kifogyhatatlan²⁰ keresztény, nem hogy szolgálatába állt volna a rationalis haladásnak, hanem lenézte azt. A katolikus doktorok majdnem mind szükségszerűnek tekintették a háborút a birodalom és az Egyház között, mint végső felvonását Isten és Sátán harcának; merészen kijelentették, hogy az üldözés egész az idők végezetéig fog tartani.²¹ Egy keresztény birodalom gondolata, bár néha felmerül elméjükben, ellentmondásnak és lehetetlenségnek tűnik fel előttük.²²

Míg a világ azon volt, hogy éljen, a zsidók és a keresztények jobban, mint valaha belekapaszkodtak az óhajlásba, hogy eljutott legyen végső órájához. Láttuk, ahogy az ál-Baruch tele volt sejtelmes bejelentésekkel. A judeo-keresztény sibylla ez egész idő alatt nem szűnt meg menny dörögni.²³ Róma egyre növekvő ragyogása véres sérelem volt az isteni igazság, a próféták, a szentek ellenében. Éppen ezért vakmerően tagadni igyekeztek a század szerencséjét. Az összes természeti csapásokat, melyek meglehetősen nagy számmal folytatódlak,²⁴ úgy tüntették fel, mint

²⁰ *Sibyllai oraculumok*, minden lapon. „Christiani, Samaritae et quibus praesentia semper cum enormi libertate displiceant.“ Vopiscus, *Saturnin.*, 7. L. a *Philopatris-t* is, nem feledkezve meg róla, hogy ez a kis irat későbbi, mint amely időszaknál tartunk.

²¹ Justin., *Dial.*, 39.

²² Tertull., *Apol.*, 21.

²³ A *Carmina sibyllina* III. könyve 3. szakaszának egy-némely része erre az időre tehető. Minucius Felix, 11: „Mundorum sideribus suis minantur incendim.“

²⁴ A szörnyű földrengés után, mely 115-ben Antiochiát és az egész Amanust feldúlta, a földrengések és természeti csapások igen sűrűn következtek egymásra. L. Dio Cassius (Xiphilin), LXX, 4; LXXI, 32; Euseb., *Chron.*, ad ann. 6 et 11 Hadr.; Spart., Hadr., 21; Capitolin., *Ant. Pius*, 89; Aur. Vict., *Epit.*, 16; Eutrop., VIII, 13; Antoninus hamisított rendelete, id. Eus., *H. E.*, IV, 13; *Alex. Chron.*, 128 év stb.; Aelius Aristides, III, CXIII, CXLVI 1., Dindorf kiad.; *Mém de l'Acad. des inser.*, új sorozat, XXVI, 1. r, 242—245, 267—268 1.; Tillemont, *Emp.*, II, Marcus-Aurelius, 24; Antoninus, 6; index, 263 1.; *Mém.*, II-383 1.; *Corpus inser. gr.*, 1104 sz.

egy kérlelhetetlen harag jeleit.²⁵ A volt és az azidőbeli ázsiai földrengéseket²⁶ a legvészjóslóbb Tömítésekre használták ki. A fanatikusok kijelentése szerint mind c csapásoknak csak egy okuk volt, a jeruzsárlemi templom elpusztítása.²⁷ A parázna Róma ezer szeretőnek adta oda magát; most rajta a sor, hogy rabszolga legyen. A polgárháborúktól marcangolt Italia vadállatok búvóhelye lesz.²⁸ Róma bukásának kifejezésére az új próféták majdnem ugyanazokat a képeket használják, melyeket a 69-iki Látnok használt komor dühének festésében.²⁹

Nehéz lett volna, hogy egy társadalom felelet nélkül túrjön ily támadásokat. A sibyllai könyveket, melyekben e támadások foglaltattak, az állítólagos Hystaspesnek tulajdonított írásokat, melyek a birodalom pusztulását hirdették,³⁰ a római hatóság ítélettel sújtotta és halálbüntetés terhe alatt tiltotta a birtokolásukat vagy olvasásukat.³¹ A jövő nyugtalan fürkészése a császári korszakban vétség volt, aminthogy csakugyan e hiú kíváncsiság alatt majdnem mindig forradalmak vágya és gyilkolásra való ösztönzés lap-pangott.³²

Bizonyos, méltó lett volna a bölcs császárhoz, ki annyi emberiséggel teljes reformot léptetett életbe, hogy megvesse a minden igazi jelentőség nélkül való képzelet kicsapongásait és eltörölje a kemény törvényeket, melyekkel a római despotismus a kultuszok szabadságát és az egyesülési szabadságot sújtotta; de ez nyilvánvalóan senkinek se jutott eszébe körülötte,

²⁵ *Car in. sib.*, III, 334—338.

²⁶ *Ibid.*, 341 és köv., 471—473 v.

²⁷ *Ibid.*, 328 és köv. v.

²⁸ *Carm. sib.*, 350—362, 464—469 v. V. ö. IV, 145—149.

²⁹ *Ibid.*, III, 324 és köv.

³⁰ Lactantius, *Div. inst.*, Vili, 15.

³¹ Justin., *Apol.*, I, 44. Celsus a sibyllistákat a legrosszabb hírű gnostikus szekták mellé helyezi. Id. Orig., V, 61.

³² Capitolin., *Marcus-Aurelius*, 13; Lucian., *Alexander*, 32; Tertull., *Apol.*, 35. V. ö. Spart., *Hadr.*, 2; Vopiscus, *Aurelian.*, 19, 20; *Florian.*, 16, 17.

mint ahogy Marcus-Aurelius körül se. Csak a szabadgondolkodó lehet teljesen türelmes; már pedig Antoninus aggódalmasan betartotta és fentartotta a római kultusz szertartásait.³³ E tekintetben elődei egyforma politikát követtek. A kereszténységben titkos, társadalomellenes, a birodalom megdöntéséről álmodozó szektát láttak; mint mindazok, kik a régi római elvekhez ragaszkodtak, szükségesnek hitték az elnyomását. E célból nem volt szükség külön rendeletekre: számos törvény szólt a *coetus illiciti*, a *collegia illicita* ellen. A keresztények a leghatározottabb formában sértették e törvényt. Figyelembe kell vennünk először is, hogy a szabadság igazi szellemét, ahogy azt mi értelmezzük, akkor senki se fogta fel és hogy a kereszténység, mikor úrrá lett, szintén nem érvényesítette jobban, mint ahogy a pogány császárok tették; másodszer pedig a meg nem engedett társaságokról szóló törvény eltörlése alkalmasint csakugyan romlása lett volna a birodalomnak, mely lényegében azon az elven alapult, hogy az állam nem tűrhet meg kebelében semmiféle oly társulatot, mely eltér tőle. Az elv, a mi fogalmaink szerint, rossz volt; de annyi bizonyos, hogy a római alkotmánynak ez volt a sarkköve. A birodalom alapjainak megrendítését látták volna benne, ha lazítanak e fékentartó törvényeken, melyeket úgy tekintettek, hogy lényeges feltételei az állam szilárdságának.

A keresztények, úgy látszik, megértették ezt. Nem hogy személyileg haragudtak volna Antoninusra, inkább úgy tekintették, mint aki enyhítette sorsukat.³⁴ Végtelenül becsületére válik ez uralkodónak, hogy a kereszténység legfőbb ügyvédje teljes bizalommal mert hozzáfordulni orvoslása végett a törvénykezési helyzetnek, melyet joggal igazságtalannak

³³ Capitolin., *Ant. Pius*, 13. Pausanias, VIII, XLIII, 5.; Orelli, 844.

³⁴ Justin., *Apol.*, I, init; Meliton (Eus., *H. E.*, ZV, 26); Tertull., *Apol.*, 5; Xiphilin, LXX, 3. V. ö. Eus., *H. E.*, VI, XII, XIII, XXVI; Orosius, VII, 14; Sulp. Sev., II, 46.

és az ily boldog uralomhoz méltatlannak talált.³⁵ Még tovább is mentek és, kétségtelenül Marcus-Aurelius első évei alatt, Antoninus neve alatt különböző rendeleteket gyártottak, melyeket mintha a larissaiakhoz, a thessalonikaiakhoz, az athéniekhez, az összes görögökhöz, Ázsia államaihoz intézett volna és amelyek annyira kedvezők az Egyházra nézve, hogy ha Antoninus valóban aláírta azokat, ugyancsak következetlennek kellett volna lennie, hogy nem vált kereszténnyé.³⁶ Ez iratok csak egyet bizonyítanak, azt, hogy a keresztények mily emléket őriztek meg a kitűnő császárról. A zsidók iránt, kik már nem fenyegették a birodalmat, Antoninus nem kevésbé mutatkozott jóindulatúnak. A körülmétélést tiltó törvények, melyek Bar-Coziba lázadásának voltak a következményei, legzaklatóbb részeik tekintetében érvényüket veszítették. A zsidó szabadon körülmétélhette fiait; de ha a műtétet nem-zsidón végezte, castralás vagyis halál volt a büntetése.³⁷ Ami a gyülekezeten belől való polgári törvénykezést illeti, ezt, úgy látszik, csak később adták vissza az izraelitáknak.³⁸

A fennálló törvényes rendnek oly nagy volt a szigorúsága, a nép annyira fel volt ingerelve a keresztények ellen, hogy, sajnos, még ez alatt az uralom alatt is sok vértanút találunk. Polycarpus és Justinus voltak a leghíresebbek; de nem voltak az egyedüliek. Kis-Ázsiát igen számos törvénykezési gyilkosság vérezte be, melyeket mind zavargások provokáltak;

³⁵ V. ö. Epictetes ideális cynikusának felkiáltását: *-Ω χαῖσαρ, ἐντῆ of/ εἰρηνη, ὀλα πάσχω*. Arrian., III, XXII. 55.

³⁶ Meiton, id. Eus., *H. E.*, IV, XXVI, 10. E hamisított iratok egyikét Eusebius (IV, XIII) megőrizte számunkra. Egy állítólagos levél ez 152-ből, *uotvov 'Aetas* rendeltetéssel. Szent Justinus első apológiájához függesztették (70 §). Lehet, hogy az irat, melyre Meliton hivatkozik, más természetű és hiteles volt

³⁷ *Digest.*, XLVIII, VIII, 11. V. ö. *Digest.*, II, 3, § 3; Paul., *Sen!.*, V, XXII, 3 és 4 §; Zsidó naptár, adar 28. L. Graetz, IV, 185 és köv. 1.

³⁸ Derenbourg, *Mél.*, 171 L, 3 jegyzet.

látni fogjuk, hogy a montanismus³⁹ mint a vértanúság e mámorának valami hallucinációja születik meg. Rómában az ál-Hermas könyve mintha vérfürdőből merülne fel.⁴⁰ Az egész könyvet a vértanúság gondolata és azoknak a kérdéseknek a fejtegetése tölti be, melyek e renegátokra meg az olyanokra vonatkoznak, kik némi gyengeséget tanúsítottak.⁴¹ Justinus⁴² minden lapja úgy írja le a keresztényeket, mint a halált váró áldozatokat; miként Plinius idejében, már pusztán a nevük is bűn. »Zsidók és pogány ok mindenfelől üldöznek bennünket; elszedik javainkat és az életet is csak akkor hagyják meg, ha nem tudják elvenni. Fejünket veszik, keresztre feszítenek, vadállatok elé vetnek, láncokkal, tűzzel, a legszörnyűbb kínzásokkal gyötörnek bennünket. De minél több rosszat szenvedtetnek velünk, annál inkább növekszik a hívek száma. A vincellér megmetszi szőlőjét, hogy kihajtszon, a vesszőket, melyek már termettek, levágja, hogy újakat, még izmosabbakat és még termékenyebbeket hajttasson; ugyanígy történik Isten népével, mely mint a termékeny szőlőskert, melyet ő maga és a Mi Urunk Jézus Krisztus keze ültetett.⁴³

³⁶ Eusebius, *H. E.*, IV, 12, 13.

⁴⁰ V. ö. II *Clem.*, 4, 5, 7, 10, 17.

⁴¹ L. főként *Sim.*, IX, 28 stb.

⁴² L. például, *Apol.* I, 39; *Dial.*, 39, 110, 131; *Apol.* II. 12. V. ö. *Lucian, Peregr.*, 12, 13.

⁴³ *Justin., Dial.*, 110.

XVI. FEJEZET.

A keresztények és a közvélemény.

Hogy igazságosak legyünk, magunk elé kell képzelnünk az előítéleteket, melyek az akkori közönséget végzetesen fogva tartották. A kereszténységet roppant rosszul ismerték.¹ Az alsó néposztály nem szereti, ha az ember megkülönbözteti magát, elkülönül tőle, puritánabb, mint ő, nem tartja az ünnepeit, szokásait. Aki rejtőzik, arról mindig felteszi, hogy van valami rejtegetni valója. A titkos kultuszok mindig felidéztek bizonyos rágalmakat és mindig ugyanazokat idézték fel.² A rejtelmesség, mellyel körülveszik magukat, azt a hitet kelti, hogy természetellenes kicsapongásokról, gyermekgyilkosságokról, vérfertőzéstről, sőt emberevésről van szó.³ Az emberek kísérletben vannak, hogy a törvények ellen szervezett cammorának nézzék őket. E mellett a beárulásnak az antik jogban, a jó császárok minden erőfeszítése ellenére is, még

¹ Justin., *Apol.* II, 3.

² Észlelhető ez már a bacchanáliák eltiltásánál. Titus Livius, XXXIX, 8. L. a módot, ahogy Lucianus Abonotica kultuszát feltünteti. *Alex.*, 39 és köv. A rágalmak, melyekkel a középkorban a zsidó kultuszt illették és amelyek bizonyos Országokban még ma sem szűnnek meg, ugyanebbe az eszmekörbe tartoznak. '.

³ Juvenalis. XV. 11 és köv.

oly jelentősége volt, amely ma máj' nincs meg.⁴ Innen a feljelentések mintegy már előre készen álló típusa,⁵ mely alól egy keresztény se menekülhetett meg.

Bizonyos, hogy minden hazugság volt e népi híresztelésekben; de a rosszul magyarázott tények mégis anyagot látszottak szolgáltatni reájuk. Néhány vizsgálat a bevádoltak hátrányára ütött ki. Az apologisták nem tagadják ezt; a *res judicata* tisztelete fékezi őket;⁶ de a bűnt a dissidens szektákra hárítják és azt kérik, hogy egyesek vétkét ne terjesszék ki az összesekre. Az éjszakai összejövetelek, az ismertető jeladások, bizonyos bizarr symbolumok, mindaz, ami az eucharistiára vonatkozott, a sacramentalis mondatok Krisztus testéről és vérééről gyanút ébresztettek. Az a falat kenyér, melyet a keresztény nő titkon minden étkezés előtt evett, szerelmi búvszernek látszhatott. Egy csomó ténykedés olybá látszott, mintha mágiára vallana, amiért halálbüntetés járt.⁷ A hívek szokása, hogy testvérnek szólították egymást,⁸ főként pedig a szent csók,⁹ a béke-csók, melyet nemre való tekintet nélkül az együttlétel legünnepélyesebb pillanatában váltottak, a leghátrányosabb értelmezésre szolgáltatott okot oly embereknél, kik képtelenek voltak megérteni a

⁴ Trajan és Hadrian utasításai; Justin., *Apol.*, I, 7; Me Utón, id. Eus., *H. E.*, IV, XXVI, 5.

⁵ Justin., *Apol.* I, 26; *Apol.*, II, 12, 13, 14; *Dial.*, 10, 17, 108; Athenagoras, 3; Minucius Felix, 9 (Fronton nyomán), 10, 30, 31 (Fronton nyomán); Tertull., *Apol.*, 2, 4, 7, 8, 39; *Ad nationes*, I, 7, 16; *Ad uxorem*, II, 9; a lyoni és viennai Egyh. lev., id. Eus., *H. E.*, V, I, 14, 26, 52; Apui., *Metamorph.*, IX, 620—621, Ruhnhenius.

⁶ Justin., *Apol.* I, 7. V. ö. Basilides nyilatkozatát a vértanúságról, hogy akik szenvednek *οτι χριστιανοί πεφνχότεδ* majdnem mindig megérdemelték, hogy szenvedjenek *ἀ>§ ó μοιχοί η̄ ó cp&isvg* (id. Alex. Kel., *Strom.*, IV, 12).

⁷ Minucius Felix, 8, 9; Tertull., *Ad uxor.*, II, 4. L. Le Blant, *Sur l'accusation de magie* (*Mém. de la Soc. des ant.* XXXI k.).

⁸ Minucius Felix, 9; Athenagoras, *Leg.*, 32. A cynikusoknak ugyanez volt a szokásuk. Arrian., *Diss. Epict.*, HI, XXII, 81.

⁹ Athenagoras, *l. e.*: Alex. Kel., *Paedag.*, III, 11, 110—1111.

tisztaság ez aranykorát. A rosszakarattól és sarcasmustól kiforgatott ily tények természetes következményként vezettek a mindenféle bizalmaskodást és összekeverődést megengedő egy bejövö telek gondolatához.¹⁰

Még félelmetesebb volt az atheismussal való vádoltatás.¹¹ Az atheismus ugyanúgy halálbüntetést vont maga után, mint a szülőgyilkosság¹² és e mellett felzudította az összes babonákat. A keresztények leplezetlen ellenszenva a templomokkal, szobrokkal, oltárokkal szemben, szüntelen incidenseket idézett elő.¹³ Nem volt csapás, földrengés, melyért ne őket tették volna felelőssé.¹⁴ Az összes szentségtöréseket, templomégéseket nekik tulajdonították.¹⁵ A keresztényeket e tekintetben egy kalap alá vették az epicureusokkal és titkos jelenlétük valamely városban oly rémítés volt, mellyel fel lehetett kavarni a tömegeket.¹⁶ Az alj nép ilyenformán melegágya volt a keresztények ellen való gyűlöletnek. Amitől a vértanuk hiteles aktái a legnagyobb megvetéssel beszélnek és amit a szentek leggonoszabb ellenségének mondanak, az a nagyvárosok csöcseléke. A hívek sohasem tekintik magukat néphez tartozó embereknek; úgy látszik, a városokban olyan tisztességes kispolgárságfélélet alkotak,¹⁷ mely nagy tisztelettel van a hatóságok iránt és igen hajlandó megférni vele. A nép előtt védekezni a püspökök szégyennek tartották; csak a hatóságokkal

¹⁰ Cels., id. Orig., I, 1 és köv.; III, 55. V. ö. *Szent Pál*, 242 l.

¹¹ Justin., *Apol.* II, 3; Athenag., 4 és köv. f.; Szent Polycarp, akt., Marcius-Aurelius hamisított rendelete, Szent Justin-hoz függesztve.

¹² Lucian., *Peregr.*, 21.

¹³ Orig., *Contra Cels.*, VII, 62; VIII, 17 és köv.

¹⁴ Eusebius, IV. 13. V. ö. Pseudo-clem. horn., VII, 9 és köv.

¹⁵ Aelius Aristides, *Eleusinus*, I, 423 l., Dindorf.

¹⁶ Lucian., *Alexander*, 25.

¹⁷ Polycarp. és a lyoni vértanuk aktái. V. ö. Eus., *H. E.*, III, 33; IV, 9.

akarnak tárgyalni.¹⁸ Mennyire kiérzik, hogy amely napon a kormány alább fog hagyni szigorúságával, a kereszténység hamarosan megegyezik vele! Mennyire látható, hogy a kereszténység el lesz ragadtatva, ha a kormány vallása lehet!

Sajátságos! A pogány társadalom egyetlen része, mely felől a közvélemény hasonlóképp gondolkodott, mint a keresztényekről, az epicureusok csoportja volt. Az atheista elnevezést egyaránt alkalmazták Jézus tanítványaira és Epicuréira. Aminthogy csakugyan, közös vonásuk volt, hogy, bár, igaz, igen eltérő okokból, tagadták azt a gyermekes természetfölöttit, azokat a nevetséges csodákat, melyekben a nép hitt.¹⁹ Az epicureusok a papok szemfényvesztéseit, a keresztények a démon szemfényvesztéseit látták bennök. A keresztények helyzetét súlyosabbá tette, hogy képesnek tartották őket exorcismusaikkal megszüntetni a helyi csodákat és némaságra kényszeríteni a jósdákat, melyek egy város, tartomány szerencséjét jelentették.²⁰ Mikor abonotikai Alexander látja, hogy csalásai kiszültek, azt mondja: »Nem csodálni való. Pontos tele van atheistákkal és keresztényekkel!« Ez megrettenteti az embereket és a szélhámosnak pillanatnyi népszerűséget szerez. Elégeti Epicuros könyveit és megparancsolja, kövezzék meg a két szekta híveit. A keresztény²¹ és epicureus Amastris város különösen szálka volt a szemében. Mielőtt mysteriumai megkezdődtek, kikiáltották: »Ha van itt, aki atheista, keresztény vagy epicureus. távozzon! ő maga is mondta: Ki

¹⁸ Polyc. vért., 10. V. ö. Meliton, id. Eus., *H. E.*, IV. XXVI, 6.

¹⁹ Lucian, *Alex.*, 25, 38, 43, 44—45, 46, 47, 61; Aelius Aristides, II, 401 és köv. I., Dindorf (Bernays, *Lucian und die Kyniker*, 38—39, 100 és köv. I.). *KOLVOI των &δών πολέμοι*. Arist., I, 423.

²⁰ Astyrius esete Paneasban, Eus., *H. E.*, VII, 17; Szent Babylas holttestének epizódja Daphnéban, Julianus alatt (Rutin., Sozom., Theodoret.). V. ö. Arnob., I, 45; Lactant., *De mórt, persec.*, 10; Euseb., *Vita Constant.*, II, 50—51.

²¹ L. *Az Evangéliumok*, 476 l.

innen a keresztényekkel!« A tömeg ráfelelt: »Ki innen az epicureusokkal!«²² Az epicureus elnevezés a babonás országokban egyértelmű volt az átkozottal. Mint az, hogy valaki keresztény, az is az élet kockáztatásával járt vagy legalább is megbélyegzett emberré lett.²³

A keresztények a szabadgondolkodók, a hitetlenek érveit használták, hogy nevetségessé tegyék a népi hiedelmeket és szembeszáll] anak a fatalizmussal.²⁴ A jósdákat az összes elmés és józaneszű emberek kigúnyolták; a keresztények tapsoltak e csúfolódásoknak.²⁵ Érdekes eset a gadarai Oenomausé, a cynikus philosophusé, ki, miután egy hamis jóslat rászedte, megharagudott és bosszúból könyvet írt *A leleplezett csalók* címmel, melyben elmésen figurázza ki a babonáságot, melynek egy pillanatra áldozatul esett. A keresztények és a zsidók kapva kaptak e könyvön. Eusebius egész terjedelmében belevette *Praeparatio euangelica-Jába*,²⁶ a zsidók pedig, úgy látszik, a szerzőt egysorba állították Balaam-mal, Izrael önkénytelen apologistái és a pogányoknál való apostolai közé.²⁷

A stoikusokkal, akikkel valójában sokkal több volt a hasonlatosságuk, mint az epicureusokkal, a keresztényeket sohasem vetették egybe, sohasem za-

²² Lucian, *Alex.*, 38.

²³ *Ibid.*, 45, 46, 47 §; Apui., *Apol.*, az egész. L. főként Aelianus a gondviselésről és az isteni megjelenésekről szóló értekezéseinek töredékeit, 10, 80 Hercher kiad.

²⁴ L. főleg, Minucius Felix, Firminus Maternus, Arnobius. V. ö. Julién., *Misopogon*, 89, 90, 95 1.

²⁵ Minucius Felix, 26 és köv.

²⁶ Euseb., *Praep. evang.*, V, 18—36; VI, 6, 7; *Chron.*, ad ann. 3 Hadr.; Theodoret., *De cur. Graec. aff.*, serm. VI, 561, 562 1.; X, 631 1.; Tillemont, *Emp.*, II, 279 1.; *Fragm. philos. graec.* (Mullach), II, 359 és köv.

²⁷ *Bereschith* rabba, 65; *Schemoth* rabba, 13; *Ruth* rabba, I, 8; Bab. Talm., *Aboda zara*, 3 a; *Chagiga*, 15 b. N. ö. Graetz, IV, 192, 469—470.

varták össze.²⁸ A stoikusok nem tüntettek a köz-kultusz iránt való lenézésükkel. A keresztény vértanuk bátorságát őrült makacsságnak, a tragikus hősiesség szenvelgésének, a halál csak gáncsot érdemlő szántsándékos keresésének tekintették.²⁹ Ez eszeveszett ázsiaiak, kik törték magukat a halálért, boszszantották őket.³⁰ Egybevették őket azokkal a hiú és gőgös cynikusokkal, kik színpadias halált kerestek és máglyára léptek, hogy beszéltesse magukról.³¹

Bizonyos, hogy nem egy külső hasonlatosság volt a cynikus és a keresztény philosophus között: komor öltözet, állandó szavalás a világ ellen, semmivel se törődő életmód, nyílt szembehelyezkedés a hatóságokkal. A cynikusoknak, a mellett, hogy ruházatuk hasonlított a középkori kolduló barátokéhoz, volt bizonyos szervezetük, voltak noviciusaik, főnökeik.³² Nyilvános erény-tanárok voltak, cenzorok, püspökök, maguk módjára »az istenek angyalai«; pásztori hivatást tulajdonítottak nekik, küldetést az égtől a tanításra és a tanácsadásra és amely küldetés nőtlen séget és teljes lemondást követel.³³ A mértékadó elméknek, keresztényeknek és cynikusoknak egyaránt ellenszenvesek voltak a halál iránt tanúsított megvetésük miatt. Celsus ugyanúgy szemére veti Jézusnak, mint Lucian Peregrinusnak, hogy terjesztette ezt a gyászos

²⁸ A keresztény szerzetesek jóval később fogadták el Epictetes *Kézikönyv-ét*.

²⁹ Epict. (Arrian.) *Dissert.*, IV, VII, 6 (v. ö. II, IX, 20—21); Marcius-Aurelius, XI, 3 (1. mindazonáltal *Az apostolok*, 235 1.) V. ö. *moriendi contemptus*, Tacitus, V, 5; Tertulianus, *De spect.*, 1; *Ad nat.*, I, 17, 18; *De patientia*, 2; Min. Félix, 8; Levél Diognet., 1; Lucian., *Peregr.*, 13.

³⁰ Tertul., *Ad Scap.*, 5; Justin., *Apol.* II, 4.

³¹ L. főként Lucian., *De morte Peregr.*

³² Lucian., *Peregr.*, 15, 36, 44. V. ö. *τα τέλη των χνών* (36) és *οί- έν τέλη χριστιανών* (12), ami a klérust jelenti.

³³ L. Epictetes igen érdekes fejezetét a tökéletes cynikusról (Arrian., *Diss.*, III, XXII; v. ö. IV, /VII, 30 és köv.). Mintha valami keresztény értekezést olvasna az ember a lelkipásztor» hivatásról vagy egy 1230 tájáról;való levelet valamely fiatal klerikushoz, ki be akar lépni Szent Ferenc rendjébe.

tévedést.³¹ »Mi lesz a társadalomból, — mondták — ha győz ez a felfogás, ha a gonosztevők már nem fognak félni a kivégeztetéstől!«³⁵ Azonban a cynikusok erkölcs-telensége, otromba szemérmertlensége csak a vajmi felszínes megfigyelőknek engedett ily összetévcstést. Mindabból, ami a cynikusokról ismeretes, mi se jogosít fel azt hinni, hogy mások voltak, mint hengegő és silány emberek.³⁶

Nem kétséges, hogy igen sok esetben a kihívás a vértanuk részéről jött. Azonban a polgári társadalom helytelenül cselekszik, ha szigorú eljárásokra engedi ragadtatni magát, még ha azokkal szemben is, akik mintha felszólítanak reá. A római büntető törvénykönyv szörnyű kegyetlensége megteremti a *marti]rologia*A, melyből valószínűtlenségekkel és túlzással telt roppant legenda-irodalom fakad. A kritika, felfedve a vértanuk cselekedeteiről szóló elbeszélések tarthatatlanságait, néha az ellenkező végletbe esett. Miután az okmányok, melyeket eleinte olybá tüntettek fel, hogy a martyrok pőrének eredeti okmányai, legnagyobbbrészt apokryphoknak bizonyultak és a tulajdonképpen történetíróknak az üldözésekre vonatkozó feljegyzései gyérek és rövidek, a római törvények gyűjteményei pedig majdnem mitsem tartalmaznak e tárgyról: természetes volt a legnagyobb óvatosságot tanúsítani. Szinte kísérteibe lehetett jönni azt vélni, hogy az üldözések valójában nem voltak valami számottevők, a vértanuk száma nem volt jelentékeny³⁷ és hogy az egész egyházi tanítás e dologban mesterkélt felfújása a dolognak. Lassanként kivilágosodott az igazság. Még ha le is bántjuk a legenda túlzásait,

³⁴ Cels., id. Orig., II, 38, 45, 73.

³⁵ Lucian., *Peregr.*, 21, 23, 33. V. ö. Celsus, id. Origenes, VIII, 48, 54; Mín. Félix, 11, 12.

³⁶ Arrianus fentidézett fejezete oly eszményt rajzol, melyet Epictetes, úgy látszik, lehetetlennek tart és amely mindenesetre az ő korában nem valósult meg (80 §). Sőt úgy tűnik fel, hogy az előadásba bizonyos ironia vegyül (85, 93, 99 §).

³⁷ Origenes, *Contra Cels.*, III, 8.

az üldözések megmaradnak a történelem egyik legkomorabb lapjának és az ó-kori civilizáció szégyenének.

Bizonyos, ha az üldözések ismeretére nézve csak a vértanuk aktáira lennének utalva, a skepticizmus szabad teret lelne maga előtt. A vértanuk történetének megszerkesztése bizonyos korszakban a vallási irodalom oly műfajává vált, melyhez sokkal inkább a képzelet és bizonyos kegyes exaltáció szolgáltatja az anyagot, semmint a hiteles okmányok tanúszkodása. Ha leszámítjuk a Polycarpus halálára vonatkozó levelet és azt, mely a lyoni hősök szenvedéseinek elbeszélését tartalmazza, továbbá az afrikai vértanuk aktáit és egynéhány más elbeszélést, mely a legnagyobb komolyság jellegét hordja magán, be kell ismerni, hogy ezek az iratok, melyeket túlságos könnyedséggel minősítettek igazaknak, csak kegyes regények. Azt is elismerjük, hogy a birodalom történetírói mint annyi másban, úgy abban is, ami a keresztényekre vonatkozik, szegényesen szolgálnak részletekkel. Az üldözésekről, melyeket az Egyháznak el kellett szenvednie, azok a művek az igazi okmányok, melyek a kezdeti keresztény irodalmat alkotják. E műveknek, hogy nyomatékuk legyen a kérdésben, nem szükséges azoktól származniok, akiknek szerzősége alatt szerepelnek. Hogy mindenféle iratot hamis névvel lássanak el, abban a korszakban annyira elterjedt szokás volt, hogy az első két századból reánkmaradt könyvek igen nagy részének bizonytalan a szerzője; de ez nem akadályozza meg, hogy e könyvek hű tükrei legyenek az időnek, melyben keletkeztek. A Szent Péternek tulajdonított első levél, Szent János apokalypsise, az úgynevezett Barnabás-levél, Clemens Romanns levele, még ha nem is ő volna a szerzője, Szent Ignác és Polycarpus egészben vagy részben apokryph levelei, az I. és II. századból való sibyllai versek, mind azok az eredeti iratok, melyeket Eusebius a montanismus eredetéről megőrzött számunkra, a gnostikusok és montanisták vitái a vér-

tanúságról, Hermas *Pásztor-a* Aristides, Quadratus, Szent Justinus, Tatianus, Athenagoras apológiái minden lapjukkal izgatott állapotról tanúskodnak, mely ránehezedik az író gondolatára, mintegy obsessio alatt tartja és semmiféle helyes megítélését se engedi neki a helyzetnek.

Azt lehetne mondani, hogy rövid időközöktől eltekintve Nérótól Commodusig a keresztény folyton úgy él, hogy a kivégzés kilátása van a szeme előtt. A keresztény apologtikének a vértanúság az alapja. A kor vitázóit hallva, azt kell hinni, hogy az a kereszténység igazságának a mutatója. Csak az orthodox Egyháznak vannak vértanúi;³⁸ a dissidens szekták, például a montanisták, kétségbeesett erőlködéssel igyekeznek bizonyítani, hogy ők sincsenek hiányában az igazság e legfőbb eriteriumának. A gnostikusok az összes Egyházakból ki vannak közösítve, főként mert a vértanúságot haszontalannak vallják. Amint-hogy akkoriban, miként Tertullianus mondja,³⁹ valóban az üldöztetés volt a keresztény természetes állapota. A vértanuk aktáinak részletei lehetnek legnagyobb részt hamisak; a szörnyű kép, melyet elének tárnak, mindazonáltal nem kevésbé volt valóság. Gyakran csalóka képet alkottak e rettenetes harc-ról, mely ragyogó dicsfényvel köríti a kereszténység kezdeteit és visszataszító véres bélyeget nyom a birodalom legszebb századaira; de nem túlozták annak komolyságát. Az üldözések elsőrangú szerepet játszottak annak a nagy emberi egyesülésnek a kialakulásában, mely elsőnek juttatta diadalra jogát az állam zsarnoki gényeivel szemben.

Aminthogy az ember véleményekért hal meg, nem pedig bizonyosságokért, azért, amit hisz, nem pedig, amit tud. A tudósnak, ki rátalált egy theore-mára, nincs szüksége, hogy halálával tanúsítsa a theorema igazságát. Előterjeszti a bizonyítást és ezzel

³⁸ Orig., *Contra Cels.*, II, 13.

³⁹ *De fuga in persec.*, 8, 9.

elég. Ezzel szemben mihelyt hiedelmekről van szó, a nagy jel és a leghathatósabb bizonyítás a meghalás értük. Ez a nyitja azoknak a rendkívüli sikereknek, melyeket Kelet egyik-másik vallási kísérlete elért. »Ti európaiak, — mondta nekem a legintelligensebb ázsiai — nem értelek a vallásokhoz, mert sohasem láttatok vallást keletkezni; mi viszont mindennap látunk. Ott voltam, mikor emberek, kiket agyonkaszaboltak, összeégetlek, napokon át tűrlek borzalmas kínszenvedéseket, láncoltak, ugráltak az örömtől, hogy meghalnak egy emberért, kit sohasem láttak (Báb-ért) és ezek Perzsia legtekintélyesebb emberei voltaik. Én, aki ezt mondom, kénytelen voltam megcáfolni legendámat, mely mintegy előttem járt és megakadályozni az embereket, hogy megölessék magukat ér Lem...« A vértanuság semmikép se bizonyítja valamely tan igazságát; de bizonyítja a benyomást, melyet a lelkekre tesz és a siker szempontjából csak ez a fontos. Ami a kereszténység legszebb hódításait, egy Justinus, egy Tertullianus megtérését meghozta, az a vértanuk bátorságának, a kínszenvedések között való örvendezésüknek és annak a mintegy pokoli dühnek a látványa volt, mely a világot üldözésükre ösztönözte.

XVII. FEJEZET.

A szekták Rómában. — A Kerygma. — A keresztény regény. — Péter és Pál végleges összebékítése.

Róma a legmagasabb fokán volt nagyságának; uralma a világ fölött vitatlannak látszott; a láthatáron semmiféle felhő se mutatkozott. A mozgalom, mely a tartománybeliekct, Különösen Keletről, Rómába seregeltette, nemhogy alábbhagyott volna, hanem még erősödött. A görögül beszélő lakosság nagyobb volt, mint bármikor. A behízelt *graeculus*, ki minden teendőre alkalmas volt, kiszorította az itáliait a nagy családok cselédségéből; a latin irodalom napról-napra hanyatlott; a műveit osztályoknak a görög lett az irodalmi, vallási, philosophiai nyelve, mint ahogy ez volt a kisembereké is. A római Egyház jelentőségének magának a városnak a jelentősége volt a mértéke. Ennek a még egészen görög Egyháznak vitatlan volt a felsőbbsege a többi felett. Hygin, aki a feje volt, elnyerte az egész keresztény világ tiszteletét. Róma akkor az volt a tartományoknak, ami Páris, mikor fényes napjait éli, az összes érintkezések, az összes termékenyítések városa. Ami csak helyet akart a napon, oda törekedett; semmi se volt érvényes, amin nem volt rajta az egész világ termékei ez egyetemes kiállításának bélyege.

Becsvágya folytán, hogy divatot szabjon a keresztény igehirdetésnek, különösen a gnoslicismus en-

gudelmelkedett ez irányzatnak. Egyik gnostikus iskola se született Rómában, de majdnem mind odajött kudarcot vallani. Valentinus volt az első, ki nekivágott a kalandnak.¹ Sőt a merész sektarius azt a gondolatot forgathatta fejében, hogy püspöki székébe ül a versenytárs nélküli városnak. A katholicismus minden külsőségével lépett fel és abban a bizarr stylusban prédikált, mely a saját találmánya volt. A siker mérsékelt volt; ez a nagyzólo philosophia, e nyugtalan kíváncsiság megbotránkoztatta a híveket. Hygin elűzte az újítót a keresztény szószékről. A római Egyház már ekkor tanúságot tett arról a tisztára gyakorlati irányzatról, mely mindig megkülönböztető vonása lesz és készen mutatkozott, hogy könnyűszerrel feláldozza a tudományt és a tehetséget az épülésnek.

Egy másik heterodox doktor, Cordon,² szintén c tájban jelent meg Rómában. Syriából származott és oly tanokat hozott magával, melyek csak kevésbé különböztek az ottani gnostikusokéitól. Előadása, melyben Istent megkülönböztette a teremtőtől és Istennek, Jézus atyjának fölébe odaállított egy másik, ismeretlen Istent és a két isten közül az egyiket igazságosnak, a másikat jónak mondta, joggal sértette a füleket. Cordon a világot ugyanoly tökéletlen műnek találta, mint amilyen tökéletlen maga az a Jehovah is, kinek azt tulajdonítják és akit úgy tüntetnek fel, hogy emberi szenvedélyei vannak. Elvetette az összes zsidó könyveket, valamint a keresztény iratokból is mindazokat a részeket, melyekből az tűnt ki, hogy Christos igazán testet öltött. Az ok nagyon egyszerű volt: Gordonnak az anyag süllyedésnek, rossznak tűnt fel. Ugyanez okból nem volt Ínyére a feltámadás se. Az Egyház meg-

¹ Irenaeus, III, IV, 3; Euseb., *Chron.*, ad ann. 3. Anton.; Tertull., *Praescr.*, 30 (v. ö. *In Val.*, 4); Epiph., XXXI, 7.

² Irenaeus, I, XXVII, 1, 2; III, IV, 3; *Philosoph.*, VII, 10, 37; X, 19; Terull., *In Marc.*, I, 2; *Praescr.*, 50; Szent Cyprian, *Epist.*, 74; Eus., *H. E.*, IV, 11; *Chron.*, ad ann. 140; Alex, chron., 139; Epiph., haer. XLI; Theodoret., I, XXIV; Philast., XLIV, XLV; Pseud.-Aug., haer. 22; Pseudo-Tert., 16.

focddle; Cerdon alávetette magát, visszavonta véleményeit, azután, hol zárt körben, hol nyilvánosan újra dogmatizálni kezdett. A legkétesebb helyzetbe került. Élete azzal telt el, hogy hol kilépett, hol belépett az; Egyházba, vezekelt a tévedéseiért, majd meg újból előállott velők. Az Egyháznak Rómában nagyon is erős volt az egysége, semhogy Cerdon külön gyülekezet alakítására gondolhatott volna, mint ahogy Syriában bizonyosan ez történt volna. Befolyása pár elszigetelt emberre szorítkozott, kit megejtett beszédének látszólagos mélysége és tanainak akkor még merőben új volta. Tanítványai között különösen egy bizonyos Lucanust vagy Lucianost³ említenek, hogy a híres Marcionról, ki, mint látni fogjuk, tőle credt, ne is szóljunk.

Az alexandriai és antiochiai elvont gnosticizmus, mely merész philosophia formájában lépett fel, a világ fővárosában kevés pártfogással találkozott. Az ebioniták,⁴ nazarcusok, elkasaiták, essenusok, ezek a szintén gnostikus, de mérsékelt gnostikus és judeo-keresztény rokonságú eretnokségek voltak azok, melyek hemzsegttek Rómában, megalkották Péter legendáját és megteremtették e nagy Egyház jövőjét. Az elkasaiták; rejtelmes formulái szokásokká váltak náluk, főként a keresztelési szertartás tekintetében. A neophyta, patak partjain vagy csurgó vízzel telt medence mellett állva, hangos szóval tanúnak hívta az eget, a földet, a vizet és a levegőt, hogy többé nem vétkezik.⁵ E judeai eredetű szektariusok szemében Péter és Jakab volt Jézus Egyházának két sarka. Róma, mint már sokszor megjegyeztük, fő tűzhelyük volt a judeo-kereszté-

³ *Philosoph.*, VII, 39; Tertull., *Praescr.*, 51; *De restire.*, 2.; Epiph. haer. XLIII, 1; Orig., *Contra Cels.*, II, 17.

⁴ Epiphanes, XXX, 18, Rómát és Ázsiát azok közé a helyek közé számítja, hol Ebion cselszövéseit sz.ötte, noha a rossz szellem a Jordanon túl fekvő és a Holt-tenger menti tájakról indult 'útnak.

⁵ *Contestatio Jacobi*, 2, 4, a Pseudo-clem. hóm. élen V. ö. Hom. XIV, 1, 3. V. ö. Epiph., az ebioniták eretnoksége, XXX, 17. f.; az essenusok eretnoksége, XIX, 1. f.

nyeknek. Az új szellemet, melyet Pál iskolája képviselt, náluk erős konzervatív szellem tartotta fében. A békítő emberek minden igyekezete ellenére a pogányok apostolának ott még megrögzött ellenségei voltak. Péter és Pál végső csatájukat vívták, mielőtt véglegesen és örökre megbékülnek az egyetemes Egyház kebelében.

A két apostol élete kezdett nagyon nem ismertté válni. Körülbelül hetvenhét éve volt, hogy meghaltak; mindazok, kik látták volt őket, eltűntek, a legtöbben anélkül, hogy írásokat hagytak volna hátra. Teljes szabadon lehetett hímezni e még szűz vászonra. Nagy ebionita legenda támadt Rómában és rögzítődött meg abban az időtájban, melyhez eljutottunk. Főtárgyát Péter utazásai és beszédei szolgáltatták. Elbeszélések benne az apostolok fejedelmének misszióit, főként amelyek Phoenicia partjain vezették végig, a megtéréseket, melyeket véghez vitt, küzdelmeit, különösen, melyeket a nagy Antikrisztus, Gittoni Simon ellen vívott, ki e korszakban a keresztény öntudat réme volt. Gyakran azonban, burkolt szavakkal, ez utált név alatt egy más valaki rejtőzött: a hamis apostol Pál, a Törvény ellensége, az igazi Egyház szétrombolója.⁶ A valódi Egyház a jeruzsálemi volt, melynek az élén Jakab, az Úr testvére állott. Semmiféle apostolság se volt érvényes, ha nem mutatható fel a központi testülettől származó levelet. Pál nem hivatkozhatott ily levélre, tehát betolakodott volt, ő volt »az ellenséges embere, ki alattomban konkolyt hintett az igazi magvető nyomában.⁷ De hát viszont Péter nagyszerűen leleplezte csalásait, személyes kinyilat-

⁶ V. ö. *Az apostolok*, 266 és köv. 1.; *Szent Pál*, 291 és köv. 1. L. Hom. II, 17, 22 és köv.; XV, 15, 16; XVII, 17, 18, 19 (v. ö. Gal., II, 11). Kétségtelen, hogy Gittoni Simon valóságos személy volt és gyakran a maga személyében szerepel a pseudo-clemensi regényben, ahogy ez reánk maradt, de a fentebb idézett részletek nem felelhetnek meg csak Gittoni Simonnak.

⁷ Máté, XIII, 24 és köv. V. ö. *Szent Pál*, 305 1. Epiph., haer. XXX, 16 oly ebionita iratokat sejtett, melyekben Pál név szerint meg van nevezve.

koztalásokra való hivatkozásait, felszállását a harmadik égbe,⁸ kérdésését, hogy oly dolgokat tud Jézusról, melyeket az Evangélium hallgatói sohasem hallottak, a túlzó felfogást, melyet ő vagy tanítványai Jézus istenségéről vallottak.⁹ Különösen Antiochiában volt teljes Péter diadala. Simonnak sikerült e város lakosságát eltéríteni az igazságtól. Ügyes műveletekkel Péter ráveszi Simon boszorkányságainak egyik áldozatát, kit a mágus a saját alakjával ruházott fel, hogy álljon oda Antiochia népe elé. Mily nagy az antiochiaiak csodálkozása, mikor azt, akit mágusnak néznek, e szavakkal hallják megcáfolni magát: «Hazudtam Péterről; ő az igazi apostola a prófétának, kit Isten a világ üdvére küldött. Az angyalok ma éjjel megkorbácsoltak, mert rágalmaztam őt. Ne hallgassatok reám, ha ezentúl szólok ellene!»¹⁰ Természetesen egész Antiochia visszatér Péterhez és elátkozza versenytársát.

Az igazi apostol ekként nyomon követi a samaritanus csalót és eljut a birodalom fővárosába. Itt a csaló megkettőzte ti mesterkedéseit, ezer bűvészmutatványt eszel ki és maga részére nyeri Nrct. Sőt annyira viszi, hogy istennek tartják és imádják. Csodáló! oltárokat állítanak neki és a szerző szerint az oltárokat még az ő idejében is mutogatták. A Tibcriszigeten ugyanis volt egy collegiuma a Semo Sancus sabin istennek; nagy számmal álltak ott a fogadalmi oszlopok SEMONI — DEO — SANCO, amit kis jóakarattal SIMONI — DEO — SANCTO-nak¹¹ vélték olvashatni.

A döntő mérkőzésnek a császár színe előtt kellett megtörténnie. Simon bejelentette, hogy a levegőbe emelkedik és istenként fog ott lebegni. Csakugyan fel

⁸ *Recogn.*, II, 65. V. ö. II Cor., XI, 14 és *Recogn.*, II, 18; *Recogn.*, III, 49 ezfrog *εκλογή* és *Cseleked.*, IX, 15 stb. Figyelembe veendő továbbá *Acta Petri et Pauli*, 63—66 §.

⁹ Hom. XVI, IXVII, XVIII.

¹⁰ Hom., XX, 12—23.

¹¹ L. *Az apostolok*, 275 l. 1 jegyzet.

is emelkedett; de Péter intésére boszorkányságának tömlője kipukkadt; Simon szégyenletesen lezuhant és összezúzta magát.¹² Egy merőben hasonló szerencsétlenség Nero alatt megtörtént a Mars-mezei amfiteatrumban. Egy valaki, aki azzal kérkedett, hogy Icarus módjára a levegőbe emelkedik, a császár páholyának szélére zuhant és Nero befecskendezte vérével.¹³ Az is lehet, hogy a samaritanus szélhámos életének némely tényleges epizódja szolgáltatott alapot e mesékre. Mindenesetre a csaló kudarcát úgy tüntették fel, mint nagy dicsőségét Péternek és ez utóbbi ezen a réven vette valójában birtokába az örök várost. A legenda szerint halála hamarosan követte győzelmét; Nero felbosszankodva kedvelt szemfényvesztője balesetén, kivégeztette az apostolt.

Ez volt a legenda, mely miután 125 táján a római Egyház zsidó pártjának nehezteléseiből és szenvedélyeiből fakadt, lassanként megenyhült és Hadrian uralmának vége felé megszülte a tíz könyvből álló művet: »Péter tanítása«¹⁴ vagy »Péter utazásai«. A szerkezet formájára nézve a legendát három részre bontották. A »tanítás« magában foglalta Péter judeai apostoloskodásának elbeszélését;¹⁵ a *Periodi* Péter utazásairól és Syriában meg Phoeniciában Simonnal folytatott vitáiról szolt.¹⁶ A római időzés és a császár előtt való mérközések szolgáltatták a tárgyát Péter »Cselekedetei«-nek, mely mű mintegy folytatása volt

¹² *Acta Petri et Pauli*, 70—77; *Constit. apóst.*, VI, 9; Pseudo-Hegesipp., III, 2.

¹³ L. *Az Antikrisztus*, 419—420 I.

¹⁴ *Κηρυγη,α Πέτρον* és *Πέτρον περιόδοι.* V. ö. Clemens levele Jakabhoz a *Homel.* éln és *Recogn.*, 20 §; Péter levele Jakabhoz és a *Contestatiu* (a *Homel.* éln). V. ö. *Recogn.*, I, 17; III, 74, 75; V, .36; *Homel.*, I, 20.

¹⁵ A *Kerygma* megfelel a *Recognit.* első három könyvének.

¹⁶ V. ö. *Recogn.*, IV, init. és a folyt. Péter legendája első két része végső átalakulásának történetét és hogy miként öltötte fel a Clemensnek tulajdonított regény formáját, VII. kötetünkben fogjuk előadni.

a *Kerygma-nak* és a *Periodi-nak*.¹⁷ Ez apostoli útleírások, melyek a keresztény képzelem számára tele voltak bájjal, számos művet szültek, melyek hamarosan a regény irányába fordultak. Az elbeszélést kegyes szónoklatokkal keverték; Pétert tették meg az összes jó tanok hirdetőjének; a szűzies szerelem festése élénkítette és emelte a képet; a keresztény regény készen volt; semmiféle lényeges alkatrész se járult már hozzá.

A *Kerygma*, a *Periodi* ez egész első irodalma ebionita, esseus és elkasaita szektariusok műve volt.¹⁸ Péter, ki úgy szerepelt, mint a pogányok igazi apostola, volt mindig a hőse; Jakab úgy volt feltüntetve benne, mint láthatatlan feje egy isteni szellemmel telt coenaculumnak, mely Jeruzsálemben székel.¹⁹ Az animosítás Pál ellen kiérzett belőle.²⁰ Miként a keleti esseusok és elkasaiták, a rómaiak is ragaszkodtak hozzá, hogy legyen titkos, csak a beavatottak előtt ismert irodalmuk. A legdurvább csalásokhoz fordultak, hogy a keresztény inspiratio e kései termékeinek oly tekintélyt szerezzenek, melyet nem érdemeltek meg.

A Péter-féle *Kerygma* legrégebb alakja elveszett. Csak két részlet maradt reánk, mely mintegy bevezetésül szolgált a műhöz.²¹ Az egyik egy levél, melylyei Péter megküldi Jakabnak, »a szent Egyház mesteré-

¹⁷ Pseudo-Abdias, I, 6; Pseudo-Marcel., 1. Fabr., *Codex apokr.*, 632 és köv. 1. V. ö. Euseb., *H. E.*, II, 1 és 13; III, 3, *Constit. apóst.*, VI, 7—9; Photius, cod. CXII—CXIII.

¹⁸ Epiph., XXX, 15.

¹⁸ Ebből semmi következtetést se való vonni e könyvek időpontjára. Még Hadrian után is és amikor a jeruzsálemi judeo-keresztény Egyház már megszűnt, lehetséges volt az ily képet eszményként tüntetni fel, mely az apostoli korszakban Ineg volt valósulva.

²⁰ L. főként Péter levele Jakabhoz a Pseudo-clem. homel. éln, 2 f. V. ö. *Recogn.*, I, 70, 71, 73; IV, 35; Homel. XI, 35. A VII. kötetben ki fogjuk mutatni, hogy a Pseudo-clem. hóm. és a *Recogn.* az eredeti *Kerygma* és *Periodi* átdolgozásai.

²¹ E két részlet a későbbi keletű *Recogn.* regény elején maradt reánk (1. VII. kötet). Photius (cod. CXII—CXIII) már jól látta, hogy nem tartoznak a pseudo-clemensí műhöz.

nek és püspökének» a *Kerygma* könyvét és kéri, hogy ne mutassa senki pogánynak, sőt, előzetes ki-próbálás nélkül, zsidónak se. Utánozni kell, mondja Péter, a zsidók csodálatraméltó politikáját, hogy a különböző értelmezések ellenére is, melyekre a Szent-írás alkalmat ad, meg tudták őrizni a hit és a remény-ség egységét. A *Kerygma* könyve, ha óvatosság nélkül bocsátják forgalomba, szakadásokat okozna. Péter hozzáteszi:

»Nem mint próféta tudom ezt, hanem mert már látom a baj kezdetét. Némelyek ugyanis azok közül, akik pogány eredetűek, visszautasították tanításomat, mely egyező a Törvénnyel és az ellenséges embernek a Törvénnyel ellenkező és léha tanításához csatlakoztak.²² Még éltemben akadtak emberek, kik meg mertek kísérelni, hogy meghamisítsák szavaimat a Törvény rombadöntése irányába. Ha őket hallja az ember, nekem ez volna a gondolatom, de nem vagyok elég nyílt, hogy bevalljam.²³ Isten mentsen! Ez annyi volna, mint káromolni Isten Mózes-től kihirdetett igé-jét, melynek a Mi Urunk tanúságot tett az örökkévaló-ságáról, mondván: »Az ég és a föld elmúlnak; de a Törvény egy betűje, egy vonása se fog elmúlni.« íme, az igazság; de vannak emberek, kik, nem tudom, miként, feljogosítva vélik magukat előadni gondolato-mat és nálam behatóbban akarják magyarázni a beszé-deket, melyeket tőlem hallottak. Tanítványaiknak, mint az én igazi véleményemet mondanak oly dolgokat, melyekre soha nem is gondoltam. Ha már életemben ily hazugságokkal állanak elő, mit nem fognak majd merni halálom után?»

Jakab el is határozza, hogy a *Kerygma* könyvét csak körülmetélt és érett férfiakkal szabad közölni, akik doktorok akarnak lenni és legalább hatévi próba van mögöttük. A beavatásnak apránként kell tör-

²² TLV'S γάρ των απ'ο έδνων το δι, 'εμοϋ νόμι,μον άπεδοκίμασαν κήρυγμα, του έχρυ άνρι,όπον άνομόν τι,να και, φλυαράδη προβη-καμενοι. διδασκίαλαν. Epist. Petri ad Jac., 2.

²³ Célzás az antiochiai esetre. L. *Szent Pál*, 295 és köv. 1.

ténnie, hogy ha az első próbák rosszul ütnek ki, abba lehessen hagyni. A közlés rejtelemmel menjen végbe, ugyanazon a helyen, ahol a keresztséget osztják és a keresztelési ígéretnek formuláinak kíséretében, az esseus vagy az elkasaita rítus szerint. A beavatottnak köteleznie kell magát, hogy engedelmes lesz az iránt, ki a *Kerygma*A megismerteti vele, a könyvet nem adja tovább senkinek, nem másolja le és nem is engedi lemásolni. Ha egyszer aztán megtörténne, hogy a *Kerygma* gyanánt kapott könyveket már nem tartaná igazaknak, adja vissza azokat annak, akitől kapta. Ha utrakel, átadja «püspökének, ki ugyanazt a hitet vallja, mint ő és akinek ugyanazok az elvei».²⁴ Halálos veszedelem esetén ugyanígy kell tennie, ha fiai még nem eléggé érettek a bcavattásra; ha már méltók lesznek erre, a püspök vissza fogja adni nekik a könyveket, mint atyai letétet. Ami vajmi különös, a szektariusnak arra az esetre is kell gondolnia, hogy válást változtat és valamely más isten kultuszára tér. Ezért meg kell esküdni²⁵ elkövetkezendő istene nevére és elveszti még azt a kibúvót is, hogy majd, esküjének semmissé változtatása végett, arra hivatkozzon, az az isten nem is élt. »Ha megszegem fogadal-mamat, — tartozik mondani a neophyta, — legyen ellenségem a mindenség, azonképpen, mint az aether, mely mindent áthat, és az isten, ki minden felett van, a legjobb, a legnagyobb lény. És ha egy másik istent ismernék meg, erre az istenre is esküszöm, hogy megtartom, amit megfogadtam, akár van az az isten, akár nincs.« Ezután a titkos társaság jeleként, a be-avató és a beavatott kenyeret és sót ízleltek.

E nem igen művelt szektariusokhoz való bizarrságok Rómán kívül mindenütt másutt következmények

²⁴ *Τὴ ἐπίσκοπῳ μου τὴν αὐτὴν Ἰχθὺν πίπτειν καὶ ἀπο τῶν αὐτῶν ὀζυωμίνῳ.* Contestatio Jacobi, 3.

²⁵ *Ibidem*, 4. V. ö. 1, 2. Az ossenus keresztény nem esküszik; csak tanuul hívja a teremtést; de ha egy más isten kultuszára tér, esküdhetne. V. ö. az ismeretlen isteneknek tett fenntartásokat. *Szent Pál*, 173 és köv.

nélkül maradtak volna; de a világ fővárosában minden, ami Péterre vonatkozott, jelentőséges mérveket öltött. Minden eretneksége mellett is a *Kerygma* könyve nagy érdekléssel bírt az orthodoxok számára. Proklamálta Péter primátusát. Szent Pál bántalmazva volt benne, de némi simítás enyhíthette e támadások visszatetsző voltát. Éppen ezért történt is több kísérlet, hogy csökkentsék az új könyv különösségeit és hozzáformálják a katolikusok szükségleteihez. A könyvek ily átdolgozása a szekta értelmében, amelyhez az ember tartozik, napirenden volt.²⁶ Lassanként érvényesült a dolgok nyomása; az összes értelmes emberek látták, hogy Jézus műve számára nincs másutt üdv, mint a keresztény igehirdetés két fejének teljes összebékítésében. Pálnak még sokáig maradtak elkeseredett ellenségei, a nazareusok; de voltak túlzó tani ványai is, mint Marcion. E megrögzött jobb- és baloldaliaktól eltekintve, a mérsékelt tömegek között létrejött az összeolvadás, amennyiben mindegyik fél, bár kereszténységét az egyik iskolának köszönhette és ragaszkodott is ahhoz, teljesen elismerte a másik fél jogát, hogy szintén kereszténynek nevezze magát. Jakabot, a feltétlen judaismus párthívét feláldozták; noha a körülméletés keresztényeinek ő lett volna az igazi fejök, előnyben részesítették Pétert, ki kevésbé sértette Pál tanítványait. Jakab csak a judeo-keresztények között őrzött meg lelkes híveket.²⁷

Nehéz megmondani, hogy ez összebékülésben ki nyert többet. Az engedmények főként Pál oldaláról történtek; összes tanítványai minden nehézség nélkül elismerték Pétert, míg Péter keresztényeinek nagyrésze visszautasította Pált. Azonban az engedmények legtöbbször az erősebb részéről származnak. Valójában minden nap Pálnak adta a győzelmet. Minden pogány, aki megtért, az ő javára billentette a mérleget. Szírián kívül a judeo-keresztények mintegy

²⁶ Contestatio Jac., 5.

²⁷ Epiph., haer. XXX, 16.

elmerültek az új megtértek áradatában. Pál Egyházai virágoztak; józan ész, mértéktudó elme honolt náluk és oly anyagi segélyforrásaik voltak, amelyeneket a többiek nem vehettek igénybe. Az ebionita Egyházak napról-napra szegényedtek. Pál Egyházainak pénze megélhetést juttatott dicsőséges szegényeknek, kik képtelenek voltak valamit keresni, de birtokában voltak az ősi szellem eleven hagyományának. A pogány eredetű keresztények csodálták, utánozták, magukévá tették emelkedett jámborságukat, szigorú erkölcsüket. Csakhamar odáig jutottak, hogy a római Egyház legkimagaslóbb tagjai tekintetében már nem lehetett különbséget tenni. A szelíd és békülékeny szellem, melyet már Clemens Romanns és Szent Lukács is képviselt, túlsúlyra jutott. A békeszerződésre rányomták a pecsétet. A *Cselekedetek* szerzőjének eljárását²⁸ követve megegyeztek, hogy Péter-térítette meg a pogány ok zsengeit, hogy elsőnek ő oldozta fel őket a Törvény járma alól²⁰ Úgy vették, hogy Péter és Pál volt a római Egyház két feje, két alapítója. Péter és Pál két fele lett egy elválaszthatatlán párnak, két 'Világító forrás, mint a nap és a hold. Amit az egyik tanított, a másik is tanította; mindig egyetértettek, ugyanazokkal az ellenfelekkel küzdöttek, mindketten áldozatai voltak Simon mágus álnokságainak; Rómában úgy éltek, mint két testvér; a római Egyház kettőjük közös műve.³⁰ Ekként nyert ez Egyház felsőbbsege megalapítást századokra kihatóan.³¹

A pártok megbéküléséből és a kezdeti harcok elcsendcsedéséből egy nagy egység sarjadt, a katolikus Egyház, mely Péternek is meg Pálnak is Egyháza és idegen a versengéstől, mely a kereszténység első századát jellegezte. Pál Egyházai tanúsítottak legtöbb békülékenységet; a diadal is az övék

²⁸ *Cseleked.*, X, XV, 7.

²⁸ *Cseleked.*, XV, 7 és kSv.

³⁰ *Acta Petri et Pauli*, 5, 22, 26, 60, 72 V: ö. II Petri, 11^9.

³¹ Irenaeus, III, III, 2.

volt. A megrögzött ebioniták benne maradtak a judaizmusban és osztoztak annak mozdulatlanságában. — Róma volt a hely, hol e nagy átalakulás végbement. E rendkívüli város nagy keresztény rendeltetése már ekkor lángoló vonásokkal rajzolódott ki. A husvétnek a feltámadás napjára való áthelyezése, ami mintegy proklamálása volt a kereszténység autonómiájának, Rómában már legalább is Hadrian korában megtörtént.³²

Az összeolvadás, mely a csoportok között bekövetkezett, megtörtént irataik között is. A két fél váltogatta a könyveket. A judeo-keresztény iskolából az iratok csekély változtatásokkal átmentek Pál iskolájába. *Péter Kerygma-ja*, mely első formájában oly sértő volt Pál tanítványaira nézve, *Péter és Pál Kerygma-ja* lett.³³ Péter és Pál úgy szerepeltek, hogy együtt utaztak, egymás gyámolításával hajóztak, mindenütt teljes egyetértésben hirdették az Evangéliumot. A corinthusi Egyház egyenesen azt állította, hogy Péter és Pál közös alapításából állt elő.³⁴ Meglehetősen nagy zavart okozott Simon mágus, ki a *Kerygma* és a *Periodi* első ebionita formáiban, sértő gúnynev leple alatt, maga Pál volt. *Péter és Pál Kerygma-ja*ban megtartották a Simon nevet, de tulajdon jelentésében. Minthogy az ebionita pamphlet symbolismusa nem volt szembeszökő, ettől fogva Simon lett a közös ellenfél, kit Péter és Pál kezelt együtt üldöz.

A kereszténység sikerének alapfeltétele most már megvalósulásra jutott. Külön-külön se Péter, se Pál nem győzhetett. Péter volt a conserválás, Pál a forra-

³² Irenaeus, id. Eus., *H. E.*, N, XXIV, 14.

³³ A könyv elveszett. Hilgenfeld úr (*Nov. test. extra Can. rec.*, IV, 52 és köv. 1.) összegyűjtötte az említéseket, amelyeket Alex. Kelemen, Origenes, A keresztelés megisméltéséről való beszéd szerzője, Lactantius, Nazianzi Gergely, Damaszkuszi János, Oecumenius, Heracleon, Apollonius, a Diogneteshez írt levél szerzője, Corinthusi Dionysius tesz róla. Alkalmassint erről a Kerygma-ról szól Eusebius, *H. E.*, III, III, 2 és Szent Jeromos, *De viris ill.*, k

³⁴ Corinth. Dionys., id. Eus., *H. E.*, II, XXV, 8.

dalom; mind a kettő szükséges volt. Brctagnceban beszélnek, hogy amikor Szent Péter és Szent Pál a kereszténység hirdetése végett érkeztek Armoricába, egy szűk és mély tengerághoz jutottak. Noha a lényeges pontokban egyetértettek egymással, elhatározták, az egyik az innenső, a másik a túlsó oldalon telepedik meg, hogy mindegyikük a maga kedve szerint hirdesse az Evangéliumot; mert úgy látszik, minden benső barátságuk mellett is, nem igen férték meg egymással. A bretagnei szentek szokása szerint mindketten nekiláttak, hogy kápolnát építsenek. Anyag hozzá volt itt is, ott is; de csak egy kalapácsuk volt, úgyhogy minden este az a szent, ki aznap használta, a kalapácsot átdobta a tengerág fölött a másik szentnek. Hála az e beosztás folytán lehetségessé vált váltakozó munkának, a mű haladt és a két kápolna, mely még ma is látható, felépült.

Főként a két apostol halála foglalkoztatta a pártokat és adott okot a legkülönbélebb kombinálásokra. A legenda e tekintetben valami ösztönszerűséggel szövődött, szinte ugyanoly parancsoló kényszerből, mint amely Jézus legendájának kiformalódását irányította. Péter és Pál halálának módja már *a priori* meg volt szabva. Azt tartották, Krisztus előre megmondta Péter vértanúságát, mint ahogy megmondta Zebedeus fiainak halálát.³⁵ Szükséget éreztek, hogy a halálban is társítsák a két embert, kit erőszakkal összebékítettek. Úgy akarták és ebben talán nem is jártak messze a valóságtól, hogy együtt haltak meg légyen és úgy anegy esemény következményeképpen. A helyeket, melyeket e véres drámáktól megszenteltnak vélték, már korán megállapították és emlékjelckkel látták el.³⁶ Ilyen dolgokban végül is mindig az győz, amit a nép akar. Olaszországban nincs népies gyűlöhely, hol ne lehetne egymás mellett látni Victor Emmanuel és IX. Pius

³⁵ János, XII, 32—33; XIII, 36; XXI, 18—19; V. ö. Máté, XX, 22—23; Márk, X, 38—39.

³⁶ *Az Antikrisztus*, 182 és köv. 1.

arcképét és. közhit, hogy ez a két ember, ki oly elveket képvisel, melyek összebékítésére általános meggyőződés szerint Olaszországnak szüksége van, alapjában igen jóban volt egymással. Ha ma ily nézetek számbavételre tennének szert a történelem előtt, egy szép napon majd komolynak szereplő okmányokban azt lehetne olvasni, hogy Victor Emmanuel és IX. Pius (alkalmasint Garibaldit is csatlakoztatnák hozzájuk) titokban összejártak, egyetértettek, szerették egymást. A «Voltaire és Rousseau» társítást hasonló szükség-szerűségek ütötlék nyélbe. A középkor, hogy elcsillapítsa a dominikánusok és a ferencesek gyűlölködését, több alkalommal hasonlóképpen igyekezett bizonyítani, hogy e két rend alapítói testvérek voltak, kik a legnagyobb szeretetben éltek egymással, a két rendszabályzat eredetileg egy volt, Szent Domonkos felövezte magát Szent Ferenc kötelével, stb.³⁷

*Péter és Pál Kerygma-*la. annál fontosabb volt, mert kitöltötte azokat a sajnálatos hézagokat, melyek az *Apostolok cselekedez*-ben mutatkoztak. Ez utóbbi könyvben Péter prédikációi nagyon meg voltak kuráltva és mi említés se foglaltatott az apostolok halálának körülményeiről.³³ Egy oly könyvnek, mely Pétert és Pált úgy tüntette fel, hogy mindenütt együtt járnak téríteni a pogányokat, együtt érkeznek Rómába, ahol tanítanak és mindketten elnyerik a vértanúi koszorút, biztos volt a sikere. A tan, melyet hirdettek, e könyvből ítélve, egyaránt volt távol a judaismustól és a hellenismustól.³³ A zsidókat úgy tekintették, mint akik ellenségei Jézusnak és az apostoloknak.⁴⁰ Rómában Péter és Pál előre megmondták Izrael fiainak városuk elpusztulását és az örök szám-

³⁷ Dante, *Párad.*, XI, 28 és köv.; Wadding., *Ann.*, I, 253—259 és köv.; Ill, 380 és köv. 1.; *Acta SS. Mai*, II, 827 és köv.; *Aug.*, I, 442, 484 és köv., 560, 576; *Oct.*, II, 685 és köv., 876 és köv.

³⁸ Muratori canonja, 33 és köv. sor.

³⁹ Töredék, közli Hilgenfeld, IV, 58—59 1.

⁴⁰ Töredék, Hilgenfeld, 59 1.

fizetést Judeából, mert ugráltak az örömtől, mikor isten Fiát megkínózták.⁴¹

Első pillantásra úgy tűnik fel, hogy ily nagyfontosságú műnek helyet kellett volna kapnia a canonban az *Apostolok cselekedetei* után. Azonban a könyv laza szerkezetű volt és tartósan nem elégíthette ki a keresztény gyülekezetek egyetemét. A szerző evangéliumi ismeretei nagyon is hiányosak voltak. A héberrek Evangéliumának legkiáltóbb naivságot is elfogadta. Jézus meggyóna bűneit; a megkeresztelkedésre anyja, Mária beszélte reá; a megkeresztelkedés pillanatában a víz úgy tűnt fel, hogy tűz borította el.⁴² Pál a pogányokhoz intézett beszédeiben, hogy meggyőzze őket, tekintélyekként idézte az alexandriai zsidók apokryph sibylláját és Hystaspcs pogány prófétát, ki megjósolta a királyok szövetkezését Krisztus és a keresztények ellen, a vértanuk türelmességét, Krisztus végső eljövételét.⁴³ Végül, ellentétben Pálnak a Galatiabliciekhez Írott levélben foglalt határozott kijelentéseivel, a könyv úgy tüntette fel, hogy Péter és Pál Rónában találkoztak először.⁴⁴ Más különös vélemények is hozzájárultak, hogy az orthodox doktorok csakhamar elvetették e régi megszerkesztést.⁴⁵ *Pé'er és Pál Kerygma-ydnak* a canonikus írások között csak igen bizonytalan volt a helye. Péter regénye már kezdettől fogva bizonyos szektárius bélyeget viselt, mely még a kiigazítás után is megakadályozta,

⁴¹ *Ibid.*, 60 1.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Beszéd, Szent Cyprian, Rigault, 139 1.; figyelembe veendő, hogy a *post conlationem Eoangelii in Hierusalem et mutuum altercationem et rerum agendarum dispositionem* rész a beszéd szerzőjének közbevetett megjegyzése.

⁴⁵ Orig., *De princ.*, I, praef., 8; A keresztelés megismétléséről szóló beszéd szerzője, Szent Cyprian munkáiban, Rigault kiad., 139 L; Euseb. és Szent Jerom., l. c.

hogy beilleszkedjen a megállapított dogma keretei közé⁴⁶

A két apostol halálának ugyanúgy, mint igehirdetésének és utazásainak elbeszélése, ilyenformán, legalább a forma tekintetében, szabadjára volt a szélynek. Ami valamely elbeszélő szöveg sorsát örökre biztosítja, a stylus egyszerűsége, a körvonalak bizonyos határozottsága, mely azt a hitet kelti az olvasóban, hogy a dolgok nem is történhettek másként, mindezek a tulajdonságok, melyek az Evangéliumok és a canonikus *Cselekedetek* szépségeit alkotják, hiányoznak Péter és Pál halálának legendájából. Voltak ennek régi megszerkesztései, melyek eltűntek, de nem különböztek lényegesen azoktól, melyek reánk maradtak⁴⁷ és megrögzítették a hagyományt e fontos tárgyról. A legenda munkája dús volt és gyors. Róma és egész környéke, különösen az ostiai út mintegy megtelt emlékekkel, melyek a két apostol végső napjaihoz kapcsolódlak. Egy sereg megható részlet, Péter menekülése, a keresztet vivő Jézus látománya, az *iterum cruciü(ji)*, Péter és Pál búcsúja, Péter és felesége találkozása, Pál a salviani vizeknél, Plautilia ahogy a haját összefogó kendőt odaadja, hogy kössék be vele Pál szemét, mindez szép sorozatot tesz ki, melyhez csak egy ügyes és naiv egybeállító kellett volna. Túlságosan késő volt: az első keresztény irodalom ere kimerült; a *Cselekedetek* elbeszélőjének derűje eltűnt; a hang nem emelkedett feljebb a mese

⁴⁶ Stichom. *Cod. Claromont.*, Nicephor., *Synopsis*, Sin. Anast. index (Credner, 241, 244, 249 1.); Alex. Kel., *Strom.*, VII, XI, 63; Orig., *De princ.*, I, II, 3; *In Joh.*, XX, 12; Eus., *H. E.*, III, III, 2, 5; XXV, 4; Szent Jerom., *De vir. ill.*, 1; Gelas. decret., VI, 5; Pelus. Isid., II, epist. 99; Niceph. Calist., Credner, 256 l.

⁴⁷ *Acta Petri et Pauli*, közli Thilo, *Acta SS. apóst. Petri et Pauli* (Halle, 1837, 1838); Tischendorf, *Act. apóst. apokr.* 1 és köv. 1. A kél szöveg eltérései nem oly jelentékenyek, mint ahogy hinni akarták. Baur, *Paulus*, I, 260, 261 1., 2-ik kiad. *Tov vouov* biztosan tévedés. V. ö. Tischendorf, 26 1. L. Eus., *H. E.*, III, III, 2; Orig., *In Joh.*, XX, 12; *De principüs* I, II, 3.

és a regény hangjánál. Nem tudtak választani egy csomó egyaránt apokryph szerkesztmény között; hiába próbálták, hogy a legtiszteltőbb nevekkel (Pseudo-Linus, Pseudo-Marcelhis⁴⁸) fedezzék e gyenge elbeszéléseket; Péter és Pál római legendája mindig széthullott állapotban maradt. Inkább jámbor idegenvezetők beszédében élt, nem pedig hogy komolyan olvasták. Merőben helyi ügy volt; semmiféle szövege se érte el, hogy a templomokban való felolvasásra elfogadják és tekintélyben tartsák.⁴⁹

A teremtő véna az evangéliumi irodalom tekintetében is napról-napra gyengült; de egészen még nem volt kiszáradva. A nazareusok vagy a héberek, vagy az ebioniták Evangéliuma majdnem ugyanannyiféle szövegben sokszorozódott, ahány a kézirat volt.⁵⁰ Egyiptom így jutott az »Egyiptomiak Evangéliumá«-hoz,⁵¹ melyben a beteges szüziesség felmagasztalása oly közléről határos az erkölcstelenséggel. Sokáig igen nagy sikerben volt része Péter Evangéliumá-⁵²nak, mely alkalmasint Rómában készült. Justinus és a pseudo-clmcnsi regény szerzője, úgy látszik, olvasták. Kevésbé különbözött az ebionita Evangéliumtól és már mutatta azt a nagy figyelmet Mária tekintetében, ami az apokryphokat jellemzi. Egyre többet törődtek a szereppel, mely Jézus anyjához illik; igyekeztek, hogy Dávid törzséhez csatolják; bölcsője köré hasonló csodákat csoportosítottak, mint amelyek Keresztelő János születésekor mutatkoztak. Volt egy könyv, melyet a gnoslikusok később megraktak abszurdításokkal, de amely megjelenésekor talán nem ütközött

⁴⁸ Fabricius, *Cod. apokr. N. I.*, I, 775 és köv., 778; III, 626, 632—653 1.: *Biblioth. max. Patrum* (Lugd.), II, 67 és köv. (1687); párisi kiad., VII, 151 1. Az ábrázatos emlékműveket illetőleg 1. de Rossi, *Bullettino*, 1867, 71 1.

⁴⁹ V. ö. Jer. Szent Cyrill, *Catech.*, VI.

⁵⁰ Legjobb bizonyíték erre, hogy nem lehet megmondani, Justinus mely Evangéliumokat használt fel.

⁵¹ Hilg., *Nov. Test. extra can. rec.*, IV, 43—49. V. ö. *Az Evangéliumok*, 112 1.

⁵² Hilg., *op. cit.*, 39—42. V. ö. *Az Evangéliumok*, *ibid.*

ki a katolikus Egyház átlag-hangneméből, a *Jakab Proteuangeliumá-nak* nevezett írá.dól kevésbé különböző *Genrta Marias*,TM mely eleget Lett a képzelet e szükségleteinek. A legenda napról-napra matei iálisabb alakot öltött. Sokat foglalkoztak a bábaasszony tanús-kodásával, ki ott forgolódott Mária körül és bizony-ságot tett szűz voltáról.⁵¹ Már nem volt elég, hogy Jézus istállóban született; azt akarták, hogy, meg-felelően bizonyos zsidó eszméknek, melyek megtalál-hatók Ábrahám agadikus legendájában,⁵⁵ barlangban jött légyen világra.⁵⁶ Valamikép az egyiptomi mene-külést is értékesíteni óhajtották és mert Egyiptom volt az az ország, melyben a bálványok .leginkább clszaporodtak, feltették, hogy pusztá láttára a gyer-meknek, az összes profán szobrok a földre zuhanlak.⁵⁷ Pontosán tudták, hogy Jézus mit dolgozott; ekéket, jármüket csinát.⁵³ Ismerni vélték a meggyógyult vérző asszony nevét (Berenice vagy Veronika) és mutogatták a szobrokat, melyeket hálából Jézusnak állított.⁵⁵

⁵³ Epiph., XXVI, 12. Justin és a lyoni meg viennei hívek levelének szerzője, úgy látszik, ismerték e művet.

⁵⁴ Alex. Kel., *Strom.*, VII, 16. V. ö. *Jakab Protevang.*, 19, 20; Pseudo-Máté, 13; Geias. decret., VI f.

⁵⁵ Beer, *Leben Abrahams* (Leipzig, 1859), 2 és köv. 1.; Nicolas, *Evang. apokr.*, 54—55. 1.

⁵⁶ Justin., *Dial.*, 70 és 78; Orig., *Contra Cels.*, I, 51; Euseb., *Demonstr. evang.*, 18 és köv. f.; Pseudo-Máté, 13, 14; Tischendorf, *Evang. apokr.*, XXXVIII 1.; *József ács tört.*, 7 f. 4 *gyermekkor Evang.*, 2 f. E képzelmény általános elfogadásra talált. V. ö. Vogüé, *Les églises de T. S.*, 50—51 1.

⁵⁷ Euseb., *Demonstr. evang.*, VI, 20; IX, 2; Szent Athén., *De incarn. Verbi*, Opp., I, 89 1.; Sozom., V, 21; Thilo, *Cod. apokr.*, XXXVII 1.; Tischendorf, *Evang. apokr.*, L 1., jegyzet; LII, 2 és 3 1.; Pseudo-Máté, 23 f.

⁵⁸ Justin, *Dial.*, 88; Tamás Evang., 13; Gyrcm. Evang., 38, 39. V. ö. *Acta Sancti Thomae*, 3.

⁵⁹ Eus., *H. E.*, VII, 18; Macarius Mágnes., Pitra, *Spicil.*, I, 332—333; Blondel, 1 1.; Malala, 237 1., Bonn; *Gesta Pilati A.*, 7 f., némely kéziratban; Niceph., *Antirrhet.*, 492 1. (Pitra); Damaszk. János, Opp. I, 368 1., Legnien. *Berenice és Prunice* összetévesztését illetőleg 1. Garrucci, *Storia dell'arte crist.*, HI, 9 1. (dichiar. déllé táv., t. II.).

A kívánság, hogy oly érvekkel állhassanak elő, melyek elől a pogányoknak meg kell hátrálniok,⁶⁰ néhány kegyes csalásra vezetett, mely az e célra kiszemelt és kevésbé óvatos világban gyors sikert ért. Az alexandriai monotheista sibylla, ki századok óta nem szűnt meg bejelenteni a bálványimádás bukását, mindinkább kereszténnyé vált.⁶¹ A tekintély, melyben állott, igen nagy volt. A régi sibyllai gyűjtemények új hozzátételekkel szaporodtak, melyekben a legkisebb ügyelettel se voltak a valószínűség megóvására. A pogányok megbolránkoztak rajta, hogy tiszteletreméltó régi könyvekbe becsusztatásokat eszközölnek. A keresztények több csúfondárosággal, mint méltányossággal ad felelték nekik: «Mutassatok régi példányokat, melyekben ezek a részek nincsenek meg.»⁶² Az okos emberek mind a pogány, mind a keresztény sibyllákat egyaránt semmibe se vették és elmésen parodizálták őket,⁶³ úgyhogy, például, Origenes sohasem folyamodik ez értékét veszített érvekhez.

Ez orákulumokhoz hozzávették egy bizonyos Hystaspaséit, kinek neve alatt a pogányoknál a chaldeai mysteriumokról szóló könyvek voltak forgalomban.⁶⁴ Megjósoltatták vele Krisztust, az apokalyptikus katasztrófákat, a világnak fűztől való elpusztulását, mindezt oly határozottsággal, mely azokról, akiknek szólt, a legnagyobb hiszékenységet tette fel.⁶⁵

Ugyanez időtájban készülhettek Pontius Pilátus

⁶⁰ A Sibylla-ban általánosan hittek.

⁶¹ Hermas *Pásztor*, II lát., 4; *Péter Kerygma*-ja, id. Alex. Kel. *Strom.*, VI, 5; Justin, *Apol.* I, 2, 44; Alex. Kel., Tertull., Lactant., gyakori idézetek; Pseudo-Justin. *Cohort. ad Graec.*, 16, 37, 38; Tatian., 41; Athenag., 30; Meliton, *De veritate*, Cur., 43; *Quaest. et resp. ad orthod.*, 74, Justin, függelék; Celsus, id. Orig., *Contra Cels.*, V, 61; VII, 53 56; Theoph., *ad Autó* .. II. 3, 9, 31, 36, 38. A gnostikusoknál, *Philos.*, V, 16.

⁶² Orig. *Contra Cels.*, V, 61; VII, 53, 56.

⁶³ Lucian., *Peregr.*, 29, 30; *Alex.*, 11.

⁶⁴ Ammian. Marcellin., XXIII, VI, 32.

⁶⁵ *Péter Kerygmaja*, 1. c.; Justin., *Apol.* I, 20, 44; Lactant., *Instit. div.*, VII, 15, 18.

Jézusra vonatkozó hivatalosaknak mondott jelentései. A pogányokkal és a zsidókkal folytatott vitákban nagy előny volt oly jelentésekre hivatkozhatni, melyek állítólag az állam levéltárából valók. Ez az eredete az *Acta Pilati-nak*,⁶⁶ melyet már Justinus,⁶⁷ a quartodccimanok,⁶⁸ Tertullianus⁶⁹ idéznek és amely elég jelentőségre tett szert, hogy II. Maximinus császár, a IV. század elején, célszerű fogásnak vélte a meghamisítását, hogy megvetés és nevetség tárgyává tegye vele a keresztényeket.⁷⁰ Mihelyt elfogadták, hogy Tiberius hivatalos értesítést kapott Jézus haláláról, természetes volt feltenni, hogy a közlés nem maradt hatás nélkül. Innen az elterjedt vélemény, hogy Tiberius Jézus Krisztusnak az istenek rangjára való emelését indítványozta a senatusnak.⁷¹

Látjuk, Róma változatlanul rendkívüli tevékenységnek volt a központja. Mindenfajta eretnek ott adott egymásnak találkozót és anathematizálta egymást.⁷² Nyilvánvalóan ott volt egy majdani katolikus

⁶⁶ Alkalmassint ez maradt reánk a *Gesta Pilati-han*, mely *Nicodemus Evangéliuma* első részét teszi. Meglehetősen jól megtalálhatók ugyanis benne (előszó és I, 1'0, 11 f.) Justinus, Tertullianus, Epiphanes idézetei. Christológiája szintén a II. századra vall. V. ö. Tischendorf, *Evang. apocr.* LIV és köv., 203 és köv. 1.; *Apók, apokr.*, LXI—LXIV; Bleek, *Einl.*, 321—323 l. A formájain bizonyára változtattak. Annak az iratnak, melyet Justinus és Tertullianus idéz, jelentés formája lehetett. Ez az oka, amiért néhány kritikus a Justinustól és Tertullianustól olvasott iratot Pilátus Anaphora-jában vélte megtalálni. Tischendorf, *Evang. apocr.*, 413 és köv. 1.

⁶⁷ *Apol.* I, 35, 48.

⁶⁸ Epiph., L, 1. V. ö. Aranyszi. Sz. János, horn. VII *in Pascha*.

⁶⁹ *Apológ.*, 21. V. ö. Eus., *H. E.*, T, 9, 11; II, 2; *Chron.* ad ann. 1'2 Tib.; Orosius, VII, 4; Szent Ignác, Szent Tarakus aktái, stb.

⁷¹ Eusebius, *H. E.*, IX, 5, 7.

⁷² Tertull., *Apil.*, 5; Orosius, VII, 4. V. ö. Lamprid., *Alex. Sem.* 43.

⁷² Cerdon, Marcion, Valentinus, Marcellinus, Irenaeus, I, XXV, 6; XXVII, 1; III, IV 3. Figyelembe veendő az eretnek iratokkal szemben való elővigyázatosság, melyet Muratori canonja, egy, úgy látszik, római irat töredéke, tanúsít.

orthodoxia központja. Hygin után Pins⁷³ következett, aki is elődjéhez hasonló szilárdsággal védte a hit tisztaságát. Pius már a szó sajátképpen! jelentésében püspök. Valentinus és Cerdon, noha Hygin kárhóztatta őket, még mindig Rómában voltak, iparkodva visszanyerni a talajt, melyet elvesztettek, időnként megtagadva tanaikat vezcklést fogadtak, azután megint visszatértek álmaikhoz és párthíveket szereztek. Végül is visszavonhatatlanul kiközösítették őket.⁷⁴ Valentin, úgy látszik, Cyprus szigetére vonult el.⁷⁵ Gordonról nem tudni, hogy mi lett vele. Neki a neve is ismeretlen maradt volna, ha nem hagy egy tanítványt, ki szellemi erőre, tevékenységre magasan felülmúlta és a II. század közepe táján az Egyházat a legsúlyosabb zavarba ejtette, amely addig reánchezedett.

⁷³ E név alkalmasint *Antoninus Pius* melléknevétől származik.

⁷¹ L. VII. kötetünket.

⁷⁵ Epiph., haer. XXXI, 7; Pliilast., 8.

XVIII. FEJEZET.

Szent Pál eszméinek túlhajtása. — Marcion.

A kereszténység nagy sajátossága, az, hogy egy új vallás egy másik vallásból sarjad ki és lassanként tagadásává válik annak, amely megelőzte, — addig, amíg a két kultusz teljesen el nem különült egymástól, szükségszerűen a legellentétebb jelenségekkel járt. Azoknál, kik nem állottak szoros egyensúlyban az ortho-doxia keskeny vonalán, kétféle reakciónak kellett cló-állania. Egyesek, túlmenve Pál elvein, abban a képzeletben éltek, hogy Jézus vallásának semmi kapcsolata sincs a mozaismussal. Mások, a judeo-keresztények, úgy tekintették a kereszténységet, hogy egyszerű folytatása a zsidó vallásnak. Általában a gnostikusok voltak azok, kik az előbbi irányba hajlottak; de az. álmódózók mintha valami gyakorlati tehetetlenséggel lettek volna megverve. Azonban akadt egy tüzes, eszes ember, hogy a széthúzó elemeknek megadja az összetartozást, melynek hiányával voltak és tartós Egyházat alapítson a mellett, mely már az »Egyetemes Egyház,« Jézus »nagy Egyháza»¹ nevét adományozta, magának.

¹ *Οἱ ἀπό μεγάλης; Εκκλησία;*. Celsus, id. Orig., V, 59.

Marcion² Sinopéból származott, abból az élénkséggel teljes városból, mely már a két Aquilát adta a kor vallási küzdelmeinek és amelyből még Theodotion³ fog sorra következni. A város püspökének volt a fia és úgy látszik, lengerészfoglalkozást folytatott.⁴ Noha kereszténynek született, komoly vizsgálat alá vette hitét és átadta magát a görög bölcsészet, különösen a stoicismus tanulmányozásának. Külseje askétára vallott és erkölcsében nagyon szigorú volt.⁵ Apja állítólag kénytelen volt őt kiűzni egyházából, mert veszélyeztette híveinek orthodoxiáját.

Több ízben észleltük már azt a vonzerőfélélt, mely Hygin pontificatusa alatt és Pius első éveiben Rómába vezérelte mindazokat, kiket csábított a megszülemlésben levő gnosticizmus lidércfénye. Marcion akkor érkezett az örök városba, mikor Cerdon a legőszintébb

² Justin, *Apol.* I, 26, 58; *Dial.*, 35 (Ottó; Lipsius, *Quellén Ketz.*, 29 és köv.; *Zeitschr. für Kirch.*, II, 213—214 1.); Hege-sippos, id. Eus., *H. E.*, IV, XXII, 5; Celsus, Orig., *Contra Cels.*, V, 62; Irenaeus, I, XXVII, 2; XXVIII, 1; II, I, 4; III, 1; XXVIII, 6; III, III, 4; IV, 3; XII, 5, 12; IV, XXXIII, 2 (v. ö. Gebh. és Harn., *Patres apóst.*, I, II, 106—111 1.); Muratori canonja, 63 és köv., 81 és köv. sor (kétséges); Rhodon, id. Eus., *II. E.*, V, 13; Alex. Kel., III, 3, 17; IV, 4; VII, 17; Tertull., *Contra Marcion.*; *Praescr.*, 30, 38 [51]; *De idol.*, 5; *De anima*, 17; *De came Christi*, 1—8; Róm. Dionys., id. Athan., *De niceaenis descr.*, 275 1.; *Philosophum.*, VII, 29, 31 {*Zeitschrift für Kirchengesch.* I, 536—538 1.), 37; X, 19; Origenes, *In Jer.*, bom. X, 5; *In Rom.*, II stb. (1. *indices*); Cyprian, *Epist.* 79; Euseb., *Chron.*, ad ann. 140, 153; *H. E.*, IV, 21, 23, 24, 25, 30; V, 13, 16; IV. századb. névtelen, *Dial. in Marc.*, ed. Wetzstein, Basel, 1674; Epiph., haer. XLII, XLIII, XLIV; Theodoret., I, 24, 25; a versben írott öt könyv Marcion ellen; Pseudo-August., 22; Pseudo-Tert., 17 és köv.; Philast., 45; Eznig, *A szekták cáf.*, IV k.; Mohammed ibn Ishak, *Fihrist*, Fluegel, *Mani*, 51, 85, 150—152, 159—160, 167—168; Cyrill, *Catech.*, XVI; Pelus. Isid., I, *epist.* 37; Szent Jerom., *In Os.*, IX; *De viris ill.*, 17, 32, 37; Edessai krónika, 449 (137) év; Alex. krón., 158 év.

³ Epiph., *De mensuris*, 17.

⁴ Rhodon, id. Eus., *H. E.*, V, XIII, 3; Tért., *Praescr.*, 30.

⁵ Epiph., XLII, 1. Tertullianus szava: *sanctissimus magister* (l. c.) gúnyosan értendő.

híveket is megingatta kápráztató metaphysikájával.⁶ Mint az összes szektáriusok, eleinte Marción is buzgó katolikusként mutatkozott. A római Egyháznak oly nagy volt a jelentősége, hogy mindazok, kikben dolgozott az egyházi becsvágy, áhítoztak a kormányzására. A gazdag sinopei, amennyire kitetszik,⁷ nagy összeg pénzt adományozott a gyülekezetnek; de reményei nem váltak valóra. Nem az a szellem volt benne, melyet Róma clericusaiban keresni szokott. Az értelmi fensőbbiséget itt kevésbé becsülték. Marcion tüzes kíváncsisága, élénk gondolkodása és tanultsága veszedelemnek tűnt fel. Könnyű volt előre látni, hogy nem fogja engedni nyugton megmaradni az orthodoxia szűk határai között. Cerdon hasonló elszigeteltségben vezetett dogmatikus eredetiségre irányuló igényeiért. Marcion tanítványa lett neki.⁸ A gnosticismus transcendens elméletei, melyeket e mester hirdetett, a kereszténység legemelkedettebb formája gyanánt hathattak egy philosophiai tanokkal átítatott szellemre. Különbösen is, a keresztény dogma még oly kevésbé volt megállapítva, hogy minden erős egyéniség vágyott rányomni bélyegét. Ez eléggé megmagyarázza azokat a kerülő utakat, melyekre e nagy ember rátért, anélkül, hogy szükség volna hitelt adni azoknak a banális rágalomnak, melyekkel az egyházi írók azt igyekeznek bizonyítani, hogy minden szektaalapító a legalantasabb indokoknak engedelmeskedve különült el a hívek többségétől.⁹

Marcion theológiája csak egyszerűsége révén különbözött az egyiptomi és syriai gnostikusokétól.

⁶ Az időpontra nézve I. Lipsius, *Die Quellen der aell Ketzer-gesch.*, 225 és köv. I. Figyelembe veendő különösen Alex. Kel., *Strom*, VII, 17, tekintettel a hozzáfűződött vitákra. Orosius, VII, 14; Tertull., *Adv. Marc.*, I, 2.

⁷ Tertull., *In Álarc.*, IV, 4; *Praescr.*, 30.

⁸ Irenaeus, I, XXVII, 2; III, IV, 3; *Philosophy* VII, 10, 39; X, 19; Tert., *Praescr.*, 51; Szent Cyprian, *Epist.*, 74; Euseb., *H. E.*, IV, 11; Epiph., *haer.* XLI, 1; Philast., 45; Pseudo-Aug., *haer.* 22; Theodore!, I, 24.

⁹ Ugyanezek a mesék Apellesről. Tertull., *Praescr.*, 30.

A rendszernek a jó Isten és az igazságos Isten, a láthatatlan Isten és a demiurgos, a zsidók Istene és a keresztények Istene között való különbségtétel az alapja.¹⁰ Az anyag az örök rosszaság. A régi törvénynek, mely Jehovah műve és lényegileg anyagi, érdekelt kereső, szigorú, kegyetlen, szeretet nélkül való, csak egy célja volt: a többi népet, az egyiptomiakat, kanaaniakat stb. alávetni Jchova népének; holott e törvény még a zsidó népnek a jóvoltát se tudta biztosítani, mert Jehovah kénytelen volt vigasztalásképpen szüntelen ígérgetni népének, hogy elküldi neki a fiát. Jehovahtól hiába várták volna ez üdvöt, ha a legfőbb, jó és láthatatlan Isten, ki addig idegen volta világól,¹¹ el nem küldte volna a fiát, Jézust, vagyis magát a szelidséget látszólag egy ember formájában,¹² hogy szálljon szembe a demiurgos befolyásával és léptesse életbe a szeretet törvényét. A zsidóknak meglesz a maguk Messiása, Istenük, vagyis a demiurgos Isten fia. Jézus semmikép se ez a Messiás; ellenkezőleg neki az volt a küldetése, hogy érvénytelenítse a Törvényt, a prófétákat és általában a demiurgos minden művét; tanítványai azonban félreértették; egyedül Pál volt igazi apostol.¹³ Marcion feladatának tűzte ki, hogy rátaláljon Jézus gondolatára, melyet azok, kik utána következtek, elhomályosítottak és ügyetlenül a judaizmusra vezettek vissza.

Már a manicheismus volt ez, veszedelmes ellentéteivel, mely itt megjelent a keresztény hitvallás területén. Marcion két istent gondol, az egyik jó és szelíd, a másik szigorú és kegyetlen. A test feltétlen kárhóztatása oda vezetett, hogy az emberi nem fentartását

¹⁰ V. ö. *Dial. de recta in Deum fide*, Orig., Opp., Delarue, I, 817 és köv. 1.

¹¹ Szent Ephrem, Hymen. XLI, XLVIII. XLIX; Hahn, *Bardesanes*, 65—66 l.; Hilgenfeld, *Bard.*, 49—50 l.

¹² Nicephor., *Antirr.*, Pitra, *Spic. Sol.*, I, 406 l.

¹³ Először Marcionnál észlelhető, hogy Pál egyszerűen i., az apostol'. Canonjának az a része, mely a leveleket foglalta magában, ó *Αποστολος* felírású.

olybá tekintsék, mint amely csak a gonosz demiurgos uralmának meghosszabbítására szolgál; Harcion elítélte a házasságot és a házasesbereket nem bocsátotta a keresztségre. Semmiféle szekta se ösztökélt jobban a vértanuságra és nem mutathatott fel aránylag több hitvallót.¹⁴ A marcionisták szerint a vértanuság volt a kereszvény legfőbb szabadulása, az élettől, amely rossz, a legszebb megváltás. A test nem támad fel; csak az igazi kereszvények lelke nyer újra életet. Egyébként a lelkek éppenséggel nem egyenlők és csak vándorlás során jutnak el a tökéletességre.

Látnivaló, hogy a Colossbeliekhez és az Ephesusbeliekhez írt levelek, valamint a negyedik Evangélium tanai vajmi messze elmaradtak e tanítás mögött. Minden, ami zsidó volt az Egyházban, hibának számított, amit ki kell küszöbölni. Harcion teljesen új és előzmények nélküli vallásnak nézte a kereszvényiséget. Ebben Pál tanítványa volt, de túlzó tanítványa. Pál hitte, hogy Jézus eltörölte a judaizmust; de nem hagyta figyelmen kívül a régi tan isteni jellegét. Harcion, ellenkezőleg, azt állította, hogy Isten Jézussal jelenik meg először a történelemben. Mózes törvénye egy külön demiurgos (Jehovah) műve, kit a zsidók imádtak és aki, hogy megtartsa őket a theocrazia láncában, papokat adott nekik és ígéretekkel meg fenyegetésekkel igyekezett őket magához fűzni. E fensőbb jelleg nélkül való törvény tehetetlen volt a gonosz ellen. Az igazságosságot képviselte, de nem a jóságot. Krisztus megjelenése nyilvánította ki a teljes Istent, aki jó is, meg igazságos is. Az Ó-Szövetség nemcsak különbözött a kereszvényiségtől, hanem ellenkezett vele. Harcion összeállított egy *Antithesis* című művet, melyben a két Szövetség kiáltó ellentétbe volt állítva egymással. Tanítványa, Apelles, könyvet írt, hogy kimutassa, Mózes semmi

¹⁴ Névtelen a cataphrygek ellen, id. Eus., *H. E.*, V, XVI, 21; Alex. Kel., *Strom.*, IV, 4; Tertull., *Contra Marcion.*, I 14; Eus., *H. E.*, IV, XV, 47; VII, XII; *De martyribus Palaestinae*, 10.

olyat nem írt Istenről, ami nem volna hamis és helytelen.¹⁵

Ez elmélettel szemben nyomós ellenvetést szolgáltatott a különféle Evangéliumok, melyek akkor forgalomban voltak és többé-kevésbé egyeztek az úgynevezett synoplikus tyussal. A negyedik Evangélium még kevésbé volt elterjedve és Marcion nem ismerte; mert különben bizonyosan előnyben részesítette volna a többivel szemben.¹⁶ A Jézusról szóló és általánosan elfogadott elbeszélésekben lépten-nyomon észrevehető a zsidó jelleg; Jézus zsidóként beszél, zsidóként cselekszik. Marcion vállalta a súlyos feladatot, hogy mindent megváltoztassa.¹⁷ Megalkotott egy Evangéliumot, melyben jez.us már nem volt zsidó, jobban mondva, többé már nem volt ember; Jézusnak olyan életet akart, mely tisztára egy aeon élete legyen. Alapul véve Lukács Evangéliumát,¹⁸ melyet bizonyos mértékben Pál Evangéliumnak lehet nevezni, átdolgozta azt a maga eszméi értelmében és addig nem nyugodott, míg Jézusnak már nem voltak se ősei, se rokonai, se elődjai, se mesterei. Ha Jézust csak ilyenmű szövegekből ismertük volna, kételkedni lehetett volna benne, hogy valóban élt és nem-e inkább csak valami *a priori*, a valósággal mi kapcsolatban se levő fictio? Az ily rendszerben Krisztus nem született (a születés Marcion felfogásában beszennyeződés volt), nem szenvedett, nem halt meg. Mindazok az evangéliumi részle-

¹⁵ Tér, (ut ferlur), *Praescr.*, 51; Orig., *In Cels.*, V, 54; *In Gén.*, hóm. II, 2; Eus., *H. E.*, V, 13.

¹⁶ Vegyük figyelembe a negyedik Evangélium ridegségét Jézus csa ádjá és a zsidók, Jézus gyilkosai, az ördög gyermekei, iránt.

¹⁷ A kis munka szerint, mely Tertullianus *Praescr.* függeléke, *De praescr.*, 51, már Cerdon is művelt oly változtatásokat, melyek Marcion canonját jellemzik.

¹⁸ L. Hahn táblázatait, Philo, *Cod. ap. N. T.*, I, 401—486, De Welle, *Lehrbuch in N. T.*, 70—72 § és Hilgenfeld (Halle, 1850) és Volkmar (Leipzig, 1852) Marcion Evangéliumának helyreállítására irányuló kísérleteit. A feltevés, hogy Marcionnak egy ősi, még betoldások nélkül levő Lukács volt a kezében, tarthatatlan.

tek, melyekben Jézus a Teremtőt apjának ismeri el, törlésre jutottak. A pokolba való leszálltakor az Ó-Szövetség elátkozott személyeit, Káint, a sodomaiakat magával viszi az égbe. E szegény tévelygők, kik, mint ahogy egy összeomlott régi uralom összes lázadó, érdekeseknek tűnnek fel, eléje járulnak és megszabadulnak. Viszont Ábelt, Noét, Ábrahámot, a demiurgos vagyis az Ó-Szövetség istenének szolgálait, kiknek minden érdemük, hogy engedelmeskedtek egy zsarnok törvényeinek, Jézus ott hagyja a feledés komor helyein. Az Ó-Szövetség ez istene végeztette ki Jézust, ami is méltó megkoronázása volt egy korszaknak, mely a gonosz uralmának korszaka volt.

Lehetetlen volt határozottabban szembe helyezkedni Péter, Jakab, Márk eszméivel. Pál elveiből itt voltak a végső következtetések. Marcion nem tett szerzői nevet Evangéliumára; de gondolatában ez ugyancsak »Pál szerint való Evangélium« volt. Benne Jézus már semmikép se ember, hanem első ideális megjelenése annak az Istennek, aki jó, körülbelül mint ahogy tizenhat évszázaddal utóbb Schleiermacher értelmezhetette. Igen szép, a jó felé irányuló törekvésben összegeződő erkölcsan eredt e spiritualista és rationalista kereszténységből. A pseudo-johannikus iratok szerzője után Marcion volt a legeredetibb a II. század keresztény tanítói között. Azonban a ditheismus, mely rendszerének alapját tette és a roppant történelmi tévedés, hogy mint a judaismus ellentétét tüntet fel egy oly vallást, mely a judaismusból kelt ki, mélyreható fogyatkozások voltak, melyek nem engedték, hogy e tan az egyetemes kereszténység tanává váljon.

Eleinte rendkívül nagy volt a sikere; Marcion tanai igen gyorsan az egész keresztény világban elterjedtek;¹⁹ de az ellenállás is erélyes volt. Justinus, ki akkor Rómában időzött, ma már elveszett iratokban szállt szembe az újítóval.²⁰ Polycarpus a legnagyobb

¹⁹ Justin., *Apol.* I, 26.

²⁰ *Apol.* I, 26; Irenaeus, IV, VI, 2; Szent Jeromos, *De viris ill.*, 23; Photius, *Cod.* CXXV.

megbotránkozással fogadta az új eszméket.²¹ Meliton, úgy látszik, írt ellenök.²² Több névtelen ázsiai pap intézett támadást ellenök és megadta Irenaeusnak a fegyvereket, melyeket ez később felhasznált.²³ Marcion helyzete az Egyházban roppant kétes volt. Miként Valentinus és Gerdon, bele akart tartozni az Egyházba és kétségtelenül tanítani is a kebelében, már pedig a római Egyház sokkal jobban szerette az engedelmességet és a közészerűséget, mint az eredetiséget és a szigorú logikát. Miként Valentinus, Marcion is tett engedményeket, hátrált egy lépést, fél-visszavonásokat műveit; de az összeférhetlenség túlságos éles volt. Két kárhoytatás után a végleges kiközösítés száműzte az Egyházból. Visszaadták neki az összeget, amit hitének első hevében adományozott²⁴ és visszament Kis-Ázsiába, hol tovább is roppant tevékenységet fejtett ki a tévedés propagálásában. Úgy látszik, végső éveiben újból alkudozásokat kezdett, hogy a katolikus Egyházhoz csatlakozzon, de a halál elébe vágott a sikernek.²⁵ Gyakori eset, hogy a jellem bizonyos félénksége jól összefér a gondolkodás nagy merészségeivel és Marcion, úgy látszik, sokszor ellentmondott önmagának. Másrészt e végződés oly tökéletesen megfelelt az orthodox polémia szükségleteinek, hogy gyanús, nemcsak kitalálás-e? A marcionita iskolát Apelles fogja visszavezetni a majdnem orthodox deismushoz.

Mindenesetre Marcion volt a legmerészebb újító, ‘kit a kereszténység ismert, még Szent Pált se véve ki. Szent Pál sohasem tagadta a két Szövetség összefüggését; Marcion mint ellentéteket állította szembe az egyiket a másikkal. Odáig ment, hogy feljogosítva hitte magát újra formálni Jézus életét és rendszeresen változtatni az Evangéliumokon. Még Szent Pál leve-

²¹ Irenaeus, III, TH, 4.

²² Sin. Anast., *Hodey.*, XIII, 1. Routh, *Bel. sacrae*, I, 121—122 l.

²³ Ech. és Harn., *Patres apóst.*, I, II. 106 és köv., 114 L

²⁴ Tert., *In Marc.*, IV, 4.

²⁵ Tért., *Praescr.*, 30.

leit is, melyeket elfogadott, módosította és megcsonkította, oly irányban, hogy kitörölje belőlük az Ó-Szövet-ség idézéseit és Ábrahám nevét, kitől irtózott.²⁶

Ez már a harmadik kísérlet volt, mely arra törekedett, hogy Jézus életét, galileai valóság helyett, egy elvont lény életének tüntesse fel. E három próbálkozás, mely különböző, de egyaránt szükségszerű irányzathoz eredt, — a szükségletből, hogy eszménycsítsenek egy életet, mely egy isten életévé volt válandó, — a kívánságból, hogy az istennek ne kelljen földi családot, nemzetséget, hazát tulajdonítani, — a lehetetlenségnek átérzéséből, amit egy görög számára annak az elismerése jelentett, hogy a kereszténységnek bármilyen közössége is lehet a judaizmussal, melyet lenézett, — igen eltérő sikerrel járt. A pseudo-johannikus iratok szerzőjének következetlen, egybefüggéstelen volt az eljárása, de amelynek meg volt az az előnye, hogy a *Logos* teológiája mellett meghagyta Jézus életének történelmi jellegét. Az ő kísérlete volt az egyedüli, mely sikert aratott, mert ámbár a modern judaismust ellenségnek nézi és úgy képzei, hogy az igazság merőben a *Logos* megjelenésével szállt alá az égből, elismeri, hogy az igazi Izraelnek megvolt a küldetése és a világot, nem hogy egy Istennel ellenséges demiurgosnak volna a műve, a *Logos* teremtette. A gnostikusok az Evangéliumot elmerítették a metafizikába, kiküszöbölték minden zsidó elemet, maguk ellen zúdították még a deistákat is és ezzel elvágták jövőjüket. Marcion mértékletesebb volt a speculációban, de a kereszténység már nagyon is kialakult, szövegei nagyon is meg voltak állapítva, Evangéliumai számbavéve, semhogy a katolikus közvélemény meginoghatott volna. Marcion tehát csak egyszerűen szektának lett a feje. Igaz, hogy szektája, Ariusé előtt, mind között a legnépesebb volt. A düh, mellyel az orthodoxia üldözte, a legjobb bizonyosság a mély benyomásról, melyet kortársainak elméjére tett.

²⁰ De Wette, *Lehrbuch in .N. T.*, 34 b Bleck, *Einl. in N. T.*, 54 §.

XIX. FEJEZET.

A katolikus apologetika. Szent Justinus.

Már az időben nyilvánvalóan kirajzolódik egy nagyfontosságú tény, nevezetesen, hogy e háborgó hullámok közepette ott áll valami mozdíthatatlan szikla, bizonyos átlagos tanrendszer, mely ellenáll a legkülönbélebb támadásoknak, a judeo-keresztény, a gnostikus túlzásoknak és bizonyos központi orthodoxiát alkot, mely diadalmaskodni fog az összes szektákon.¹ Ez az egyetemes tan, mely azzal az igénnyel lép fel, hogy régebbi minden particularis tannál és az apostoloktól származik, jelenti a katolikus Egyházat,² szemben az eretnekségekkel. Különösen a gnosticizmus talált ez egyházi ítélőszékfelében leküzdhetetlen akadályra. A keresztény vallásra nézve az élet-halál kérdése volt ez. Az újítók szerteágazó irányzatai megsemmisülését okozták volna minden egységességnek. Mint ahogy majdnem mindig történik, ezúttal is az anarchia alkotta meg a tekintélyt. Ilyenformán el lehet mondani, hogy a katolikus Egyház kialakulásában az ellentét révén a gnosticizmus és a marcionizmus játszotta a főszerepet.

¹ L. Justin., *Dial.*, 35, 39, 80.

² *Ἡ -/Μ&ολι.κη ἐγκλησία.* Pseudo-ign. levél *Ad Smyrn.*, 8; *Mart. Polyc.*, 1, 5, 8, 16, 19; Névtelen a montanisták ellen, id. *Eus.*, V, XVI, 9, 19; XVII, 4; Muratori canonja, 61—62 sor; *Alex. Kel., Strom.*, VII, 17. V. ö. Justin., *Dial.*, 63; Celsus, id. *Orig.*, V, 59.

Egy világi tudományáért és az írásban való jártasságáért nagyrabecsült férfi, a samariai Neapolisból való Justinus, ki évek óta Rómában lakott és keresztény bölcsészetet tanított,³ nagy eréllyel harcolt az orthodox majoritás érdekében. Kedvelte és megszokta a polémiát. Valentinianusok, marcioniták, samaritanus zsidók, pogány philosophusok sorban célpontjai voltak támadásainak. Justinus nem volt nagy elme; hiányával volt mind a philosophiának, mind a kritikának; különösen exegesisé tűnne fel ma nagyon fogyatékosnak; de általában eléggé helyes érzékről tesz tanúságot; az a fajta közepes hiszékenység volt benne, mely megengedi, hogy az ember értelmesen okoskodjon gyermekes kiindulások alapján és jókor álljon meg, hogy csak félig váljon abszurdá. Általános munkája az eretnokségek ellen, külön iratai a valentinianusok és a marcioniták ellen, elvesztek;⁴ de a kereszténység általános védelmének szentelt művei rendkívüli sikert arattak a hívek között;⁵ másolták, utánozták azokat; ilyenformán Justinus volt az első keresztény doktor, a szó klasszikus értelmében, kinek művei aránylagos teljességben maradtak reánk,

Justinus, már mondtuk, gyenge szellem volt; de nemes és jó szív. A kereszténység mellett szóló nagy bizonyíték nála az üldözés, melynek ez a véleménye szerint mindenkép jótékony tan szüntelen a célpontja volt. Az, hogy a többi szektát, különösen a zsidókat, nem üldözték, az örvendezés, melyet a keresztények a kinszenvedésekben nyilvánítottak, a kínzások szörnyűsége, a hívek rovására terjesztett rágalmak tömege, az árulkodók nagy száma, a különös gyűlölet, mely-

³ Eus., *H. E.*, IV, 11; Szent Jer., *De uiris ill.*, 23.

⁴ *Apol.* I, 26; Irenaeus, IV, VI, 2; V, XXVI, 2; Tertull., *In Val.*, 5 f.; Eus., *f. E.*, IV, IX, 10; XVIII, 9; Szent Jer., *De uiris ill.*, 23. f.; Theodoret., I, 2. f; II, 2; Photius, *Cod. CXXV.* V. ö. Lipsius, *Die Quellen der aelt. Ketzergeschichte* (Leipzig, 1875).

⁵ Irenaeus, I, XXVIII, 1.

lyel a világ fejedelmei Jézus vallása iránt viseltettek és amelyet Justinus csak a gonosz szellemek dühével tudott magyarázni,⁶ mindez olybá tűnt fel neki, mint szembeszökő jele az Egyház javára döntő isteni igazságnak.⁷ E meggondolás egy bátor lépést sugalmazott neki, melyre Quadratus és Aristides megelőző példája is biztathatta. Már mint, hogy Antoninus császárhoz és két társához, Marcus-Aureliushoz és Lucius Verushoz forduljon orvoslásáért egy oly helyzetnek, melyet joggal tartott gyalázatosnak és a kormány liberális elveivel ellentétesnek. A császár nagy bölcsessége és legalább egyik társának, az akkor huszonkilenc éves Marcus-Aureliusnak filozofiai hajlama reményt adott neki, hogy e nagy igazságtalanság jóvátételre jut. Ez szolgált alkalmul az ékes-szólo könyörgésnek,⁸ mely így kezdődik:

⁶ *Apol.* II, 1.

⁷ *Dial.*, 18, 39, 46. V. ö. Irenaeus, IV, XXXIII, 9; Szent Cyprian, *Epist.*, 57, 58.

⁸ Az *Apologia-ról*, a terjedelmesebbikről van szó. A *I Apol.*, mely a senatushoz van intézve, későbbi. Az *I Apol.* hozzátételeges időpontja megállapítható az 11, 29, 31, 46 f.-ből. Az *Ὀῦρησιμ,φ* (amely nevet Marcus-Aurelius attól fogva, hogy Antoninus, kevéssel Hadrian halála előtt, 138-ban adoptálta, nem viselte) alapján és a *Caesar* névnek (melyet Marcus-Aurelius 139-ben kapott meg) hiányzásából azt következtették, hogy az *I Apol.* igen rövid idővel Hadrian halála után készült, akkor, mikor a közönség még nem tudott az ifjú Caesar nevének megváltozásáról és korábban a 140-ik évnél, amikor M. Aelius Aurelius Verus Caesar néven első ízben volt consul. Azonban az *I Apol.* felírása vajmi más hibákat is foglal magában. Justinus szándékosan tarthatta meg a jellemző *Verissimus* nevet, mint finom hízelgést. Úgy látszik, Marcus-Aurelius szerette e melléknevet; az érmein is használta. (Vaillant, *Num. graec.*, 58 1.: Eckhel, VII, 69 1.). Az eretnekségek képe, ahogy azt az *I Apol.* (26, 35, 39, 58, 80 f.) feltünteti, jobban megfelel a 150., mint a 138. évnél. Ez utóbbi esztendőben a hízelgés, mellyel a címírás a 130-ban született Lucius Verusnak adózik, nevetséges lett volna. Végül, Marcus-Aurelius csak nyolcesztendei adoptálás után, 147-ben lett va öban társ az uralomban, mikor megkapta a tribuni hatalmat. Noel Desvergers, *Dssai sur Marc. Aurél.*, 24 és köv. 1., jegyzet.

TITUS AELIUS HADRIANUS ANTONINUS, PIUS, AUGUSTUS, CAESAR CSÁSZÁRNAK, — ÉS FIÁNAK A PHILOSOPHUS VERISSIMUSNAK — ÉS LUCIUS PHILOSOPHUSNAK,³ CAESAR FIÁNAK¹A TERMÉSZET SZERINT ÉS PIUSÉNAK AZ ADOPTÁLÁS FOLYTÁN, A TUDÁS BARÁTJÁNAK,¹¹ — ÉS A SZENT ÖENATUSNAK, — ÉS AZ EGÉSZ RÓMAI NÉPNEK, EGY CSOPORT MINDENFÉLE NEMZETISÉGŰ EMBERÉRT, KIKET IGAZSÁGTALANUL GYŰLÖLNEK ÉS ÜLDÖZNEK, — EZEK EGYIKE ÉN, JUSTINUS, FIA PRISCUSNAK, UNOKÁJA BACCHUSNAK, A ÖYRIA-PALESTINAI FLAVIA NEAPOLIS POLGÁRAINAK, — ÍRTAM E VÉDBESZÉDET ÉS KÉRELMET.

A *Pius* és *Philosophus* cím arra kötelezi viselőjüket, hogy csak az igazat szeressék és le tegyenek a régi véleményekről, ha azokat helyteleneknek találják. A keresztények megrögzött előítéletnek és az összeszövetkezett¹² összes babonáságoztól terjesztett rágalmaknak áldozatai. Büntessék meg őket, ha bínt követnek el, de nem való rosszindulatú híresztelések után indulni. Valamely név önmagában még nem véték; azzá csak a cselekedetek folytán válik, melyek hozzá kapcsolódnak.¹³ Már pedig a keresztényeket nevéik miatt büntetik, holott e név csak jóra való gondolato-

⁹ Lucius Verus nem érdemelte meg a melléknevet; Justinus, úgy látszik, azért ruházta fel vele, nehogy olybá tűnjön fel, mintha kevesebbre becsülné adoptatiós fivérénel és mert erősíteni akarta érvelését (2 f.). V. ö. *11 Apol.*, 2, 15.

¹⁰ Aelius Verus Caesar fia.

¹¹ V. ö. 2. f., hol e címzések megismétlődnek és Eus., *H. E.*, IV, 12. E címzések hibáira vagy sajátosságaira nézve, melyek alkalmasint magától Justinustól erednek, 1. *Mém. de l'Acad. des inser.*, új sor., XXVI, 1. r., 264—265 l. és Ottó, *ad. loc.* (3. kiad.).

¹² *Λεισι, δαίμονες*.

¹³ Látnivaló, a kérdés ugyanúgy állt, mint Plinius és Traján idejében. L. *Az Evangéliumok*, XXL f. V. ö. *Apol.* II, 2; Athenagor., *init.*; a lyoni és viennei Egyh. lev., id. Eus., V, I, 33; Marcus-Aurelius apokr. lev., 102 B 1.

kát takar.¹⁴ Azt, aki bevádoltatván kijelenti, hogy nem keresztény, minden vizsgálat nélkül felmentik; aki kereszténynek vallja magát, kivégzik. Mi lehet ennél következetlenebb eljárás? Ki kellene kutatni mind a hitvalló, mind a hittagadó életét, hogy kitűnjön, mi jót vagy rosszat cselekedtek.

A keresztények ellen való gyűlöletnek igen egyszerű az oka; a démonok művelik. A polytheismus nem volt más, mint a démonok uralma. Socrates elsőnek akarta megdönteni kultuszukat; a démonoknak sikerült, hogy halálra ítéltessék, mint atheistát és szentségtárogatót. Amit Socrates a görögöknél az értelem nevében cselekedett, azt maga az Értelem, formát öltve, emberré válva és magát Jézus Krisztusnak nevezve, cselekedte meg a barbároknál.¹⁵ Íme, miért, hogy a keresztényeket atheistáknak nevezik. Csakugyan azok, ha atheismus alatt a közvélemény hamis isteneinek tagadását értik; de igazi értelemben nem atheisták, mert vallásuk a Teremtő tiszta vallása, mely magában foglalja másodsorban¹⁶ Jézusnak, Isten fiának és harmadsorban¹⁷ a prófétai Szellemnek a kultuszát. Az ország, melyet várnak, nem földi, hanem isteni ország. Miként nem látja be a hatóság, hogy az ily hit jó segítség a rendnek fentartására a világban? Hol van erősebb sorompó a bűnnel szemben, mint a keresztény tan?

Justinus itt Máté, Márk és Lukács, de főleg Máté alapján vázolja Krisztus erkölcsstanát. Megállapítja annak ártalmatlan voltát és kimutatja, mennyire hasznos az államnak. Nincs a keresztény dogmák között egy se, melyet valamely philosophiai

¹⁴ Jotacismás szójáték *χρηστοι*, -val. V. ö. *Philopatris*, 23, talán Suet. (*Claud.*, 25) és a kisázsiai feliratok (Szent Pál, 363 l.; továbbá l. *Arch. d'ér miss, scient.*, III sor., III k., 136 l-). V. ö. Alex. Kel., *Strom.*, II, 4 f.; Tert.. *Ad nat.*, I, 3; Lact, *Inst. div.*, IV, 7.

¹⁵ *Apol.* I, 5.

¹⁶ *Ev öeVTfija χώρα*. 13, f.

¹⁷ *Ev τριτη τάξει*, *ibid.*

iskola már nem tanított és mégis ez iskolákat nem üldözték miattuk. Isten Fíának a címe nem olyan szokatlan, mint ahogy látszik. Egy szüztől született, keresztrefeszített Isten nem hallatlan beszéd.¹⁸ A görög mythologusok, a világ tömérdek vallása sokkal erősebb dolgokat mondtak.¹⁹ Nem történt-e meg, hogy egy Simon nevű, a samariai Gitton városából való embert Rómában, Claudius uralma alatt istennek néztek csodái miatt, melyeket a démonok műveitek? Nem állítottak-e neki a Tiberis szigetén a két hid között szobrot, ezzel a latin felirattal: SIMONI DEO SANCTO?²⁰ Majdnem az összes samaritanusok és némely más nemzetbeliek is első Isten gyanánt imádták és első Ennoza-jáként néztek egy bizonyos Helénát, ki annak idején prostituált nő volt és mindenüvé követte Simont. Egyik tanítványa, a capparateabeli Menander a démonok segítségével bolondította Antiochiában az embereket. A pontusi Marcion, a démonok egy másik cinkosa, ki még él, nagyszámú tanítványnak hirdeti, hogy az Atyától meg kell vonni a Teremtő címét és azt egy állítólagos másik istenre kell átruházni. Mindezek az emberek keresztényeknek nevezik magukat, mint ahogy közös névvel philosophusoknak neveznek embereket, kik egymással ellentétes tanokat vallanak. Elkövetik-e a szörnyűségeket, melyekkel a keresztényeket vádolják, lámpák ledöntését, éjszakai dorbézolásokat, paráznaságokat, emberhúson való lakmározást? Nem tudjuk, — feleli Justinus; — mindenesetre nem üldözik őket pusztán véleményeik miatt.

A keresztény erkölcsök tisztasága csodálatraméltó ellentétet tüntet fel a század általános romlottságával.²¹ A hívek, kik nem házasodnak, teljes szüzességben élnek. Kitűnő példát lehetett erre látni Alexandriában. Egy fiatal keresztény, vitathatatlan cáfolatot akarván

¹⁸ *Apol.* I, 22.

¹⁹ *Ibid.*, 24 és köv.

²⁰ *Ibid.*, 26, 56, 58. V. ö. *Az apostolok*, 275 L

²¹ *Apol.* I, 27, 29.

szolgáltatni a rágalmakra, melyeket az éjjeli össze-
jövetelek állítólagos fajtalan mysteriumairól terjesz-
tettek, kérvényt intézett Félixhez, Egyiptom prefek-
tusához, hogy egy orvos, kit megnevezett, hadd végez-
zen rajta castrálást. Félix megtagadta az engedelmet;
a fiatalember megmaradt szüzességében, beérvén lelki-
ismerete tanúskodásával és testvérei becsülésével. Mily
ellentét Antinous istennel!

A keresztyény összejövetelek festése szép és tiszta
kép.²² Legelsőbb is bevezetik a gyülekezetbe az ujjon-
nan megkereszteltek, vagyis »a megvilágosodotta-
kat.⁸³ Azután hosszan imádkoznak az egész emberi
nemért.

Miután végeztünk. az imádkozással, kölcsön-
ösen megcsókoljuk egymást.²⁴ Azután ahhoz, ki
megtöri a kenyeret, odavisznek egy pohárban bort
és vizet. Ez kezébe veszi és dicsérettel és dicső-
séggel adózik minden dolgok Atyjának, Fiának
és a Szent Léleknek nevében, azután hálandó
áldást mond Istennek ez adományokért, melyek-
ben bennünket részesíteni kegyes volt.²⁵ A nép
Amen-nel tanúsítja hozzájárulását. Ezután azok,
kiket *diakonok-nak* nevezünk, a jelenlevők min-
denikének adnak a megáldott kenyérből, borból
és vízből, a távollevőknek pedig visznek belőle.

És e tápláléknak nálunk *Eucharistia* a neve.
Csak azoknak van megengedve részesülniök belőle,
kik hisznek tanaink igaz voltában, megmosakod-
tak a bűnök elengedésére rendeltetett fürdőben és
Krisztus szabályai szerint élnek. Mert az ételeket
nem úgy vesszük, mint közönséges kenyeret, se
mint közönséges italt; hanem, amiként Jézus

²² *Apol.* I, 65 és köv. V. ö. 13. f.

²³ *Οι φωτιῶθέντες.*

²⁴ *Ἀλλήλων φιλήατι ασπαζόμεθα.* V. ö. Athenagor.,
Lag., 32; Alex. Kel., *Paedag.*, III. XI, a végén; *Constit. apóst.*,
II, 57; VIII, 11; Szent Cyrill, *Catech. myst.*, 5.

²⁵ V. ö. Irenaeus, I, XIII, 2; Firmilian., Szent Cyprian 75.
lev.; Orig., *Contra Cels.*, VIII, 32.

Krisztus, a mi testet öltött megváltónk, Isten ígéje folytán hús és vér lett a mi üdvösségünk végett, azonképen azt tanultuk, hogy a táplálék, mely felett elhangzott a Jézus szavaiból összeállított hálaadó imádság, mondom, e táplálék, mely belső átalakulás folytán húsunkat és vérünket táplálja, nem más, mint a megtestesült Jézus húsa és vére. Mert az apostolok, az emlékiratokban,²⁶ melyeket megszerkesztettek és amelyeket Evangéliumoknak neveznek, közlik velünk, hogy Jézus a következőket hagyta meg nekik. Fogván a kenyeret, hálát adott és így szólt: »Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre; ez az én testem;« továbbá, fogván a kelyhet, hálát adott és így szólt: »Ez az én vérem«²⁷ és e dogmát egyedül nekik tartotta. Ha Mithra mysteriumaiban hasonló dolog történik, az azért van, mert a gonosz démonok, utánozván Krisztus intézményét, megtanították reá, tudjátok ugyanis vagy tudhatjátok, hogy a kenyér és a vízzel telt serleg és bizonyos ezzel kapcsolatban elmondott szavak részét teszik a beavatási szertartásnak.²⁸

Az összejöveteleket követő napokon szüntelen emlegetjük egymásnak, ami azokon történt; és azok, kiknek van miből, segítik a szükölködőket és rendszerint együtt élünk. Felajánlásainkban áldjuk minden dolognak Teremtőjét, fia Jézus Krisztus és a Szent Lélek által. És azon a napon, melyet a Napról neveznek, mindazok, kik a városokban és a környéken laknak, ugyanegy helyre gyűlnek össze, ahol is felolvassák az apostolok emlékiratait és a próféták írásait, ahogy az idő engedi. Amikor a felolvasó végzett, a gyü-

²⁶ Ἐν τοῖδ γενομί»οι§ ὑπ'αὐτῶν ἀπομνημονεύμασίν, α εὐαγγελία. Az απομνημονύματα szóra nézve v. ö. Papias(Eus., H. E., III, XXXIX, 15); Eus., V, VIII, 8.

²⁷ V. ö. Máté, XXVI, 26 és köv.; Márk, XIV, 22 és köv.; Lukács, XXII, 19 és köv.; I Cor., XI, 23 és köv.

²⁸ V. ö. *Diai, c.um Tryph.*, 70.

lekezet vezetője intő és buzdító szavakat intéz a jelenlevőkhöz, hogy igyekezzenek e szép tanítások szerint viselkedni. Azután mindnyájan felállunk és az ég felé küldjük imáinkat és, mint ahogy már említettük, mikor az imádságot befejeztük, körülhordják a kenyeret, a bort és a vizet, míg az, ki a gyülekezet vezetője, teljes hévvel imákat és hálaadásokat mond, melyekhez a nép Ámen-nel nyilvánítja hozzájárulását. Ekkor történik a felajánlottaknak, melyek felett a hálaadás elhangzott, a szétosztása; mindenki megkapja a maga részét és akik távol vannak, azoknak a diakonok viszik el azt. Akik jómódúak és adni akarnak, adnak, amennyit akarnak, mindenki abban a mértékben, melyet maga állapított meg. A gyűjtés eredménye a vezető kezében van letéve; ő segíti az árvákat és özvegyeket, a betegség vagy más ok miatt szükölködőket, a láncokban levőket, a hozzánk érkezett idegeneket, röviden, gondoskodik mindazokról, kik szükségben vannak. Ez összefüggött a Nap napján tartjuk, először is, mert ez az első nap, az, amelyen Jézus a sötétséget és az anyagot átváltoztatván, a világot alkotta;

másodsor, mert Jézus Krisztus, a mi Megváltónk ezen a napon támadt fel a halottak közül. Ugyanis a Saturnus napját megelőző napon²⁹ keresztrefeszítették, a Saturnus napját követő napon, vagyis a Nap napján pedig megjelenvén apostolai és tanítványai előtt, kinyilvánította azokat a dolgokat, melyeket most elibétek terjesztettünk. Justinus védőbeszédét Hadrian Minicius Fundushoz *intézett levelének* idézésével fejezi be. Hivő mi-voltában csodálkoznia kellett, hogy ily világos érvek hatástalanok maradhatnak és előadási módja azt bizonyítja, hogy nem kívánt kevesebbet, mint megté-

²⁹ Szégyenlősből kerüli, hogy azt mondja: „Venus napján“.

ríteni a Caesarokat.³⁰ A léha Lucius Verus bizonyára hozzá se nyúlt e komoly íráshoz. Antoninus és Marcus-Aurelius talán olvasták;³¹ de vajjon csakugyan olyan vétkesek voltak, mint ahogy Justinus hiszi, amiért nem tértek meg? Nem lehetne állítani. Justinusnak könnyű a dolga a pogányság immoralis meséivel szemben;³² nem kerül fáradságába kimutatni, hogy a görög és a római vallás csak szégyenletes babonások szövédéke. De hát a féktelen demonológiában, melyre magyarázatait alapítja, több az értelem? A bizalom, mellyel a próféciaíkból merített érve támaszkodik,³³ vajmi naív. Antoninus és Marcus-Aurelius nem ismerték a héber irodalmat; ha ismerik, a jó Justinus exegesisét ugyancsak lengének találták volna. Például észrevették volna, hogy a XXII. (XXI.) zsol-tárban csak a Septuaginta értelmetlenségeinek gyermekes magyarázata árán lehet meglelni a Passió szöveget.³⁴ Az állítás, hogy a görögök egész philosophiájukat a zsidóktól kölcsönözték,³⁵ nem talált volna náluk hitelt. Azt a részt,³⁶ melyben a jámbor író, be akarván bizonyítani, hogy minden dolognak a kereszt a nyitja, e rejtelmes formát fölleli a hajók árbocán, a földműves ekéjén és ásóján, az iparos szerszámában, az emberi testben, ha a karok ki vannak nyújtva, a rómaiak jelvényeiben és trophaeumaiban, a meghalt és apotheosisban részesült császárok elhelyezésében,³⁷ legalább is furcsának találták volna. A hely, mely Herodest és Ptolomaeus Philadelphust kortársak

³⁰ *Apol.* I, 68. Nincs kielégítő ok e paragrafustól megtagadni a hitelességet, bár *ávsöaxapfv* (67. f.) jól befejezi a művel

³¹ Alaptalanul állították (Orosius, VII, 14), hogy Justinus Apológiája Antoninus részéről az üldözés enyhítését vonta maga után.

³² *Apol.* I, 5, 21, 25. V. ö. *Apol.* II, 12, 14.

³³ *Apol.* I, 31 és köv.

³⁴ *Apol.* I, 35.

³⁵ *Ibid.*, 44.

³⁶ *Ibid.*, 55.

³⁷ Hasonló eszmék Tertull., *Apol.* , 16; *Ad nat.*, I, 12. Minucius Felix, 29.

gyanánt kezeli,³⁸ kétségkívül szintén némi kétséget támasztott volna bennük a Septuaginta fordításáról szóló történet hitelessége felől, amely fordítás pedig alapul szolgál Justinus összes messianista okfejtéseinek. Ha eszökbe jutott volna, hogy a birodalom levéltárában megkerestessék Quirinius lajstromait,³⁹ Pilátus Jézusra vonatkozó aktáit,⁴⁰ bajosan találták volna meg azokat. Végül a Sibylla és Hystaspes⁴¹ iratai igen mérsékelt tekintélynek tündek volna fel előttük. Meglepetve hallották volna, hogy a démonok, rettegve a kártól, melyet e könyvek nekik okozhatnak, halálbüntetéssel való fenyegetést eszközöltek ki azok olvasó^ ellen.⁴²

Úgy látszik, Justinus csatolta védőbeszédéhez ez apokryph apológiákat⁴³ és azt képzelte, hogy azok döntő befolyással lesznek a Caesarok elméjére. Sőt reménye még tovább ment: kérte, hogy iratát közöljék a senatussal és a római néppel, különösen pedig Simon mágus istenségének ismerjék be hamis voltát és Rómában levő szobrát (*Semo Sancus* valamely oszlopát) hivatalosan döntsék le.⁴⁴

Lángoló meggyőződése Justinust nem hagyta nyugodni. Felelősnek képzelte magát mindazokért a tévedésekért, melyekkel nem szállt szembe.⁴⁵ A zsidók, kik nem akartak keresztényekké lenni, állandóan foglalkoztatták. Dialógus formájában,⁴⁶ talán a pellai

³⁸ *Apol.* I, 311.

³⁰ *Apol.* I, 34; Tertullianus, *Ado. Marc.*, IV, 7, 19.

⁴⁰ *Apol.* I, 35, 48.

⁴¹ *Ibid.*, 20, 44.

⁴² Valószínű, hogy pár keresztényt halálra ítélték, mert birtokában volt ez orákulumoknak, melyeket az igazságszolgáltatás az olyanféle varázslókönyvek közé számíthatott, amelyekből a császárok életét és halálát szokták kiolvasni. Egyébként *Apol.* II, 14 arról tanúskodik, hogy a rendőrség gondot fordított az írások ellenőrzésére.

⁴³ 44 f.; ἱσ̄ς̄ ὀῡᾱρε̄.

⁴⁴ *Apol.* I, 56. V. ö. *Apol.* II, 14.

⁴⁵ *Apol.* I, 3, 57. .

⁴⁰ Biztos, hogy a Dialógus későbbi az első Apológiánál. *Dial.*, 120 (v. ö. *Apol.* I, 26).

Ariston példájára, írt ellenök egy polemikus művet, mely a megszületésben levő kereszténység legsajátosabb irodalmi emlékművei közé számítható.

Justinus úgy adja elő, hogy Bar-Coziba háborúja idejében Syriából Rómába utaztában, valami hajózási akadály folytán kénytelen lévén Ephesusban⁴⁷ vesztegelni, a xysta fasoraiban sétálgatott, mikor egy idegen, kit egy csomó tanítvány vett körül és akinek feltűnt a ruha, melyet viselt, odalépett hozzá és megszólította: »Üdv, philosophus!« Elmondta, hogy egy socratista, kinek Argosban tanítványa volt, lelkére kötötte, legyen mindig tisztelettel a philosophusi köpeny iránt és igyekezzen tanulni azoktól, kik azt viselik. A beszélgetés igen irodalmi hangon folytatódik és kiderül, hogy az ismeretlen nem más, mint a híres Tryphon vagy Tarphon⁴⁸ rabbi, ki Bar-Coziba háborújának dühöngése elől elhagyta Judeát, Görögországba menekül és legtöbbszörre Corinthusban lakik. Istenről, a Gondviselésről, a lélek halhatatlanságáról beszélgetnek. Justinus elmondja, hogy miután végigpróbálta az összes iskolákat és az összes rendszereket, rájött, hogy legjobb, ha Krisztushoz csatlakozik. A szóváltás most megélénkül. Justinus a legvéresebb szemrehányásokkal halmozza el a zsidókat. Nem elég, hogy Jézust megölték, állandóan üldözik a keresztényeket. Csak azért nem öldösik őket, mert a hatóság nem engedi nekik; de reájuk halmoznak minden gyalázkodást, a zsinagógákból kikergetik és amikor csak tehetik, bántalmazzák, legyilkolják, halálra kínozzák őket. Az előítéleteket, melyekkel a kereszténység iránt viseltetnek, a zsidók sugalmazták a pogányok-

⁴⁷ *Dial.*, 1 és 142. Eusebiustól (*H. E.*, IV, 18) tudjuk, hogy a találkozásnak Ephesus volt a színhelye. Ha a *Cohortatio ad Graecos* Justinustól való, Alexandriai is útba ejtette, 13. f.)

⁴⁸ L. *Az Evangéliumok*, 69 és köv. 1. V. ö. Eusebius, IV. 18. Egyébiránt az egész csak egyszerű irodalmi fictio. Justinus a maga kedve szerint beszélteti doktorát. Justinus *Tryphon*-jának tana és módszere mi közösséget se tüntet fel a talmodi Tarphon-éval.

nak; ők még vétkesebbek az üldözésekben, mint maguk a pogányok, kik elrendelik azokat. Jeruzsálemből embereket küldtek szét a célból, hogy az egész világon elterjesszék a rágalmakat, melyekkel a keresztényeket terhelik.⁴⁹ Sőt még rosszabbat is cselekedtek: megcsonkították a Bibliát, hogy eltüntessék belőle mindazokat a helyeket, melyek Jézus messiási mivoltát és istenségét bizonyítják.⁵⁰ Elutasítják a Septuaginta fordítását, egyedül azért, mert abban benne vannak ez istenség bizonyítékai.⁵¹ A vitázásokban hajszállhasogatásaikkal nagy kiabálást visznek végbe kis részletek körül, melyeket nem értenek és nem akarják látni az egésznek a nyomosságát.⁵²

A pártatlanság kötelez kimondani, hogy ha Justinus előszóban is úgy vitatkozott, mint ahogy könyvében teszi (és sajnos, amit Crescens-sel való vitáiról tudunk, arra vall, hogy igen) a zsidók teljes joggal nehézményezték pontatlanságát.⁵³ Sohasem magyarázták esendőbben az Ó-Szövetséget. Justinus nemcsak hogy nem tud héberül, de nincs semmi kritikai érzéke; a legnyilvánvalóbb betoldásokat is elfogadja.⁵⁴ A bibliai szövegekben talált messiási vonatkozásai a legteljesebben önkényesek és a Septuaginta tévedésein alapulnak.⁵⁵ Könyve bizonyára nem térített meg egyetlen zsidót se, de a katholicismus kebelében megalapította az apologetikus

⁴⁹ Justin., *Dial.*, 16, 17, 108, 117, 133. V. ö. *Apol.* I, 31 és Tertull., *Ad nationes*, I, 14 („et credit vulgus judaeo. Quod enim aliud genus seminarium esi infamiae nostrae?”); *Ada. Marc.* II, 23; *Ada. Jud.*, 13. Polycarpus 155-ben történt halála csak nagyon is igazolja a dolgok ilyenképpen való feltüntetését. V. ö. Szent Pion, act., *Acta SS. febr.*, I, 43 l.

⁵⁰ *Dial.*, 72, 73, 74, 75.

⁵¹ *Ibid.*, 71, 84.

⁵² *Ibid.*, 115. V. ö. R. Saphra, Bab. Talm., *Aboda zara*, 4 a.

⁵³ *Μη πράε τό νχοί.fg*

⁵⁴ Például, *Dominus regnaait (a ligno)*. Zs. XCV, 10 (héb. XCVI); *Dial.*, 73. '

⁵⁵ *így a XXXII Zs.-ban άpvçkv. V. ö. Tertull., Adu. jud.*. 10; *Ada. Marc.*, III, 19.

exegesist. Majdnem az összes e nemű érveket Justinus találta ki; utána mit sem tettek már hozzájuk.

Felesleges mondani, hogy a judaismus és a kereszténység szakítása e könyvben teljes és tökéletes. A judaismus és a kereszténység ellenfelek, melyek a lehető legtöbb kárt igyekeztek tenni egymásnak.⁵⁶ A Törvény érvényét veszttette; mindig is képtelen volt rá, hogy megigazulást eredményezzen. A körülmetélés, a szombat nemcsak eltörölt dolgok, de soha nem is voltak jók. A körülmetélést Isten azért róttá a zsidókra, mert előrelátta bűneiket Krisztus és a keresztények ellen: »E jel azért adatott nektek, hogy el legyetek különítve a többi nemzettől és mitőlünk és egyedül szenvedjétek, amit most igazságosan szenvedtek, országotok pusztaság legyen, városaitok a lángoknak essenek zsákmányul, idegenek szemetek láttára egyék gyümölcseiteket és senki közületek fel ne mehessen Jeruzsálembe.»⁵⁷ Ez az állítólagosan kitüntető megkülönböztetés ekképen csapássá vált a zsidóknak, látható jelzés, mely kiszolgáltatja őket a lakolásnak.⁵⁸ A mózesi törvény és szabályok elrendelésének csak a nép gonoszága volt az oka.⁵⁹ Nem más a szombaté és az áldozásoké se.⁶⁰ A lehetetlenséget, hogy egy zsidó, ki ragaszkodik régi írásaihoz, elfogadja egy Isten megszülethetését és emberré válhatását, Justinus meg se érti.⁶¹ Tarphon igazán jó természetű ember lett volna, ha ily vita után azzal válik meg ellenfelétől, hogy, mint Justinus állítja, beismeri, sokat tanult a beszélgetésből.⁶²

A megtérések egyébbiránt egyre ritkábbakká vál-

⁵⁸ *Dial.*, 11 és köv.

⁵⁷ *Dial.*, 16, 19, 46. V. ö. Tertull., *Ada. Jud.*, 3.

⁵⁸ *Ibid.*, 18 és köv.

⁵⁹ *Dial.*, 18 és köv.

⁶⁰ *Ibid.*, 21, 22.

⁸¹ *Ibid.*, 63, 68 stb.

⁸² *Ibid.*, 142.

tak.⁶³ Az állásfoglalások már megtörténtek.⁶⁴ A rendszeres vita időpontja akkor szokott elkövetkezni, mikor már mindenki megrögződött a véleményében. Amíg a kereszténység kevéssé körülhatárolt, a judaismustól alig elkülönült colonia volt, az átpártolások számosak voltak. Amikor már teljesen kiépült és metropolisa védelmére felszereltek az erődítményei: nincs többé ide-oda járás. A zsidó, ugyanúgy, mint a muzulmán, a legmegtéríthetlenebb, a legantikeresztényebb lény lesz.

Justinus még évekig élt, folyton hadakozva⁶⁵ a zsidók, az eretnekek, a pogányok ellen és végeszakadatlan írva polemikus munkáit.⁶⁶ Antoninus uralmának végső éveiben Q. Lullius Urbiusnak, Róma praefectusának egy szigorú törvénykezési cselekedete még egyszer kezébe fogja adni a tollat. Mint majdnem az összes apologisták, ő sem volt tagja a hierarchiának. E felelőtlen helyzet jobban megfelelt a hit önkénteseinek és szükség esetén megengedte az Egyháznak, hogy magukra hagyja őket. Justinus mindig kedves volt a katolikusoknak. A szektáktól való távolmaradása megóvta oly tévelygésektől, melyeket Tatianus, Tertullianus nem tudtak elkerülni. Theológiája ugyan nem a következő századok orthodox theológiája; de a szerző őszintesége kinyerte, hogy elnézők voltak iránta. A Szentháromság Szent Justinusnál félreformált embryo állapotában van;⁶⁷ angyalai és démonjai roppant materialista és gyermekes elképzelések; millenarismusa ugyanolyan naiv.

⁶³ L. mindazonáltal Eusebius, *H. E.*, III, XXV, 5 és Epiphaneus különös elbeszélését, haer. XXX.

⁶⁴ V. ö. *Koheleth rabba*, I. í.

⁶⁵ *Dial.*, 64.

⁶⁶ Eus., *H. E.*, IV, 11, 14, 18; Szent Jer., *De viris ill.*, 23; Photius, cod. CXXV, hogy Sin. Anast.. Szent Maxim., Damaszk. János, úgy látszik, téves, hivatkozásait ne is említsük. A Szent Justinusnak tulajdonított *Loyos paraenetikos-t* és *De monarchia-t* a VII. kötetben fogjuk tárgyalni.

⁶⁷ V. ö. *Apol.* I, 22, 32, 33, 35, 44, 60; *Apol.* II, 10; *Dial.* 7, 65, 68.

mint Papiasé;⁶⁸ Szent Pálról nem vesz tudomást. Azt hiszi, hogy Jézus természetfeletti módon született; de ismer keresztényeket, kik ezt nem ismerik cl.⁶⁹ Evangéliuma jelentékenyen különbözött a ma elfogadott szövegektől; János Evangéliumát nem használta és az irat, melyet idéz, noha közel áll legtöbbször Mátéhoz, néha Lukácshoz, valójában egyik synoptikusé sem.⁷⁰ Alkalmasint a héberek Evangéliuma volt, más néven »A tizenkét apostoh vagy »Péter Evangéliuma[^],⁷¹ mely egyezéseket tüntetett fel a *Genna Marias* irattal vagy Jakab Prolevangcliumával⁷² és talán azonos volt az ebioniták Evangéliumával. Mindenesetre bővelkedett a mesékben;⁷³ tőszomszédos volt a gyermekességckkel, melyekkel az apokryph Evangéliumok telvék. Bizonyos egyenes józan értelem azonban megóvjá Justinust a szélső tévedésektől. Pogány tanultsága, ha még oly hamis nyomon járt is, nagy hatást tett a kevésbé művelt emberekre. Mindent összevéve, értékes ügyvéd volt. Az összes apologisták, kik utána következtek, hatása alatt álltak.⁷⁴

A csodálat, mellyel a görög philosophia iránt viseltetett, nem lehetett mindenkinek tetszésére; de jó taktikának látszott. Még nem tartottak az ó-kor bölcseinek szidalmazásánál; onnan vették a jót, ahol találták; Sokratesben Jézus előfutárját látták és a platói idealismust valami praekereszténység-félének

⁶⁸ *Dial.*, 80, 81.

⁶⁸ *Dial.*, 48. V. ö. *Apol.* I, 21, 22.

⁷⁰ L. De Wette, *Einl. in das N. T.*, 66 a §. Apostol-történetének különösségére nézve I. *Apol.* I, 39, 50.

⁷¹ Nicolas, *Evang. apokr.*, 49 és köv. 1.

⁷² Hilgen'eld, *Krit. Untersuch. über Evang. Jus'iris.*, 153, 161 1.; Tischendorf, *Evang. apokr.*, XIII, XXXVIII, XXXIX 1. Figyelembe veendő különösen a Jordán lángja, ami jellemző részlete a héberek Evangeliumá-nak (Epiph., XXX, 13).

⁷³ így a bethlehemi barlang, a Jordán tüze, Jézus ekéi. *Dial.*, 78, 88.

⁷⁴ Talianus, Athenagoras, Irenaeus, Minucius Felix, Tertullianus, talán Meliton. L. Ottó, index, 595—596 1.

tekintették.⁷⁵ Justinus ugyanannyira tanítványa Platónak és Plútónak, mint Mózesnek és Krisztusnak.⁷⁶ Mózes egész felsőbbse az, hogy miután előbb élt, mint a görög bölcsek, ez utóbbiak tőle kölcsönözték a természeti vallás dogmáit.⁷⁷ Soha theologus oly szélesen, mint Justinus, ki nem tárta az üdv kapuját.⁷⁸ A kinyilatkoztatás, szerinte, állandóan folyamatban van az emberiségben, örökkön érő gyümölcse a *Logos spermatic os-oak*, mely természettől fogva gyűjt világosságot az értelemben. Mindazt, ami jót a bölcsek és törvényalkotók, például a stoikusok valaha is kitaláltak, a *Logos* szemléletének köszönhetik. A *Logos* nem más, mint az egyetemesen szétáradl értelem; mindazok, kik bármikor és bárhol is szerették és kultiválták az értelmet, keresztények voltak.⁷⁹ Sokrates az első helyen fényeskedik e Jézus előtti keresztények phalanxában. «Csak részben ismerte Krisztust.» Nem látta az egész igazságot;⁸⁰ de amit látott, az a kereszténység egy töredéke volt; küzdött a poly theism us ellen, mint ahogy a keresztények küzdenek ellene és mint nekik, neki is részül jutott a tisztesség, hogy életét áldozhassa e küzdelemben. A *Logos* teljes egészében leszállt és lakozott Jézusban. Szétoszlódott a lelkekben, melyek szerették az igazat és cselekedték a helyeset; Jézusban teljes egészében összecsüszült.

Az értelem ily felfogása mellett természetes volt a philosophiát úgy tekinteni, hogy alkatrész a keresztény dogmák szerkezetében. Szent Pálnál és a pseudo-johannikus iratokban a görög philosophiának még gyengék a nyomai. Viszont a gnosisban, Marcionnál, a pseudo-clemensi regény szerzőjénél, Justinusnál már

⁷⁵ ApoL I, 46.

⁷⁶ *Apol.* I, 59, 600.

⁷⁷ *Apol.* I, 44.

⁷⁸ *Apol.* I, 46.

⁷⁹ V. ö. Philo, *Quod omuls probus liber.* 12 §.

⁸⁰ *Apol.* II, 8, 10; v. ö. *Apol.* I, 5.

teljes árral hömpölyög a görög philosophia. Egész természetesnek találták, hogy a zsidó *Logos* elméletéhez oly hasonfajta eszméket keverjenek, melyeket Platónban vagy éppen a stoicismusban véltek megtalálhatni.⁸¹ Nemhogy elutasították volna az értelmet, azzal kérkedtek, hogy fentartás nélkül átadják magukat neki. Az egészséges philosophiát a kereszténység legmegbízhatóbb szövetségésének tartották; a múlt nagy embereit úgy tekintették, mint clóleges tanítványait Krisztusnak, ki nem azért jött, hogy megdöntse, hanem ellenkezőleg, hogy megtisztítsa, kiegészítse, teljessé tegye művüket. Csodálták Sokratest, Platót;⁸² büszkék voltak a nagy kortársak, mint például Musonius, bátorságára.⁸³ Az igazság helyes és felkaroló érzésével mondták: »Mindaz, ami helyeset a görögöknél és a barbároknál előttünk gondoltak vagy éreztek, a miénk.«

Bizonyos mystikus rationalismuson alapuló eklektizmus volt tehát a jellege ez első keresztény philosophiának.⁸¹ Az apologista azt igyekezett kimutatni, hogy a kereszténység alappontjai nem voltak idegenek a pogány ó-kortól; az isteni lényegről, a *Logos-vói*, az isteni Lélekről, a különleges gondviselésről, az imádságról, az angyalokról, a démonokról, a jövő életéről, a világ végéről szóló dogmákat profán szövegekből is meg lehetne állapítani. Még azoknak a kiváltképpen keresztény tanításoknak is, melyek Jézus Krisztus születésére, életére, halálára és feltámadására vonatkoznak, megvannak az analógiái az ó-kor valásaiban.⁸⁰ Állították, hogy Plato *Timeus*-ban az Isten

⁸¹ *Apol.* I, 12, 13, 21, 32, 46, 63; *Apol.* II, 6, 8, 13; *Dial.*, 46, 48, 56, 61, 62, 105, 128, 184.

⁸² L. Ottó indexe, a *Sokrates*, Plato, *Pythagoras*, *Stoikusok* slb. szavaknál.

⁸³ *Apol.* II, 8, 10.

⁸⁴ *Justin.*, *Apol.* II, 13. V. ö. Lactantius, *Inst. div.*, VII, 7.

⁸⁵ *Apol.* I, 21.

Fiáról szóló tant adta elő.⁸⁶ Hivatkoztak reá, hogy a szertartások az összes vallásokban hasonlítanak egymáshoz, az erkölcsen mindegyikben ugyanaz. Ez egyetemességben nemhogy ellenérvet láttak volna, hanem inkább bizonyítékát lelték a folyamatos ki nyilatkoztatásnak, melynek a kereszténység a leg-fényesebb mozzanata.

⁸⁶ *Apol. I, 60. V. ö. Cohort, ad Graec., 32.*

XX. FEJEZET.

A visszaélések és a vezeklés. — Új próféciák.

Az Egyház már úgy volt, mint ahogy a jámbor Izrael, amikor új templomát építette; egyik kézzel harcolt; a másikkal épített. A philosophiával való iparkodás csak igen keveseket foglalkoztatott. A nagy keresztény munka erkölcsi és népies volt. Különösen a római Egyház egyre közömbösebbnek mutatkozott ez üres speculációk iránt, melyekben a görögök értelmi tevékenységével telt, de Kelet álmaitól elrontott elmék kedvüket lelték. Rómában a fegyelmi szervezés volt a főmunka; e rendkívüli város erre fordította teljesen gyakorlati geniusát és izmos erkölcsi energiáját.¹

A vezeklés mindig egyik alapvető intézménye volt a kereszténységnek.² Isten jövődő városa kiválasztottjának feltétlenül tisztának kellett lennie. Elkerülni a botlásokat lehetetlen volt; kellett tehát, hogy legyen mód visszajutni az elvesztett kegyelembe. Az Egyház már korán megtette magát bíróságnak és a bűnbánatot átváltoztatta nyilvános vezeklésre, melyet a felsőség kiszabott és a vétkes elfogadott. Egy csomó kérdés, mely másfél századon át fogja háborgatni az Egyházat, már ekkor felmerült. Lehet-e többszöri bukás

¹ Ignác, *Ad Rom.*, 3 (εδεδά'ζατε.. . μα&ητεύοντες ἐντέλλεσ&ε) tanúskodik az üldözések idejére való római szabályzatokról.

² L. *Constit. Apóst.*, II, XII és köv.; XXVIII és köv.

után is még megtérni? A megbékítés eszközei az összes bűnökre alkalmazhatók? A gyilkosság feltevése szóba se került; a szekta szelíd és félnék erkölcsi még a feltevést is kizárták, hogy egy keresztény gyilkos lehessen; a házasságtörés azonban, atyafiak és nővérek³ majdnem mindig együtt levő kis gyülekezetéről lévén szó, meglehetősen napirenden volt. Végül, az apostasia, tekintve az üldözés élességét, éppenséggel nem volt ritka. Egyesek, hogy elkerüljék a kivégzést, egész Krisztus elátkozásáig mentek; némelyek árulóivá váltak atyafiaiknak; mások beérték az egyszerű kijelentéssel: »Nem vagyok keresztény.« Megtagadták Krisztust, anélkül, hogy káromolták is volna.⁴

Ez utóbbiak okozták a legnagyobb zavart. Az Egyház annyi örömmel volt a forrása, hogy az apóstaták, az atyafiak beárulói bukásuk másnapján kegyetlen lelkifurdalásokat éreztek. Szerettek volna visszatérni a gyülekezetbe, melyet elárultak. E szerencsétleneknek szívtépő volt a helyzete.⁵ Elvesztve az üdvözülés reményét, szörnyű rettegésnek voltak a zsákmányai. Komor arccal ott lehetett őket látni ólálkodni az egyház körül, melyben annyi benső örvendezésben volt részük. Köztük és a hívek között semmiféle érintkezés. Oly szigorúsággal, melyet Jézus nem helyeselt volna, de amelyet a körülmények kimentettek,⁶ úgy tekintették őket, mint a fekélyeseket⁷ kegyetlen tréfálkozással »a vadak, a magányosok!⁸ volt az elnevezésük. Többen felkeresték a fogságba vetett hitvallókat és valami komor örömet találtak a kemény

³ Minucius Felix, 9 §.

⁴ Hermas, Sim. VIII, 6. V. ö. Plinius levele (Az *Evangeliumok*, 478 l.); Jak., II, 7.

⁵ A lyoni és viennei Egyh. levele, id. Eus., *H. E.*, V, I, 33 és köv.

⁶ Hermas, Vis. II, 3; Sim. VIII, 6; IX, 19, 26.

⁸ *Χερσωθέντες καὶ γενόμενοι ἐρημώδεις, μὴ χολλώμενοι τοῖς δούλοις του Οὔ.ον, ἀλλὰ μονάζοντες... ἀοχιΜυίντιι.*

szavakban, melyeket ezek hozzájuk intéztek.⁹ A hívek legtöbbször úgy tekintette őket, mint akik teljesen meghaltak az Egyházra nézve és nem ismerte el, hogy van számukra vezeklés. Néhányan, kevésbé kemények, különbséget tettek azok között, kik káromolták Krisztust, beárulták testvéreiket és azok között, kik egyszerűen csak megtagadták hitüket,¹⁰ ez utóbbiak tehetek bűnbánatot. Mások, akik még türelmesebbek voltak, azoknak is megengedték a vezeklést, kik csak szájukkal tagadták meg a hitet, nem pedig szívükben is.¹¹ A túlhajtott szigorúság ugyanis veszedelemmel fenyegetett, mert a zsidók igyekeztek a zsinagógának nyerni azokat, kiket az Egyház ekként kutasított.¹²

E nagy bűnösök mellett ott voltak a gyengék, az ingadozók,¹³ a világiasak, a mintegy szégyenlős keresztények, kik leplezgették mivoltukat és folyton fél-apostasiába sodródtak.¹¹ A keresztény hitvallás annyira megkötő volt, hogy ha a keresztény nem élt csak az atyafiak társaságában,¹⁵ örökösen kinevetetés fenyegette. Minthogy léte a világ végéhez igazodott, az akkori keresztény merőben el volt rekesztve a közélettől. Akiknek bele kellett elegendniük a világi ügyekbe, odajutottak, hogy elhagyták és csakhamar lenézték a szentek társaságát, pirultak miattuk, szó nélkül hallgatták, ha nevettek rajtuk. Félig halva lévén a spirituális élet számára, beleestek a kételkedésbe. Ha gazdagokká váltak, külön csoportba verődtek, megfelelően annak az elvnek, hogy az ember szinte szükségszerűen olyanokból válogatja össze társaságát, kiknek vagyona egyforma az övével. Kerülték

⁸ Szent Pion. akt., 13 §, Ruinart, 145 L, vagy *Acta SS. febr.*, I, 44—45 l.

¹⁰ A lyoni és viennei Egyh. lev., Eus., *H. E.*, N, I, 25.

¹¹ Sim. IX, 26.

¹² Szent Pion. akt., 13 §.

¹³ *Λίψυχοί*. Kétségtelenül ezek az Epictetes-től említett *επαμφοτερίζοντες* és *παραβαπτ torai* (Arrian., *Diss.*, II, IX, 20 és köv.).

¹⁴ Hennas, Sim. IX, 20 és köv.; Mand. XI.

¹⁶ *Συννεομεν ἀλλήλοισ ἀστ*. Justin., *Apol.* I, 67.

a találkozást Isten szolgálival, attól tartva, hogy ezek alamizsnát találnak kérni tőlük. A hívek társasága alantasnak tűnt fel: ott hagyták, hogy a pogányok körében fényesebb életet éljenek. E világiasak nem hagyták el Istent, de odahagyLák a templomot; megtartották a hitet, de nem gyakorolták. Néhányan meg vezekeltek és jótékonyásra adták magukat, mások, kiket magával ragadott a pogányok társasága^ ezekhez váltak hasonlókká és átadták magukat az élvezeteknek. Környezetük cseppet se hajlamosította őket a vértanuságra. Az üldöztetés legkisebb neszére, hogy elkerüljék a háborgatást, úgy tettek, mintha visszatértek volna a bálványokhoz.

De még az Egyház kebelében is mennyi tökéletlenség'.¹⁶ Voltak, kik buzgón jártak az összejövetelekre és e mellett nem szűntek meg pletykálkodni, irigykedni, veszekedni, vakmerősködni és követelőzteni. A hely elsőbbségéért gyakoriak voltak a viták. Az Egyház javainak kezelése visszaélésekre adott alkalmat; voltak diakonok, kik eltulajdonították az özvegyek és árvák vagyonát. Az idegen tanok hirdetői hemzsegttek és csábították a híveket. A szentek, kik mintegy bírók álltak mind e nyomorúság közepette, hol az elnézés, hol a szigorúság felé hajoltak. Súlyos dolog volt, hogy bizonyos szektárius doktorok, személyi érdekből kedveztek a vétkezőknek. Mintegy árusították nekik a szabadosságot és abban a reményben, hogy casuistikájukért jutalomban részesülnek,¹⁷ azzal bízatták őket, hogy nem szükséges vezekelniök és a gyülekezet pásztorai túlzottan szigorúak.

A tény az, hogy ilyen szent gyülekezetben nem volt helye a lagymatagságnak. Bizonyos exaltált jámborság arra munkált, hogy mindent elhigyjenek. A profétálás és a kinyilatkoztatások úgy virágoztak, hogy sohase jobban. Ebből súlyos visszaélések következtek. Az egyéni proféták csapássá váltak az Egyj

¹⁶ Sim. IX, 26 stb.

¹⁷ Sim. IX, 19.

házra. Hozzájuk fordultak a jövő irányában, sőt még a világi ügyekben is. Ez emberek pénzt szedtek és olyan választ adtak, amelyet kívántak tőlük. Az orthodoxok elismerték, a démonok néha tudtul adnak a csalóknak egynémely dolgot, hogy annál inkább kísérteibe ejthessék az igazakat; de Isten prófétáit mindig meg lehet különböztetni a hamis prófétáktól.¹⁸ Persze, ez súlyos zavarokra vezetett, mert akit az egyik hamisnak nevezett, arról a másik azt tartotta, hogy »a prófétai szellem anyala» sugalmazta.

Az orthodoxok éppúgy nem vonakodtak tőle, mint a heterodoxok, hogy a jámbor közönséget a legvakmerőbben gyártott kinyilatkoztatásokkal tartásák, amelyek is mohó fogadtatásra találtak. Ilyen volt különösen egy prófécia, melynek már a címe is elegendően mutatja irányzatát és szellemét. A *Numeri* könyvében¹⁹ olvasható, hogy Eldad és Modad, Mózes prófétai képességének egy részével felruháztatván, soron kívül és merőben egyénien prófétának. Jozsué el akarta hallgattatni őket, de Mózes nem engedte: »Féltékeny vagy érettem? — mondta neki. — Adná Isten, hogy Jehovah egész népe próféta lenne és Jehovah valamennyi ükre kiárasztaná szellemét!» Eldad és Modad a régi népnél ilyenformán az egyéni profétálás képviselőivé váltak. Nekik tulajdonítottak egy könyvet, mely többekre' nagy benyomást tett és amelyet inspirált írásként idéztek.²⁰

¹⁸ Hermas, Mand. X és XI. V. ö. Pseudo-clem. hóm., II, 15; III, 23 és köv.; *Recogn.*, IV, 21, 22; VIII, 60.

¹⁹ *Numeri*, XI, 26 és köv.

²⁰ VI, *γέγραπται*, *Pásztor*, Vis. II, 3; Athan. *Synopsis*, 15 §, Opp. II, 201 I.; Niceph. Stichom. (*ibid.*, 121 L); Cotelier, *Index: script, sacrae, Patres apóst.*, I, 197 (Pitra, *Juris eccl. Graec.*, I, 100 1.) és *De prophetis et prophetissis*, Cotelier jegyzete ad *Constit. apóst.*, IV, 6; Cyril], *Catech.*, XVI, 25; Mommesen, Chronogr. 354, *A száz tud. társ. jelent.* I (1850), 640 1. V. ö. Fabricius, *Codex pseudo-pigr.*, I, 801 és köv. 1. Kellő alap nélkül állították, hogy *I Clem.* 23 és *II Clem.* 11 idézte apokryph részlet Eldad és Modad prófécijából való.

Ez új próféták symbolismusa nekünk néha különösnek és rosszízlésűnek tűnik fel. Érezhető, hogy a műfaj kimerült. Mind ez elkopott gépezetek reánk csak fásasztó és elkedvetlenítő hatással vannak.²¹ Az egyszerű telkekre azonban igen nagy hatást tettek; az ily próféciák megszilárdították a habozókat, lelket öntöttek a lagymatagokba. Isten közvetlen figyelmeztetéseit vélték hallani bennök.

Egy Apokalypsisnek, melyet Péternek tulajdonítottak, igen nagy sikere volt; Jánosé mellé befogadták a canonba és az Egyházak legnagyobb részében olvasták.²² Mint az összes apokalypsisek, ez is az eljövendő rettenetekről és csapásokról beszélt a híveknek; miként a *Pásztor*, melyről mindjárt szólni fogunk, hangsúlyozta a különböző vétkek büntetéseit; miként Esdras Apokalypsisc, úgy látszik, ez is szóvá tette a lelkek állapotát a halál után. Sajátos gondolata a a szerzőnek, hogy az elvetéltek egy őrző angyalra vannak bízva,²³ ki gondoskodik vallási oktatásukról és nevelésükről. Bizonyos hányadát szenvedik a szenvedéseknek, melyek életükben érték volna őket és üdvözülnek. A tej, melyet az asszonyok veszni és megalvadni engednek, kis állatokká változik, melyek aztán felfalják őket.²⁴ A könyv bizarrságai már kezdetől fogva élénk ellenkezést keltettek és sokan nem akarták, hogy nyilvánosan felolvassák. Idővel ez ellenkezés mind nagyobb lett. Mindazonáltal a komor

²¹ *Pásztor*, *Vis.* Hl, 4, 10, 13.

²² *Apokalypsis Johannis et Petri tantum recipimus, quam quidani ex noslris légi in ecclesia nolunt.* Muratori canonja, 70—72 sor; Theodol., *Eclogue ex script. proph.*, 41, 48, 49 § (Alex, kelem, műv. függ.); Alex Kel., id. Eus., *H. E.*, VI, XIV, 1; Stichom. *Cod. Claromont.*, id. Credner, *Gesch.*, 164, 167 1.; Tyr. Method., *Conn.*, II, 680 1., 2 h. (*Bibi. max. Patr.*, Lugd., Ili); Macarius Mágnes., 164, 185 1.; Szent Jerom., *De viris ill.*, 1; Sin. Anasl., id. Gredner, *Gesch.*, 241 1.; Nicephor. stich., Credner, 243 1. Töredékek, id. Theodol. és Macarius Mágnes., *I. c.* és talán Szent Hippolyt, *De Christo et Anlichr.*, 15, 54, 65.

²³ Ἀγγίζω τημι-λουχω. V. ö. Hennas és Szent Pál *Apokalypsise*, közli.: Tischendorf, *Apokalypsis apokr.*, 46, 58 1.

²⁴ Theodol., *I. c.*

képek miatt, melyek benne találhatók, néhány Egyház ragaszkodott hozzá, hogy megtartsa nagyheti olvasmánynak.²⁵ Utóbb az ellenszenv, mellyel az orthodox görög Egyház az apokalypsisek iránt viseltetett és amely János Apokalypsisével szemben tehetetlennek bizonyult, elérte, hogy kivessék, sőt teljesen megsemmisítsék.²⁶

A szokás, hogy apostoli és prófétai iratokat nyilvánosan felolvassanak, ha szabad így mondani, sok könyvet fogyasztott; az elfogadott iratok során hamar a végére értek és az olvasók mohón vetették magukat az új könyvekre, melyek nyilvánosságra kerültek, még ha ezek jogcíme a theopneustiára nem is volt valami rendben. Mintegy divatok származtak ebből, melyek tíz-húsz évig tartó sikerekkel jártak. Néha, ha a könyv már divatját múlta, felolvasását az év egy meghatározott napjára korlátozták.

Világosan látható ez egy ebből az időből való kis iratban, mely reánkmaradt. Olyan intőbeszéd-féle²⁷ ez, alkalmasint a római Egyház használatára, melyet az anagnosta a szent iratokból való főolvasmányok után olvasott fel.²⁸ Ez intőbeszéd az Evangéliumokból, a régi prófétákból és oly iratokból való idézetek szövedéke, melyeket ma már lehetetlen meg-

²⁵ Sozomen., *H. E.*, VII, 19.

²⁸ Eus., *H. E.*, III, III, 2, XXV, 4; Szent Jerom., *De viris ill.*, 1. Macarius Mágnes. (*I. c.*), 400 körül, még pártját fogja (*Z. für K. G.*, II, 458—459 l.).

²⁷ A teljesen helytelenül *Szent Kelemen második levelének* nevezett irat ez, melyet Philoth. Bryenne metropolita közlése folytán egész teljességében ismerünk (*Κλήμ. ἐπι,οῦΚονσταντινάπολυ*, 1875). V. ö. Gebhardt és Harnach, *Patres apóst.*, I, I (Leipzig, 176); Lightfoot. *S. Clem, of Rome. Appendix* (London, 1877).

²⁸ *II Clem.*, 19. V. ö. Justin., *Apol.*, I, 67; Tertull., *Apol.*, 39; *De anima*, 9. A 17 és 19 f. kizárja, hogy az iratot, melyről itt szó van, a püspök olvasta fel. A szónok úgy nevezi hallgatóit, hogy *ἀδελφοί vai ἀδελφαι* (19, 20 f.). Barnabás állítólagos levelében, mely szintén *νον&εσήχ, VL0L κα«.* &νγάτερεδ van. V. ö. *0 filii et filiae ΠΙῦΙ*

állapítani.²⁹ Az egyiptomiak Evangéliumának³⁰ leg-compromittálőbb helyei tőszomszédságban szerepelnek a Máthéból és Lukácsból való idézetekkel, oly beszédet formálva, mely serkenteni igyekezett »a testvérek és nővérek« jámborságát. Az irat, mint római termék, Kelemen leveléhez volt csatolva és azzal együtt nagyszámú Bibliának másolták a függelékébe.³¹

²⁹ *11 Clem.*, 4, 5, 8, 11 (v. ö. *1 Clem.*, 23), 12, 13. V. ö. Photius, cod. CXXVI.

³⁰ *11 Clem.*, 12.

³¹ *Codex Alexandrinus*; cambridgei syr kézirat; Eus., *H. E.*, III, XXXVIII, 4; Pseudo-Juslin., *Quaest. ad orthod.*, 74; *Canones apóst.*, 76; Damask. János, *De fide orthod.*, IV, 17 (v. ö. Credner, *Gesch.*, 248 !.); Cureton, *Corpus ign.*, 215, 244, 246.

XXL FEJEZET.

A római pietismus. — Hermas Pásztor-a.

Az e nemű könyvek közül egy tartós sikert ért el és századokon át szolgált táplálékul a keresztény jámborságnak.¹ Szerzője testvére volt Pins római püspöknek. Az írónak, ki kétségtelenül jelentékeny helyet foglalt el az Egyházban, az volt a szándéka, hogy merész próbálkozással felébressze a szenteket. Kinyilatkoztatást költ, melyet úgy ad elő, hogy ötven-hatvan év előtt, Domitianus üldözése idejében egy bizonyos Hermasnak, a római Egyház egyik vénjének volt benne része.² Clemens, a római ebionismus

¹ Nagyföntosságú szöveg Muratori töredékében: *Pastorem oero nuperrime temporibus nostris in ürbe Roma Herma conscripsit, sedente cathedra urbis Romae ecclesiae Pio episcopo fratre ejus. Et ideo légi earn quidem oportet, se publicare uero in ecclesia neque inter prof etas, complete numero, neque inter apostolos in finem temporum potest.* Hesse, *Murat. Fragm'*, 262—273, 296—297 1. Muratori töredéke (görögül) 170—175 táján íródhatott Rómában. Figyelembe veendő *nuperrime temporibus nostris*. V. ö. *Liber pontificalis*, I Pius: Pseudo-Pius, *Episl. I*; Pseudo-Tertull., *In Marcionem* (versekben), 3 f., 294—295 v. Ez előadás nem lehel egész teljességében hamis. Mindazonáltal tekintve, hogy a szerző regényei Domitianus korába akarja tenni, nem lehet elfogadni, hogy Pius fivérének Hennas az igazi neve.

² Vis. II, 2, 4; Sim. X, 4. L. mindazonáltal Vis. HI, 1. Origenes (*In Rom.*, X, 31) és utána Eusebius (*H. E.*, HI, HI, 6) és Szent Jeromos (*He viris ill.*, 10) e Hermast egész önkényesen azonosították a Rom., XVI, 14 Hermasával. Ez utóbbi ephesusi

kegyes csalásainak kezeze, tekintélyével fedezte a könyvet és úgy szerepel, hogy az egész világ Egyházainak ajánlotta azt.³

Hermast, ki talált gyermek vagy pedig rabszolgában született, a rabszolगतulajdonos, aki nevelte.⁴ eladja egy Rhodé⁵ nevű római hölgynek. Kétségtelesen sikerült neki szabaddá vásárolnia és önállósítania magát, mert a mű elején gondokkal küzdve találjuk, melyeket felesége, gyermekei és üzleti ügyei okoznak neki, amelyek is családi bajai miatt igen rosszul folynak.⁶ Sőt fiai elkövették a legnagyobb bűnt, amiben volt, nem pedig római. (L. *Szent Pál*. LXV és köv. Li E Hernias mivel se tűnt ki, ami igazolná, hogy a kegyes regényírónak órá esett a választása. A minősítés *discipulus B. Pauli apostoli*, melyet Hermas a latin kéziratokban visel, Origenes, Eusebius és Szent Jeromos azonosításából ered.

³ A *I ásztor* ezelőtt csak latin fordításban volt ismeretes, melyet a folytatólagos simítások igen hütelenné tettek. Napjainkban üressel egy sokkal kevésbé elferdített latin fordítást talált a Vaticanban; egy aethiopiai fordítást Abbadie úr tett közzé (Leipzig, 1860); végül, majdnem a teljes görög szöveget megtalálták, előbb Simonides sophistikus kézírataiban, azután a *Codex Sinaiticus*-ban. Igénybevételre ott van Hilgenfeld úr kiadása (Leipzig, 1866) vagy Gebhardt és Harnack uraké (Leipzig, 1877).

⁴ *Ὁ ὕψαζ* us. A *&Qsntogvagy alumnus* helyzetére nézve I. Plinius, *Epist.*, X, 65 és 66.

⁵ Vis. I, 1. A régebben ismeri latin fordítás szövege látzólag kielégítőbb, de nem állhat meg a *Codex Sinaiticiis* szövege: *πεπρωαλν με Ριδη τιμι* előtt, melyet megerősít az újonnan felfedezett latin fordítás, az aethiopiai (Abbadie kiai., 1. *Journal des Sav.*, 1878, március, 656 l.), sőt a Simonides-kézirat is, *lu-nuwmi* (így ékezdve) *δ̄fiov r̄cfa*, mely szavak paleografailag könnyen visszavezethetők a *Sinaiticus* szavaira (AI—M; K—E; I—P). A régebben ismert latin fordítás oly hibákat és igazítási nyomokat tüntet fel, hogy kevésbé lehet neki tekintélyt tulajdonítani a görög, az aethiopiai és a Dressel-féle latin szöveg egyezésével szemben. V ö. például, Vis. II, 2: *ovx ὠφελή-ἔηοαυ*, Dress: *nihil sibi profuerunt*, vetus lat.: *profecerunt*; Vis., II, 3: *Μαζίμω*, Dress.: *maxima*, Vet.: *magna*; Vis. III, 1: *Woví&tg, manes (mauls) vis*; Mand., pr., 1: *dstyia, pele, pallio*; Sim. IX, 16: *πνεύματα ταυτα, spiritus istos, spiritus just os*; Sim. IX, 30: *inventi, juvenes* (aeth. *inventi*. Viszont, Sim. IX, 26: *ἀπερνόχασι, disponentes, desperantes*.

⁶ Vis. I, 3; III, 6, 11; Simil. VIII.

keresztény vétkes lehet; hogy megmeneküljenek az üldözéstől, káromolták Krisztust és beárulták szülőlkéi.⁷ E szomorúságos helyzetben a szegény Hermas találkozik Rhodéval, kit már évek óta nem látott. Ott honának vigasztalansága, úgy látszik, fogékonná tette szívét; megszereti volt úrnőjét, mintha nővére volna. Egy nap fürödni látja a Tiberisben, kezét nyújtja neki és segíti kijönni a folyóból. »Beh boldog lennék, — mondja magában, — ha ilyen szép és jólnevelt feleségem volna!« Gondolata nem ment tovább³ és a megjegyzés annál menthetőbb volt, mert felesége zsémbes, kellemetlen, hibákkal telt teremtes volt. Azonban a keresztény erkölcsök oly szigorúak voltak, hogy a tiszta lelkek féltékeny őrzője az égben már Hermas merőben platói szerelmét is jegyzékbe vette; mint botlásért, korholást fog érte kapni.

Aminthogy csakugyan némi idő múlva, mikor Cuma mellett, a Campaniai úttól tíz stadiumnyira⁹ levő falusi lakába tartott és Isten művének szépségeit csodálta, menetközben elaludt. Lélekben átkelt folyókon, szakadékokon, oromzatos hegyeken, majd újra sík földre ért és ott elkezdett imádkozni az Úrhoz és meggyóna bűneit.

Miközben imádkozott, az ég megnyílt és ő megpillantotta az asszonyt, kit megkívánt és aki így szólt hozzá: »Jó napot, Hermas«. Hermas rátekintett és megkérdezte: »Úrnőm, mit csinálsz ott?« Az felelt neki: »Ide ragadtattam, hogy bevádoljalak bűneidért az Úr előtt«. »Mit? Te vagy a vádlóm?« »Nem; de hallgasd meg, amit mondok. Az Isten, ki az égben lakik, ki a semmiből mindent, ami van, létrehozott és megnövesztett a

⁷ Vis. II., 2.

⁸ *Μοινα τοῦτο ἐβουλευσάμην. ἔτεσον δὲ οὐδέν*, Vis. I, 1. Epictetes szintén vétkeknek vesz egy egészen hasonló gondolatot. *Dissert.*, II, XVIII, 15—18.

⁹ Vis. I, 1; Vis. II, 1; Vis. Hí, 1; Vis. IV, 1. L. Gebhardt és Harnack urak kiadását. Cuma, Pouzzole, Baia nyaralóhelyek voltak a rómaiaknak,

szent Egyházért, haragszik reád, mert vétkeztl ellenem.« «Vétkeztem ellened? — felelt Hermas. — Vájjon mi módon? Mondtam-e valaha is egyetlen illetlen szót neked? Nem úgy viselkedtem-veled szemben, mint úrnőmmel szemben? Nem tiszteltelek-e mindig, mintha nővérem lettél volna? Miért vetsz szememre hamisan gonosz és tisztátlan cselekedeteket?® A nő nevetve válaszolt: »Oly igaz embernél, mint te, már a pusztá vágy is igen nagy baj; de imádkozz Istenhez, meg fogja bocsátani bűneidet és egész házad és az összes szentek bűneit«. Miután ezt mondta, az ég bezárult és Hermas megrettenve kérdezte magától: »Ha már ez is bűnnek számít, hogy üdvözölhet az ember?®

Ahogy így tűnődött, fehér gyapjus nagy karos-széket pillantott meg maga előtt. Egy gazdag ruházatú, idős nő, ki kezében könyvet tartott, ült .beléje és miután nevéen szólítva üdvözölte, így szólt hozzá: «Miért vagy szomorú, Hermas, te, ki oly türelmes, oly nyugodt szoktál lenni, ki mindig mosolyogsz.® «Szemrehányásokat hallottam, — felelt Hermas, — egy igen erényes nőtől, ki azt mondja, hogy vétkeztem ellene.® »Ah! ugyan! — felelt az idős asszony, — ez ugyancsak rossz dolog lenne Isten szolgájától, egy tiszteletreméltó és kipróbált embertől, a tiszta, egyszerű és ártatlan Hermastól! Talán csak-ugyan támadt valami érzés szivedben iránta. De hát nem ez az oka, hogy Isten haragszik reád...« A jó Hermas fellelékzik, mikor az öreg asszony tudtára adja, hogy Isten haragjának igazi oka családapai gyengesége. Nem elég szigorú felesége és gyermekei iránt, nem inti őket eléggé; ők az igazi okai, hogy világi dolgai rosszul folynak. Az öreg nő azután szörnyű szavakat olvas fel a könyvből, melyekre Hermas nem emlékszik és biztató kijelentésekkel végzi, melyeket jól megért.

A következő évben, ugyanabban az időtájban, ahogy cumeai falusi lakába tart. Hermas újra látja az

öreg nőt, ahogy egy kis könyvben olvasgatva halad az úton. Az asszony megmondja neki, mi a könyv tárgya, bűnbánatra buzdítani az egész világot, mert közel az idő és jön az üldözés.¹⁰ Egy szép fiatal ember jelenik meg. »Mit gondolsz, ki az az öreg asszony, kitől a könyvet kaptad?; «Talán a Sibylla«, feleli Hennas, Cuma közelvoltából következtetve. »Nem, hanem az Egyház.« «Akkor hát miért oly öreg!» «Mert ő az első teremtmény és a világ érte lett.»¹¹ Az öreg nő megbízza Hermast, hogy a könyv egy példányát adja át Clemensnek, egy másik példányt pedig adjon Grapté diakonissának. «Clemens — mondja — meg fogja küldeni a könyvet a távoli városoknak, mert ez a teendője, Grapté inteni fogja az özvegyeket és árvákat, te pedig felolvasod a városban a véneknek, kik az Egyház élén állanak.»¹² E kis könyv természetesen az állítólagos Hermas munkája, melynek égi eredete ekként be van igazolva.

A harmadik látomány rejtelmesebb. Böjtölés és imádkozás után Hermasnak ismét megjelenik az öreg asszony. Találkozót állapítanak meg a mezőn; Hermas előbb érkezik oda; nagy csodálkozására egy elefántcsont-padot lát; a pádon gyolcsvánkos van, bevonva igen finom fátyollal. Imádkozni kezd és gyónja a bűneit. Az öreg nő hat fiatal emberrel érkezik meg. Hermast leülteti a baloldalra (a jobboldal azok számára van fentartva, kik Istenért elszenvedték a korbácsot, a börtönt, a rettegéseket, a keresztet, a vadállatokat). A hat fiatal ember Hermas szemeláttára négyszögű tornyot épít, mely a vizek öléből emelkedik a magasba. Ezer meg ezer ember segített nekik és hordta a köveket. E kövek közül némelyiket teljesen kifaragva húzták fel a víz feneké-

¹⁰ *Θλιψις.*

¹¹ Emlékezzünk Valentin *Ecclesia* aeonjára. V. ö. *11 Clem.*, 12.

¹² Vis. II, 2, 4. V. ö. III, 8, 9; IV, 3: Mand., prooem.; Sim. X. 4.

ről; ezek voltak a legtökéletesebbek, oly jól illeszkedtek egymáshoz, hogy a torony mintha egyetlen darabból lett volna. A többi köből a fiatal emberek válogattak; a torony körül halomban állt, amit félrehajítottak, akár mert hibás volt, akár mert nem volt meg a kellő mérete.

»A torony, — mondta az öreg asszony, — az Egyház, én vagyok, ki megjelentem és még meg fogok jelenni neked... A hat fiatalember az elsőnek teremtett hat angyal, kikre az Úr reábizta a teremtés fejlesztését és kormányzását; akik a köveket hordják, azok alsóbbrendű angyalok. A szép fehér kövek, melyek jól beillőnek a helyökre, azok az apostolok, a püspökök, a doktorok, a diakonok, élők vagy halottak, kik tiszták voltak és jó egyetértésben éltek a hívekkel. A kövek, melyek a víz fenekéről valók, azokat képviselik, kik halált szenvedtek az Úr nevéért. Azok, melyeket félrevetnek és amelyek a torony mellett maradnak, azokat jelentik, kik vétkeztek és vezekelni akarnak. Ha még az építés tartama alatt vezekelnek, felhasználásra kerülhetnek az építményben; de ha az épület egyszer már kész, használatlanul maradnak. A kövek, melyeket összezúznak és elhajítanak, a gonoszok; számukra nincs hely. Azok a kövek, melyek messze vetődtek a toronytól, gurulnak az utón és onnan a sivatagba, azok a bizonytalanok, kik, miután már hittek, elhagyták az igaz utat. Amelyek a víz mellé esnek és nem tudnak beléje jutni, azok a megkeresztelkedni vágyó lelkek, akik azonban meghátrálnak a vallás szentsége és vágyaik feláldozásának szükségessége előtt. Ami a szép fehér, de gömbölyű köveket illeti, amelyek tehát négyzetes építményben nem használhatók fel, azok a gazdagok, kik felvették a hitel. Amikor jön az üldözés, gazdagságuk és ügyeik elpártoltatják őket az Úrtól. Az építményhez csak akkor lesznek felhasználhatók, ha a gazdagság elvész tőlük, ugyanúgy, mint ahogy a gömbölyű követ csak úgy lehet szögletes építménybe illeszteni, hogy jókora részt lefaragnak belőle. ítéld meg ezt magadról. Hennas: mikor gaz-

dag voltál, hasznavehetetlen voltál; most, hogy tönkrementéi, hasznos vagy és alkalmas az életre.«

Hermas megkérdi az öreg asszonyt az idők beteljesedésének közeli vagy távoli volta felől. «Esztelen, — felel az neki, — nem látod, hogy a torony még épülőben van? Ha majd be lesz fejezve, az lesz u vég; már pedig halad a befejezés felé. Többet ne kérdezz tőlem.»¹³

A negyedik víziónak szintén a campaniai út a színhelye. Az Egyház, mely addig mindig úgy jelent meg, hogy levetkőzte az öregség jeleit és a megfiatalodás képét tüntette fel, most csodásán díszes fiatal leány ragyogásával mutatkozik. Egy borzalmas szörnyeteg (talán Nero) felfalta volna, ha Thegri angyal, ki a vadállatokat kormányozza,¹⁴ nem jön a segítségére. E szörnyeteg előjele egy elkövetkezendő borzalmas üldöztetésnek.¹⁵ Rettenetek jönnek, melyekből csak a szív tisztasága szabadíthat meg. A világ tűzben és vérben fog elpusztulni.¹⁶

Mindez csak mintegy előjáró beállítás. A könyv lényeges része azzal kezdődik, hogy megjelenik egy pásztornak öltözött tiszteletreméltó alak, dereka körül fehér állatbőr, tarisznya a vállán és kampós bot a kezében. Ez Hermas őrangyala, a vezeklés angyalának ruhájában, kit a Tisztelendő Angyal küldött, hogy élete egész további folyamán mellette legyen.¹⁷ E

¹³ Vis. III, 8.

¹⁴ V. ö. Bab. Talm., *Cholin*, 59 b. V. ö. *Recogn.*, I, 45.

¹⁵ *Ἐπιψις*, szokásos kifejezés a 68-i üldözés megnevezésére. τ.

¹⁶ *Δεῖ τὸν κόσμον τοῦτον δι' αἵματος καὶ πυρὸς ἀπολλύσθαι.* Vis. IV, 3. .

¹⁷ Mand. prooem. V. ö. Sim. V, 2, 4, 5, 6; VII; Vili, 1, 2, 3; IX, 1, 6, 12; X, 1, 4; Mand. V, 1. A „Tisztelendő Angyal*’ talán Mihály, akinek gondot kell viselni az összes hívekre (v. ö. Sim. VIII, 3; *Ezs. mennybem.*, IX, 23), vagy esetleg egy második Krisztus, ahogy az elkasaiták álmodoztak róla (*Philos.*, X, 20, 29), vagy az ebioniták nagy arkangyala (v. ö. Sim. IX, 12). Hermas christológiája roppant zavaros. Isten fia, a Szent Lélek, Mihály angyal, a híres angyal, a tisztelendő angyal, az Cr angyala, az arkangyalok fejedelme, a szent angyal nála körülbelül mind azonos jelentésű.

»pásztor«, ki a könyv hátralevő részét végigbeszéli,¹⁸ kis keresztény erkölcsstan! értekezést ad elő, melyet symbolumok és apológiák tarkítanak. A szüziesség a szerző legkedveltebb erénye. Más asszonyra gondolni, mint a magáéra, — bűn. Az embernek az első házasságtörés után vissza kell fogadnia feleségét, ha az megvezekelt, egy második után már nem. Szabad másodszor is házasodni; de jobb, ha nem teszi az ember.¹⁹ Hcrmas jó lelkiismeretéről²⁰ tanúskodik, hogy szereti a vidámságot.²¹ A vidámság erény; a szomorúság bántja a Szent Lelket, kiúzi a lélekből; mert a Szent Lélek vidáman adatott az embernek.²² Annak az embernek, ki mindig szomorú, az imája nem száll fel Istenhez. A szomorúság olyan, mint az ecctcsepp, mely a legjobb bort is megsavanyítja. Isten jó és a parancsolatokat, melyeket nélküle lehetetlen, vele könnyű teljesíteni. Az ördög hatalmas; de az igazi hívő felett nincs hatalma.²³

Valami megható aszketismus tölti be a keresztény egész életét. Az ügyletek gondja akadályoz Isten szolgálatában;²⁴ az ember tartsa azt távol magától. A böjt ajánlatos és pedig a böjtölés abban áll, hogy az ember már reggel visszavonul a magányosságba, megtisztítja gondolatát a világ emlékeitől, egész nap csak kenyéren és vizen él, összeszámítja, hogy mit költött volna és ezt a pénzt aztán az özvegyeknek meg az árváknak adja, kik majd imádkoznak érte.²⁵ A vezeklés szükséges, még az igazaknak is, apró vétkeikért. Szigorú angyalok vannak megbízva, hogy ügyeljenek reájuk, büntessék meg őket, nemcsak a maguk, de családjuk vétkeiért is. Az élet összes ku-

¹⁸ Innen a könyv címe.

¹⁹ Mand. IV. V. ö. Mand. XII, 1, 2.

²⁰ '(J πά)»τυτς γι-γών Vis. I, 2.

²¹ Mand. X, az egész.

²² *Αντί-ῆ το ΗΥΜΜ τό δοδεν τώ άν&ξώπω.* Mand. X, 2.

²³ Mand. XII, 4—6. '

²⁴ Simil. IV.

²⁵ Simil. V, 1— 3. Ennek a katonai nyelvből vett kifejezéssel *στατίον*, *statio* volt a neve. V. ö. Tertull., *De jej.* 1,

darcait büntetéseknek tekintették, melyet ezek az angyalok vagy «vezeklési pásztorok.²⁶ szabtak ki. A bűnbánónak gyötrődnie kell, meg kell alázkodnia, keresse a bajokat és kellemetlenségeket vagy legalább is úgy fogadja azokat, melyek érik, mint megvezekléseket.²⁷ Mindebből azt lehetne gondolni, hogy a bűnbánat kénytelenítő hatással van Istenre, köti a kezét. Azonban nem; a bűnbánat Isten adománya. Azoknak, akikről előrelátja, hogy még vétkezniök kell, Isten nem adja meg ezt a kegyet.

A nyilvános vezeklésre vonatkozó súlyos kérdésekben Hermas kerüli a túlzott rigorismust;²⁸ oly irgalmasságról tesz tanúságot, mely fel fogja bősztíteni Tertullianust és amely miatt e fanatikus majd »a házasságtörők barátja* nevével fogja illetni. Krisztus eljövetelének késedelmét Hermas Isten irgalmasságával okolja meg, hogy még egy végső és döntő lehetőséget enged a bűnösöknek.²⁹ Aki, hogy megmeneküljön a kivégzéstől, káromolta Krisztust, akik beárulták atyafiaikat, azok örökre meghaltak; olyanok, mint a száraz ág, melybe a nedv többé nem szállhat fel.³⁰ És mégis, sorsuk csakugyan visszavonhatatlanul meg van pecsételve? Legalább is bizonyos esetekben az irgalmasság felülkerekedik a szerzőben, lévén, hogy Hermas fiai, kik gyalázták Krisztust és áruói voltak az Egyháznak, bocsánatot kapnak apjuk miatt.³¹ Akik egyszerűen csak szájukkal tagadták meg Krisztust, megbánhatják bűnüket. »Ami azt illeti, ki szívből tagadta meg, — mondja Hermas, — nem tudom, hogy élhet-e?«³² Különbséget kell tenni továbbá a múlt és a jövő között is. Azoknak, kik ezután

²⁸ Ποιμην τιμωρητής αγγελου τιμωρητής. Simil. VII.

²⁷ Sim. IX, 20.

²⁸ V. ö. Vis. II, 2; III, 2; Mand. IV, 1, 3; V, 4; VIII; XII, 3; Sim. IX, 26 és Tertull., *De pudicitia*, 10, 20.

²⁹ Vis. II, 2; Mand. IV, 2, 3.

³⁰ Simil. VIII, 6; IX, 19, 26.

³¹ V. ö. Vis. II, 2 és Simil. VII.

³² Simjl. IX, 2β.

fogják megtagadni Krisztust, nincs bocsánat; de akikkel régebben történt meg e szerencsétlenség, engedélyt kaphatnak a vezeklésre.³³ A bűnösök, kik nem káromolták Istent, se el nem árulták szolgálait, megtérhetnek; de siessenek: a halál fenyegeti őket; a toronynak közel a befejezése és akkor a kövek, melyeket nem használtak fel, visszavonhatatlanul elvettettek. A nagy bűnökért csak egyszer lehet vezekelni; a kisebb botlásokért többször; de aki, miután felállt, szüntelen elbukik, gyanús bűnbánó és a vezeklés mit se ér neki.³⁴

Kissé beteges szüziesség illata árad az arcad iái hegységnek és a tizenhét szűznek látományából.³⁵ Azt lehetne mondani, oly álmok, melyekkel egy szegény önmegtartóztatónak a képzelnie kárpótolja magát. Tizenhét szép fiatal leány, délceg és izmos, mint megannyi cariatid, áll a jövődöbeli templom ajtajánál és kinyújtott karral nyújtja egymásnak az építéshez való köveket.³⁶

»Pásztorod nem jön el ma este, — szóltak hozzám. — És ha nem jön, velünk maradsz.« »Nem, — feleltem én; — ha nem jön, hazamegyek és holnap reggel ismét eljövök. Te reánk vagy bizva, — mondták, — nem mehetsz el tőlünk.« És én kérdeztem: »Hogy akarjátok, hogy itt maradjak?« «Velünk fogsz aludni, mint testvér, nem pedig, mint férfi, — felelték, — mert te a mi fivérünk vagy; ezentúl veled fogunk lakni, mert nagyon szeretünk téged.« Elpirultam, hogy velők maradjak, mikor az, ki úgy látszott, hogy az első közöttük, megölelt; ezt látva, a többiek elkezdték utánozni a példáját, körüljárták velem az épületet és játszottak velem. És én, mintha megfiatalodtam volna, én is játszani kezdtem velük. Egysesek karba álltak, mások táncoltak, a töb-

³³ Simít. IX, 26.

³⁴ Mand. IV, 1, 3.

³⁵ Simil. IX, főként 11.

³⁶ Talán van benne némi utánzása Cebes *Festmény-ének*.

biek énekeltek. Ami engem illet, csendben sétáltam velük az épület körül és jókedvű voltam velük egyetemben. Mikor már későre járt, haza akartam menni; de nem engedtek; ott tartottak és velük maradtam egész éjszaka és a torony mellett feküdtem. A szüzek földre terítették gyolcs tunikájukat és maguk közé fektettek és csak imádkoztak. Én is szüntelen imádkoztam velük és a szüzek örvendeztek, hogy így imádkozni látnak. És ott maradtam egész másnapig, a második óráig, a szüzekkel. Ekkor megjött a Pásztor és így szólt a szüzekhez: »Nem tettetek neki semmi rosszat?« «Kérdezd meg tőle, — felelték.« »Uram, szóltam, — csak gyönyörűségemre volt, hogy velük maradtam.« »Mit ettél? — kérdezte. « «Uram, feleltem, — egész éjjel az Ür igéjével éltem.« »Jól fogadtak? — kérdezte tőlem.« «Igen, Uram, feleltem...«

E szüzek a «szent lelkek»,³⁷ a Szent Lélek adományai, Isten Fiának szellemi hatalmai és a keresztény alapvető erényei. Az ember csak általuk üdvözülhet. Miután Hennas őrangyala kedvező tanúságot tesz házának tisztaságáról, a tizenhét szűz, aki a legnagyobb tisztaságot kívánja és minden szennytől borzad, beleegyezik, hogy ott lakjon. Hermas megígéri, hogy nála mindig kívánságuknak megfelelő lesz a lakásuk.³⁸

Hermas szerzője tisztára *ebion*. A vagyon egyetlen jó felhasználási módja, hogy rabszolgákat, foglyokat vált ki az ember.³⁹ A keresztény nála lényegileg szegény ember; vendégszeretőnek lenni a szegények, Isten szolgálói iránt, — ez az, ami kitörli még a nagy bűnöket is.⁴⁰ »Az ember el se képzele, — mondja, — mily gyötrelmem a nyomor; rosszabb a börtönnél; ezért is látni embereket, kik megölik magukat, hogy megmeneküljenek tőle. Amikor ilyesmi történik, az, aki ismerte a szerencsétlent és nem mentette meg,

³⁷ «Jyrá πνεύματα... δυνάμεις τον vloν τον &εοίμ Sim. IX, 13.

³⁸ Sim. X, 3, 4.

³⁹ Sim. I.

⁴⁰ Sim. IX. 20.

bűnös a halálában.«⁴¹ Hennas roppant ellenszenvvel van az úri nép iránt. Csak az egyszerű emberek között érzi jól magát, kik nem tudják, mi a gonoszság, nem egyenletlenkednek, kölcsönösen ügyelik és intik egymást,⁴² örvendeznek egymás erényeinek és munkájuk gyümölcset mindig készek megosztani azzal, kinek nincs semmije. Isten, látván e jó munkások egyszerűségét és szent gyermekdedségét, megáldja munkájukat, kedvét leli kis adakozásaikban. Miként Jézus, Hermas szemében is a gyermekdedségé az első hely Isten előtt.⁴³

Hermas szerzőjének christológiája a gnosticizmusra emlékeztet. Jézust sohasem nevezi a maga vagy Krisztus néven. Mindig Isten Fia⁴⁴ a neve és minden iere.ntménynél előbbi lény, kinek tervei szerint alkotta meg Isten a teremtést.⁴⁵ Ugyanő tart is fenn mindent.⁴⁶ Neve semmiféle mással se vethető egybe.⁴⁷ Néha, az elkasaiták nyomán, Hermas olybá képzei Krisztust, mint valami óriást.⁴⁸ Még gyakrabban azonosítja a Szent Lélekkel,⁴⁹ az összes آدمányok forrásával.⁵⁰ Mint a gnostikusok, Hermas is játszik az abstractiókkal. Egyszer-másszor Isten Fia annyi, mint az egész földön hirdetett törvény.⁵⁴ A halottak is megkapták Isten Fiának pecsétjét, a keresztséget és pedig akkor, mikor az apostolok és keresztény hithirdetők haláluk után leszálltak a pokolba és megkeresztelték a halottakat.⁵²

⁴¹ Simil. X, 4.

⁴² Vis. III, 9. , , ,

⁴³ Sim. IX, 24, 29: *νήπια βρέφη... πάντοτε ἐν νηπεότητε δεε'μειναν., εοεαθε ὡς τὰ βρέφη.*

⁴⁴ Sim. V, 5, 6; IX, 12, 13, 15, 16, 17 sib.

⁴⁵ Sim. IX, 12.

⁴⁸ Sim. IX, 14.

⁴⁷ Sim. IX, 14.

⁴⁸ Sim. IX, 3, 6, 12. V. ö. Sim. VIII, 1.

⁴⁸ Sim. IX, 1 (v. ö. V, 5, lat. ford.).

⁵⁰ Sim. IX, 13.

⁵¹ Sim. VIII, 3.

⁵² Sim. IX, 16. V. ö. Alex. Kel., *Strom.* I. 44; VI, 6.

Egy parabola magyarázza e sajátos christológiát⁵³ és sok hasonlatosságot ad neki ahhoz, mely később az arianismusé volt. Egy gazda (Isten) birtokának (a világnak) egy zugában szőlőt (a kiválasztottak köre) telepít. Útra kelvén, a szőlőt egy szolgájára (Jézusra) bízva, ki azt kitűnően gondozza, kitépi a gyomot (eltörli a hívek vétkeit) és roppant fáradozik (célzás Jézus szenvedéseire). A gazda visszatértekor (az ítélet napja) el van ragadtatva a dologtól, összehívja egyetlen fiát és barátait (a Szent Lelket és az angyalokat) és közli velük szándékát, hogy e szolgát fiának fogadja és részesíti egyetlen fiának (a Szent Léleknek) összes előjogaiban. Az elhatározást mindnyájan élénken helyeselik. Jézust a feltámadással bevezetik az isteni körbe; Isten megküldi neki a lakoma egy részét és ő, megemlékezve egykori társairól a szolgálatban, megosztja velük az égi adományokat (a charismákat). Jézus isteni szerepe ilyenformán valami adoptálás és társulfogadás műve, mely odahelyezi egy előbbi Isten Fia mellé. Máshelyt Hermas az ebionitákéhoz hasonló theológiát ad elő. A Szent Lélek mindennél előbb volt és ő teremtett mindent. Isten kiválaszt neki egy széket, melyben teljes tisztaságban lakozhat és megvalósít részére egy tökéletes emberi életet; ez Jézus élete. Isten tanácsot tart fiával és angyalaival, hogy e székek, mely a feddhetetlen léleké, legyen nyugovó helye és e mocsoktalan test, melyben a Szent Lélek lakozott, ne látszassák jutalom nélkül maradinak.⁵⁴

Látnivaló, a kor összes chimaerái ott kavargtak a szegény Hermas fejében, a nélkül, hogy összeilleszkedésre jutottak volna. Némely bizarr tan, mint például az apostolok leszállása a pokolba,⁵⁵ saját kitalálása. Isten országának és Jézus szerepének felfogása tekintetében ebionita. Az irányzat révén, hogy

⁵³ Sim. V.

⁵⁴ Sim. V, 6.

⁵⁵ Sim. IX, 16,

szaporítsa a lényeket és angyalokat tulajdonítson még a soha nem létezetteknek is,⁵⁶ gnostikus. Egy őrangyal nem elég neki; minden embernek két angyala van, egy a jóra és egy a rosszra.⁵⁷ Végül sok tekintetben már előre montanista. Az episcopatusnak semmi nyoma nála.⁵⁸ Az Egyház vénei⁵⁹ mind egyenlőrangúak a szemében; úgy látszik, azok közé tartozott, kik ellene voltak a megszületésben levő intézménynek, mely megdöntötte a *presbyteri* egyenlőségét.⁶⁰ Hermas kipróbált pneumatikus;⁶¹ *encralista*, önmegtartóztató.⁶² Szigorú a clerus iránt.⁶³ Panaszkodik az általános lazaság miatt. Szerinte a kereisizitény név egymagában nem elegendő az üdvözülésre; az embert elsősorban a szellemi adományok üdvözítik.⁶⁴ Az Egyház szentek testületé és azt meg kell szabadítani minden tisztátlan hozzátapadástól.⁶⁵ A vértanúság a keresztény tökéletességnek betetőzése.⁶⁶ A profétálás egyéni, szabad, az Egyháznak alá nem vetett adomány; akit kinyilatkoztatás ér, közli azt a vezetőkkel; de nem kéri ki engedelmüket.⁶⁷ Eldad és

⁵⁸ V. ö. *Recognit.*, 1, 45. V. ö. Szent Jerom., *In Habacuc*, I. 14.

⁶⁷ Mand. V, 1, 2; VI, 1, 2; XI, L. továbbá Simil. VII. V. ö. Barn., 18; *A tizenkét patr. test.*, Juda, 20; Aser, 1 és köv.; Ruben. 2 és köv.

⁵⁸ A kor oly tág felfogású volt az eszmékben, hogy nem kell meglepődni Pius *pápa* testvérének ily véleményén. Egyébiránt a szerző regényei hatvan évvel korábban játszatta, oly időben, amikor még csak presbyterek voltak.

⁶⁸ Mindig többes számban említi őket *προεβύτεροι, προιατάμειον, ποιμένες, επίσκοποι, προηγουμένοι.* Vis. II, 2. 4; III, 1. 5, 9, 11; Sim. IX, 26, 27, 31. Nagyon ellen van a *πρωτοχα&εδρια* -nak. V. ö. Vis. III, 9; Mand. XI, 12; Sim. VIII. 7; IX; X, 23, 24. V. ö. Irenaeus, IV, XXVI.

⁶⁰ Vis. III, 9; Mand. X; Simil. VIII, 7.

⁶¹ *Παναεμνον πνεύμα, και ήδη δεδοκταδμενον.* Vis. I, 2.

⁶² Vis. I, 2; II, 3.

⁶³ Simil. VIII, 7; IX, 26.

⁶⁴ *Πνεύματα.* Sim. XI, 13

⁸⁵ Sim. IX, 18.

⁶⁶ Simil. VIII, 3.

⁶⁷ Vis. IT. 4.

Modad igazi próféták voltak, az előjárók minden megbízása és felhatalmazása nélkül. A nagy ellenvetés, melyet az orthodoxok a *Pásztor-ral* szemben, ugyanúgy, mint a montanista revelációkkal szemben, hangoztatni fognak, az, hogy megkésett, »a próféták sora már be van rekesztve«. ⁶³

Aminthogy Pseudo-Hermasnak csakugyan az volt a szándéka, hogy új könyvet iktasson a szent iratok corpus-ába. Testvére, Pius, talán támogatására volt ebben. Az ál-Hermas kísérlete volt körülbelül az utolsó ebben a nemben. Nem ért sikert, mert ismerték a szerzőt; a könyv származása nagyon is világos volt. Az irat annak a révén tetszett, ami épületes volt benne, a legjobb elmék is ajánlották otthoni olvasmányának^ de nem engedélyezték a templomban való felolvastatását, se mint apostoli iratét (nagyon is újkeletű volt), se mint prófétai iratét (ez iratok száma le volt zárva). ⁶⁹ Róma különösen sohasem ismerte el; Kelet elnézőbb volt, főként Alexandria. ⁷⁰ Több Egyház canonikusnak ⁷¹ fogadta és megadta neki a szószékről való felolvasztatás tisztességét. ⁷² Kiváló emberek, Irenaeus, Alexandriai Kelemen ⁷³ helyet jutattak neki Bibliájukban, az apostoli iratok után. A legóvatosabbak is hajlandók voltak angyali kinyilatkoztatást és elsőrangú egyházi tekintélyt ismerni el benne. Mindazonáltal mindig voltak kétségek és tiltako-

⁶⁸ Muratori canonja (antimontanisla irat), 78 sor.

⁶⁹ Mura tori töre 3., 78 sor.

⁷⁰ Szent Jerom., *De viris ill.*, 10.

⁷¹ A *Codex Claromontanus* (III. század, Afrika) stichom. can., id. Credner, *Gesch. des neut. Canons*, 177 1.; Niceph. síichom., Credner, 244 L; Niceph. Callist., *ibid.*, 256 1.; *Codex Sinaiticus*, ad calcum.

⁷² Euseb., *H. E.*, III, III, 6; Szent Jerom., *De viris ill.*, 10.

⁷³ Irenaeus, IV, 20; Alex. Kel., *Strom.*, I, 17, 29; II, 1, 9, 12; VI, 9; VI, 15; Tertull. (első korszakában), *De orat.*, 12; *De aleatoribus*, ad calcem Cypriani, 348 és köv. 1., Rig. (Paris, 1666); *Liber Pontific.*, I Pius és Epist. I pseudo-Pii.

zások,⁷⁴ némelyek egész a lenézésig mentek.⁷⁵ AIV. századiéi fogva a *Pásztor-í* már csak épületes könyvnek tekintik, melynek igen jó hasznát lehet venni az elemi oktatásban.⁷⁶ A jámborság⁷⁷ és a művészet⁷⁸ gyakran fordult hozzá. A 491-iki római zsinat, Gelasius alatt az apokryphok közé sorolja,⁷⁹ de nem ve;zi ki a hivek kezéből, kik táplálékot találnak benne jámborságuknak.

A műnek helyenként van bája; de az ízlés és a tehetség bizonyos hiánya érezhető benne. A symbolismus, mely a régi apokalypsisekben oly erélyes és oly megfelelő, itt puha, ügyetlen, kellő reá szabás nélküli. A keresztény profetismus vénája merőben

⁷⁴ Tertull. (2. korszak), *De pudic.*, 10, 20. Origenes gyakran idézi a *Pásztor-í*-t; a canonicilas kérdésében nem nyilatkozik határozottan, de hajlik reá, hogy kinyilatkoztatásosnak tartsa. Homil. VIII, *In Num.*, Opp. II, 294 l. (Paris, 1733); Homil I, *In Psalm.*, XXXVII., Opp. I, 681; Hom. XIII *In Ezech.*, t. III, 404; *In Matth. comm. series*, 53, t. III, 872; *In Luc.*, horn. XXV, t. III, 973; *In Rom.*, X, 31, t. IV, 683 l. Eus. *H. E.*, III, 3, 25; V, 8, szintén habozik.

⁷⁵ *Υψη TLVIUV ζητκφοι'vvaívw.* Orig., *De princ.*, IV, II, 8 vagv *Phi'.ocal.* 1; Prosper, *Contra collet.*, 30 (al. 13).

⁷⁶ Eus. *H. E.*, III, III. 6; XXV; V, VIII; Szent Athan., Opp., I, 49, 211, 223—224, 895, 963 (Paris, 1698); Szent Jerom., *De uiris ill.*, 10; *Prol. galeatus* in libros Reg.; *In Os.*, VII, 9; *In Habacuc*, I, 14; Rufin., *In Symb. apóst.*, 38; *Opus irnperf. in Matth.*, homil. 40 (inter Opp. Chrys., VI); Cass., *Coll.*, VIII, 17; XIII, 12.

⁷⁷ Szent Genovéva élete, IV, 15, *Acta SS. gan.*, I, 139 l.

⁷⁸ Nápolyi catacombai festmények, C. F. Bellermann, *Aelt. christl. Begrabniss'.alten* (Hamburg, 1839), 77 l.; Garrucci, *Storia dell'arte cris'iana*, pitt. tav. 96, 113—114 l. (Prato, 1873). Victor Schultze, *Die Katakomben von San Gennaro dei poveri in Neapel* (Jena, 1877) nyomatóktalan ellenvetéseket vet fel az általánosan elfogadott magyarázattal szemben. Más hasonló ábrázolás (állítólag a II. századból) a Szent Calixt temetőben, üressel, *Patres apóst.*, 424 l. (kétséges bizonyosság). A Jó Pásztornak a bűnbánattal, a pálmaágas körmenetekkel stb. kapcsolatos ábrázolásai talán szintén a Simil. VIII-ből erednek.

⁷⁹ VI f., 18 sz. Niceph. stichom. szintén az apokryphok közé teszi. Credner, *op. cit.*, 244 l. (v. ö. Niceph. Callist., *ibid.*, 256 l.).

elapadt. A nyelv, mely egyszerű és mintegy lelapított, a syntaxis tekintetében majdnem modern görög; a kifejezések megválasztása viszont eléggé szerencsés. Falusi plébános ékesszólása ez, kedélyes és korholó.⁸⁰ Vegyültén egy sekrestyés gondjaival, aki tele van fátylakkal, vánkosokkal és mindazzal, ami templomának vasárnapi feldíszítésére szolgál. Hermas, kísértései és apró meglántorodásai ellenére is bizonyára maga a szüziesség, noha a mód, ahogy ezt a dolgot tárgyalja, kissé mosolyra indít. A régi apokalypsisek szörnyű képei, János, Pseudo-Esdras⁸¹ komor látomániai után édeskés képzelgéseik ezek egy kis ájtatos, megható és együgyű regénynek, melynek gyermekies stylusa nem mentes az ízetlenségtől.

Pseudo-Hermas profétikus kísérlete egyébként nem volt elszigetelt tény. Kapcsolatos volt a keresztény öntudat általános állapotával. Tizenöt év múlva ugyanazok az okok Kis-Ázsia legeldugottabb tartományaiban ugyanily rendű dolgokat fognak előidézni, melyekkel szemben a püspöki hierarchia sokkal nagyobb szigorúságot fog kifejteni.³²

⁸⁰ Vis. III, 9; Mand. XII, 2; Sim. X, 4.

⁸¹ Hermas szerzője, úgy látszik, hogy ismeri és utánozza e két Apokalypsist.

⁸² A montanizmust értjük, melyről VII. kötetünkben fogunk szólni.

XXII. FEJEZET.

Az orthodox Ázsia. — Polycarpos.

Noha a szektarius szellem megrendítette, mégis Róma után Ázsia maradt továbbra is az a tartomány, melyben a kereszténység a legjobban virágzott. A világ legjámborabb országa volt ez,¹ hol a hiszékenység a legjobban előkészített talajt szolgáltatva az új vallások feltalálójának. Istenné válni ott igen könnyű dolog volt;² az incarnatiók, a halhatatlanok földi bolyongásai mindennapi események számába mentek;³ az összes szédelgések sikerrel jártak. Az emberek még tele voltak Tyanai Apollonius emlékével; legendája napról-napra növekedett.⁴ Egy szerző, ki a Moeragenes nevet vette fel, csodás történeteket írt róla;⁵ utána egy bizonyos aegcsi Maximus egész könyvet írt tisztára csak azokról a rendkívüli dolgokról, melyeket Apollonius a cilieiai Aegesben művelt.⁶ Lucianos minden csúfolódása⁷ ellenére is, »a tragédia«, ahogy nevezi, bámulatos sikert aratott. Később, 200 körül, Philostrates, a syriai Julia Domna kérésére, megírta azt az ízetlen regényt, melyet elragadó könyv-

¹ L. *Szent Pál*, XIII f.

² Lucian., *Alexander*, 9; *Peregrinus*, 28.

³ L. *Szent Pál*, 44 és köv. 1.

⁴ L. *Az Evangéliumok*, 408 1.

⁵ Philostr., *Apoll.*, I, III, 2; Orig., *Centra Cels.*, VI, 41.

⁶ Philostr., *Apoll.*, I, III, 2; Eusebius, *Contra Hierocl.*, 2.

⁷ *Alex.*, 5. V. ö. *ibid.* 12, 60; *Peregr.*, 3.

nek tartottak és amelynek egy igen komoly pogány szerint ezt a címet kellett volna viselnie: »Egy isten utazása az emberek között.«⁸ A siker óriási volt. ApoHoniust úgy nézték, mint a legelső bölcsét, az isteneknek valósággal a barátját, aki maga is isten. Képmását olt lehetett látni a szentélyekben; sőt templomai is voltak. Csodáin, szép szavain mindegyiknek épültek. Mintegy a pogányság Krisztusa volt és bizonyos, a szándék, hogy egy jöttendő szent eszményét állítsák szembe a keresztényekével, nem volt idegen apothcosisától.⁹ A kereszténység és pogányság harcának végső napjaiban egyenesen Jézussal hasonlították össze és életrajzát, melyet műveit emberek írtak meg, előnyben részesítették az Evangéliumokkal szemben, melyek tanulatlan embereknek voltak a művei.¹⁰

Egy paphlagoniai szélhámos, Abonoticaei Alexander nem kevésbé pazar sikereket ért el.¹¹ Nagyon szép, remek kiállítású, igen kellemes hangú férfi volt, óriási hajzattal, ki Perseus ivadékának mondta magát és aki a régi jósokra emlékeztető őrzöngő rohamok között szokott jövendölni. Egy kis kígyót rejtett egy libatozásba, amelyet a tömeg láttára tört fel és elhitette, hogy a kígyóban Aesculap öltött testet, ki Abonotica városát választotta lakhelyéül. Pár nap alatt az isten megnőtt. Az abonoticaiak csakhamar elámulva látták, hogy egy óriási, ragyogó ruházatú, emberfejű kígyó hever a pádon és száját tátogatva öllögeti fulánkját. Maga Alexander maskarázta így el magát, melle és nyaka körül csavarva egy szelídített

⁸ Eunap., *Vitae soph.*, prooem. Philostrates felhasználta Moeragenest (amellett, hogy a nagyobb komolyság látszata végett lebecsmérelte) és aegesi Maximust is. Ami az ál-Damist, Apollonius levelezését és végrendeletét illeti. Philostratest gyanúba lehet venni, hogy ezek az ő kitalálásai.

⁹ Lamprid., *Alex. Seo.*, 29; Vopiscus, *Aurelianus*, 24; Philostr., VIII, 31.

¹⁰ Euseb., *Contra Hierocl.*, az esész.

¹¹ Lucian, *Alexander sen pseudomantis*. V. ö. Athenay., *Leg.* 26,

kígyót, melynek farka elől kicsüggött. Elég ügyesen kifestett bádogfejet csinált magának és szőrszálakkal mozgatta az állkapcsokat meg a nyelvet. Az új istennek *Glycon* volt a neve és az egész birodalomból jöttek hozzá tanácsot kérni. Abonotica féktelen thaumaturgiának lett a központja. Szaporán gyártottak kis festett képeket, talizmánokat, ezüst és bronz bálványokat, melyek rendkívüli keletre tettek szert¹² Alexandernek elég hatalma volt, hogy kerületében valóságos üldözést indíttasson a keresztények és az epicureisták ellen, kik nem akartak hinni benne. Megszervezett egy kultuszt, mely teljesen szélhámos, sőt obsoen jellege ellenére is nagy népszerűsége jutott és egy csomó vallásos embert vonzott magához.¹³ A legkülönösebb volt, hogy tekintélyes rómaiak, így Sevcrianus, Cappadocia legátusa és a consulságot viselt Ratilianus, a kor egyik első embere,¹⁴ szintén áldozataivá estek és a csaló kieszközölte, hogy Abonotica nevét Ionopolis névre változtassák.¹⁵ Azt is követelte, hogy a város pénzérmei az egyik lapon Glycon, a másikon pedig az ő képét tüntessék fel Perseus és Aesculap jelvényeivel.¹⁶ Aminthogy csakugyan az abonoticaiak Antoninus és Marcus-Aurelius idejéből való pénzérmein egy hajas és szakállas emberfejet viselő kígyó látható, alatta a ΓΑΥΚΟΝ szóval. Ugyané város Lucius Verus typusú pénzein a kígyó és a ΙΩΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ név látható.¹⁷ Látni fogjuk, hogy Marcus-Aurelius alatt e nevetséges vallás hihetetlen

¹² Lucian., Id. m. 18 §. V. ő. *Gazette archeol.*, 1878, nov., 179 és köv. 1.; Fr. Lenormant, *Catal. Behr.*, 228 1.

¹³ Lucian., *op. cit.*, 38 §.

¹⁴ Waddington, *Fastes*, 235—236 l. L. VII. kötetünk.

¹⁵ E név átélte az egész bizánci korszakot és napjainkig fenmaradt az Ineboli névben.

¹⁶ Lucian., *Ater.*, 58.

¹⁷ Bibi. Nat., éremsztály; Spon, Rech, cur. d'ant., 525 és köv. I.; Spanheim, *De praest. num. vet.* (I, 213 és köv., 721 J., London, 1706); Eckhel, II, 383—384 L; Mionnet, II. 387—388 L; *Suppl.*, IV. 550—551 l.

jelentőségre emelkedett. Egész a III. század második feléig fenmaradt.¹⁸

Nerullinus, Troasban, hasonló fajta csaló vállalkozással aratott sikert.¹⁹ Szobra jóslatokat mondott, betegeket gyógyított; áldozatokat mutattak be neki, virággal koszorúzták. Kőként az orvostudományról való abszurd nézetek, a gyógyító álmokba, Aesculap oraculumába stb. vetett hit²⁰ m árasztották az elméket ebben a babonaszágban. Az ember szégyenkezve látja, hogy maga Galenus is hallgatott ily örültségekre.²¹ Még hihetlenebb pályafutást tüntet fel Aelius Arisztides, ez a vallásos sophista, ájtatos pogány, olyan püspök- vagy szentféle, ki a legszélsőbb határig vitte a kegyes materialismust és a hiszékenységet, ami nem akadályozta meg, hogy századának egyik legcsodálatosabb és legtiszteltebb embere legyen.²² Egyedül csak az epicureusok utasították el határozottan ez ostobaságokat. Még volt néhány elmés ember, Celsus,²³ Lucianos,²⁴ Demonax,²⁵ aki kinevesse azokat.

¹⁸ A Bibi. Nat. éremosztályában vannak ionopolisi pénzek, melyek egész Trebonianus Gallus uralmáig (251—253) a *Glgcon-t* tüntetik fel (Chobuillet).

¹⁹ Athenag., *Lag.* 26. Nerullinus azonossága Suillius Nerulinus-szal, ki 50-ben consul és 70 táján Ázsia proconsulja volt (Waddington, 141—142 l.; Orelli, 3389, 6445) igen kevésbé valószínű. A név előfordul Renier, *Inscr. rom. de l'Algérie-ben* 2449 sz.

²⁰ Baronius, ad ann. 139, 4 §; *Corp. inscr. gr.*, 5980 sz. (v. ö. 5974 és köv.). V. ö. Tatian., *Adv. Gr.*, 18.

²¹ Hisz Aesculapban és az álmokban (*De moro diff.*, 9; *De dignotione ex somn.*, Opp., VI, 833, Kühn). Marcus-Aurelius se ismer kétséget e tárgyban. *Med.*, I, 17; IX, 27.

²² L. műveinek Dindorf-féle kiad., III, CXVI, stb. 1.; Waddington értekezését róla, *Mém. de l'Acad. des inscr. et belles-lettres*, XXVI, 1. r., 203 és köv. 1.

²³ Lucian., *Alex.*, 1, 17, 20, 21, 61; Orig., *Contra Cels.*, L 8. 68; II, 13, 60; III, 22, 35, 49, 80; IV, 36, 75; V, 3. Másutt (VIII, 45) Celsus elismeri a hivatalos természetfelettit. E tárgyról majd VII. kötetünkben.

²⁴ Lucian., *Alex.*, *Peregr.*, *Philopseudes*, *Demonax*.

²⁵ Lucian., *Demonax*. Hogy ez Lucanos munkája, az ellenellenvetések merültek fel (Bernays, *Lucian*, 104—105).

Csakhamar már nem lesz többé és a hiszékenység királynőként fog uralkodni egy lehanyatlott világ felett. Az ateista név veszedelemmel volt terhes, azt, akire reáfogták, a törvényen kívül juttatta, sőt halálnak tette ki;²⁶ már pedig, aki a helyi babonákat tagadta és a szélhámosok ellen szót emelt, atheistának számított.

Elképzelhető, hogy az ily környezet mennyire kedvezett a kereszténység propagálásának. Talán nem lenne nagy túlzás azt mondani, hogy a lakosság fele kereszténynek vallotta magát.²⁷ Bizonyos városokban, így például Hierapolisban, a kereszténység nyilvános vallás volt. Még ma is olvasható feliratok tanúskodnak oly jótékony célú alapítványokról, melynek kiosztása »husvétkor és jpünkösdkor« történt.²⁸ Munkásszövetségek, kölcsönös segélyző egyesületek gondosan megszervezve működtek e városokban.²⁹ E kézműves-városok, ahol már régóta voltak zsidó telepek,³⁰ melyek talán meghonosítói voltak bennök Kelet igazságainak, kitarva álltak a kor összes szociális eszméinek. A jótékonsági intézmények nagyon fejlettek voltak. Bölcsődéket, lelenházakat alapítottak.³¹ A munkás, kit az ókorban annyira lenéztek,³² a társulás folytán kivívta magának a megbecsülést és a jóllétet.

²⁶ Orig., *Contra Cels.*, III, 22; Lucian., *Alex.*, 45, 46, 47; *Peregr.*, 21, 24.

²⁷ Plinius levele; Lucian., *Alexander*. V. ö. *Peregr.*, 13.

²⁸ A Wagenertől közzétett felirat, *Revue de l'Instr. publ. en Belgique*, 1868, május, 1 és köv. 1. Az e feliratban említett Publius Aelius Glycon nem lehetett igazi zsidó; alkalmasint valamint judaisalo, judeo-keresztény volt. V. ö. Szent Abercius meseszerű *Acta-it*, melyek, úgy látszik, e felirat és más hierapolisi epitaphiumok nyomán gyártódtak. Halloix, *III. Eccl. or. script.*, II, 136 és köv. 1.; Baronius, ad ann. 163, 11 és köv. sz.

²⁹ L. *Szent Pál*, 354 és köv. I.; Wagener, *l. c.*

³⁰ Josephus, *Ant.*, XII, III, 4; Wagener, *inser. gr. recueillies en Asie Mineure*. 18—19 l.

³¹ *Θρίμματα, έργασία ὑρεμματιχῆ* Wagener, *Revue*, 1. c.; *Corp, inser. gr.*, 3318 sz.

³² Aristot., *Polit.*, III. 5; Plutarch., *Pericles*, 2.

E bensőleges élet, mely annál tevékenyebb volt, mert a politika nem zavarta, Kis-Ázsiát küzdterévé tette a kor összes vallási harcainak. Az irányzatok, melyek az Egyházat megosztatlák, ott különösen szembe-tűntek, mert az Egyház sehol másutt nem forrongott jobban és nem nyilvánította szabadabban belső vajú-dását. Konzervatívok és haladók, judeo-keresztények és a judaismus ellenségei, millenaristák és spiri-tualislák úgy voltak egymás ellenében, mint két had-sereg, mely, miután megvívott egymással, végül is, a sorok felbomlása folytán, egymásba kavarodik. Itt még egész keresztény világ élt, mely nem vett tudomást Szent Pálról: Papias, a legszűkfelfogásúbb a kora-beli Atyák között, Meliton, ki majdnem ugyanoly materialista volt, mint ő, az ultraconservatív Poly-carpos, a *presbyteri*, kik Irenaeust durva chilia-smusára oktatták, a montanista³³ mozgalom vezetői, kik azzal az igénnyel voltak, hogy visszatérnek az első jeruzsálemi coenaculum jeleneteihez. Itt voltak vagy. innen jöttek azok az emberek,, kik legbátrab-ban vetették bele magukat az újdonságokba: a ne-gyedik Evangélium szerzője, Cordon, Marcion, Praxeas, Noetus, Hierapolisi Apollinaris, az alogisták, kik telve ellenszenvvel az Apokalypsis, a millenna-rismus, a montanismus iránt, kezét fogtak a gnos-ticismussal és a philosophiával. Spirituális tényke-dések, melyek egyébként eltűntek, Ázsiában to-vább éltek. Ott még voltak próféták,, egy bizonyos Quadratus és a philadelphiai Ammia.³⁴

Főként a vértanuk és hitvallók nagy számában leltek dicsőséget.³⁵ Kis-Ázsia számos kivégzést látott, különösen keresztrefeszítéseket. Az Egyházak büsz-kék voltak erre, azt állítván, hogy az üldöztetés az igazság kiváltsága; ami vitatható₀ lévén, hogy az ösz-

³³ L. VII. kötetünket.

³⁴ Eusebius, *H. E.*, III, 37; V, 17.

³⁵ Meliton, *id. Eus.*, *H. E.*, IV, XXVI, 3, 5, stb.; Polycrates, *id. Eus.*, *H. E.*, V, XXV, (figyelembe veendő a vértanuknak minősített püspökök száma). V. ö. *Eus.*, *H. E.*, V, XIX, 3.

szes szektáknak voltak vértanúik.³⁸ A marcionitáknak és a montanistáknak időnként több volt, mint az orthodoxoknak. Ilyenkor ez utóbbiak semmiféle rágalommal se takarékoskodtak, hogy kisebbitsek vetélytársaik vértanúit.³⁷ Az ellenkezések egész a halálig tartottak. Lehetett látni hitvallókat, kik ugyanazért a Krisztusért haltak meg és akik hátatfordítottak egymásnak és kerültek mindent, ami legkisebb közösködesi jelnek látszhatott. Két eumeniai vértanú, Caius és Alexander, kiket xúpamea Kilotosban végeztek ki, egész végig a legaprólékosabban vigyázott, nehogy azt higyjék róluk, hogy hallgatnak Montanus és asszonyai inspiratioira.³⁸ Mi megütözköztünk ezen, de ne feledjük, hogy a kor felfogása a vértanuk végső szavainak és végső cselekedeteinek roppant fontosságot tulajdonított. Véleményüket kérték az igazhítőség tekintetében; börtönük mélyéből megbékítették a pártoskodókat, feloldó leveleket adtak.³⁹ Úgy tekintették őket, mint akiknek békítői szerepük és tanítói küldetésük van az Egyházban.⁴⁰

E különbözőségek nem hogy ártottak volna, hanem inkább használtak a propagandának. Az Egyházak gazdagok^ népesek voltak. Az episcopatus sehol másutt se foglalt magában annyi rátermett, mértékadó, bátor embert. Például idézték Thraseas-t, Eumenia püspökét,⁴¹ Sagaris-t, Laodicea püspökét,⁴³ Papi-

³⁸ Névtelen a cataphrygek ellen, id. Eus., V, XVI, 12, 20, 2L 22: Apollonius, id. Eus., V, XV11I, 5, 6 és köv.; Eus., *De mart. Pol.*, X, 2; Szent Pion akt. 11 (*Acta sinic.*, 145 1.); Laodiceai zsinat, IX. f. stb. L. VII. kötetünkben a montanismusról szóló fejezeteket.

³⁷ Apollonius, id. Eus., V, XVIII, 5, 6 és köv.

³⁸ A névtelen, Eus., *H. E.*, V, XVI, 21—22.

³⁸ Eus., *H. E.*, V, 2, 3, 16—19. V. ö. Tertull., *De pudicitia*, 18, 22.

⁴⁰ *Τῆς ῥά >ν ἰκκΖζ/σιών ἐπιρήνης τ'ἑσχε προαβενοντες.* Eus. V, III. 4.

⁴¹ Apollonius, id. Eus., *H. E.*, V, XVIII, 13; Polycrates, id. Eus., *H. E.*, V, XXIV, 4.

⁴² Meliton, id. Eus., *H. E.*, IV, XXVI, 3; Polycrates, *ibid.*, 5.

rius-t, kinek nem tudni hazáját,⁴³ Hierapolisi Apollinarist, kire jelentős szerep várt a fontos vitákban, melyek Ázsia Egyházait nemsokára megosztandók voltak,⁴⁴ Polycratest, Ephesus jövőd püspökét, ki oly családból származott, mely előtte már hét püspököt számlált tagjai között.⁴⁵ Sardes igazi kincset birt a tudós Meliton püspök személyébeif, ki már készült a nagy munkára, mely nevét híressé volt teendő. Mint később Origenes, ő is azt akarta, hogy szüziességét mintegy anyagilag megállapíthassák.⁴³ Tanultsága sok analógiát tüntetett fel Justinuséval és Tatianuséval.⁴⁷ Theológiájában szintén volt valami abból a materialista vaskosságból, mely e két doktort jellemezte, amennyiben azt gondolta, hogy Istennek teste van. Apokalyptikai né etei tekintetében, úgy látszik, Papias-hoz volt közel. Másfelől ott volt Miltiades, szorgalmas író, buzgó polemista, ki harcolt a pogányok, a zsidók, a montanisták, az ekstatikusok próféciai ellen és a római hatóságokhoz intézett apológiát írt a keresztény philosophiáról.⁴⁸

Különösen az öreg Polycarpus élvezett nagy tekintélyt Smy imában.⁴⁹ Több, mint nyolcvan éves volt és úgy tekintették, mint aki örökölte János apostol hosszúéle túségét; prófétai adományt tulajdonítottak neki; azt tartották, hogy minden szava teljes

⁴³ Polycrates, *ibid.*

⁴⁴ Eusebius, *H. E.*, IV, XXVI, 1.

⁴⁵ Polycr., *id. Eus.*, *H. E.*, V, XXIV, 6.

⁴⁸ Az ily gondolat éppenséggel nem volt ritkaság. Justin., *Apol.*, I, 29; *Philosophum.*, IX, 12. V. ö. Máté, XXIX, 12 és Szent Jeromos e helyről. Az *svvov%ta* szó a férfi szüziességére is használatos: Athenagor., 33; Alex. Kel., *Strom.*, III, 12.

⁴⁷ L. syr nyelven fenmaradt munkáját. *De veritaie*, Cureton, *Spicil. syr.*, vagy Pitra, *Spied. Solesm.*, I.

⁴⁸ *Eus.*, *H. E.*, V, XVII; Szent Jeromos, *De viris Ill.*, 39; Tertull., *In Val.*, 5.

⁴⁸ Irenaeus, levél Florinushoz, *Eus.*, *H. E.*, V, 20; ugyanő, levél Victorhoz. *Eus.*, *H. E.*, V, XXIV, 16; ugyanő, *Adu. haer.*, III, III, 4 (*Eus.*, IV, 14); *Ogdoat.*, *Eus.*, *H. E.*, V, XX, 1; Polycrates. *Eus.*, V, XXIV, 3; Szent Jer., *De viris ill.*, 17. V. ö. *Az Anfikrisztus*, 564 és köv. 1.

foganattal jár.⁵⁰ Ő viszont abban a hitben élt, hogy a világ tele van látomásokkal és előjelekkel.⁵¹ Éjjel-nappal imádkozott, az egész világ szükségleteit belefoglalva imájába.⁵² Miután mindenek úgy tartották, hogy több évig élt János apostol társaságában, az apostoli korszak végső szemtanújának tekintették.⁵³ Körülvették, keresték a tetszését; ha valakit megkülönböztetett, nagy kegynek tekintették. Személye roppant varázssal volt felruházva. Az engedelmes keresztények imádták; tanítványok és bámulok serege szoronkodott körülötte és versenyzett szolgálásában;⁵⁴ a városban azonban nem volt népszerű. Türelmetlensége, orthodox gögje, melyet nem leplezett és amely átszármazott tanítványaira is, mélyen sértette a zsidókat és a pogányokat; nagyon is jól érezték, hogy a fenhéjazó aggastyán semmirevalóknak tartotta őket.⁵⁵

Polycarpusnak voltak aggastyán! megrögzöttségei, bizonyos viselkedési és szólási modorosságai, melyek erős hatással voltak a fiatal környezetre. Szívesen beszélt és ha leült helyére, melyet szeretett, kétségtelenül a Pagus-hegy lejtőjének egyik lépcsőfokára, honnan látni lehet a csillogó öblöt és szép hegykoszorúját, már előre tudták, miről fog beszélni. «János és a többiek, kik látták az urat», — erre tért vissza mindig. Elmondta, milyen bizalmasan volt velők, mit hallott tőlük Jézusról, Jézus tanításáról. Százhusz év távolán át Galilea visszhangja hangzott fel ekképen egy másik tenger partján. Szüntelen ismételte, hogy azok szemtanúk voltak és ő látta őket. Ép úgy, mint az evangélisták, ő sem habozott, hogy oly kijelentéseket adjon e *presbyteri* szájába, melyek jobban egyeztek a

⁵⁰ *Martyr. Polyc.*, 5, 12, 16.

⁵¹ *Martyr. Polyc.*, 5, 12. V. ö. Szent Pion. akt., 2, 6 §.

⁵² *Martyr. Polyc.*, 5, 14.

⁵³ *Λιδάοπαλος ἀποστολικός. Mart. Polyc.*, 16.

⁵⁴ Irenaeus, levél Florinushoz. V. ö. *Mart. Polyc.*, 13 stb.

⁵⁵ *Martyr. Polyc.*, 3, 9, 10, 12, 17, 18.

II. századdal, mint azzal a korszakkal, amelybe életüket tették. Ilyenformán a kereszténység eredetéről szóló annyi homályos hagyomány egy új, még a többinél is zavarosabb, forrással szaporodott.⁵⁶

A benyomás, melyet Polycarpus tett, mélyreható volt. Tanítványai hosszú idő múlva is emlegették egymásnak a padot, amelyen ült, járását, szokásait, testformáját, szólásmódjait. Szavainak mindegyikét szívükbe vésték. Azok között, kik körülvették, volt egy tizenöt éves⁵⁷ fiatal görög, kire első/angá szerep várt az egyháztörténelemben; az az Irenaeus⁵⁸ volt ez, ki ránk volt származtatandó sokszor hamis, de bizonyos tekintetben igen eleven képet a végső apostoli világnak, melynek látta mintegy a leáldozó napját.⁵⁹ Irenaeus kereszténynek született, ami nem gátolta meg, hogy látogassa Ázsia iskoláit, melyekben bő ismeretet szerzett a profán költőkről és philosophusokról, főként Homerosról és Platóról.⁶⁰ Gyermekkori barátja és az aggastyán körül, ha lehet így mondani, iskolalársa volt egy bizonyos Florinus, ki eléggé jelentékeny udvari hivatalt viselt és aki később, Rómában, Valentinus gnostikus eszméit fogadta el.

⁵⁰ L. *Presbyterorum reliquiae*, Irenaeus munkái között, Gebhardt és Harnack, *Patres apóst.* I, II, 105 és köv. 1. Nyomai észlelhetők benne a polémiának a justikusok és Morcion ellen.

⁵⁷ *Hods At &v.*

⁵⁸ A jelek, hogy Irenaeus és Papias között volt összekötés, igen gyengék. Szent Jerom., *Epist.* 29 (53), *cd Theodoram*, IV, 2. r. 581 h., Mart. V. ö. Gebh. és Harn., *Patres apóst.*, I, II, 101, 106, 113—114 I. Szent Jeromos, szokott pontatlanságával, e következtetést azokból a Papias-idézetekből vonja le, melyek Irenaeusban találhatók.

⁵⁹ Bizonyos, hogy Polycarpus és Irenaeus túlozhatták apostoli összeköttetések jelentőségét, abból a célból, hogy dentő évrre támaszkodhassanak az eretnekek ellen Irenaeus. III, III, 4). Mindazonáltal nem gondoljuk, hogy ez összeköttetés merőben hazugság. L. Az *Antikr'.szfus*, 567—568 I. A leg-súlyosabb nehézségek egvike az a teljes tudatlanság, melvet Irenaeus az Apokalypsis rejtélyeinek igaz értelme tekintetében tanúsít.

⁶⁰ Irenaeus, I, XIII, 6 stb.

Polycarpost mindenek az orthodoxia tökéletes típusának tartották. Tana a régi apostoli iskola materialista millenarizmusa volt.⁶¹ Nemhogy szakított volna a judaizmussal, de alkalmazkodott a mérsékelt judeo-keresztény szokásokhoz.⁶² Visszautasította az üres felcírázásokat, melyeket a gnoslicismus vitt be a keresztény tanításba és úgy látszik, nem ismerte az Evangéliumot, mely már az ő idejében forgalomban volt János neve alatt. Az apostoli catechesis egyszerű és kenetes módjához tartotta magát és nem akarta, hogy bármit is hozzá tegyenek ahhoz. Minden, ami valami új eszmének tűnt fel, kihozta a sodrából. A gyűlölet, mellyel az eretnekek iránt viseltetett, igen élénk volt és egy némelyike az anekdotáknak, melyeket szeretett Jánosról elmondani, olyan célzatú volt, hogy kidomborítsa a heves türelmetlenséget, mely, szerinte, az apostol jellemének alapját tette.⁶³ Ha valami a gnostikusokéval analog tant vagy oly elméletet mertek előtte hangoztatni, mely némi rationalismust óhajtott bevinni a keresztény theológiába, felállt, bedugta a füleit és elmenekült, kifakadva: »Jóságos Isten, micsoda időket értem, hogy ilyen beszédekkel kell hallanom!»⁶⁴ Mellette Irenaeus ugyanezzel a szellemmel telt el, melyet természetének szelídsége azután enyhített a gyakorlatban. Az apostoli tanításhoz való állítólagos ragaszkodás lett az orthodoxia alapjává, szemben a gnostikusok és a montanisták elbizakodottságával, mellyel azt hirdették, hogy rátaláltak Jézus igazi gondolatára, amelyet is, szerintük, a közvetlen tanítványok elmásítottak.

Pál, Ignác és más híres pásztorok példájára Polycarpus sok levelet írt a szomszédos Egyházaknak és magánosoknak, hogy oktassa és buzdítsa őket.⁶⁵

⁶¹ Irenaeus, V, XXXIII, 3, figyelemmel a 4 § ὄς καὶ -jára.

⁶² Ez a szelleme tanítványának, Irenaeusnak.

⁶³ Irenaeus, III, III, 4 (Eus., *H. E.*, IV, XIV, 6).

⁶⁴ Irenaeus már idézett levele Florinushoz.

⁶⁵ Irenaeus, id. Eus., *H. E.*, V, XX, 8; levél Florinushoz; Szent Jerom.,¹ *De uiris HL*, 17.

E levelek közül egy állítólag ránk maradt.⁶⁶ A philippii hívekhez van intézve, abból az alkalomból, hogy vértanuságra szánt hitvallók, Ázsiából Rómába menet, utbajtették e várost.⁶⁷ Mint az összes apostoli vagy pseudo-apostoli iratok, kis értekezés ez a kötelességekről, melyek az Egyházat alkotó hívek minden egyes osztályát terhelik. Komoly kétségek merülnének fel e levél hitelessége ellen,⁶⁶ ha nem volna, hogy Irenaeus ismerte és Polycarpus művének tartotta.⁶⁹ E tanúszkodás nélkül a kis munkát, Szent Ignác leveleivel egyetemben a II. század végének azok közé az iratai közé kellene sorolni, melyekben a legtiszteltebb nevek-

⁶⁶ L. Zahn kiad., Leipzig, 1876, mely magában foglalja a Vértanaságot is Gebh. és Harn., *Patres apóst.*, II. A Capuai Victortól megőrzött állítólagos töredékek értéktelenek. Zahn. XLVII—XLVIII. 171172 1.

⁶⁷ 1 és 9 §. Az 1 § megláncoltjai volnának a 9 §-ban szereplő *ἄλλοι οἱ ἐξ ἡμῶν* (mások olvasása szerint *υμῶν*) L. *Az Evanc/eliümok*. bevezetés, XXVIII és köv. I.

⁶⁸ Az irat a legszorosabb kapcsolatban van az ignáci levelekkel: de ez nem megoldhatatlan ellenvetés (l. *Az Eoanaeliümok*, XXVIII és köv. 1.). Nvomásabb az, hogy a philipiiekhez van intézve, kik semmikén se tartoztak Polycarpus fenhatósága alá. Az ember kísértetben van azt hinni, hogy a címezés rendeltetése emlékeztetni Szent Pál levelére (3 és 11 §), bizarr célzással *II^a Petri*, III, 15-re. Ami Valenst illeti (11 és 12 §), az kissé meglepő. Polycarpusnak mi joga se volt így beszélni és az egész Pál pastoralis levelei utánzatának tűnik fel. A 13 §, minden feltevés szerint, a pseudo-ignáci levelek szerzőjétől való.

⁶⁹ Irenaeus, III, III, 4. Az érv veszítene erejéből, ha elfogadnánk, hogy a pseudo-ignáci levelek Irenaeust is megtévesztették. Azonban nem bizonyos, hogy Irenaeus ismerte e levelek szövegét. Ignác nyilatkozata, melyet idéz (V, XXVIII. 4) hagyományos is lehetett. Mindenesetre, még ha fel is tesszük, hogy Irenaeus o'vasta Ignácnak a rómaiakhoz írt levelét, nem ismerte a hét pseudo-ignáci levél gyűjteményét. Ha Irenaeus birtokában lett volna e gyűjteménynek, alkalmasint többet idézné. A Polycarpusnak tulajdonított levél és a pseudo-ignáci levelek hasonlósága talán onnan ered, hogy ez utóbbiak szerzője utánozta a művet, melybe betoldásokat végzett, henaenus. úgy látszik, elkülönítve ismerte Polycarpus levelét, nem pedig, mint ahogy most van, belefoglalva az ignáci *Corpus-ba* és e *Corpus-boz* képezt változtatva.

kel igyekeztek fedezni az antignostikus és az episcopatusnak kedvező tanokat. A kissé banális iratban semmi sincs, ami sajátosan megfelelne Polycarpus jellemének. Az apostoli iratoknak, főként a Titushoz és Timotheushoz intézett hamis leveleknek, az első Péterlevélnek, János leveleinek utánzása érzik rajta. A szerző mi különbséget se tesz az apostolok hiteles iratai és azok között, melyeket nekik tulajdonítottak. Nyilvánvalóan kívülről tudja Szent Clemens levelét.⁷⁰ A mód, ahogy a philippiieket emlékezteti, hogy levelük van Páltól, gyanús.⁷¹ Akármely feltevést fogadjuk is el, különös, hogy a Jánosénak vélt Evangeilium nincs idézve, míg a pseudo-johannikus levél egy mondata jgen.⁷² Az engedelmesség, a püspökkel szemben való alárendelkezés, a vértanuságért Ignác módjára való rajongás, az irtózás az eretnekségektől, melyek, mint a docetismus, megingatják a Jézus valóságában való hitet, — íme, a szerző domináló eszméi. Ha a szerző nem Polycarpus, annyit legalább is el lehet mondani, hogy ha néhány évvel halála után feltámadt és látta volna a lapokat, melyeket neve alatt olvastak, nem tiltakozott volna, sőt úgy találta volna, hogy elég jól tolmácsolták gondolkodását. Ha tévedés volt a dologban, Irenaeus Lyonban ugyanúgy tévedhetett felőle, mint mindenki. Az iratban ráismert mestere hitének és tanításának igaz jellegére.⁷³

Polycarpus az aggastyáni öregség ez éveiben mintegy a feje volt Ázsia Egyházainak. Súlyos kérdések, melyek eleinte csak alig derengtek, kezdték nyugtalanítani az Egyházakat. A hierarchiáról és az egyházi egységről való nézeteivel Polycarpusnak arra kellett

⁷⁰ V. ö. Polyc., 2, 4, 7, 9 és Clem., 1, 5, 7, 9, 13, 21.

⁷¹ 3 §. V. ö. pseudo-Ign., *Eph.*, 12; Clem. Rom., *Ad Cor.*, I, 47.

⁷² 7 §. V. ö. I Joh., IV, 3.

⁷³ Irenaeus, III, III, 4. Ázsiában a levelet a IV. században nyilvánosan olvasták. Szent Jer., *De viris HL*, 17. Pseudo-Ignác és pseudo-Hermas irataival egyetemben ott keringet a Canon körül. Credner. *Gesch. dér nent. Kan.* 244, 246 1.

gondolnia, hogy a római püspök felé forduljon, akinek abban az időben mindenki bizonyos illetékességet tulajdonított az egyetlenkedő Egyházak kioktatására.⁷⁴ A vitás pontok számosan voltak, sőt úgy látszik, az Egyháznak két feje, Polycarpus és Anicet némely apró neheztelésekkel is volt egymás iránt.⁷⁵ A nézeteltérések egyike a húsvét megünneplésére vonatkozott. Az első időkben az összes keresztények tovább is húsvétot tartották egyik főünnepüknek. Ez ünnepet ugyanazon a napon ülték meg, mint a zsidók, nisan 14-én, bármely napjára esett is az a hétnek. Abban a meggyőződésben, hogy az összes régi Evangéliumok előadása szerint, Jézus halálának előestéjén tanítványaival együtt végezte a húsvéti étkezést,⁷⁶ az ünnepet inkább az Úrvacsora, semmint a feltámadás emlékünnepeként tekintették. Mikor a kereszténység mindinkább elkülönült a judaismustól, az ilyen értelmű felfogás erősen megrendült. Először is új hagyomány terjedt el, mely szerint Jézus halála előtt nem végzett húsvéti étkezést, hanem éppen a zsidó húsvét napján halt meg,⁷⁷ önmagával helyettesítvén a húsvéti bárányt. Azután pedig e tisztára zsidó⁷⁸ ünnep sértette a keresztény öntudatot, főként Pál Egyházaiban., A keresztény nagy ünnep Jézus feltámadása volt, mely minden esetre a zsidó húsvét után következő vasárnap volt. Ennek megfelelően az ünnepet azon a vasárnapon ülték meg, mely a nisan 14-ike után következő pénteket követte.

Rómában, legalább Xystus és Telesphorus ponti-

⁷⁴ Irenaeus, levél Victorhoz, id. Eus., *ti. E.*, V, XXIV, 16, 17; *Adv. haer.*, III, III, 4. (Eus., IV, 14); Eus., *Chron.*, 271 1., Schoene; Szent Jerom., *De viris HL*, 17; *Alex, chron.*, ad ann. 158.

⁷⁵ ΛΑκρά σχόντεε πῤῥάῤῥ ἀλλήλοϋς. Irenaeus, id. Eus., *H. E.*, V, XXIV, 16.

⁷⁶ Szent Hippolyt, id. *Alex, chron.*, 6!, Paris.

⁷⁷ A Jánosnak tulajdonított Evangélium álláspontja.

⁷⁸ Το πάσχα η ἑοση τῶι Τονδαί,ων. János, VI, 4. V. ő. I Cor., V, 7; Col., II, 16; Niceai zsinat, Eusebius, *Vita Const.*, III, 18

ficatusa (120 körül) óta, így volt szokásban.⁷⁹ Ázsiában erősen megoszlottak a vélemények. A conservatívely mint Polycarpus, Melilon és az egész régi iskola, ragaszkodtak a régi gyakorlathoz, egyezően az első Evangéliumokkal és János meg Fülöp apostolok szokásával.⁸⁰ Így azután megtörtént, hogy nem ugyanazokon a napokon imádkoztak, nem egyszerre böjtöltek. E meghasonlás Ázsiában majd csak húsz év múlva fogja elérni a schisma fokát.⁸¹ Abban a korban, amelynél tartunk, még csak éppen, hogy megszületett és bizonyára a kevésbé fontosak⁸² közé tartozott a kérdések között, melyekre nézve Polycarpus kötelezve hitte magát, hogy Rómába menjen tárgyalni Anicet pápával.⁸³ Lehet, hogy Irenaeus és Florinus elkísérték az aggastyánt az utazásban,⁸⁴ mely, nyári időre esvén, megfelelően az akkori idők hajózási szokásainak, éppenséggel nem volt fárasztó.⁸⁵

A találkozás Polycarpus és Anicet között nagyon szívélyesen folyt le. A vita bizonyos pontok tekintetében, úgy látszik, eléggé élénk volt; de végül is megértették egymást. A husvét kérdése még nem

⁷⁹ Irenaeus, id. Eus., *H. E.*, V, XXIV, 14.

⁸⁰ Polycr., id. Eus., *H. E.*, V, XXIV, 2 és köv.; Irenaeus, *ibid.*, 11 és köv. A Jánosénak nevezett Evangélium sokkal inkább a római szokásnak kedvez, semmint az ázsziainak, bár nem zárja ki ez utóbbit. Apollinaris, *Alex, chron.*, 6 l., Paris.

⁸¹ Eus., *H. E.*, V, XXIII és XXIV; v. ö. IV, XXIV, 3. *Alex, chron.*, 6 l., Paris; Pseudo-Ign., *ad Phil.*, 14; *Constit. apóst.*, VIII, XLVI, 70 canon; Pseudo-Tertull., *Praescr.*, 53; Epiph. haer. L. Az eltéréseknek e dologban a niceai zsinat vetett véget.

⁸² Kitéunik ez Irenaeusból, levél Victorhoz, id. Eus., *H. E.*, V, XXIV, 24. Eusebius (IV, XIV, 1) és utána Szent Jeromos (*De viris ill.*, 17) itt fokozza a dolgot.

⁸³ Irenaeus, levél Victorhoz, id. Eus., *H. E.*, V, 24; *Adv. haer.*, III, III, 4 (Eus., *H. E.*, IV, 16); Eus., *Chron.* ad ann. 155; Szent Jerom., *De viris ill.*, 17. Az időpontok egyezéséi illetőleg l. *Az Antikrisztus*, 566 és köv. 1.

⁸⁴ Irenaeus, úgy látszik, Polycarpus halálakor Rómában volt. Moszkvai kézirat, *Zeitschrift für die hist. Theologie*, 1875, 355 és köv. L; *Mart. Polyc.*, Zahn, 167—168 I.

⁸⁵ L. *Az Antikrisztus*, 567 1,

érett meg. E tekintetben a római Egyháznak már régóta nagy türelmesség volt az elve. A zsidó szabály hívei, ha Rómába jöttek, követték rítusukat a nélkül, hogy ezért megfedték volna őket vagy megszakították volna velök a közösséget. A római püspökök megküldték az eucharistiát oly püspököknek, kik e tekintetben más szabályt tartottak. Polycarpus és Anicet ehhez az elvhez tartották magukat. Polycarpus nem tudta rábeszélni Anicetet, hogy tegyen le egy szokásról, melyet az előtte volt római püspökök követtek. Másrészt Anicet elhallgatott, mikor Polycarpus azt mondta neki, hogy a szabályt, melyhez tartja magát, Jézustól és a többi apostoltól vette, kikkel bizalmas lábon élt. A két vallási vezető teljes közlekedésben maradt egymással, sőt Anicet szinte példátlan megtisztelésben részesítette Polycarpost. Azt akarta ugyanis, hogy a római hívek gyülekezetében az ő helyén és jelenlétében Polycarpus mondja el az eucharistikus consecratjo szavait.⁸⁶ E buzgó emberek sokkal szenvedélyesebb érzéssel voltak eltelve, semhogy a lelkek egységét a rítusok és külső szertartások egyformaságában lássák. Később Róma nagy makacsságot fog kifejteni rítusának érvényesítése végett.⁸⁷ Az igazat megvallva, a husvét e kérdésében nemcsak egyszerű naptári különbségről volt szó. A római rítus, mikor a nagy keresztény ünnepnek Jézus halála és feltámadása évfordulóját tette alapjává, megalkotta a nagyhetet, vagyis a rejtelmes megemlékezéseknek szentelt napok egész ciklusát, melynek tartama alatt a böjt folytatódott. Az ázsiai rítusban viszont a böjt nisan 14-ének estéjén végződött;⁸⁸ nagypéntek már nem volt gyásznapi. Ha ez a felfogás győzött volna.

⁸⁶ Irenaeus, levél Victorhoz, *l. c.* A *παράχωρησε* ige, miután valamely jog átruházását foglalja magában, nem alkalmazható az eucharistia egyszerű kiosztására, melyet Anicet állítólag átengedett Polycarposnak.

⁸⁷ L. VII. kötetünket.

⁸⁸ pus., *H. E.* V. XXVIII, I,

a keresztény ünnepek rendszerének megakadt volna a kifejlődése.

Az orthodox püspököknek még nagyon is sok közös ellenségük volt, semhogy megrekedjenek alárendelt liturgiái vetélkedésekben; a gnostikus és marcionista szekták elárasztották Rómát és kisebbségre való szorítással fenyegették az orthodox Egyházat. Polycarpus nyílt ellenfele volt ez eszméknek. Miként Justin és alkalmasint vele egyetértésben ő is, tüzes beszédek tartott e szekták ellen. A ritka kiváltság, hogy ismerte volt Jézus közvetlen tanítványait, ropant tekintélyt adott neki. Mint ahogy szokta, hivatkozott az apostolok tanítására, kiknek utolsó élő hallgatójának mondta magát és azt hirdette, hogy a hitnek a megszakítatlan láncsal egész magáig Jézusig visszaterjedő hagyomány az egyetlen szabálya. Nem riadt vissza semmiféle durvaságtól se. Egy Eben nyilvános helyen találkozott egy emberrel, ki iránt ezer okból is tekintettel kellett volna lennie, magával Marcionnal. »Nem ismeresz rám? — szólt Marcion. — De igen, — felelt a tüzes aggastyán, — reáismerek Sátán elsőszülöttjérc.«⁸⁹ Irenaeus nem tudja eléggé csodálni e feleletet, mely mulatja, mennyire megkicsinyedett már a keresztény gondolat. Jézus sokkal bölcsebben mondta: »Ki nincs ellenetek, az veletek van.« Ki lehet biztos benne, hogy nem ő maga Sálán elsőszülöttje? Mennyivel okosabb, ha az ember, ahelyett, hogy mindjárt anathema alá vetné, ki más utón jár, igyekeznék kivizsgálni, hogy miben lehet igaza, milyen látószögből nézi a dolgokat és nincsen-e fel fogásában valami része az igazságnak, melyet át-keli venni!

Azonban a félművelt embereknél e biztosságos hangnak nagy a hatékonysága. Rómában sok valentinianus és marcionita hallotta Polycarpost és visszatért az orthodox Egyházba. Polycarpus ekként tisztelt nevet hagyott hátra a világ fővárosában. Ire-

⁸⁹ Irenaeus, III, III, 1; Szent Jerom., *De viris ill.*, 17.

nacus és Florinus mesterök távozása után talán Rómában maradtak; e két egymástól erősen különböző elme vajmi ellentétes utakon való járásra volt rendeltetve.

Roppant eredményt sikerült elérni. A szabály megállapítást nyert. Az igaz tan ezentúl az lesz, melyet az apostoli⁹⁰ Egyházak általánosan vallanak és mindig is vallottak. *Quod semper, quod ubique*. Polycarpus és Valentinus között világos a helyzet. Polycarpus részén megvan az apostoli hagyomány; Valentinus, bármit mond is, nem hivatkozhat reá.⁹¹ Az egyes Egyházak egyesülten alkotják a katolikus Egyházat, mely az igazság absolut létetemenyese.⁹² Aki az egyetemes tekintéllyel szemben a saját érzésére hallgat, az szektárius, eretnek.

⁹⁰ Sedes apostolicae, ... matrices et originate fidei Tért.. *Praescr.*, 21. V. ö. Irenaeus, III, IV.

⁸¹ *Mart. Polyc.*, felírás, 8, 16, 19; Pseudo-Ignác, *Ad Smyrn.*, 8.

⁶² *Κανών τῆς ubft'-ias* (Irenaeus, I, IX, 4) *κανὼν ἐκκλησιαστικὸς* Alex. Kel., *Strom.*, VII, 15), *regula fidei* (Tert., *De virg. vei.*, 1; *Praescr.*, 14). V. ö. Irenaeus, I, X, 1—2.

XXIII. FEJEZET.

Polycarpus vértanúsága,

Polycarpus, szerintünk 154 őszén, visszatért Smyrnába.¹ Hozzá méltó halál várt olt reá.² Polycarpus mindig azt vallotta, hogy nem kell keresni a vértanúságot; de vajmi sokan, kikben nem volt meg az ő erénye, nem voltak oly eszélcsek, mint ő; Phrygia komor rajongóinak szomszédsága veszedelemmel fenyegetett. Egy Quintus nevű phrygiai, elkorázott monlanista, megjelent Smyrnában és magával ragadott

¹ V. ö. *Az Antikrisztus*, 567 l.

² A sinyrnai Egyház levele a philomeliumiakhoz, Eus., IV, 16 és a kéziratokban. Zahn kiad., Leipz., 1876. V. ö. Irenaeus, III, III, 4; Polycarpus, Eus., *H. E.*, V, XXIV, 4. Talán célzás reá Ign., *Ad Rom.*, 5 és *Acta Theclae*, 22, 27 és köv.: v. ö. *Mart. Polyc.*, 16. Az esemény időpontjára nézve 1. Waddington úr okfejtését *Mém. de l'Acad. des inser.*, XXVI, 2. r., 232 és köv. 1.; *Fastes des prov. asiat.*, 1 r., 219—221 l. (nem tekintve K. Wieseler, *Christenverfolg.*, 1878.) Lehet, hogy a 155-ik év helyett a 156-ik évet kell venni. L. Lipsius, *Zeitschrift für miss. Theol.*, 1874, 195 l. és Gebhardt, *Zeitschrift für die hislor. Theol.*, 1875, 337—395 l. Keim úr, hogy elhárithassa Waddington úr következtetéseit, kénytelen minden valószínűség ellen elutasítani az alapvető adatot, hogy a szóbanforgó vértanúság Titus Statius Quadratus proconsulsága alatt következett be (*Geschichte Jesu*, 1875, 381 és köv. 1.; *Aus dem Urchrist.*, 1878, 90 és köv. 1.) V. ö. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, I, 1. f., 121—122 l. Pearson (*Op. post.*, 277 l.) idéz egy kéziratot görög krónikát, amely Polycarpus és Szent Justinus vértanúságát Antoninus idejére teszi.

néhány exaltált embert, ki vele együtt önként feljelen-
tette magát és kihívta a kivégeztetést. Az okos emberek
helytelenítették tettüket és joggal mondták, hogy az
Evangélium nem parancsol semmi ilyet. E fanatiku-
sokon kívül több smyrnait is bebörtönöztek; köztük
volt néhány philadelphiai, akár, mert a véletlen Smyr-
nába vitte őket, akár pedig azért, mert a hatóság,
miután Philadelphiában letartóztatta, átszállította
őket Smyrnába, mely jelentékenyebb város volt és
ahol nagy játékokat tartottak. A letartóztatottak tizen-
kettőn voltak.³ A rómaiak szörnyű szokása szerint
kivégeztetésök, amphitheatrum hiányában, a stadion-
ban ment végbe.

A kínzások, melyeket e szerencsétleneknek el kel-
lett szenvedniük, borzalmasan kegyetlenek voltak.
Némelyeket az ostorcsapások annyira összeszabdaltak,
hogy ereik, belső részeik lecsupaszodva látszottak.
Körülöttük sírtak, de tőlük egyetlen nyögést, egyetlen
panaszhangot se lehetett hallani. Ekkortól fogva ter-
jedt el a vélemény, hogy Krisztus vértanúi a kínzás
alatt elragadtatnak testükből és maga Krisztus támo-
gatja őket, társalog velők. A tűz mintha üdítő hűvös-
ség lett volna nekik. Ahogy a vadállatok elé vetették,
a hegyes kagylókból álló porondon vonszolták őket,
mintha nem is érezték volna. .

Csak egyetlen egy ingott meg és éppen az, aki a
a többieket bajba döntötte. A phrygiai meglakolt nyug-
talanságáért. A vadállatok láttára reszketni kezdett.
A proconsul emberei körülvették, felszólították, hogy
hátráljon meg; beleegyezett, hogy esküt tegyen és
áldozatot mulasson be. A hívek ebben az ég ujjmuta-
tását és azoknak a kárhoztatását látták, kik önként

³ *Martyr. Polyc.*, 4, 19. V. ö. Eus., *H. E.*, IV, XV, 45;
Alex. chron., ad ann. 163. *Αω^χατος* biztosan a helyes. A
többi tizenegy vértanú nem volt Philadelphiából való, mint
ahogy gondolták. A mondat azt akarja mondani, hogy a
smyrnai vértanuk, belszámítva a köztük levő philadel-
phiaiakat, tizenegyen voltak. Polycarpus volt a tizenkettedik
és mintegy Quintus helyét foglalta el.

keresik a halált. Az ilyen gőgös jellegű viselkedést olybá tekintették, mint az istenkisértést. Azt vallották, hogy a vértanú bátorsága főnről jön és Isten, megmutatandó, hogy minden erőnek ő a forrása, néha a hősiességnek azokban mutatja a legnagyobb példáit, kik a próbatét előtt nem bíztak magukban és majdnem félénkek voltak.

Különösen egy Germanicus nevű fiatalembert csodáltak. Emberfeletti bátorság példáját adta társainak a halálküzdelemben. Bámulatos volt, ahogy a vadállatokkal szemben viselkedett. Titus Statius Quadratus¹ proconsul, aki bölcsész és mértéktartó ember volt, Aelius Aristides barátja, felhívta, hogy könyörüljön ifjú életén, ü azonban izgatta, szólítgatta a vadállatokat, ingerkedett velük, csak hogy minél hamarabb kitépjk e romlott világból. E hősiesség nem hogy meghatotta, de ingerelte a tömeget. »Halál az atheistákra! Kerítsék elő Polycarpost!« — kiabáltak mindenfelől.

Polycarpos, noha rosszalta Quintus örültségét, eleinte nem akart menekülni. Mindazonáltal engedve a sok unszolásnak, beleegyezett, hogy visszavonul egy kis mezei lakba, mely nem messze állt a várostól és amelyben néhány napot eltöltött. Jöttek, hogy elfogják. Gyorsan elhagyta a házat és egy másikba menekült; de egy fiatal rabszolga, kit kínzás alá vettek, elárulta. Egy szakasz lovasrendőr jött a kézrekerítésérc. Péntek este volt, február 22-én⁵ az estebéd idején. Az aggastyán a villa felső szobájában az asztalnál ült; még elmenekülhetett volna; de azt mondta: »Lcgyen meg Isten akarata!« Nyugodtan lejött, beszélgetett a rendőrökkel, enni adatott nekik és csak egy órát kért, ameddig szabadon imádkozhasson. Ahogy szokta, hosszú imát mondott, melybe belefoglalta az egész

⁴ Waddington, *Fastes*, 219—221 1.; Aristides, Dindorf kiad., I, 521; Philostrat., *A soph, élete*, II, 6; Waddington, *Mém.*, 233 és köv. 1. V. ö. Lucian., *De morte Peregr.*, 14.

⁵ Ez időpontra nézve v. ö. Szent Pion. act., Ruinart, 151 és köv. 1. L. Zahn, 144—145, 163—165 1.

katholikus Egyházat.⁶ Így telt el az éjszaka. Másnap, szombaton, reggel, február 23-án számárra ültették és elindultak.

Mielőtt a várost elérték volna, Herodcs Irenarchos és apja: Nicetas korán eléjük jöttek. Összeköttetésben voltak a keresztényekkel. Alcé. Nicetas nővére, úgy látszik, az Egyház körébe tartozott.⁷ Herodcs és Nicetas, mondják, az aggastyánt közbevették magukhoz a kocsiba és megpróbálták, hogy engedékenységre bírják. »Mi rossz van abban, ha az ember, életének megmentése végett, elmondja, hogy *Kyrios Kaesar*, áldoz és ami még egyéb van?« Polycarpus hajthatatlan maradt. Úgy látszik, a két tisztviselő felbosszankodott, kemény szavakat mondtak az aggastyánnak és oly durván tették ki a kocsiból, hogy a combjáról lehorzsolódott a bőr.

A stadion felé tartottak, mely a Pagus lejtőjén volt.⁸ A nép már összegyülekezett és pokoli lármát csapott. Amikor az aggastyánt bevezették, a zaj megkel tűzött; csak a keresztények hallottak egy égi hangot, mely azt mondta: »Légy erős, légy férfi, PolyJ carpos!« A püspököt odavezették a proconsulhoz,⁹ ki az ilyenkor szokásos felszólítást intézte hozzá: »A tiszteletnél fogva, mellyel korodnak tartozol slb. esküdj Caesar szerencséjére és kiáltsd, mint mindenki: »Ncm kellenek atheisták!« Polycarpus, szigorú tekintettel nézve végig a tömegben, mely ellepte a lépcsőfokokat és kezével rámutatva, megszólalt: »Igcn, nem kellenek alhcisták!« és mély sóhajtással az égre emelte tekintetét. »Káromold Krisztust, — mondta neki Statius

⁶ *Απάσης τής κοαα την οίκονμίνην κα&ολικής εκκλησίας.* Xl δ. 19 § és a felírás.

⁷ *Mart. Polyc.*, 17. V. ö. Pseudo-Ignác, *ad Pol.*, 8;, *ad Smijrn.*, 13.

⁸ E stadion még ma is jókarban van.

⁹ A smyrnaiak levele szerint e kihallgatásnak a stadion volt a színhelye, ami elfogadhatatlan. De lehet, hogy a proconsul bíraskoJási helye szomszédos volt a stadionnal. A proconsul, úgy látszik, nem volt jelen a kivégzésnél. V. ö. Szent Pion. akt., id. h.

Quadratus. — Nyolcvanhat év óta szolgálom, — felelt Polyearpos, — és sohasem tapasztaltam tőle rosszat. Keresztény vagyok... Ha tudni akarod, mi az, hogy valaki keresztény, — tette hozzá — adj egy napi haladékot és hallgass meg. — A népet győzd meg, — válaszolta Quadratus. — Veled való érvelni, — felelt Polyearpos. — Nálunk az a szabály, hogy az Istentől rendelt hatalmaknak és hatóságoknak megadjuk a nekik járó tiszteletet, feltéve, hogy a tiszteletadás módja nem sérti hitünket. Ami azonban ez embereket illeti, sohasem fogok annyira lealacsonyodni, hogy előttük védekezsem.®

A proconsul hiába fenyegette vadállatokkal, tűzzel. Ki kellett hirdetni a népnek, hogy Polyearpos konokul megmarad hitében. Zsidók és pogányok halált üvöltöttek: »Itt van Ázsia¹⁰ doktora, a keresztények apja!« — mondták a zsidók. »Itt van isteneink lerombolója, ki azt tanítja, hogy nem kell áldozni, imádni!® — mondták a pogányok. Ugyanekkor kérték Trallesi Fülöp¹¹ asiarchost és Ázsia főpapját,¹² hogy bocsásson egy oroszánt Polycarpusra. Fülöp figyelmeztette őket, hogy az állatjátékok már befejeződtek. »Akkor hát a tűzbe!« — kiáltották mindenfelől. Fs a nép szaladt a boltokba és a fürdőkbe, hogy fát és rozsét hozzon. A zsidók, kik Smyrnában számosan voltak és mindig nagyon tüzeltek a keresztények ellen,¹³ szokásuk szerint különösen nagy buzgalmat tanúsítottak e dologban.

Mialatt a máglyát megrakták, Polyearpos megoldotta övét, levetette minden ruháját és saruját is le akarta vetni. Ez kissé nehezen ment neki: mert egyébkor a hívek, kik körülvették, versengtek, hogy megkíméljék a fáradságtól, annyira féltékenyek voltak megérinthetésének kiváltságára. Odaállították a

¹⁰ Ἀοῦ-αζ διδάσκαλος. Mások olvasása: ἀσί-βε-ια§.

¹¹ V. ö. Strabo, XIV, I, 42.

¹² E két címre nézve l. *Szent Pál*, 352—353, 429 1.

¹³ V. ö. Szent Pion, act., 3, 4 §. V. ö. Justin., *Apol.* I, 31, 36; *Dial.*, 16, 95, 110, 133.

váz közepére, melyhez a kivégzendőt hozzá szokták rögzíteni és oda akarták szegezni.¹⁴ «Hagyjatok így. — mondotta; az, aki erőt ad nekem a tűz elszenvedésére, meg fogja adni az erőt ahhoz is, hogy mozdulatlanul maradjak a máglyán,, a nélkül, hogy szükség volna szegeitekre.» Nem szegezték át,, csak megkötözték. Hátrakötött kezeivel olyannak látszott, mint az áldozat és a keresztények,, kik távolról nézték, az egész nyájából Istennek bemutatott égőáldozatként kiválasztott kost láttak benne. Polycarpus ezalatt imádkozott és köszönte Istennek, hogy befogadta vértanúi közé.

A lángok kezdtek fellobogni.¹⁵ A látványt szemmel kísérő hívek exaltációja a tetőpontra hágott. Minthogy messze voltak a máglyától, sajátos illúzióik támadhattak. Úgy látták, mintha a láng ívbe hajolt volna a vértanú teste fölött és olyan formát mutatott, mint valami a széltől duzzasztóit vitorla. Az aggastyán e lángsátor közepette nem égő húsnak, hanem sülőben levő kenyérnek vagy a hóban izzó arany- és ezüsttömbnek tűnt fel a híveknek. Gyönyörűséges illatot véltek érezni, amilyen a tömjéné vagy a legbecscsobb illatszereké (talán a máglyára rakott venyigének és aprófának volt ebben valami része).¹⁶ Sőt később azt állították, hogy Polycarpus nem égett meg, hanem a *confektor* kénytelen volt tördőfést végezni¹⁷ és a sebből annyi vér ömlött, hogy a tűz elaludt tőle.¹⁸

¹⁴ V. Ö. Szent Pion. vért., 21 §.

¹⁵ Az órára vonatkozó adat (21 §) sok kétséget enged.

¹⁶ Lgyanez a részlet megtalálható a lyoni vértanuknál is. Eus., *H. E.*, V, r. 35. V. ö. Lucian., *Peregrinus*, 3.

¹⁷ 16 § (ellentmondva az 5 §-nak). A περί, τρῦά biztosan hibás olvasás. Mindazonáltal v. ö. Lucian., *Peregr.*, 39, 40.

¹⁸ A képzelet már nem engedte egészen elhamvadni a vértanuk testét és pedig a materialista aggodalom folytan, mellyel az egészen megsemmisült testek feltámadása tekintetében voltak. L. Le Blant, a testet megsemmisítő kivégzésekről szóló dolgozatát, *Bemre archeol.*, 1874, szept. (v. ö. *Mém. de l'Acad. des inser.*, XXVIII, 2 r., 77, 91—95 1.) V. ö. Szent Pion.

A keresztények természetesen a legnagyobb érdekel voltak az iránt, hogy megkapják a vértanú testét. Azonban a hatóság habozott, hogy odaadja nekik, attól tartva, hogy a vértanú egy új kultusznak lesz a tárgya. »Még képesek. — mondták nevetve, — hogy elhagyják miatta a megfeszítettet.« A zsidók őrséget álltak a máglya mellett, hogy szemmel tartsák, mi történik. A szolgálatban levő centurió kegyes volt a keresztényekhez és engedte, hogy elvigyék e «drágaköveknél és a legtisztább aranynál becsesebb» csontokat. Meg voltak szenesedve; hogy e tényt összeegyeztessék a csodás elbeszéléssel, azt állították, hogy a centurió égette el a tetemet. A hamvakat megszentelt helyen helyezték el, hol a hívek minden évben összejöttek megünnepelni a vértanuság évfordulóját és buzdítani egymást, hogy a szent aggastyán nyomdoikaiban járjanak.

Polycarpus bátorsága magukra a pogányokra is nagy hatást tett. A hatóság, nem akarván, hogy hasonló jelenetek megisméltődjenek, abbahagyta a kivégzéseket.¹⁹ Polycarpus neve híres maradt Smyrnában; míg a tizenegy vagy tizenkét smyrnai nevét, kik előtte szenvedtek vértanuságot, hamarosan elfelejtették. Az ázsiai és a galatai Egyházak, e nagy pásztor halálának hírére, részleteket kértek a smyrnaiaktól a történekről. A Parorea Phrygiában levő Philomelium²⁰ keresztényei különösen meghatóan szorgoskodtak ez irányban. A smyrnai Egyház egyik vénjével megíratta a vértanuság elbeszélését, körlevél formájában, melyet megküldtek a különböző Egyházaknak. A philomeliumbeli híveket, akik már nagyon act. (a szent meghal a lángokban, de testét érintetlenül találják meg) és Szent Fructuosus vért. (Ruinart, 150, 221 1.) A lyoni és viennei Egyházak levele, Euseb., *Fi. E.*, V, I, 62, 63; Celsus, id. Orig., VIII, 53. V. ö. főként Ign., *ad Rom.*, 5; *Acía Theclae*, 22, 27 és köv.

¹⁹ *Mart. I'olije.*, 1.

²⁰ Ma Akscheher, több mint száz mérföldnyire Smyrnától. nem messze a pisidiai Antiochiától. E város közigazgatásilag Galatiához tartozott.

távol voltak, megkérték, hogy adják tovább a levelet a még odábbi atyafiaknak.

A philomcliumbelick példánya, melyet egy bizonyos Evarestes másolt és egy Marcion nevű atyafi vitt meg, szolgált aztán alapul az eredeti kiadásnak. Mint ahogy a körlevelek közzétételénél gyakran történt,²¹ a különböző levelek befejezéseit a kiadc> sorban átvette, egyiket a másik után.²² E szép okmány a legrégebb ismert példa a vértanú-történetre. Mintaképpül szolgált, melyet utánoztak és amely útmutató volt az ilyen iratok menetének és lényeges részeinek megszabásában. Csakhogy az utánzatokban nem volt meg az eredeti természetessége és egyszerűsége. Úgy látszik, hogy az ál Ignác-levelek szerzője olvasta a Smyrna iák levelét.²³ Ez iratok között szoros kapocs, nagy szellemi hasonlatosság van. A hamisított levelek szerzőjét Ignác után Polycarpos foglalkoztatja legtöbbit²¹ és Polycarpos igazi vagy csak neki tulajdonított levelében keresi támasztékát. A gondolat, hogy a vértanúság a legfőbb kegy, melyet kívánni és az égtől kérni lehet,²³ a smyrnai encyclikában jut először és tökéletesen kifejezésre. Azonban a vértanúságért való rajongás itt még a mérséklet kereteiben marad. E jelentőséges irat szerzője egyetlen alkalmat se mulaszt el annak hangoztatására, hogy az igazi, az Evangéliummal egyező vértanúság az, melyet nem keres, hanem bevár az ember. A vértanúság kihívása

²¹ V. ö. *Szent Pál*, bev., LXIII és köv. 1.

²² L. 19. 20, 22 11) §. Három záradék van. A 21. § chronologiai jegyzet és pedig igen régi, bár Eusebiusnak nem volt meg a példányában. A 22. § (2 és 3), mely a moszkvai kéziratban teljesebb, mint a többiben (Zahn, 106—168 1.), ez egy bizonyos Pionius hozzátetele, ki a IV. század vége felé írt egy Polycarpos-életrajzot. Halloix és Hollandus (jan. 26) latinul közli. Gebhardt úr megtalálta görögül a Bibi. nat. 1452. 29. kéziratában. L. *Zeitschr. für Kirch.*, II (1878), 454—457 1. V. ö. Macarius Mágnés, 109 1.

²³ V. ö. *Alce*, *Mert.* 17 és *Alce*, *Ign.*, *ad Smyrn.*, 13 és *Ign.*, *ad Polyc.*, 8.

²⁴ *Ign.*, *cd Polyc.* és *ad Smyrn.*

²⁵ L. 17, 18, 19 §.

oly elítélendőnek tűnik fel előtte, hogy bizonyos elégtételt érez a fanatikus phrygiai miatt, amiért enged a proconsul unszolásának és hitehagyottá válik.²⁶

A könnyűvérű, szeles, a bizarrságokon kapva-kapó Ázsia e tragédiákat kis történetekké kanyarította és a vértanaság caricalurájával állt elő. Élt azidőlájbán egy bizonyos Peregrinus,²⁷ a hellcs-pontusi Parjumból való cynikus philosophus, ki *Proteus-nak* nevezte magát és akiről csodákat regéltek, mennyire érti, hogy akármiféle arcot öltön és mennyi kalandon esett át. E kalandok közé tartozott, hogy volt püspök is és vértanú.²⁸ Miután pályáját a legszörnyűbb bűnökkel, apagyilkossággal kezdte, megkeresztelkedett, pap, írnok, próféta, thiasarchos, zsinagóga-elöljáró lett. Magyarázta a szent könyveket, sőt maga is írt ilyeneket; oraculumként, az egyházi szabályok dolgában való legfőbb tekintélyként tisztelték. E vétség címén elfogják,²⁹ megláncolják. Ezzel megkezdődik apotheosisa. E pillanattól fogva imádják, eget-földet megmozgatnak, hogy kiszabadítsák,³⁰ elhalmozzák minden figyelemmel. Reggelenként özve-

²⁶ 1, 4, 5, 6, 7, 19 §. Eusebius (*H. E.*, V, XV, 46—48) tévedésből teszi ugyanerre az időre Szent Pionius, a marcionita Melrodoros és néhány pergamosi vértanú kivégzését. Mindezek Decius uralma alatt szenvedtek vértanaságot. Téved'se bizonyára onnan ered, hogy a vértanuk aktái az ő példányában Polycarpus vértanaságának aktáihoz voltak fűzve. Az alexandriai krónika (163 év) Pergamosi Papiasa alkalmasint Pergamosi Papylus.

²⁷ Aulus-Gallius, VIII, 3; XII, 11; Athenagor., *Leg.*, 26; Talian., *Adv. Gr.*, 25; Tertull., *Ad mart.*, 4; Philostr. *Soph.*, II, I, 33; Eus., *Chron.*, ad ann. 5. Maré.-Aurél.; Ammianus Marcell., XXIX, I, 39.

²⁸ Lucian., *De morte Peregr.*, 9 és köv. §. V. ö. Lucian., *Ada. indoct.*, 14. Semmi kétség, hogy ez a Peregrinusnak tulajdonított szentségtörő bohózat Lucianus fictiója.

²⁹ *Ἐπι τοῦτω* 12 §. Feltehető, hogy az előtte levő részben valami köz van, melvet egy jellegzetesebb bűn elbeszélése tűnhetett ki. Bernays, *Lucián*, 107—109 l.

³⁰ V. ö. Antiochiai Ignác esetét (*Az Evangéliumok*, 489 <^> köv. 1.). Lucianos, úgy látszik, ismerte az Ignác-levelek gyűjteményét.

gyek, árvák várják a börtön ajtajánál, hogy láthassák. Az előkelők nagy összegüket fizetnek, hogy az éjszaka-társaságában tölthessék. Állandóan folyik a lakmározás; mysteriumokat ünnepelnek mellette, nem is nevezik másként, mint »a kitűnő Peregrinus«-nak, az új Socrates címével díszítik fel.

Mindez Syriában történik. A keresztényeknek az ilyen nyilvános hű-hó az örömük; ilyen esetekben semmit se sajnálnak, hogy a tüntetést emeljék. Ázsia minden városából jönnek küldöttek, hogy szolgálata-ra álljanak a hitvallóknak és vigasztalják. A pénz ömlik feléje. Ügy esik, hogy Syria kormányzója philosophus elme; rájön emberünk örütségének titkára, látja, hogy csak egy dolog jár a fejében, az, hogy halálával híressé tegye a nevét és ezért szabadon bocsátja. Peregrinus úszik a bőségben; a keresztények körülveszik és díszkiséretbe szegődnek hozzá.

»Ez ostobák, — folytatja Lucianos³¹ — meg vannak győződve, hogy feltétlenül halhatatlanok, örökké fognak élni; ezért megvetik a halált és sokan önmaguktól kínálják fel rá magukat. Első törvényalkotójuk elhitette velük, hogy mindnyájan testvérei egymásnak, mihelyt megtagadva a hellén isteneket, imádják a megfeszítettel, sophistájukat és az ő törvényei szerint élnek. Ennélfogva lenézéssel viseltetnek a földi javak iránt és mindenek közös tulajdonainak nézik azokat. Felesleges mondani, hogy mind c hiedelemre semmi komoly érvük. Ha tehát valamely csaló, agyafűrt ember, ki hasznot akar húzni c helyzetből, beállít hozzájuk, egyszerre meggazdagszik és szemük közé nevet c bárgyúknak».

Peregrinus kifogyván az eszközökből, az olympiai játékokon³² való színpadias halállal akarja kielégíteni a telhetetlen szükségérzetet, hogy beszéltesen magáról. Tudvalevőleg a pompázatos és szándékos öngyilkosság volt a nagy szemrehányás, melyet a bölcs philosophusok a keresztények ellen hangoztattak.

³¹ 13 §. V. ö. Szent Justin., *Dial.*, 46.

³² Itt Lucianos visszakanyarodik a történelemhez.

XXIV. FEJEZET.

A kereszténység Galliában. — A lyoni Egyház.

Egy pillanatig azt hitlék, hogy Polycarpus halála véget vetett az üldözésnek¹ és úgy látszik, hogy csakugyan volt egy nyugalmi időköz. A smyrnaiak buzgalma csak megkettőződött; erre az időtájra kell tenni az útrakelését egy keresztény coloniának, mely, alkalmasint Smyrnából indulva,² izmos lendülettel elvitte az Evangéliumot oly távoli országokba, ahova Jézus neve még nem hatolt el. Egy hetvenéves aggastyán, Pothin,³ ki talán smyrnai és Polycarpus tanítványa volt, vezette, úgy látszik, a telepeseket.

Kis-Azsia kikötőit és Gallia földközi-tengeri partjait már régóta a kölcsönös közlekedés árama kötötte

¹ *Mart. Polyc.*, 1.

² Erre nézve a bizonyítékok: 1. hogy a lyoni és viennei Egyházak levele a 177-iki vértanukról (Eus., *H. E.*, V, I) görög nyelvű és Ázsia meg Phrygia Egyházaihoz van intézve; ugyanez az eset a hitvallóknak a montanismusra vonatkozó leveleivel (*ibid.*, V, III, 4); 2. a nevezett Egyházak Eleutheros pápához intézett levele (*ibid.*, V, III, és IV) szintén görög nyelvű; 3. a lyoni hitvallók között többen ázsiaiak; 4. Irenaeus a lyoni Egyház papja, majd, Polliin halála után, püspöke volt (Eus., *H. E.*, V, IV). Ami Toursi Gergely állítását (I, 27) illeti, hogy Polycarpus megbízással küldte Irenaeust, az önkényes feltevés.

³ A lyoni és a viennei Egyházak levele, Eus., *H. E.*, V, I, 19. Pothin 177-ben több, mint kilencven éves volt. Valószínű tehát, hogy igen öreg korban jött el Ázsiából.

össze. A phoeniciaiak régi barázdái nem voltak teljesen elmosódva. Ez ázsiai és syriai emberek, kik nagyon hajlottak a Nyugat felé való vándorlásra, szívesen hajóztak fel a Rhone és a Saône vizén, különféle árucikkek⁴ hordozható bazárját szállítva magukkal, vagy pedig megtelepedtek a nagy folyók partjának egy-egy oly helyén, hol reményük nyílt a megélhetésre.⁵ Vienne és Lyon, a vidék két legfőbb városa mintegy gvíülöhelyük volt az emigránsoknak, kik mint kereskedők, szolgák, munkások, sőt orvosok is oly képességeket hoztak magukkal Galliába, amilyenek az allobrog és segusivus parasztkban kétségtelenül nem voltak meg hasonló fokban. A Rhönc-parti nagy városok munkálkodó vagy iparos lakosságának jó részét ezek a keletiek tették ki, kik szlidcbbek, értelmesebbek, kevésbé babonások voltak, mint a bcszülött lakosság és behízeltő és szeretetreméltó modoruk révén arra nagy befolyást tudtak gyakorolni. A római uralom ledöntötte a nemzeti szellem sorompóit, melyek gátolták a különböző népek érintkezését. Propagandák, melyeket például a régi gall intézmények már az első lépésnél megakasztatlak volna, lehetségessé váltak. Róma üldözött, de nem alkalmazóit preventív eszközöket, annyira, hogy nemcsak nem ártott valamely egyetemes elterjedésre törekvő vélemény kifejlődésének, de elősegítette azt. E syriaiak és ázsiaiak úgy érkeztek Nyugatra, hogy csak görögül tudtak. Egymás között nem pártoltak el e nyelvtől; írásaikban és minden érintkezésükben azt használták; de hamarosan megtanullak latinul, sőt kelta nyelven.⁶ Egyébiránt a görög nyelv, mely

⁴ Kétnyelvű felirat Genayben, Trévoux közelében, *Mém. de la Soc. des antiqu. de France*, XXVIII, 1 és köv. 1.; *Μάχιμος* (arab-syr név) postamester leányának felirata Vienneben, Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, 423 sz. V. ö. 415, 521 sz.

⁵ La Blant, 521, 613 sz. Egy gazdag trallesi Viennaban *Corpus inscr. graec.*, 6783 sz. L. *Az apostolok*, 300 l.

⁶ *Ἡμῶν ἐν Κελτοῖσι διατριβόντων και παγ'ἄγον διάλεκτον το πλειστον ἀοχολουμένων.* Irenaeus, I, prooem., 3.

a Rhone alsó vidéken tovább is használatos maradt,⁷ Vienne-Len és Lyonban eléggé el volt terjedve.⁸

Lyon és Vienne keresztényei, miután vajmi körülhatárolt területről, Ázsiából és Phrygiából származtak, majdnem mind honfitársak voltak, ugyanazokon a könyveken és ugyanazokon az oktatásokon nevelkedtek. — ritka egységességet tüntettek fel. Az ázsiai és phrygiai Egyházakkal gyakori érintkezésben voltak: súlyos cselekedben ez Egyházakhoz fordulak.⁹ Mint általában a phrygiaiak, buzgó pietisták voltak; de nem volt meg bennök az a szektárius szellem, mely a montanistákat csakhamar veszélyé, majdnem csapássá tette az Egyházra. Pothin, kit mindjárt kezdetben a lyoni Egyház fejének ismertek el,¹⁰ tiszteletreméltó és még az exaltatióban is mértéket tarló aggastyán volt. Utána, úgy látszik, a hozzá hasonlóan nagyon idős Pergamosi Attains volt az Egyház oszlopa és főtekinélyc. Római polgár és meglehetősen tekinélycs személyiség volt; tudott latinul; az egész város úgy ismerte, mint a kis gyülekezet legfőbb képviselőjét.¹¹ Egy Alexander nevű phrygiait, ki orvosi foglalkozást folytatott, mindenki ismert és szeretett. Be lévén avatva a phrygiai szentek kegyes titkaiba,

⁷ Varró, id. Szent Jerom., *In Gal.*, lib. II, prooem.; Strabo, IV, I, 5; az ifjabb Constantin panegyrisé, görögül, Arlesben, 340-ben, *Hist. lit. de la Fr.*, I, 2. r., 102—104 I.; Szent Caesar élete, I, 11, Mabillon, *Acta SS. Ord. S. Bened.*, I, 662 I.; *Corp. inser. graec.*, 6764 és köv., különösen 6785, 6786 sz.; Allmer, *Revue epigraph.* (Lyon, 1878), 1—12, 49—50, 108 I.; La Saussaye, *Numism. de la Gaule narb.*, 163 I.; Le Blant, *Inscr.*, 521, 547 I.

⁸ Görög feliratok, *Corpus inscr. graec.*, 6781 és köv., 6792 és köv. sz.; a latin feliratokban számos a görög név; J. G. Bulliot, *Essai hist. sur l'abb. de Saint-Martin*, I, 47, 48, 50 (Autun, 1849); Le Blant, *Inscr. chrét.*, 46, 415, 423 sz.; Egger, *l'Helléniosme en France*, I, 32, 33 I. A híres autuni keresztény felirat szintén e tényekkel van összefüggésben. V. ö. Le Blant, *Manuel d'épigr. chrét.*, 93—94 I.

⁹ Eus., *H. E.*, V, I, 3; III, 4.

¹⁰ Levél, Eus., V, I, 29. V. ö. Snip. Sev., II, 46; Szent Jerom., *De viris ill.*, 35.

¹¹ Az imént idézett levél, 17, 43, 52 §.

részese volt a charismáknak, vagyis az apostoli kor-szak természetfeletti adományainak, melyeket hazája feltámasztott;¹² miként Polycarpus, ő is elérte a belső imádkozás legmagasabb fokát.¹³ Látnivaló, egy darab Phrygia volt ez, melyet a véletlen áttelepített Galliába. Ázsiából¹¹ érkező folytonos gyarapodások táplálták ez első telepedést és fentartották a mystikus szellemet, mely azt kezdettől fogva jellegezte. Irenaeus, talán belefáradva Florinus-szal és Blastus-szal vívott küzdelmeiké, mihelyt csak tehetette, odahagyta Rómát, hogy e merőben honfitársakból, Polycarpus tanítványaiból, barátaiból álló Egyházhoz csatlakozzon.

Lyon és Vienne állandó közlekedésben voltak egymással; a két Egyház valójában egyet alkotott; mindkettőben a görög nyelv dominált; de ugyanúgy mindkettőben szoros kapcsolat volt az ázsiai bevándoroltak és latinul vagy kelta nyelven beszélő¹⁵ benszülött lakosság között is. Ez otthoni és műhelybeli bizalmas igehirdetés rohamos és mély hatást eredményezett. Különösen a nőknél volt élénk a vonzódás. A természettől fogva rokonszenvező és vallásos gall természet készségesen megnyílt az új eszmék előtt, melyeket ez idegenek hoztak magukkal. Nagyon eszményi és egyúttal nagyon materialista vallásuk, folytonos látományokról vallott hitük, az eljárásuk, hogy élénk és finom benyomásokat természetfeletti sugallatokká alakítottak át,¹⁶ igen jól megfelelt e valási álmadozásra hajló fajnak, melyet Gallia és Róma kultuszai nem tudtak kielégíteni. Az evangéliumi ténykedést néha kelta nyelven végezték.¹⁷ Figye-

¹² *Οὐχ ἄμοιρος ἀποστολικὸν χάρισματος.*

¹³ Levél, 49, 51 §.

¹⁴ Biblis vagy Biblias, Ponticus stb.

¹⁵ Levél, 20 §.

¹⁶ V. ö. Szent Polycarpus, Szent Pionius, a lyoni vértanúk Acta-ít, melyek oly sokban megegyeznek egymással, főként arra nézve, hogy a látomány mekkora helyet foglal el bennök.

¹⁷ Irenaeus, 1, prooem., 3.

lemrémeltó, hogy az újonnan megtértek nagy része római polgár volt.¹⁸

Egyik legjelentősebb hódítás egy bizonyos Vettius Epagallus, fiatal lyoni nemes megtérése volt, ki alig hogy csatlakozott az Egyházhoz, jámborságban, szerctctkészségben felülmúlt mindenkit és egyike lett a legkiválóbb szellemieseknek.¹⁹ Oly szűzies és szigorú életmódott folytatott, hogy fiatalkora ellenére is az agg Zachariushoz,²⁰ a Szent Lélekkel szüntelen közlekedésben állott aszkétához hasonlították. Az irgalmasság műveinek szentelvén magát, mindenek szolgáljaként viselkedett és életét csodálatraméltó buzgalommal és odaadással felebarátai támogatására fordította. Azt tartották, hogy a Paraclet lakozik benne és mindig a Szent Lélek sugalmazásából cselekszik.²¹ Az emlék, melyet Vettus erényei inspiráltak, megmaradt a néphagyományban, mely családjához fűzi a szomszédos területek evangelizálását.²² Igazán Gallia zsengéje volt Krisztusban. A viennei Sanctus²³ diakónus és főként a jó cselédleány Blandine, kik társadalmi tekintetben mindketten jóval alatta állottak, egyenlők voltak vele a szándékban. Blandine különösen csodákat tett. Oly törekeny testalkatú volt, hogy attól féltek, nem lesz meg a physikai ereje vallást tenni Krisztus mellett. Ellenkezőleg, a nagy napon hallatlan idegerőről tett tanúságot, egy teljes napon át fársztolta a hóhérokat; azt lehetett volna mondani, hogy minden egyes kinzás csak újból fellobbantotta benne a hitet és az életet.

Ilyen volt ez az Egyház, mely mindjárt az első

¹⁸ Levél, 10, 44, 47 §.

¹⁹ Levél, 9 és 10 §. V. ö. Toursi Gergely, *Hist, eccl.*, I, 27, 29.

²⁰ Lukács, I, 5 és köv.; Jak. Protevang., 23, 24.

²¹ *Ζεων τώ πνευματι... εχων τον Παράκλητον εν εαντω* Levél, 9 és 18 §. Célzás a negyedik Evangéliumra.

²² Toursi Gergely, *l. c.*

²³ E név gyakori az ázsiai és phrygiai feliratokban. *Corp, inser, gr.*, 3882 4380, 4380 h.

iramra megszerezte Ázsia legfőbb keresztény Egyházainak kiváltságait és világítótorony gyanánt állott egy még félig barbár ország középpontján. Megmámorosodva János Evangéliumától és az Apokalypsistól,²¹ a lyoni és viennei keresztények, anélkül, hogy szükségük lett volna a dadogás iskoláira, melyeken a kereszténység átment, egyszeribe a tökély tetőpontjára jutottak. Sehol az élet nem volt szigorúságosabb, a lelkesedés komolyabb, az Isten országának megteremtésére irányuló akarat megfeszítettebb. A chiliasmust, melynek fészke Kis-Ázsiában volt, Lyonban nem kevésbé buzgón hirdették.²⁵

Gallia ilymódon páratlan diadallal lépett be Jézus Egyházába. Lyon arra volt rendeltelve, hogy vallási fővárosa legyen az országnak. Fourvières és Ainai a keresztény Franciaország eredetének két szent helye. Fourvières az egyháztörténetnek abban az időszakában, melyhez eljutottunk, még merőben pogány város; ami Ainai-t (*Athanacum*) illeti, szabad feltenni, hogy a keresztény emlékek némi joggal fűződnek hozzá. Ez a külváros, mely az összefolyás szigetén, a római és a gall város alatt terült el,²³ az a hely lehetett, ahol a keletiek érkeztek és ahol alkalmasint elhelyezkedésük előtt egy ideig időztek.²⁷ Kétségtelenül itt volt az első keresztény település és az ősrégi templom, mely ott látható, talán Franciaországnak az az épülete, melyet az ősi emlékek barátja a legtöbb tisztelettel szemlélhet. A lyoni jellegnek már ekkortól fogva kirajzolódott minden megkülönböztető vonása, a természetfeletti kívánó szükségérzet, a lélek melegsége; az irrationalisnak a kedvelése, az ítélőképesség fogyatéka, az izzó képzelet, a mély és érzéki

²⁴ Levél, 10, 15, 22, 58 §. . .

²⁵ Irenaeus, V, XXXIII.

²⁸ Lyon keresztény topographiájának főkérdéseit VII. kötetünkben fogjuk tárgyalni.

²⁷ Általában a nagy városokban bizonyos pontig a megérkezés helye dönti el az idegenek csoportosulását. Így Párisban a Gate de l'Ouest környékén sok breton, a Gare de l'Est környékén sok elzászi lakik. ; .

mysticismus. E szenvedélyes fajnál a magasrendű erkölcsi ösztönök nem az értelemről, de a szívből és a belsőből fakadnak. Az irodalom és művészet lyoni iskolájának mivolta már egész teljességében benne van a 177-iki borzalmas drámáról szóló csodálatra méltó levélben. Szép ez a levél, bizarr, megható, beteges; az érzékek némi eltévelyedése vegyül beléje, valami ideges, rémséges.²⁸ Epagathus és a Paraclet viszonya már előízét adja a spiritismus városának,²⁹ annak a városnak, hol a XVIII. század vége táján Cagliostrónak temploma volt.³⁰ Blandine érzéketlensége,³¹ meghitt beszélgetése Krisztussal, mikor a bika feldobja a levegőbe,³² a vértanuk hallucinációja, mikor nővérük helyében Jézust vélik látni az aréna végén, meztelenül odakötve egy dúchoz,³³ — ez az egész legenda, mely egyfelől túlmegy a stoicismuson, másfelől a catalepsiával és a Salpetriére jelenségeivel érintkezik, mintha egyenesen azoknak a mindmennyi eredeti, idealista költőknek, festőknek, gondolkodóknak készült volna, kik azt képzelik, hogy csak a lelket ábrázolják, holott valójában a test megtévesztett jei. Epictetes egészségesebb volt; az élet harcában ugyanannyi hősiességet tanúsított, mint Attaltus és mint Sanctus; de nincs legendája. A *hegemonikon* egyedül mit sem mond az emberiségnek. Az ember igen complex valami. A tiszta igazsággal még sohasem bájták el vagy lobbantották lánggra a tömegeket; sohasem vált nagy ember eunuchból, se regényt nem alkották szerelem nélkül. x

²⁸ L. VII. kötetünket.

²⁹ Lyon egyike Európa ama városainak, melyben a spiritismus őrülségei a legtöbb hívőre találtak. L. *Mém. de la Soc. des sciences médicales de Lyon*, II (1862—1863), 58 és köv. I.

³⁰ *Revue du Lyonnais*, II (1835), 242 1.; *Nouv. Archives du Rhone*, I, 300, 301 1.; *Ephemesides des loyes magonniques de Lyon*, 1875 (Vacheron), 84—85; Montiakon. *Hist. monum. de Lyon*, III, 108.

³¹ Az Egyházak levele, 56

³² Levél, 56 §.

³³ Levél, 41 §.

Csakhamar tanúi leszünk, ahogy a gnosticizmus veszedelmes agyrémei Lyonban készséges fogadtatásra fognak lelteni és, szinte Blandine-nal szomszédosán, Marcos csábításainak áldozatai kerülnek az Egyházat vagy pedig gyászruhában jönnek beismerni botlásukat.³⁴ A lyoni nő bája, mely bizonyos gyöngéd illedelmességben és megragadó szűziességben gyökeredzik, elbájoló tartózkodása, mely titkon azt a gondolatot foglalja magában, hogy a szépség szent dolog,³⁵ a sajátos könnyűség, mellyel a mysticizmus és a jámborság látszatai megejtik, Marcus-Aurelius alatt oly jeleneteket fognak előidézni, melyek mintha csak napjainkban játszódtak volna le.

Marseille, Arles és a körülfekvő részek szintén Antoninus alatt hallhatták az első keresztény igehirdetést.³⁶ Nimes viszont, úgy látszik, amily sokáig csak lehetett, zárva maradt a Keletről jött kultusz elől.³⁷

Afrikában ugyanez időtájtban alapultak jól megépített Egyházak, melyek az új vallási világnak csakhamar egyik legeredetibb részét voltak alkotandók. Az afrikai kereszténység ez első megalapítóinál a mystikus színezet, melyet néhány év múlva montanistának fognak nevezni, nem kevésbé éles, mint a lyoni keresztényeknél. Mindamellett valószínű, hogy Isten országának kovásza Rómából, nem pedig Ázsiából került ide. Szent Perpetua és általában az afrikai vértanúk actái, Tertullianus és az afrikai kereszténység többi tipikus képviselője testvéri jelleget tüntetnek fel *Hennas Pásztorá-val*. Bizonyos, hogy a jó újság első hírhozói Carthagóban ugyanúgy görögül beszéltek, mint mindenütt másutt. A görög nyelv e városban

³⁴ Irenaeus, I, XIII. Irenaeus egész műve bizonyítéka a jelentőségnek, melyre a gnosticizmus a Rhöne völgyében szert tett.

³⁵ L. Lamartine egy nagyon jó megfigyelésű lapját, *Girondins*, XLIX, 13.

³⁶ Le Blant, *Inscr. chret. de la Gaule*, 548 A., 554 B. sz.

³⁷ L. Hirschfeld, *Allmer. Revue epigraphique-j&ban*, 6 sz..

majdnem ugyanoly használatos volt, mint a latin;³⁸ a keresztény gyülekezetben eleinte mind a két nyelv járta;³⁹ csakhamar azonban Róma nyelve felülkerekedett. Ilymódon Afrika szolgáltatta az első példáját egy latin Egyháznak. Néhány év múlva ragyogó keresztény irodalom fog kifejlődni azon a bizarr tájszóláson, melyet a barbárság és a rhetorika kettős befolyása alatt a durva pun genius Cicero és Tacitus nyelvéből formált. Az Ó- és az Új-Szövetség iratainak ezen az energikus tájnyelven készült fordítása⁴⁰ fog megfelelni az új hívek szükségleteinek és hosszú időre ez lesz Nyugat Bibliája.

³⁸ Apul., *Florida*, IV, 24.

³⁸ Tertullianus mindkét nyelven írt, *De corona militis*, 6; *De bapt.*, 15.

⁴⁰ Ez az *Itala Vetus* néven ismert fordítás.

XXV. FEJEZET.

A küzdelem Rómában, — Szent Justinus vértanúsága. — Fronton.

Hibás törvényhozás folytán mindenféle kétségbejuttató jelenetek játszódtak le a legjobb uralkodó alatt. A halálos ítéletek és jogfosztások megsokasodtak. A keresztények is gyakran hibásak voltak. A szigorúság, a jónak az a lángoló szeretete, mely bennök élt, néha tulragadta őket a mértéktartás határain és gyűlöletet keltett irántuk azokban, kiket bíráltak. Az apa, a fiú, a férj, a feleség, a szomszéd felháborodásukban e szigorú szemmel tartók ellen azzal bosszulták meg magukat, hogy feljelentették őket.¹

Szörnyű rágalmak voltak e felhalmozódott gyűlölet következményei. Ebben az időtájban történik, hogy az eddig összefüggéstelen híresztelések rendszerbe egyesülnek és meggyökeresedett közvéleménnyé válnak. A keresztény összejövetelek rejtelve, a kölcsönös szeretet, mely az Egyházban uralkodott, a legvadabb képzelődések megszületésére adott okot.³ Azt vélték, titkos társaságról, csak a beavatottak előtt ismeretes titkokról, szégyenletes nemi keveredésről, természetellenes szerelmekről van szó. Egyesek számárfejjű Isten imadásáról, mások a pap iránt való nemtelen tiszteletnyilvánításokról beszéltek. Egy általánosan elterjedt előadás így hangzott: »A beavatandó

¹ Justin., *Apol.* II, 1.

² „Latebrosa et lucifuga natio, in publicum muta, in an^ulis garrula,“ Min, Fel., 8,

elé odatartanak egy tésztába burkolt gyermeket, hogy kezét apránként felbátorítsák a gyilkolásra. Az újonc szúr, a vér ömlik, valamennyien mohón isszák; megosztznak a még reszkető tagokon, bűntársi mi-voltukkal pecsételve meg szövetségüket és feltétlen hallgatást fogadnak. Azután lerészegednek, a fáklyákat kioltják és valamennyien gyalázatos ölelkezéseknek adják át magukat».³ Róma nagyon pletykás város volt; egész sereg hírmondó és fecsegő hajhászta a bizarr újságokat. Az eféle együgyű mesék szájról-szájra jártak, közismert tényeknek számítottak, bán-talmazásokba meg karikatúrákba ültetődtek át.⁴ Sú-lyossá tette a dolgot, hogy a perekben, melyekre e vádak alkalmat adtak, kínpadra vontak néhány ke-resztényházbeli rabszolgát, nőket, fiatal fiúkat, kik a kínzástól légy öze tve mindent beismertek, amit kíván-tak tőlük és jogszerű alapot szolgáltatottak a gyalázatos koholmányokhoz.⁵

A rágalmak egyébiránt kölcsönösek voltak és a keresztények az ellenük kitalált hazugságokat visszafordították ellenfeleikre. E véres lakomák, ez orgiák a pogányok szokásaihoz tartoznak. Isteneik nem ad-tak-e példát az összes bűnökre? A római kultusz némely legünnepélyesebb rítusában, a Jupiter Latia-risnak bemutatott áldozások alkalmával nem végez-nek-e embervérrel való meghintést?⁶ Az állítás nem felelt meg a ténynek; mindazonáltal egyikévé lett a keresztény apologetika alapjainak.⁷ A vén

³ Justin., *Apol.* II, 12, 14; Athenag., 4; Min. Felix, 9, 23, 31. λ^ς. ö. a lyoni és viennei Egyházak levele, 14.

⁴ L. *Az Antikrisztus*, 39 és köv. 1.

⁵ Justin., *Apol.* II, 12; az Egyh. levele, 14.

⁶ Justin., *Apol.* II, 12.

⁷ Minucius Felix, 21, 30; Tertull., *Apol.* 9; *Scorp.*, T, Tatian., 29; Theophil., III, 8; Szent Cyprian (?), *De spéci.*, 5; Laclant., *Ins'it.*, I, XI, 3; Firmicus Malernus, 26, Prudent., *Con'ra Symm.*, I, 396. E dolgot egyetlen pogány író sem említi, kivéve Porphyriust (*De alstin.*, II, 56), ki, úgy látszik, a keresztények nyomán ismétli, . . .'

Olympos istenének erkölcstelensége könnyű diadalt nyújtott a vilázóknak.⁸ Amikor Jupiter még csak a kék égbolt volt, erkölcstelen volt, mint a természet és ez erkölcstelenségből nem következett semmi. Most azonban az erkölcs lényegévé vált a vallásnak; az istenektől nyárspolgári erkölcsi leckéket kívántak; oly példák, aminőkkel a mythologia tele volt, botrányoknak és megcáfolhatatlan ellenérveknek tűntek fel.

Különösen a philosophusok és az apologisták nyilvános vitái voltak azok, melyek az elméket forralták és súlyos kellemetlenségeket okoztak. A viták bántalmazásokba fajultak és szerencsétlenségre a felek nem voltak egyenlőrangúak. A philosophusok mintegy hivatalos emberek voltak és állami functiót végeztek; fizetést kaptak, hogy tanítsák a bölcseséget, melyről példájukkal nem mindig tettek tanúságot.⁹ Mit se kockáztattak és elég hibásak voltak éreztetni ellenfeleikkel, hogy egyetlen szavukkal véstőkét okozhatják. A keresztények viszont gúnyolták a philosophusokat a fizetés miatt, melyet kapnak, ízetlen tréfálkozások voltak ezek, hasonlók azokhoz, melyeket napjainkban az évii'izeteses philosophusok ellen lehetett hallani. »Nem hordhatnák-e, — mondták róluk—, ingyen a szakállukat?«¹⁰ Azt a hitet színlítették felőlük, hogy hemperegnek az aranyban, kapzsiknak, élősdieknek tüntették fel őket; tanításukat annak szükségességéről, hogy az ember tudjon mindről lemondani, szembeállították életmódjukkal, mely oly emberek előtt, kik még náluk is szegényebbek voltak, dúsalkodásnak tűnt fel.¹¹

A tüzes Justinus az élén küzdött e lármás csatározásoknak, melyekben élete végefelé egy még nála is hevesebb tanítvány, a komor lelkű, a hellenismus gyűlöletével telt assyr Tatianus segédkezett neki. Po-

⁷ Justin., *Apol.* II, 12, 14.

⁸ Tatian., *Adv. Gr.*, 19; Dig., XXVII, 1, 8; Capit., *Ant.*, 11.

¹⁰ V. ö. Lucian., *Eunuch.*, 8, 9.

¹¹ Tatian., *I. c.* V. ö. Arrian., *Epict.*, III, XXH, §0, 98,

gúnynak született, meglehetősen széles körű irodalmi tanulmányokat végzett és nyilvános philosophiai iskolát tartott, mellyel bizonyos hírnévre tett szert.¹² Beteges képzeletének engedelmeskedve, Tatianus világos fogalmakat akart szerezni oly dolgokról, melyeknek az emberi sors eltiltotta a megismerésétől. Miként mestere, Justinus, ő is befutotta a fennálló vallások és bölcsészeti rendszerek körét, utazott, beavattalást akart az összes úgynevezett vallási titkokba, hallgatta a különféle iskolákat. A hellenismus sértette látszólagos erkölcsi könnyűvérűségével. Hiányában lévén minden irodalmi érzéknek, képtelen volt felfogni a hellén művek isteni szépségét. Egyedül csak a héberek írásai tudták kielégíteni. Tetszett neki erkölcsi szigorúságuk, egyszerű, biztos hangjuk, monotheista jellegük és a megfellebbezhetlenség, mellyel a teremtés dogmájának révén kizárták a physika és a metaphysika nyughatatlan kíváncsiskodását.¹³ Szűk és nehézkes szelleme megtalálta, ami neki kellett. Kereszténnyé válván, Szent Justinusban lelte fel a doktort, ki legjobban arra való, hogy megértse szenvedélyes philosophiáját;¹⁴ egész lényével csatlakozott hozzá és mintegy a segédje lett a harcban, melyet a sophisták és a rhetorok ellen folytatott. -

Ellenfelük legtöbbször egy Crescentius¹⁵ nevű cynikus philosophus volt, amennyire kite Isiik, meglehetősen silány ember, aki askéta külsejével és nagy szakállával pozíciót szerzett magának Rómában. A halál félelme ellen való szavalása nem akadályozta, hogy gyakran feljelentéssel fenyegetse Justinust és Tatianust. »Ah! hát beismered, hogy a halál rossz dolog?« — mondták erre neki eléggé elmésen. Bizonyos,

¹² Tatian., *Adu. Gr.*, 1; Eusebius, *H. E.*, IV, 16.

¹³ Tatian., *Adu. Gr.*, 1, 28, 29.

¹⁴ Tatian., 18, 19.

¹⁵ Justin., *Apol.* II, 3; Tatian., *Adu. Gr.*, 19; Euseb., *H. E.*, IV, 16; *Chron.* ad ann. 15-vel 17 Ant., figyelembe véve, hogy az oly gyűlölködő ember, mint Tatianus, aligha tiltotta meg magának a rágalmat ily ellenféllel izemben,

Crescentius helytelenül tette, hogy ekként visszaélt ellenfelei rovására az állam pártfogásával. De be kell ismerni, hogy Justinus sem volt a kívánatos megbecsüléssel. Ellenfeleit nagybélieknek és csalóknak¹⁶ mondta, főként pedig nem volt igaza, hogy szemőkre lobbantotta a fizetést, melyet kaptak. Az ember húzhat évidíjat anélkül, hogy ezért már kapzsi és érdekhajhász volna. Egy eset, mely ebben az időtájban történt Rómában, mutatja, mennyire veszedelmes az üldözést szegezni szembe a fanatizmussal, még ha a fanatizmus agresszív és gúnyolódó is.¹⁷

Volt Rómában egy igen rossz házaspár, ahol a férj és a feleség mintha versenyeztek volna a gyalázatosságban. Az asszony, kit egy bizonyos Ptolcmaeus a keresztény hitre térített, abbahagyta a ledérkedést, minden erőfeszítést megtett, hogy megtérítse férjét és miután ez nem sikerült, váltni akart. Félt, hogy bűntársa lesz az istentelenségben annak, akivel összeköti a közös asztal és a közös ágy. Családja tanácsainak ellenére megküldte neki a törvénytől kívánt értesítést és elhagyta a közös házat. A férj tiltakozott és hivatkozva, hogy a felesége keresztény, akciót indított. Az asszony halasztást kapott. A férj, mint ahogy természetes is volt, egész haragjával Ptolemaeus ellen fordult.

Sikerült neki, hogy egy centurio barátjával elfogassa, akit rábeszélt, hogy csak annyit kérdezzen tőle:

¹⁶ *Ἰχθυὸς καὶ ἑπατεῶνας*. Tatian., *Adu. Gr.*, 19.

¹⁷ Justin., *Apol.* II. E mű hitelességét kétségbe vonták, de elégtelen okok alapján. Eusebiusra támaszkodva általánosan elfogadták, hogy a második apologia Marcus-Aurelius idejéből való. Azonban a 2. és 15. § jobban megfelel Antoninus idejének (v. ö. *Apol.* I, 1). Lollius Urbicus 1155 táján lett Róma praefectusa és 160-ig maradt e tisztségben. Marcus-Aurelius és Lucius Verus uralomra léptekor már nem volt Róma praefectusa (Noel Desvergers, *Essai sur Marc.-Aurélé*, 54 I. és Aubé, *Saint Jus'in*, 30—33, 68 és köv. I.; Cavedoni, *Cenni*, Modena, 1855 és 1858, *Sentenza diffinitiva*, ibid., 1856; Borghesi, *Gpp.*, VIII, 585 és köv. 1. (v. ö. 503 és köv. 1.). Az 1 § két *ἐπι ὑπερβικόν* -ja azt a hitet kelti, hogy mikor Justinus írt, Urbinus már nem volt Róma praefectusa. .

keresztény-é? Ptolemaeus igenlően válaszolt és börtönbe került. Igen szigorú fogvatartás után Quintus Lollius Urbicus, Roma prefectusa elé vezették. Újabb kihallgatás, újabb beismerés. Ptolemaeusra kimondták a halálos ítéletet. Egy Lucius nevű keresztény, ki ott volt a hallgatóságban, szót emelt a prefectus előtt: «Hogy ítélhetsz el egy embert, ki se nem házasságtörő, se nem tolvaj, se embert nem ölt és akinek nincs más bűne, mint hogy kereszténynek vallja magát? Ítéleted vajmi kevésbé van összhangzásban császárunk jámborságával és Philosophusnak, Caesar fiának fel fogásával.»¹⁸ Miután Lucius kereszténynek vallotta magát, Urbicus őt is halálra ítélte. «Köszönöm, — mondta Lucius; — a te kegyelmedből gonosz urak helyett atyához, az ég királyához jutok.» A vértanúság ragadós hevülete egy harmadik jelenvoltage is elkapott. Kijelentette, hogy keresztény, mire ugyanaz az ítélet érte, mint a két másikat.¹⁹

Justinusra roppant hatott e véres dráma. Amíg Lollius Urbicus volt Róma prefectusa, nem tiltakozhatott; de mihelyt e hivatal másra szállott, Justinus újabb apológiával fordult a szenatushoz. Helyzete súlyossá vált. Érezte, mily veszedelem, hogy olyan ember az ellensége, mint Crescentius, ki egyetlen szavával el veszejthet!. A közeli halál előérzetével írta meg az ékesszóló védőbeszédet a keresztényekre kimért különleges helyzet ellen.²⁰

Van valami merész vonás abban a magatartásban, melyet egy obscurus philosophus tanúsít a hatalmas testülettel szemben, melyet a tartományok sohasem neveztek másnak, mint *hiera syncretos-nak*, »a szent gyülekezet«-nek. Justinus az igazságosság és az igaz-

¹⁸ Vagyis Marcus-Aureliuséval, ki 147 óta társ volt az uralkomban. A dologban van valami nehézség. L. fentebb az első apologia felírását. Azt hisszük, Lucius felkiáltását nem kell nagyon is betüzerint venni. Lehet, hogy az *οὐδέ* ismétlendő *Καίνας παιδί*, előtt.

¹⁹ Justin., *Apol.* H, 2. V. ö. *Acta Paull et Theclae*, 16,

²⁰ *Apol.*, II, V. ö. Eus., *H. E.* IV. 16, 17 16,

ság parancsára emlékezteti e büszkélkedőket. Állítólagos méltóságuk ragyogása káprázatba ejtheti őket; de akár akarják, akár nem, testvérei és hasontársai azoknak, kiket üldöznek.²¹ Ez üldözés a kereszténység igazságának bizonyítéka. A pogányok legjobbjai is üldözést szenvedtek, így például Musonius; de mily különbség! Míg Socratesnek egyetlen oly tanítványa se volt, ki megölette magát érte, Jézusnak egész sereg a tanúja, kézművesek, egyszerű emberek, ugyanúgy mint philosophusok és irodalmi foglalkozásúak, kik készek meghalni érte.²²

Sajnálni való, hogy egy némelyike azoknak a felvilágosodott embereknek, kik az akkori senatust alkották, nem esett gondolkodóba e szép lapoktól. Talán más, kevésbé philosophiai helyek, különösen az a képtelen demonomania akadályozták ezt, mely minden lapon megnyilvánul. Justinus felhívja olvasói figyelmét egy ismert tényre, nevezetesen, hogy oly megszallottakat hoznak a keresztényekhez, kiket a pogány exorcisták nem tudtak meggyógyítani.²³ Döntő bizonyítékot lát ebben az örökkévaló tűzről, melyben majd a démonok lakolni fognak, azokkal az emberekkel együtt, kik imádták őket. Azokban, kiket meg akart téríteni, teljes mértékben megütközést kellett keltenie annak a helynek, ahol Justinus, miután megállapította, hogy a római törvényhozásnak a kereszténység ellen irányuló erőszakos rendszabályai a démonok művei, bejelenti, hogy Isten csakhamar meg fogja bosszulni szolgálói vérét, amennyiben megsemmisíti a gonoszság geniusainak hatalmát és tűzzel emészteti meg az egész világot (oly gondolat, melyet a legelvetemültebb gonosztevők kicsapongásokra és fosztogatásokra aknáztak ki).²⁴ Ha Isten késlelteti a dolgot, — mondja, — csak azért teszi, hogy bevárja, amíg a választottak száma teljes lesz. Addig eltűri, hogy a

²¹ *Apol.* II, i.

²² *Apol.* , II, 8, 10.

²³ *Ibid.*, 6.

²⁴ *Jul. Cap.*. *Murcu[^]-Aurelius*, 13,

démonok és a gonosz emberek annyi rosszal műveljenek, amennyit akarnak.²³

Hogy Justinus ritka őszinteségével az elmének mily egyszerűségét párosította, azt mutatja a kívánság, mellyel apológiáját végzi. Azt kéri, iratának adjanak hivatalos jóváhagyást, hogy helyreigazítsa a keresztények felől való közvéleményt.²⁶ »Az ily nyilvánosságnak — mondja — mindenesetre kevesebb lenne a hátránya, mint annak, melyet a sotadianus, philenianus²⁷ bohózatok, a táncjátékok, epicureista könyvek és egyéb efféle munkák nap-nap után megkapnak, úgyhogy teljes szabadsággal lehet olvasni vagy előadni azokat.« Már érzik, hogy a kereszténység mennyire híve lesz a hivatalos hatalom legmértéktelebb alkalmazásának, ha majd ez a hatalom neki jut a kezébe.

Justinus közelebb férkőzik hozzánk, mikor a halálnak megrendülés nélkül néz a szemébe:

Készen várom, — mondja, — hogy egy nap feljelentenek és karókhöz kötöztetnek azok az emberek, kiket említettem vagy legalább is az a Crescentius jelent fel, kit inkább lehetne a zaj és a tivornya, mint a bölcsesség barátjának nevezni és aki nap-nap után hirdeti rólunk, amit nem tud, nyilvánosan atheismussal és istenlelenséggel vádol bennünket, hogy megnyerje a kegyét a félrevezetett tömegnek. Ugyancsak gonosz lelkűnek kell lennie, hogy így legyaláz bennünket, mert még a köznapian erkölcsös ember se veszi a lelkére, hogy ítéletet mondjon oly dolgokról, melyeket nem ismer. Ha azt híreli, hogy teljesen tájékozva van tanunkról, úgy kell lennie, hogy lelkének alantassága nem engedi felfognia annak fenségét. Ha pedig jól megértette, semmi se bírhatja ócsárlásra, ha csak a félelem nem, hogy kereszténynek

²⁵ *Apol.* II, 7, 8.

²⁶ *Apol.* II, 74.

²⁷ Obscoen iratok.

tarthatnák... Tudjátok meg azonban, hogy mikor néhány kérdést intéztem hozzá e tárgy felől, világosan felismertem, sőt őt is meggyőztem, hogy semmit se ért belőle. És hogy mindenki lássa, igaz, amit mondok, kijelentem, hogy ha még nem hallottatok c vitáról, kész vagyok azt jelenlétetekben megismételni. Ez aztán igazán királyi dolog lenne.²⁸ Ha pedig értesültetek a kérdésekről, melyeket hozzá intéztem és a feleletekről, melyeket adott, nem lehet kétségetek se tudatlansága, se afelől, mennyire kevésbé szereti az igazságot.²⁹ Justinus sejtései nagyon is beváltak. Crescentius feljelentette azt akinek cáfolására kellett volna szorítkoznia és a bátor doktort halálra ítélték.³⁰ Tatianusnak sikerült kimenekülnie a cynikus törvéteiből. Antoninus (vagy ha úgy tetszik, Marcus-Aurelius) emlékezetének szempontjából nem lehet eléggé sajnálni, hogy egy oly ügynek, mely akkor a lelkiismeret szabadságát jelentette, bátor ügyvédje vértanúságot szenvedett az uralnia alatt. Ha Justinus, mint ahogy Tatianus mondja, »csaló«-nak vagy »éhenkórásának« nevezte ellenfelét, azt a büntetést érdemelte, mely a nyilvános sértegetésért jár. Azonban

²⁸ Justinus, amikor a senatushoz fordul, egyszersmind a császárokhoz is intézi szavait. V. ö. 15 §, a végső szavak. L. Eusebius, *H. E.*, IV, 17.

²⁹ *Apol.* II, 3.

³⁰ *Apol.* II, 3, 11; Tatian., *Adu. Graec.* 19; Irenaeus I, XXVIII, 1; Eusebius, *H. E.*, IV, 16; *Chron.*, 170, 171 l.; Schoene. *Alex. kron.*, 165. év. Tatianus. Irenaeus. Tertullianus tanúsítják, hogy vértanúhalált halt. Ami vértanúságának aktáit illeti, ezek másodkézből valók és értéktelenek. Sőt kétséges, hogy egyáltalában reá vonatkoznak. Junius Rusticust csak az akták keverik bele ez ügybe és Epiphanes (XLVI, 1), ki e részben az aktákat másolja. Justinus halála közelről követhette Crescentiusal való vitáját és a második apologia megírását (*Apol.* II, 3; *Eris.*, I. c.). Nem tudni, hogy Antoninus végső, vagy Marcus-Aurelius első hónapjaiban történt-e? L. Pearson, id. fentebb. Polycarpos esete alkalmával láttuk, hogy Eusebiusban van valami hajlandóság Marcus-Aurelius idejébe tenni az Antoninus alatt bekövetkezett vértanúságokat.

talán Crescentius se volt kevésbé sértő beszédű és büntetlenül volt az. Justinust tehát mint keresztényt sújtották. A törvény határozottan szólt és a római ügy őrzői haboztak az eltörlésével. Hány előfutárja a jövőnek szenvedett hasonlóképpen az igazságos és kegyes Szent Lajos uralma alatt!

Crescentius támadása nem volt elszigetelt tény. Az I. században igen tanult emberek lehettek tudomás nélkül a kereszténység felől; most már ez nem lehetséges. Mindenkinek van véleménye a dologról. A kor első rhetora, L. Cornelius Fronton biztos, hogy írt a keresztények ellen.³¹ Irata elveszett; nem tudjuk, mily körülmények között keletkezett; de némi fogalmat alkothatunk róla abból a beszédből, melyet Minucius Felix ad Caeciliusának ajkára. A mű nem volt, mint Celsusé, exegetikai megvitatás; de nem volt philosophiai irat se. Egy társaságbeli és politikával foglalkozó ember elmékedéseit tartalmazta.³² Fronton vizsgálat nélkül elfogadta a legrágalmazóbb híreszteléseket a keresztényekről, hitte, vagy úgy tett, mintha hinné, amit éjszakai mysteriumaikról, véres lakomáikról regéltek.³³ Igen tisztességes, de hivatali ember lévén, irtózott a rendből kizöckentek szektájától. Beérvén bizonyos határozatlan hittel a Gondviselésben, amit bizarr módon áhítatos polytheismussal párosított,³⁴ az uralmon levő vallás pártján volt, nem azért, mert igaznak tartotta, hanem mert régi volt és hozzátartozott egy régi római előítéleteihez. Szónoklatában biztosan a hazafiság álláspontjára helyezkedett és a nemzeti intézmények iránt való tiszteletet hirdette és buzgó konzervatívként emelte fel szavát

³¹ Minucius Felix, 9, 31. A *Cirthenis noster* kifejezés reá vonatkozik. Fronton Thibilisben született. Számos felirat tanúskodik még ma is a jelentőségéről, mellyel a Frontonok családja Cirilha vidékén birt. Renier, *Journcl officiel*, 1878, június 26; *Inscr. rom. de l'A'g.*, 2717 sz.; Orelli, 1176 sz.

³² *Ut Orator*. Min. Felix, 31.

³³ Minucius Felix, idézett helyek.

³⁴ Fronton levelei, V, 25 stb. .

műveletlen és alsórendű emberek örült vakmerősége ellen, hogy meg akarják reformálni a vallási hiedelmeket. Befejezésül talán gúnyosan hánytorgatla annak az egyedül való Istennek a tehetetlenségét, ki nagyon is el lévén foglalva az összes dolgok helyes kormányzásával, kivégzésnek engedi oda imádóit és tréfásan festette ki a húsbeli feltámadást.³⁵

Fronton értekezése csak az irodalmilag képzett embereknek szólt; Fronton sokkal rosszabb szolgálatot tett a kereszténységnek azzal, hogy eszméit beoltotta a nevezetes tanítványba, kit oly gondosan oktatott és akinek Marcus-Aurelius volt a neve.

³⁵ Caecilius fentidézett beszéde.

XXVI. FEJEZET.

Az apokryph Evangéliumok.

Kivéve az apologistákat, így Aristidest, Quadratum, Justinust, kik a pogány okhoz fordulnak és a tisztavízű traditionalistákat, így Papiast, Hegesipost, kiknek az új kinyilatkoztatás lényegileg Jézus szavaiban öltött testet, a végződőben levő kornak majdnem minden keresztény írója azzal a szándékkal volt, hogy növelje az Egyházban felolvasásra elfogadott szent írások sorozatát. Nem lévén reményük, hogy ezt saját tekintélyük révén is elérhetik, valamely apostol vagy apostoli személy nevével takaróznak és mi aggályba se ütközik náluk, hogy feltegyék magukról az inspiratiót, mely Jézus közvetlen tanítványainak különbség nélkül részükül jutott. Az apokryph irodalom ez ere kimerülőben volt. Pseudo-Hermas csak félsikert aratott. Látni fogjuk, hogy Pseudo-Clemens *Recognitiones* című műve és a tizenkét apostol állítólagos *Constitutiói*¹ a canonicusság szempontjából hasonlókép gyanú alatt voltak. Az apostolok cselekedetei tárgy azó nagyszámú irat, mely mindenfelől burjánzott, csak részleges sikereket ért el. Egyetlen apokalypsis se tudta többé komolyan megmozgatni a tömegeket. A canonicitásnak eJdig a nyilvános felolvasásban való siker volt az ismérve. Valamely Egyház

¹ L. VII. kötetünket.

elfogadott a gyülekezet előtt való felolvasásra bizonyos, állítólag valamelyik apostoltól vagy apostoli személytől származó iratot. A hívek épülve távoztak; a szomszédos Egyházakban híre terjedt, hogy ebben meg ebben a gyülekezetben ekkor és ekkor igen szép dolgot hallottak; az új iratot látni kívánták és, oly módon ez irat, ha csak valami durva megbotránkoztatást nem foglalt magában, mind több helyen kinyerte az elfogadtatást. Idővel azonban az emberek válogatósabbakká váltak és az oly esetek, mint aminők a Titushoz és Timotheushoz intézett levelekkel, Péter második levelével történtek, már nem ismétlődtek meg.²

Valójában az evangéliumi termékenység kimerült; a nagy legenda-teremtő korszak véget ér, többé már mi jelentékenyt se találtak ki; Pseudo-János sikere volt az utolsó nagy siker. Azonban az átdolgozás! szabadság, legalább Szent Pál Egyházain kívül, még mindig eléggé tág volt. A négy, később canonikussá vált szöveg ugyan már különösen becsben állott, de még távolról se zárta ki a párhuzamos szövegeket. A héberék Evangéliuma megtartotta egész tekintélyét. Justinus és Tatianus alkalmasint használták. Szent Ignác leveleinek szerzője (II. század második fele) canonikus és elfogadott szöveggé idézi.³ Valójában semelyik szöveg se merítette ki a hagyományt és nem szorította ki vctélytársait. A könyvek ritkák voltak és kevésbé örködtek felettük. Corinthusi Dionysios,¹ a II. század végén az »Úr irataidnak hamisítóirol beszél, ami arra vall, hogy több, mint száz

² L. Eus., IV, XXII, 8, Hegesippos ítéletét mindez apokryph iratokról, melyeknek jól látja heretikus jellegét.

³ *Ad Smyrn.*, 3. összevetve Szent Jerom., *De viris HL*, Ió-V. ö. *Péter és Pál Kerygm.*, Orig., *De princp.*, I, prooem., 8. Eusebius (*H. E.*, III, XXV, 5) és Nicephoras (Credner, *Gesch. des neutest. Kanon*, 243 l.) az *ἀντάργου, Μοι* közé sorolják. Tatianust illetőleg 1. Epiph., haer. XLVI, 1 V. ö. Hilgenfeld, *Nov. Test, extra can. rec.*, IV, 31 l.

⁴ Eus., *H. E.*, IV, XXIII, 12.

⁵ *Γραφαὶ κρητικαί.*

évvel a mi Máténk megszerkesztése után még folytak a simítások. Innen Jézus szavainak az a határozatlan formája, mely az apostoli Atyáknál észlelhető.⁶ A forrás megjelölése mindig hozzátétel; az idézetekben, egészen Szent Irenaeusig, erős különbözőségek találhatók. Ezsaiás, Enoch szavai néha úgy szerepelnek, mintha Jézus mondta volna azokat.⁷ Már nem tesznek különbséget a Biblia és az Evangélium között és Lukács szavait ezzel az előrebocsátással idézik: «Isten mondj a.»⁸

Az Evangéliumok ekként egész 160 tájáig, sőt még azon túl is kis köröknek szánt magániratok maradtak.⁹ Mindenkinnek megvolt a sajátja és hosszú ideig aggály nélkül egészítették ki, kombinálták össze a már elfogadott szövegeket.¹⁰ Az összeállítás nem volt végleges; toldottak, elhagytak; vitattak egyes részeket, vegyítették a forgalomban levő Evangéliumokat, hogy egy kielégítőbb művet formáljanak belőlük.¹¹ Másrészt a szóbeli átszarmaztatásnak is volt még szerepe. Egy sereg kijelentés leiratlanul maradt fenn; az egész hagyomány távolról se volt megrogzítve; az Evangéliumok sok eleme még ingadozott. Így a házasságtörő asszonyról szóló szép anekdota szabadjára lebegett; úgy, ahogy, odatapadt a negyedik Evangéliumhoz. A mondás: «Legyetek

⁶ V. ö. *Jézus élete*, LV, 1., jegyzet. L. például Clem. Rom., Ad Cor. I, 13, 24, 46. Az állítólagos második Clemens-levét szerzője Máté és Lukács mellett az egyiptomiak Evangéliumát is használja. Ugyanez áll Barnabásra és Hermasra, Pseudo-Ignácra és Pseudo-Pölycarposra. Az idézeteknek mindig Máté vagy aequivalense, a héberek Evangéliuma szolgál alapul.

⁷ // *Clem.*, 2, 3; *Jézus élete*, LV, 40 1.

⁸ II Clem., 13, z'íyfó ó

⁹ T térne élete T III 1

¹⁰ Biztos példák: Máté, XVIII, 11, Lukács, XIX, 10-ből; Máté, XXI, 44, Lukács, XX, 18 ból; Lukács IV, 8, Máté, IV, 10-ből. V. ö. Corinth. Dionys. fentid., Orig., *In Matth.*, XV, 14; Szent Jerom., *Praef. in Evang.*, ad Damasum.

* Celsus, id. Orig., II, 27.

jó pénzváltók»,¹² melyet úgy idéznek, hogy »az Evangéliumban»¹³ van és hogy »írás«,¹⁴ nem talált helyet, ahol megíészkelhelett volna.¹⁵

Súlyosabb volt, hogy bizonyos kihagyások fenyegettek. Mindazok a részletek, melyek Krisztus ember-voltáról tanúskodtak, botránkoztatónak tűntek fel. Lukács szép verse,¹⁶ melyben Jézus siratja Jeruzsálemet, kárhóztatni valónak látszott az ízléstelen szektáriusok előtt, kik azt hangoztatták, hogy sími gyengeségnek a jele.¹⁷ A vigasztaló angyal és az olajfák kertjebeli véres veríték¹⁸ hasonló ellenvetésekre és megcsókításokra adott okot.¹⁹ Azonban az orthodoxia, mely már uralmon volt, megakadályozta, hogy ezek az egyéni szeszélyek komolyan veszélyeztessék a már megszentelt szövegek integritását.

Valójában mind e zűrzavaron át e rend alakult ki. Amiként a szembenálló tanok közepette bizonyos orthodoxia bontakozott ki, ugyanúgy négy szöveg mindinkább azon az úton volt, hogy a többiek kizárásával canonikussá váljon. Márk, Pseudo-Máté, Lukács és Pseudo-János hivatalos consecrálás felé haladtak.²⁰ A héberek Evangéliumát, melyet eleinte

¹² Pseudo-clem. hóm., II, 51; III, 50; XVIII, 20; *Constit. apóst.*, II, 36, 37; Alex. Kel., *Strom.*, I, 28; II, 4; VI, 10 stb. L. Jézus élete, 187 l.

¹³ Apelles, id. Epiph., haer. XLIV, 2.

¹⁴ Alex. Kel., *Strom.*, I, 28; Orig., *In Joh.*, XIX (Opp. TV, 288); *In Maith.*, XVII, 31 (Opp., III, 815).

¹⁵ Figyelembe veendő a *Cseleked.*, XX, 35 idézett mondas is.

¹⁶ Lukács, XIX, 41.

¹⁷ Epiph., *Ancoratus*, 31.

¹⁸ Lukács, XII, 43, 44.

¹⁹ Szent Hilar., *De trinitate*, X, 9 és köv.; Szent Jerom., *Adu. Pelag.*, II, Opp., IV, 2. r., 521 h., Mart.; Szent Epiph., *loc. cit.*

²⁰ A pseudo-clem. homeliák szerzője, úgy látszik, ismerte a négy Evangéliumot. Főként Mátéra támaszkodik. Igaz, hogy mint Justinus és Tatianus, más forrásokból is merít, melyeket ugyanoly canonikusoknak tart. De Wette, Einl. in das N. T., 67 a, 109 b §. L. továbbá Hilgenfeld, *Krit. Unters. über Euang. Justin's, d'ér elem. Horn, und Mardon's.* (Halle, 1850).

egyenlő értékűnek tartottak velők, de amely a názarciusok és az ebioniták kezében veszedelmessé vált, kezdték mellőzni. Péter Evangéliuma meg a tizenkét apostolé hibás variánsoknak tűntek fel és a püspökök intézkedéséből kiküszöbölésre jutottak.²¹ Miként történt, hogy nem mentek tovább és nem tettek kísérletet a négy Evangéliumnak egyre való redukálásával, akár olymódon, hogy hármat érvénytelenítenek, akár pedig úgy, hogy, Talianus ZEa/essaron-jának mintájára, egybeharmonizálják a négyet, vagy, ahogy Marcion tette, megszerkesztenek egy *a priori* Evangéliumot? Az Egyház becsületessége sohasem tűnt ki jobban, mint ebben az esetben. Önként vállalta a legszörnyűbb zavarokat. Lehetetlen, hogy az Evangéliumok egynémely ellentmondása nem lett volna már akkor szembeszökő. Celsus már élesen kiemelte azokat.²² De inkább választották, hogy a jövőben kitegyék magukat a legcsattanósabb ellenvetéseknek, semhogy kárhoztassanak oly iratokat, melyeket annyi sokan inspiráltaknak tartottak. A négy Evangélium mindegyikének megvolt, ha szabad így mondani, a maga klientelája. Kitépni az Evangéliumokat azoknak a kezéből, kik szeretettel csüggték rajtuk, lehetlenség lett volna. Azonkívül ez annyit jelentett volna, mint feledésre ítélni egy sereg szép részletet, melyben ráismertek Jézusra, noha az elbeszélés különbözően volt tagolva. Győzött a *tetraetys*[^] bár azon az áron, hogy a legkülönösebb tortúrát szabta az egyházi kritikára, már mint hogy egybehangzó szöveget csináljon négy eltérő szövegből.

Mindenesetre a katolikus Egyház többé senkinek se adta meg a jogot, hogy fenekestől felforgassa az

²¹ L. *Az Evangéliumok*, 112 1. Figyelembe veendő Péter Evangéliumának Rhossus-szal kapcsolatos epizódja. Eus., *H. E.*, VI, 12. V. ö. Credner, *Gesch. des neut. Kan.*, 256 1.

²² Orig., II, 74; V. 56.

²³ Ἡ ἀγία τῶν εὐαγγελίων ΤΕΤΡΑΚΤΥΣ· Eus., *H. E.*, III, XXV, 1. V. ö. Orig., *In Luc.*, horn. I. (Opp. III, 933.) *Τετραμόρον ο εὐαγγελίου*. Irenaeus, III, XI, 8.

előbbi szövegeket, mint ahogy Lukács és Pseudo-János tették. Az élő hagyomány kora után elérkezett a holt hagyományok kora. A könyv, mely eddig majdnem semmi volt, a minden rangjára emelkedett oly embereknel, kiket már két vagy három nemzedék választott el a szemtanuktól. A 180-ik év táján a forradalom teljesen befejeződik. A katolikus Egyház ki fogja jelenteni, hogy az Evangéliumok listája le van zárva.²⁴ Négy Evangélium van, —mondja Irenaeus; négynek kell lennie és nem is lehet több, mint négy, mert négy éghajlat van, négy szél, négy a világ sarka, mely egy-egy oszlopot kíván, négy kinyilatkoztatás van, Ádámé, Noéé, Mózesé, Jézusé, négy állat van a *cherub-ban*, négy mystikus fenevad az Apokalypsisben. Mindegyik a négy szörnyeteg közül, mely a 69-iki Látnok szemében csak Isten trónjának egy-egy eleven díszje volt, jelképévé vált az elfogadott négy szöveg egyikének.²⁵ Úgy tartották, hogy, miként a *cherub*, az Evangélium, is négyformájú. Összeegyeztetni a négy szöveget, összhangot létesíteni közöttük és egységes szöveget hozni ki belőlük; ez volt a nehéz feladat, melyen immár fáradozni fognak, akik annyira amennyire értelmes fogalmat akarnak alkotni maguknak Jézus életéről.

A legeredetibb kísérlet e zavarosból való kimekületésre kétségtelenül az volt, amellyel Tatianns, Justinus tanítványa próbálkozott meg. *Diatessaron-ja* volt az első kísérlet az Evangéliumok harmonizálására. Munkájához a héberek és Péter Evangéliumával kombinált synoptikusok²⁶ szolgáltak alapul. A szö-

²⁴ Irenaeus, III, XI, 7, 8, 9; Terfull., *Contra Marcion.*, IV, 2, 5; Alex. Ke', id. Eus., *H. E.*, VI, 13, 14. Irenaeus, Florinushoz írt levelében az Evangéliumok neve «ί χρ&φαι. V. δ. II Clem., 2, 3, 4, 13.

²⁵ Irenaeus, III, XI, 8.

²⁶ Tatianus nem ismerte vagy nem fogadta el János Evangéliumát. Helytelenül vélték, hogy a *Diatessaron* úgy kezdődött: „Kezdetben volt az Ige.“ Helytelenül gondolták

vég, mely így előállott, meglehetősen hasonlított a héberek Evangéliumához; a genealógiák és mindaz, ami Jézust Dávid törzséhez kapcsolta, hiányoztak belőle.²⁷ Tatianus könyve eleinte jelentékeny sikert aratott; sok Egyház elfogadta, mint kényelmes összefoglalását az evangéliumi történetnek; azonban a szerző eretnkségei²³ gyanakvóba ejtették az orthodoxiát; a könyvet végül is kivonták a forgalomból és a szövegek többfélesége véglegesen győzött a katolikus Egyházban.

Nem így volt a sok szektában, mely mindenfelől burjánzott. E szekták nem ismerték el, hogy az evangéliumi termelés mintegy kikristályosodott és már nem lehet új életrajzot írni Jézusról. A gnosztikus szekták folyton megújított szövegeket akartak, hogy kielégíthessék izzó képzelmeiket. Majdnem minden szekta-főnek megvolt a maga nevét viselő Evangéliuma, úgy, mint Basilidesnek vagy összekompilálva, ahogy Marcion szolgáltatót reá példát. Apellesé, mint annyi más, a héberek Evangéliumán alapult.²⁹ Markos összevegyített mindent, autentikusait és apokryphot.³⁰ Valentinus, mint ahogy láttuk, azzal az igénnyel lépett fel, hogy külön hagyományok révén egyenesen az apostolokhoz kapcsolódik. Említenek egy Fülöp szerint való Evangéliumot, mely nagy becsben állt bizonyos szektáriusoknál és egy másikat, melynek »A tökéletesség Evangéliuma»³¹ volt a neve. Az apostolok névsora bő fedezetet adott e hamisítá-

azt is, hogy a *τεσσάρων* cím a négy canonikus Evangéliumra vonatkozik. A *διά τεσσάρων* kifejezés a görög zene nyelvéből való és általában a teljes összhangot jelenti.

²⁷ Euseb., *II. E.*, IV, 29; Theodoret., *Haeret. fab.*, I, 20;

Epiph., haer. XLVI, 1. A syr szövegeket illetőleg 1. Credner, *Gesch. des neut. Kan.*, 19 és köv. 1.

²⁸ L. VII. kötetünket.

²⁰ Epiph., XLIV, 2, 4.

³⁰ L. VII. kötet.

³¹ Epiph., haer. XXVI, 2, 3. V. ö. *Pistis Sophia*, 23, 47,

sokra.³² A Tizenkettő közül alig volt egy is, kinek ne lett volna meg állítólagos Evangéliuma.³³ Új dolgokat, igaz, már nem eszeltek ki; de tudni akarták a részleteket, melyeket a négy inspirált mellőzött. Különösen Krisztus gyermekkorra foglalkoztatta élénken a kíváncsiságot. Nem tudtak beletörödni, hogy az, akinek élete csoda volt, éveken át ismeretlen nazarethiként élt légyen.

Ez volt az eredete az úgynevezett »apokryph Evangéliumokénak, a gyenge művek e hosszú sorozatának, melynek megkezdődését a II. század közepére lehet tenni. Sértés lenne a keresztény irodalomra e lapos szerkesztményeket egy sorba állítani Márk, Lukács, Máté remekműveivel. Az apokryph Evangéliumok a kereszténység puranai; a kanonikus Evangéliumokon alapulnak. A szerző úgy veszi ez Evangéliumokat, mint thémát, melyet sohasem téveszt szem elől és csak tágítani, a héber legenda szokott módszereivel bővíteni akarja. Már Lukács reátért erre az útra. A részletezés, mellyel Jézus gyermekkoráról és Keresztelő János születéséről beszél,³⁴ bővítései, jámbor jelenetkezései előfutamok az apokryph Evangéliumokhoz. Ez utóbbiak szerzői szélsőségen alkalmazzák a szent rhetorikát, melyet Lukács vigyázatosan vesz igénybe. Keveset újítanak, e helyett utánoznak és túloznak. Ügy viselkednek a canonikus Evangéliumokkal szemben, ahogy a *Post-homerica* szerzői viselkedtek Homeros, vagy a *Dionysiaca* és *Argonautica* aránylag modern szerzői a görög hősköltemény irányában. Kiterjeszkednek olyan részekre, melyeket a canonikusok joggal elha-

³² Orig., hóm. 1, *In Luc.* (Opp., III, 933 1.); Szent Ambrus, *In Luc.*, I, 2; Szent Jerom., praef. in Matth. és in Luc., 5, 1.

³³ Tamás, Mátyás, Bertalan. Barnabás stb. Fabricius, *Cod. aprer. N. T.*, I, 335—386; II, 526—554; Credner, *Gesch. des neutest. Kanons*, 241, 244, 256 1.; Orig., és Szent Jerom., *loc. cit.*; Gelas. decret., 6; Eusebius, *H. E.*, III, 25.

³⁴ Lukács, I, II.

nyagoltak; betoldják, ami megtörténhetett, ami valószínűnek látszott; a szent szövegekből vett mesterséges egybeállításokkal kiszínezik a helyzeteket. Némelykor, végül, a monographiák módszerét választják és legendával iparkodnak ellátni az összes evangéliumi személyeket, összegyűjtve a reájuk vonatkozó elszórt részleteket. Ilyenformán az egész tevékenység a már megadott alapszöveget kihimczésérc korlátozódik.³⁵ Vajmi távol lévén a régi evangélisták biztonságától, kik úgy beszélnek, mintha fensőbb sugalat szólna belőlük és mindegyik bátran engedi kiágazódni elbeszélését, mit sem törődve vele, hogy ellentmondanak egymásnak: az apokryph Evangéliumok gyártói félénkek. Idézik kútforrásaikat; kötve vannak a canonicusoktól. A legendát alkotó képesség merőben sorvadásra jutott; még csak csodát se tudnak már képzelni. Ami pedig a részleteket illeti, mi se lehet köznapibb és gyarlóbb. Vénasszonyos fárasztó szószaporítás; a hang a dajka- és pesztonka-irodalom alantásán családias hangja. A modern idők dcgenerált catholicismusához hasonlóan az apokryph Evangéliumok szerzői a kereszténység gyermekes részeire vetik magukat, a kis Jézus, a Szent Szűz, Szent József a fontos. Az igazi Jézus, a közszereplés Jézusa túl magas nekik és megrémíti őket.

E szomorú süllyedés igazi oka bizonyos teljes változás a természetfelettiről való felfogásban. A canonicus Evangéliumok ritka ügyességgel állnak egy kényes, de megvesztegetéssel teljes helyzet fokán. Az ő Jézusuk nem Isten, mert egész élete embernek az élete; könnyezik, elérzékenyül; de tele van Istennel; magatartása megáll mind a művészet, mind a képzelet, mind az erkölcsi érzék előtt. Thaumaturgiája olyan, amely megfelel egy Istentől küldött valakinek.

³⁵ Egy napjainkbeli különös irat, *A fájdalmas passió*, melyet Brenta úr Emmerich Katalin látományai alapján állított össze, ugyanezt a jelleget tünteti fel és a legutolsó apokryph Evangéliumnak tekinthető. V. ö. *A mystikus város* Agrada Máriától.

Az apokryph Evangéliumokban viszont Jézus egy természetfeletti árny, kinek nincsenek szervei. Nála az emberi mivolt csak hazugság. Bölcsőjében az ember gyermeknek nézné; de várjunk; a csodák sziporkáznak körülötte; e gyermek azt kiáltja: »Én vagyok a Logos«. ³⁶ Ez új Krisztus thaumaturgiája anyagias, gépszerű, erkölcstelen; valami mágus mutatványai nyilvánulnak benne. Amerre elhalad, mintha valamely magnelikus erő volna; a természet megőrül, kizökken a szomszédságától. Minden szavát csodaszerű jelenségek kísérik, »jóban és rosszban«. ³⁷ Kétségtelen, hogy néha a canonikus Evangéliumok is beleesnek e hibába: a gergesai sertések, az elátkozott fügefafa epizódjának csak az erkölcsileg meglehetősen meddő megjegyzést kellett volna sugalmaznia a kortársaknak: »Aki ilyen dolgokat művel, nagy hatalommal van felruházva«. Ezek azonban ritka esetek, míg az apokryphokban Jézus igazi, egyszerre isteni és emberi öntudatának egészen eltörlőJö.t a felfogása. Azzal, hogy tisztára *deva* lett, Jézus elveszti mindazt, ami szeretetreméltóvá és meghatóvá tette. Meglehetősen logikusan odajutottak, hogy tagadták személyi azonosságát, intermiltens fantommá változtatták, ki hol fiatalon, hol öregen, hol mint gyermek, hol mint aggasztán jelent meg a tanítványoknak, hol nagy, hol kiest néha pedig oly óriási alakban, hogy feje az eget éri. ³⁸

Ez ízetlen rapsodiák között a legrégebb³⁹ és a legkevésbé silány az, mely Mária születését, férjhezme-

³⁶ Gyerm. Evang., 1.

³⁷ Tamás Evang., 4, 5.

³⁸ Lucius, id. Photius, cod. CXIV.

³⁹ Justin (*Dial.*, 78; v. ö. Tisch., XXXVIII—XXXIX 1-jeget; Hilgenfeld, *Krit. Untersuch.*, 153 és köv. 1.) és Alex. Kelemen (*Strom.*, VII, 16) ismerik a benne tartalmazott meséket. V. ö. *Ezs. mennyb.*, 11. A lyoni hívek levele (Eus., *H. E.*, V, I, 9), mintha szintén célzást tenne reá, ahogy a Prot. evangélium Zacharias halálát előadja (23, 24; v. ö. Máté, XXIII, 35; Tertull., *Scorp.*, 8; *Constit. apóst.*, V, 16; Epiph., XXVI, 12). Origenes idézi (*In Matth.*, X, 17. Opp. 111, 463, Delarua).

netelét, Jézus születését adja elő és melyet egy bizonyos Jakabnak tulajdonítanak és igen helytelenül *Jakab Proteaangeliumá-nak* neveztek el.¹⁰ Egy gnostikus könyv, a *Genna Marias*,[^] amelyet Szent Justinus, úgy látszik, ismert, szolgálhatott hozzá első forrásul. Egyetlen más könyv se volt oly kihatással a keresztény ünnepek és a keresztény művészet történetére, mint ez. A Szent Szűz szülei, Anna és Joachim, Mária bemutatása a templomban és a gondolat, hogy ott nevelkedett, mint valami zárdában,⁴² Mária esküvője, az özvegyek vetélkedése,⁴³ a csodatevő pálcák,⁴⁴ mindez amivel a festészet oly csodálatraméltót produkált, ebből a különös iratból ered. A görög Egyház félig inspiráltnak tartotta és Szent Joachim, Szent Anna, Mária fogantatása, születése és bemutatása ünnepén megengedte a templomokban való nyilvános felolvastatását. A héber színezet még. eléggé találó benne; a zsidó erkölcsök némely festése helyenként Tóbiás könyvére emlékeztet.⁴⁵ Az ebionita judeo-kereszténységnek érezhetők benne a nyomai; a házasságot majdnem kárhoztatja.

E sajtóságos könyv némely része nincs hiányval a kellemnek, sőt bizonyos naivitásnak sem. Mária születésének és Jézus összes gyermekkori dolgainak elbeszélésében a szerző azokkal az eljárásokkal él, melyek csirája már megvan Lukácsban és Mátéban. Lukács és Máté Jézus gyermekkoráról szóló

⁴⁰ Tischendorf. *Evang. apokr.*, 1 és köv. 1. V. ö. *Apokal. apokr.*, LI—Lili 1. (nem szó va Fabricius, Philo, Brunet, Migne kiadásairól vagy fordításairól). Ide lehet csatolni *Mária születésének* különböző Evangéliumait, így a Pseudo-Mátét (Tisch., 30 és köv. 1.; Bleck, 320—321 1.), melyek későbbből valók.

⁴¹ Epiph., haer. XXVI, 12. Figyelembe veendő, hogy e *Genna*, mint a Protevangelium, tartalmazta Zacharias halálát.

⁴² *Protev.*, 7. Pseudo-Máté, *De orta B. M. V.*, 7 és köv. f.

⁴³ Később ragaszkodtak József szüzességéhez és a pálca, melyre a galamb leszállt, liliomszál lett.

⁴⁴ *Protev.*, 8 és. 9 f.; *Mária szül. Evang.*, 8.

⁴⁵ *Protev.*, 1, 4, 5, 20, 24 f.

anekdotái ügyes levonatok arról, amit a régi könyvek és az újabb agadák Sámuel, Sámson, Mózes, Ábrahám, Izsák születéséről beszélnek el. Az eféle elbeszélésekhez, melyek az összes nagy emberek élettörténetének szokásos bevezetésül szolgáltak, megvoltak mintegy a közhelyek, mindig ugyanazok, a kegyes lelemény megrögzött formái. A rendkívüli szerepre hivatott gyermeknek öreg, hosszú időn át meddő szülőktől kellett születnie, »bizonyosságul, hogy Isten ajándéka, nem pedig valamely kicsapongó szenvedély gyümölcse⁴⁶ Azt tartották, hogy az emberi segédeszközök hiánya ragyogóbbá teszi az isteni hatalom nyilvánulását. A jövődöbéli nagy embert, ki hosszú várakozásnak és buzgó imádkozásnak volt a gyümölcse, angyal jelentette meg valamely ünnepélyes pillanatban. így történt Simonnal. Sámuellel. Lukács szerint Keresztelő János hasonló körülmények között született. Feltették, hogy Máriával ugyanígy volt. Születését, amiként Jánosét is, Jézusét, angyali üdvözet előzte meg és imádságok, énekek kísérték. Anna⁴⁷ és Joachim pontos párképei Erzsébetnek és Zachariásnak. Sőt még tovább mentek és Anna gyermekkoráról is regéltek.⁴⁸ Az evangéliumi legenda eljárásának e retrospectiv alkalmazása bő forrása volt a meséknek, megfelelően a keresztény jámborság folyton megújuló szükségleteinek. Máriát, Józsefet és azokat, akiktől származtak, már nem tudták közönséges embereknek képzelní. A Szűz kultusza, mely később oly roppant mérveket volt öltendő, már minden oldalról dagadt.

Egy csomó, néha gyermekes, de a kor érzéseivel mindig egyező, vagy a régi Evangéliumok nehézségeinek megszüntetésére alkalmas részlet terjedt el ez iratok révén, melyeket eleinte nem ismertek el, sőt gáncsoltak, de amelyek végül is érvényesültek. A szü-

⁴⁶ *Protev.*, 3 f.; v. ö. *Az Evangéliumok*, 189 1.

⁴⁷ E név kétségtelenül Sámuel legendájából való (*Protev.*, 6, 7). .

⁴⁸ Pseudo-Máté, *De ortu B. M. V.*, 1 f., Leroux de Lincy. *Livre des légendes*, 27 1.

letés barlangját végleg berendezték; az ökör és a szá-
már megkapta benne a helyét.⁴⁹ Józsefet negyvenöt-
éves özvegyembernek képzelték el, aki egyszerűen
csak pártfogója volt Máriának; Máriáról azt tartották,
hogy mind Jézus születése előtt, mind pedig azután
szűz maradt. Királyi és papi törzsből származtatták,
egyszerre volt ivadéka Dávidnak is, meg Lévinek is.⁵⁰
Nem tudták elképzelni, hogy egyszerű nő módjára
halt meg légyen; már beszéltek az égbe való elragad-
tatásáról. Mint annyi más, a mennybemenetel ünnepe
is az apokryphok ciklusából született.⁵¹

Az élénk jámborság hangja tünteti ki mindeze-
ket az iratokat, míg ellenben lehetetlen visszatetszés
nélkül olvasni *Tamás Evang eliuma-l*, ezt az ízetlen
művet, mely a lehető legkevésbé válik tisztességére,
holott pedig nagyon régi,⁵² a keresztény családnak,
amelyben megszületett. Kútfeje azoknak a Jézus gyer-
mekkoráról szóló lapos meséknek, melyek Keleten,
éppen laposságuk folytán, oly bántó sikert arattak.
Jézus úgy szerepel bennök, mint valami elkényeztet-
ett, rosszalkodó, bosszútálló gyermek, ki félelme szü-
leinek és mindenkinek.⁵³ Megöli pajtásait, kosokká vál-
toztatja őket, megvakítja szüleit, megszegényíti mes-
tereit, rájuk bizonyítja, hogy mit sem értenek az írás-

⁴⁹ Pseudo-Máté, 14. V. ö. Ezsaiás, I, 3.

⁵⁰ *Protev: Ezsaiás mennyb.*, XI, 2.

⁵¹ Enger, *De transitu. B. M. V.*, Elberfeld, 1854; Tischendorf, *Apókat, apokr.*, XXIV és köv., 95 és köv. 1.; Migne, *Diet, des apokr.*, II, 503—507, 587—598 h.; W. Wright, *Contrib. to the apokr. lit.*, London, 1865; *Journal of sacred lit.*, 1865, jan. és ápr.; Dulaurier, *Revel. de Saint Barth.*, 20 és köv. 1.; Revillout, *Apokryphes coptes*, I, X—XII. h.

⁵² Justin., *Dial.*, 88, v. ö. *Tamás Evang.*, 13; Irenaeus, I, XX, 1, 2; v. ö. *Tamás Evang.*, 6, 14; Origenes, homel. I in *Luc.* (III, 933); *Philosoph.*, V, 7; Eus., *H. E.*, III, XXV, 6; Tischendorf, *Evang. apokr.*, XXXVIII és köv.; 134 és köv. 1.; *Apokal. apokr.*, Lili—LVI, LXI 1.; Niceph., *Stichometr. s'b. Creden.*, *Gesch. des neut. Kan.*, 244—250, 256 I.; Bleck, 318—319 I.

⁵³ 3, 4, 5, 8, 14, 15, 16 f. V. ö. Márk n hány vonását (*Az Evangéliumok*, 117 és köv. I.). Jézus csodái félelmei támasz-
tanak. L. különösen a gergesai csodát.

jegyek rejtelméből,⁵⁴ kényszeríti őket, *hogy bocsánatot* kérjenek tőle. Kerülik, mint a pestist; József hiába kéri, hogy maradjon nyugton.⁵⁵ A mindenható és mindentudó tacsó e groteszk képe egyike a legélesebb karikatúráknak, melyeket valaha kieszelték és bizonyos, hogy akik leírták, sokkal kevésbé voltak elmések, semmint hogy szándékos iróniát lehetne róluk feltételezni. Nem theologiai célzatosság nélkül történt, hogy ellentétben a régi evangélistáknak a harminc homályos évet illető tapintatos eljárásával, kimutatni igyekeztek, hogy Jézusban az isteni természet sohase volt tétlen, a csoda szüntelen áradt belőle. Mindaz, ami Jézus életét emberi életté tette, alkalmatlanná vált. »Ez a gyermek nem földi lény, —mondja róla Zacheus, — meg tudja szelídíteni a tüzet; talán még a világ teremtése előtt jött létre. Valami nagy ő, isten vagy angyal, vagy nem tudom mi.«⁵⁶ E siralmas Evangélium a m arcosták⁵⁷ művének tűnik fel. A naasseusok⁵⁸ és manicheusok,⁵⁹ kik magukévá fogadták, elterjesztették egész Ázsiában. A Gyermekkori Evangélium néven ismert egy üggy ü keleti Evangélium, melyet főként a perzsiai nestoriánusok tettek kelen-dővé, valójában nem egyéb, mint a Tamás szerint való Evangélium továbbfejlesztése.⁶⁰ Egész Keleten Péter művének és a kiváltképpen való Evangéliumnak szerepelt. Ha India ismert valamely Evangéliumot,

⁵⁴ 6—8, 14, 15 f. V. ö. Irenaeus, *l. c.*

⁵⁵ 3, 4, 5 f. L. főként a latin fordítást,

⁵⁶ *Tamás Euang.*, 7 f. (Tisch., 140—141 l.)

⁵⁷ V. ö. *Tamás Euang.*, 6 és 14 f. (Tisch., XXXIX, 138 és köv., 152 és köv., 162 és köv.) és Irenaeus, I, XX, 1 és 2; *Philosoph.*, VI, 42; Epiph. haer. XXXIV, 4.

⁵⁸ *Philosoph.*, I. c.

⁵⁹ Jer. Cyrill, catech. IV, 36; VI, 31 (Cyrilltől származik a tévedés, mely szerint a szóbanforgó Evangéliumot egy bizonyos Tamás, Manes tanítványa írta); Eclac., *Decret.*, 6; Tisch., XL, XLI l.

⁶⁰ Tischendorf, op. cit., XLIX és köv., 171 és köv. 1. Fabricius, *Cod. apokr.*, N. T., 150 és köv. 1.; Thilo, *Cod. apokr.*, I, 274 és köv. V. ö. *Miracula infantiae.* Brunet, *Euang. apokr.*, 173 és köv. 1.

ez volt az. Ha a krisnaismusban van valami kereszt-lény elem, innen került beléje. Az a Jézus, kiről Mahomet hallott, e gyermekes Evangéliumok Jézusa, egy fantasztikus, szellemjelenésszerű Jézus, ki különös thaumaturgiával bizonyítja emberfeletti mivoltát.⁶¹

Jézus Passiója szintén abban az irányban mozgott, hogy legendák ciklusává fejlődjön. Az állítólagos *Acta Pilati*⁶² szolgáltatta a keretet az c fajta képzel-mények csoportosításához, amelyeket könnyűszerrel lehetett keserű polémiákkal kapcsolni a zsidók ellen. Csak a IV. században történt, hogy a szinte epikus jellegű epizódokat, melyeket Jézusnak a pokolba való leszállása során vélték játszódni, írásba foglalták.⁶³ Később e Jézus földalatti életéről szóló legendák az *Acta Pilati-N&* egyesülten alkották a *Nicodemus Evangeliumá-nak* nevezett híres művel.

Ez alzati keresztény irodalom, mely merőben népies szellemmel volt telítve, általában a judaisáló és a gnostikus szektáknak volt a műve. Szent Pál tanítványaiknak mi részük sincs benne. Minden látszat szerint Syria volt a szülőhelye. Egyiptomról a lehető leghamisabb fogalmak vannak benne.⁶⁴ Az egyiptomi eredetű apokryphok, mint például *József, az ács története*,⁶⁵ újabb keletűek. Noha alantas eredetűek voltak és valósággal szennyes tudatlanságban leledzettek, az apokryph Evangéliumok elsőrendű fontosságra emelkedtek. Tetszettek a tömegnek, bő témát nyújtottak a prédikál ásnak, jelentékenyen tágitották az evange-

⁶¹ Koran, III, 31 és köv., 43 és köv.; V, 110; XIX, 1—35. V. ö. Tisch., 135, 192, 197 1.; Thilo, 111, 123, 281 1.

⁶² Bleck, 321 és köv. I.

⁶³ A pokolba való leszállás gondolatára nézve I. *Az Antikrisztus*, 58 és köv. 1. Az apostolok (Hennas, sim. IX, 16) és Keresztelő János (Szent Hippolyt, *De Antichr.*, 45; Nicod. Evang., 2. r., II, 3) leszállásáról is beszéltek.

⁶⁴ Egyiptom úgy van feltüntetve, mintha Jézus odajövetelkor a pharaok uralkodnának felette.

⁶⁵ Dulaurier, *Révés, de saint Barth.*, 23 1.; Revillout, *Apokr. copies*, VIII—X]; *Arch. des min. scientif.* 3 sorozat, IV, 447 és köv 1.

liumi személyek körét. Szent Anna, Szent Joachim, Veronika, Szent Longinus ebből a kissé zavaros forrásból kerültek ki. A legszebb keresztény ünnepek, a mennybemenetel, Mária bemulása mi alapot se lelnek a canonikus Evangéliumokban; az apokryphokban igen. A legendák gazdag csiszolóművészete, mely Karácsonyt a keresztény esztendő ékkövévé tette, nagyreszt az apokryphok anyagán érvényesült. Ugyanez az irodalom teremtette meg a kis-Jézust. A Szent Szűz iránt való hódolat ebben találja majdnem összes érveit. Szent József jelentősége egészen belőle fakad. Végül a keresztény művészet ez irodalmi szempontból igen gyenge, de különösen naiv és plastikus iratoknak köszönheti egynémely legszebb tárgyát. A keresztény iconographia, mind a bizánci, mind a latin, teljesen bennök gyökeredzik.⁶⁶ Az apokryphok nélkül a perugiai iskolának nem volna semilyen *Sposalicio-ja*, a velencei iskolának semilyen *Assunta-tja* és praesentatioja, a bizánci iskolának semilyen az alvilágba leszálló Jézusa. Nélkülük Jézus bölcsője hiányában volna legszebb részleteinek. Előnyük épen az, hogy alsóbbrendűek. A canonikus Evangéliumok túlságos tartalmas irodalom voltak a népnek. Köznapias, gyakran alantas elbeszélések jobban egyeztek a tömeg színvonalával, mint a hegyi beszéd, vagy a negyedik Evangélium beszédei.

Éppen ezért c hamisításos iratok roppant sikert értek. A IV. századtól fogva a görög Atyák között a legtanultabb is, Epiphanes, Nyssai Gergely fenlartás nélkül elfogadják azokat. A latin Egyház habozik, sőt kísérleteket tesz a hívek kezéből való kiragadásukra,⁶⁷ de hiába. Az Arany legenda bőven merít belőlük. A középkorban az apokryph Evangéliumok rendkívüli

⁶⁶ L. például, Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, II, 542 A sz.; Bayet, *Peint. et sculpt. chrét.*, 115 l.

⁶⁷ Gelasius decretuma 494-ből. Szent Jeromos esküdt ellenségük. Chartresi Fulbert és Beauvaisi Vince ingadoznak az Atyák anathemái és a csodálat között, melyet az iratok keltenek bennük.

felkarolásra jutnak; még előnyük is van a canonikusok felett, már mint az, hogy miután nem tartoznak a Szentíráshoz, lefordíthatók a népi nyelvre. Míg a Biblia mintegy zár alá került, az apokryphok ott vannak minden kézben. A minialuristák szeretettel csüggnék rajtuk; a verselők belőlük vesznek tárgyakat, a mysteriumok drámai formát adnak nekik a templomok előtt. Jézus első modern életrajzírója, a carthausi Ludolph bennök találja legfőbb dokumentumait. Theologiai igénytelenségükben a népies Evangéliumoknak sikerült bizonyos mértékben kiküszöbölniök a canonikus Evangéliumokat; éppen ezért a protestantismus irtó háborút üzent nekik és iparkodott kimutatni, hogy a démontól származnak.⁶⁸

⁶⁸ H. Eslienne, *Ápol, pour Hérodote*, XXXIII f., 2 és 3 §.

XXVII. FEJEZET.

Apokryph Acta-k és apokryph Apokalypsisek.

A hamis *Cselekedetek* irodalma egész más irányt követett, mint a hamis Evangéliumoké. Az *Apostolok cselekedetei*-nek könyve, Lukács egyéni munkája, nem támasztott, mint Jézus életének elbeszélése, különböző párhuzamos egybeállításokat. Míg az apokryph Evangéliumok kibővítései a canonikus Evangéliumokon alapulnak, az apokryph *Cselekedetek-ne*Ái kevés a kapcsolatuk Lukács *Cselekedetei*-Nel. Az elbeszélések, melyek Péter és Pál íghirdetéséről és haláláról szóltak, sohasem jutottak végleges egybeállításra. Pseudo-Clemensnek inkább irodalmi ürügyül, semmint egyenesen az előadás tárgyául szolgálnak.¹ Az apostoli történet ilyenformán kerete lett valami regényes szövedéknek, mely sohasem öltött megállapodott irodalmi formát² és amelyet szüntelenül átdolgoztak.³ E mesék bizonyos erősen gnostikus és manicheus színezetű összefoglalása az apostolok egy állí-

¹ L. VII. kötetet.

² Sin. Anast., Nicephor., a *Synopsis*, Credner, 241, 244, 249—250 l.: Niceph. Callist. *ibid.*, 256 I

³ L. Fabricius, Philo, Tischendorf, *Ada apostolorum apokrypha* (Lipz., 1851). V. ö. ugyanaz, *Apocalypses apocryphae*, 137 és köv. l., W. Wright, *Apocryphal Acls of the Apostles* (London, 1871), 2 köt.

tólagos tanítványának, Luciusnak vagy Luciusnak neve alatt jelent meg.⁴ A katolikusok, kik sajnálták, hogy nem élhetnek e könyvvel, igyekeztek azt kijavítani. E folytatólagos tisztogatási művelet végső eredménye az ál-Abdias neve alatt az V. vagy VI. századból forgalomba került *compilatio* volt.

Majdnem mindig eretnekek voltak, kiktől az efajta művek származtak;⁵ azonban az orthodoxia, némely változtatásokkal,⁶ csakhamar elfogadta azokat. Ez eretnekek igen jámbor és egyben igen képzeletdús emberek voltak. Miután őket anathema alá vették, könyveiket épületeseknek találták és igyekeztek jámbor olvasmányt gyúrni belőlük. így történt, hogy az orthodox Egyház sok könyve, sok szentje, sok ünnepe heretikus eredetű. A legfrappansabb példa e tekintetben a negyedik Evangélium. E könyv csodálatosan utat vágott magának. Egyre többen olvasták és eltekintve Ázsia bizonyos Egyházaitól, melyek nagyon is jól ismerték az eredetét,⁷ minde-

⁴ Photius, *Cod.*, CXIV; Epiph., LI, 6; Pacian., *Epist.*, I, 6; Philastr. haer. 88; Gelas. Decret.; Innocentii I Epish III ad Exup., 7. (Labbe, II, 1256 h.); a Szent Ágoston tulajdonított *De fide contra manich.*, 5, 38; Szent Ágoston, *In Faust.*, XXII, 79; *Acta cum Felice manich.*, II, 6; Pseudo-Jerem., *De nativ. Virg.* (Opp., IV, 340 1.); Turrilius, *Ad Idac. et Cep.*, 5 (Migne, LIV, lat.); Philo, I, XXIX, CIV 1.; Tisch., *Acta*, XL és köv. 1.; Pseudo-Meliton, *De transitu*, init.; Pseudo-Mellitus, id. Fabr., *Cort. apokr. N. T.*, III, 604; 2-ik nic. grin., ad. V, Labbe, VII, 358 és köv. 1. Photius Lucius Charinus-nak nevezi. Nicodemus latin Evangéliumának szerzője *Lucius* és *Ch(ri)stinus* teszi meg (1 és köv. f.) a pokolba való leszállás előadásának szerzőjévé.

⁵ Euseb., *H. E.*, III, XXV, 6; Gelas. Decret. Epiph., haer. XLVII, 1; LXI, 1; LXIII, 2; Philast., haer. 88; Szent Ágoston, *De actis cum Fel. manich.*, II, 6; *Contra adv. legis*, I, 20; Photius. *I. c.* és *cod.* CLXXIX.

⁶ V. ö. Tischendorf, *op. cit.*, X, XXI, XLI 1.; Pseudo-Mellitus, *l. c.*; Pseudo-Meliton. *De transitu*, init.; Pseudo-Ath. *Synops.*, Credner, 249—250 1.

⁷ Az alogosisták.

nek csodálattal karolták fel, mint János apostol művet.⁸

A hamis *Cselekedetek*-ben nem több az eredetiség, mint az apokryph Evangéliumokban. És hasonlóképpen, az egyéni fantázia a dolgoknak ebben a rendjében se tudta kiküzdeni az elismertetést. Jól kitűnt ez Pál legondájának esetében. Egy ázsiai pap, ki nagy csodáltja volt az apostoloknak, azzal vélt elbágyt Lehetni kegyeletének, hogy megírt egy kis bájos regényt, melyben Pál megtérít egy Tnckla nevű szép fiatal iconiumi leányt, legyőzhetetlen vonzalommal kapcsolja őt magához és a szüzesség vértanúságára vezérli.⁹ A pap nem jelezte eléggé a titkot; kérdőre vonták, sarokba szorították és végül is beismerete a dolgot, azzal, hogy az egészet »Pál iránt való szeretetből«¹⁰ tette. A könyv mindazonáltal nagy sikert aratott és csak a többi apokryph irattal együtt az V. és VI. században vetették ki a kánonból.¹¹

Szent Tamás, a gnostikusok, majd később amanicheusok kedvelt apostola, szintén sugalmazott *Cselekedetek-et*,¹² melyekben bizonyos szektáknak a há-

⁸ A negyedik Evangélium 170 táján már kétségtelenül helyet foglal a katolikus canonban. L. *Jézus élete*. LXIII—LXIV l. (13 és köv. kiad.).

⁹ Tischendorf, XXI és köv., 40 és köv. l. L. Le Blant új tanulmányát, *Annuaire de l'Assoc. des études grecques*, 1877.

¹⁰ *Conuictum atque confessum id se amove Pauli fecisse*. Tertull., *De baptism*, 17. A IX. században a nesterawehi Anba Severus panegyrist írván Szent Márkról, még úgy tesz, hogy a szent megjelent neki és ismeretlen részleteket közölt vele életéből (Burgas kiad., Lili, 33 és köv. l.).

¹¹ Szent Epiph., LXXIX, 5; Szent Jerom., *De uivis Hl.*, 7; Szent Ambrus, *De virginibus*, II, 3; Macarius Mágnes., 6 l. Blondel; Gelas. Decret., VI, 22; Sin. Anast., Credner, 241 l.; v. ö. 256 l.

¹² Tischendorf, *Acta*, 190 és köv. l.; *Apók, apokv.*, 156 és köv. l.; Wright, *Apokvyphal Acts*, 146 és köv. l. V. ö. Euseb., III, XXV, 6. Úgy látszik, e *Cselekedetek-V>cn* magának Leuciusnak a szövege maradt reánk. L. Turribius, *l. c.*; Szent Ágoston, *Adó. Adanant. manich.*, 17; *De sev. Domini in monte*, I, 20; Credner, 244, 250 l. Pseudo-Abdias mindent hozzányeselt az orthodox mértékhez. Figyelemreméltó, hogy *Γοννδάφου* király

zasságtól való irtózása a legerélyesebben jutott nyilvánulásra. Tamás éppen akkor érkezik Indiába, mikor a király leányának esküvőjére készülődnek. A jegyeseket annyira meggyőzi a házasság hátrányairól, az áldatlan érzelmekről, melyeket az fejleszt, ha az embernek gyermekei vannak, a bűnökről, melyek a családi szellem következményei és a kellemtlenségekről, melyek a házaselettel járnak, hogy az éjszakát egymás mellett ülve töltik el. Másnap szülei csodálkozva lelik így őket, telve szolid vidámsággal és az ilyen körülmények között szokásos minden zavar nélkül. A fiatal házasok megmagyarázzák nekik, hogy számukra a szemérmeskedésnek semmi értelme, mert kiküszöbölték a reá való okot.¹³ A múltó nászt elcserélték az örökké tartó paradicsom örömeivel. A könyv élénken festi a sajátos hallucinációkat, melyekre az ily tévedések alkalmat adnak.¹⁴ A keresztény pokol első vázlata, a kín szenvedések beosztásával, benne található.¹⁵ E különös irat, mely némely bibliának részét alkotta,¹⁶ a pseudo-clemensi regény és az elkasaiták theológiájára emlékeztet. Benne a Szent Lélek, ugyanúgy, mint a nazareusoknál, nőnemű, »az irgalmas anya«.¹⁷ A víz a lélek és a test tisztító eleme; az olajjal való megkenés, mint a gnostikusoknál, a keresztség bélyege.¹⁸ A kereszt jelének már megvannak az összes természetfeletti és mintegy mágikus hatékonyságai.

neve megtalálható azoknak az indo-seytha királyoknak az érmein, kik az Indus völgyében uralkodtak. Wilson, *Ariana antiqua*, 340 1.; Prinsep, *Note on... recent discoveries of Afghan.*, 103 1.; *Mem. de l'Acad. des inser.*, XVIII, 2. r., 94 és köv. 1.; Sáliét, *Zeitschrift für Num.*, VI, 213 és köv. 1.

¹³ Ἦ β ἰ-βοππρον τῆς αἰαχνι-ἠδ ἄπ, ἔμοῦ ἀφηρηται και ονκέτι ἀ'σχνομαί, οὔδε ἠαιδονμαι, επειδή το εργον τη& α-ογόντ,δ και τῆδ αιδοῦδ ἔζ εμον μακραν δπέστη. 14. f. V. ö. Pseudo-Abdias, 3, 4. f.

¹⁴ 40, 48 és köv., 52. f.

¹⁵ 52 és köv. f.

¹⁶ Nicephor., Stichom. és Athan., *Synopsis*. Credner, 240, 250 1. V. ö. 279, 280, 281 I. (Gelas. decret.)

¹⁷ 27. f.

¹⁸ 26. 27. 46 f. V. ö. Turribius, *l. c.*

Szent Fülöp *Cselekedetei* szintén erősen theosophikus és gnostikus színezetnek.¹⁹ Az Andrásról elnevezettek az állítólagos Leucius compilációjának ama részei közé tartoztak, melyekre legtöbb jutott az an athéniákból.²⁰ Az orthodox Egyház eleinte idegenül állt e mesékkal szemben; utóbb, legalább is népies használatra, elfogadta azokat. Főként az iconographia talált bennök, ugyanúgy, mint az apokryph Evangéliumokban, bőségesen tárgyakat és symbolumokat. Majdnem az összes jelvények, melyeket a képírók az apostolok megkülönböztetésére használtak, az apokryph *Cselekedetek*-ből származnak.²¹

Az apokalyptikus forma szintén kifejezésére szolgált annak, ami engedetlenség, fegyelmezetlenség, kielégítetlenség a heterodox keresztény szektában lakozott. Pál felmenetele vagy Anabaticon-ja, feltárása azoknak a rejtelmeknek, melyeket Pál elragadtatásában állítólag megpillantott,²² népszerűsége tett szert. Egy Illés-apokalypsis²³ meglehetősen elterjedtségre jutott. Főként a gnostikusoknál hemzsegtek az apostolok és próféták neve alatt szereplő apokalypsisek. A hívek résen álltak és a középúton járó Egyház, mely egyaránt félt mind a gnostikus, mind a pietista szélsőségektől, csak két apokalypsist fogadott el, Jánosét és Péterét.²¹ Mindazonáltal voltak forgalomban ugyanily nemű iratok, melyeket Józsefnek, Mózesnek,

¹⁹ Tisch., *Acta*, XXXI és köv., 75 és köv. 1.; v. ö. Tisch. *Apók, apokr.*, 141 és köv. 1.

²⁰ Tischendorf, *Acta*, XL és köv., 105 és köv. 1.

²¹ így Szent Tamás körzője és vonalzója az *Acta Thomae*-ből való, 17 és köv. §.

²² II Cor., XII, 1 és köv.; Epiph., XXVIII, 2. Alex. Dionys. nyilatkozata, id. Eus., *H. E.*, VII, 23, itt initem bizonyít. V. ö. Tischendorf, *Apók, apokr.*, XIV és köv.; 34 és köv.; Sámuel d'Ani, *Jolim, asiat.*, 1853, nov.—dec., 431 1.; Dulaurier, *Révél, de Saint. Barth.*, 30 és köv. 1.

²³ Orig., *In Matth.*, 117, Opp. III, 916. Epiph., XLII, 11 (372 1., Petau); Szent Hippolyt, *De Christo et Antichristo*, 65; Sin. Anast. és Nicephor. (Credner, 241, 244.)

²⁴ Muratori canonja, 71—72 1. V. ö. Tischendorf, *Apokal, apokr.*, Leipzig, 1866.

Ábrahámnak, Habakuknak, Sophoniusnak, Ezechielenek, Dánielnek, Zachariásnak, János apjának tulajdonítottak.²⁵ Két buzgó keresztény, kit a régi világnak egy új világgal való helyettesítése erősen foglalkoztatott, az üldözés exaltációba ragadott és aki, mint minden apokalypsis-szerző, mohón kapott a rossz híreken, melyek a világ négy tája felől érkeztek, magára öltötte Esdras köpenyét és e tiszteletben álló név alatt új lapokat írt, melyek csatlakoztak azokhoz, amelyeket a 97-iki Pseudo-Esdras már elfogadtatott.²⁶ Azt is gondolták, hogy az Enochnak tulajdonított apokalyptikus könyvek a II. században keresztény toldásokkal gyarapodtak.²⁷ Ezt azonban kevésbé tartjuk valószínűnek; Enoch könyvei, melyeket valaha annyira kedveltek és amelyeket Jézus alkalmasint lelkesedve olvasott, abban a korban, melynél tartunk,, egyetemes hitelvesztésre jutottak.²³

A gnostikusok zsoltárokat²³ is mutatnak fel, továbbá részleteket apokryph prófétáktól, kinyilatkoztatásokat, Ádám, Seth, Noria, Noé képzeletbeli felesége neve alatt, visszásságokkal telt elbeszéléseket Mária születéséről, nagy és kis Mária-interrogatókat.³⁰ Éváról nevezett Evangéliumuk kétes értelmű chimae-

²⁵ Sin. Anast. canonja és Nicephor. Stichom., 241 243—244 l. (Credner). V. ö. Tischendorf, *Apók, c pokr.*, X 1., jegyzet, XXX, XXXIII l.; Hilgenfeld, *Bern, epist.*, edit, alt., XIX l.

²⁶ A latin *Esdras IV. köngoé-nek* nevezett irat I—II, XV—XVI f. E két utóbbi irat, úgy látszik, a III. századból való. Az amiensi kéziratban a *liber quartus* három része igen jól meg van különböztetve. Garnier, *Cat. dér mos. d'Amiens*, 10 sz.: Benslv, *The missing fragment*, 6 l.

²⁷ Azt hisszük, hogy Enoch könyvei teljes egészükben és Mózes mennybemenetele, ugyanúgy, mint Salamon zsoltárai és a jubileumok könyvei korábbiak a kereszténységnel.

²⁸ Orig., *Contra. Ce's.*, V, 54.

²⁰ Muratori töredékének végső, sajnos, igen homályos sorai, Salamon apokryph zsoltárai a *Pistis Sophia-ban*, közzétette Miinter (1812) L'hlmann, Chreslhoinatia, 103 l., Schwartz kiad., 131 l. V. ö. *Comptes rendus de l'Acad. des inser.* 1872, 347 és köv. l. Sok más zsoltár is van *Pistis Sophia* ajkára adva.

³⁰ Epiaph., XXVI, 1, 8, 12, 13, 17.

ráknak volt a szövedéke.³¹ Fülöp szerint való Evangéliumuk veszedelmes, az egyiptomi szertartásoktól kölcsönzött formákba öltöztetted quiclizmust tüntetett fel.³² Ezsaiás felmenetele vagy *Anabaticon-Ja* a III. században ugyané műhelyből került ki és valóságos forrása lett az eretnkségeknek. Az archontikusok, a hierarcitesck, a messaliusok innen erednek.³³ A kedvtelés révén, mellyel az ég és a pokol leírását részletezi, az Acta Thomae szerzőjéhez hasonlóan Ezsaiás *Anabaticon-Jának* szerzője is egyik előfutárja Dantennek. A középkor szektáriusaitól felkarolotva, e különös mű kedvenc könyve volt a thraciai bogomiloknak és Nyugat chatarusainak.³⁴

Ádámnak is voltak apokryph kinyilatkoztatásai. Neve alatt egy Seth-hez intézett végrendelet, zoroasteri eszméktől jellemezett mystikus apokalypsis, volt forgalomban.³⁵ Meglehetősen szép könyv, mely sokban emlékeztet a perzsák *Jcschts Sades-ére* és *Sirouze-jára* és helyenként a mendailák könyveire is.³⁶ Ádám, para-

³¹ Epiph., XXVTI, 2, 3, 5.

³² Epiph., XXVI, 13.

³³ Epiph., haer. XL, 2; LXVII, 3; Euthymus Zygabenus, id. Tollius, *Insignia ilin. ital.*, 106 l. V. ö. *Constit. apóst.*, VI, 16; Orig., *In Is.*, hóm. I, Opp, 108 l.; Szent Jerom., epist. 101 (33) ad Panam., IV, 2. r., 254 h., Mart.; Sin. Anast.; Cedrenus, 68 l. (Páris); Sien. Sixt., *Biblioth. sancta*, II, 59 l., 3. kiad.

³⁴ Megvan középkori lafn és aethiopiai nyelven. Laurence, Oxford, 1819; Jo'owig, Leipzig, 1854; Dillmann, Leipzig, 1877; Migne (G. Brunet), *Did. des apokr.*, I, 647 és köv. h. Némely kritikus különbséget tesz a *Felmenetel* és a *Látomás* között és ez utóbbit a II. századba teszi.

³⁵ Fenmaradt syr és arab nyelven. *Jour. asiat.*, 1853, nov.—dec.; Migne, *Did. des epokr.*, I, 289 és köv. V. ö. Syncellus, 10 l. és Cedrenus, 9 l. (Paris); Epiph., XXVI, 8; *Const. apóst.*, VI, XVI; Gelas. decret.; Fanari kézirat, Hilgenfeld. *Barn. epist.*, edit. alt., XIX, 6 l.; Sámuel Ani, Telmah. Dionys., Eucythius, El-Maciu stb.. *Journ. asiat.*, I. c.; Wright, *Contrib to the epokr. liter. of New Test.*, I, 24, 61—63 l.; W. Meger. *Vita Adae et Evae*, München, 1879. Az éjszaka óráira vonatkozó eg'sz rész majdnem szóól-szóra megtalálható *Fclachas* ímeu-ban, közzétette Halévy József úr (Paris, 1877), 7 l. L. *Az Evangéliumok*. 465 l.

³⁶ *Journ. asiat.*, 436—437 L

dicsómi emlékei és Uriel angyal közlései alapján, elmagyarázza benne Seth-nek a nappal és az éjjel mystikus liturgiáit, melyet az összes teremtmények, óráról-órára az Örökkévaló előtt celebrálnak.³⁷ Az éjszaka első órája a démonok imádási órája; ez alatt az óra alatt megszűnnek ártani az emberek. A második óra a halak imádási órája; azután következik a mélységeké; azután a szeráfok trisagionja van soron; a bűnbeesés előtt ebben az órában az ember hallotta szárnyaik ütemes suhogását. Az éjszaka ötödik órája a vizek imádása. Ádám ebben az órában hallotta a nagy hullámok imádkozását. Az éjszaka közepét a felhők összetornyosodása és nagy vallási rettegés jellegzi. Azután az egész természet megpihen és a vizek álomba merülnek. Ha az ember ilyenkor vizet merít és Isten papja szent olajat vegyít hozzá és ez olajjal megkeni a betegeket, kik nem alszanak, ezek meggyógyulnak tőle. A harmathullás pillanatában van a füvek és magvak násza. A tizedik órában, hajnalhasadáskor az embereken a sor. Az ég kapuja kitárul, hogy bebozsássa minden élő imáit. Az imák bevonulnak, leborulnak a Trón előtt, azután kimennek. Mindazt, amit az ember akkor kér, mikor a szeráfok suhogtatják szárnyaikat és amikor a kakas kukorékol, biztosan elnyeri. Nagy öröm árad el az egész földön, mikor a nap elindul Isten paradicsomából a teremtés fölé. Azután egy órai várakozás és mély csend következik, míg nem a papok elhelyezték az illatszereket Isten előtt.

A nap minden órájában az angyalok, a madarak, az összes teremtmények váltakozva imádják a legfőbb Lényt. A hetedik órában újabb belépési és kimeneti szertartás. Az összes élők imái belépnek, leborulnak és kimennek. A tizedik órában van a vizek megszemlélése. A Szent-Lélek leszáll és ott lebeg a vizek és a

³⁷ V. ö. *The apostolical Cons'titutions in coptic*, 80—88 1. (London, 1848). V. ö. *Constit. apóst.*, VIII, 34; Szent Hippolyt, *Opp.*, Fabricius kiad., I, 255 1. V. ö. főként a órára *ζυζολογίαδ.* *Mózes Apokalypsise*, 7, 17 Tisch., *Apók, apokr.*, XI, 4, 9 L

források felett. E nélkül az ember mikor vizet iszik, alá lenne vetve a démonok kártevő behatásának. Az olajjal vegyített víz ebben az órában is meggyógyít minden betegséget. E naturalismust, mely az elkasailákéra emlékeztet,³⁸ a katolikus Egyház enyhítette; de az elvet egészen nem vetette el.³⁹ A víz és a különböző elemek exorcizálása, a napnak kanonikus órákra való beosztása, a szent olaj alkalmazása, melyet az orthodox Egyház megtartott, hasonló eszmékből fakad, mint amelyeket az adamita Apokalypsis kedvtelve részletez.

A keresztény sibylla már csak ismételte a régi jóslatokat, különösen az Apokalypsiséit, anélkül, hogy értette volna azokat. Mindazonáltal nem szűnt meg prófétáim¹⁰ és bejelenteni a római birodalom közeli romlását. Kedvenc eszméje volt a korszaknak, hogy a világot, mielőtt véget ér, egy asszony fogja kormányozni.⁴¹ A rokonszenv, mellyel a régi sybillisták a judaismus és Jeruzsálem iránt viseltettek, gyűlöltre változott;⁴² de a pogány civilizációtól való irtózás ugyanaz maradt.⁴³ Minden uralom között Itáliának a világ fölött való uralma volt a leggyászosabb; de ez lesz az utolsó is. A vég közel van. A rossz a gazdagoktól és a nagyoktól ered, kik fosztogatják a szegényeket. Rómát tűzvész fogja elpusztítani; farkasok és rókák lakoznak majd romjai között; ki fog tűnni, hogy érc-

³⁸ L. a bűvös formulákat, *Philosoph.*, IX, 15—16; Epiph., XIX, 1.

³⁹ V. ö. a görög és a kopt *Const. apóst.* fentidézett helyeit. A kopt szöveg éles gnostikus színezetet tüntet fel.

⁴⁰ A sybillai jóslatok VIII. könyvének 11. §-a biztosan Hadrian halála és Marcus-Aurelius halála között keletkezett. A 65 és köv. versek legjobban Marcus-Aurelius és Lucius Verus alatt érthetők. A III. könyv 3 §-a ugyanez időből, de valamilyen előbből valónak látszik.

⁴¹ *Carm. sib.*, III, 75 és köv. V. ö. VIII, 194, 199—202. Az eredeti hely a III. könyvé. Az anyag kétségtelenül Róma (Apók., XVII, XVIII); özvegyként szerepel (*Carm. sib.*, III, 77), célzással Apokalypsis, XVIII, 7-re.

⁴² *Carm. sib.*, VI, 21 és köv.

⁴³ *Carm. sib.*, VIII, 1 §,

istenei megmentik-e? Hadrian, kit a 117-iki sibylla annyi reménnyel köszöntött, gonosz király volt, fősvény, megkopasztója az egész világnak, csak léha művészetekkel törődött, ellensége az igazi vallásnak, szentségtörő megalapítója egy gyalázatos kultusznak,⁴⁴ előmozdítója a legfertelmesebb bálványimádásnak.

Miként a 117-iki sibyllista, az is, akiről szólunk, azt hirdeti, hogy Hadriannak csak három utóda lesz.⁴⁵ Nevök (Antoninus) emlékeztet a Magasságbeli nevére (Adonai). Hármuk közül az első sokáig fog uralkodni. Nyilván Antoninus Piusról van szó. E valójában oly csodálatraméltó fejedelem úgy szerepel, hogy »nyomorult király»,⁴⁶ aki tisztára kapzsiságból kiírsztolta a világot és Rómába halmozta Össze a kincseket, melyeket a szörnyű száműzött, anyja gyilkosa (Nero, az Antikrisztus) zsákmányul fog vetni Ázsia népeinek.⁴⁷ Oh! hogy fogsz akkor sírni, megfosztva ragyogó melcsattodtól és gyászba öltözve, gögös királynő te, leánya a vén Latinusnak! Elesele és többé fel nem kelsz. Büszke sasos légióidnak oda a dicsőségük. Miben lesz a te erőd? Mely nép lesz szövetségese azok között, melyeket örültségeid jármába hajtottál?

Az összes csapások, polgárháború, betörések, éhínség jelzik az elégtételt, melyet választottjainak Isten meg fog adni. Főként Italia iránt lesz majd szigorú a bíró. Italia vulkanikus, naphtával és aszfalttal kevert hamutömeggé változik. Hades lesz az osztály része. Akkor majd végre a mindenek egyenlősége fog uralkodni. Többé nem lesz se rabszolga, se úr, nem lesznek királyok, se vezérek, se ügyvédek, se pedig megvesztegetett bírák. Róma szenvedni fogja a rosszat, amit másoknak okozott; akiket legyőzött, most azok diadal-

⁴⁴ Antinousénak.

⁴⁵ *Carm. sib.*, VIII, 65 és köv., 73 és köv.; 91 és köv., 131 és köv. V. ö. III, 52; 388 és köv.; V, 49 és köv.

⁴⁶ *ΟΧΤΩΤΥΤΟΣ βασιλεύς.*

⁴⁷ *Carin. sib.*, VIII, 70 és köv.; 139 és köv.; 153 és köv.; V, ö. V, 51. L, fentebb, 12 és köv. 1,

maskodnak felette. Mindez abban az egy esztendőben fog bekövetkezni, melynek összeadott számjegyei megfelelnek Róma neve számérlékénck, vagyis Róma 948. évében (Kr. u. 195).

A szerző teljes szívvel cseng nap után. Epikus hangokon szól az Antikrisztus Néróról, ki a homályban, túl a tengereken, készíti elő a római világ romlását. Azután következik az Antikrisztus és a Messiás harca. Az emberek nemhogy megjavulnának, hanem még gonoszabbakká válnak. Végül az Antikrisztus vereséget szenved és a mélység tömlöcébe jut. Az igazak feltámadása és örökké tartó boldogsága koronázza meg az apokalyptikus cyclust. A verseknek, melyek rettenetes képeket tartalmaznak, kezdőszavai a következő acrostichont adják: *IΗΣΟΥΣ ΧΡΕΙΣΤΟ ΘΕΟΥ* *ΥΟΣΣΩΤΗΡ ΣΙ Α ΨΡΟΣ.*⁴⁷ Az első öt szó kezdőbetűjéből viszont *ΙΧ*⁴⁸ *ΥΕ*. »hal« áll elő, amely jel alatt a beavatottak már korán megszokták, hogy Jézust értsek.⁴⁹ Miután azt tartották, hogy az acrostichon a régi sibyllák egyik módja volt titkos mondanivalójuk megsejtetésére,⁵⁰ nagy csodálkozással látták a keresztény-

¹⁸ *Cerm. sib.*, VIII, 217 és köv. V. ö. *Cohort, ad Graec.*, 38; *Lactant., Div. inst.*, IV, 15; VII, 16, 19, 20; Eusebius, *Vita Consil.*, 18; Szent Ágoston, *De civ. Dei*, XVIII, 23. E rész tévesen vélték betoldásnak vagy átdolgozásnak. A *Cohortatio ad Graecos*, mely nem Justinus munkája, de a II. századból való, célzást tesz reá. Lactantius (IV, 15) egyesíti a VIII k. 1 és 2 §-át. Szent Ágoston az acrostichont hasonlóképp úgy említi, mint amelyet a köitemény egy bizonyos helye feltüntet. Figyelembe veendő a kötőszavak, óf (217 vers), óv (251 vers). Szent Ágoston elhagyja *ΣΤΑΥΡΟΣ-t*, amely felesleges is *ΙΧβ/β* 2-hez; de *óv* (251 vers) szorosan kapcsolódik hozzá. (*ΧΡΕΙΣΤΟΣ* megszokott írásmód volt Irenaeus, I, XV, 2; viszont 1. Epiph., *De num. myst.* 5). Már Barnabás állítólagos levelében található ily játékok.

⁴⁹ V. ö. Alex. Kel., *Paedag.*, III, XI, 106; Tertull., *De bapt.*, 1; Orig., *In Matth.*, XIII, 10, Opp. III, 584 1.; autuni felirat. V. ö. de Rossi, *Pitra, Spicil. Sol.*, II, 515 és köv. 1.; Butt., 1870, 2 és 3 sz. és áb.; 1873, 3 sz. és áb.; F. Becker, *Die Darstell. J. C. unier dem Bi de des Fisches*. 1866 és 1876; Le Blant. *Inscr.*, II, 312 1. L. *Jézus élete*, 315—316 1.

⁵⁰ Cicero, *De divinaione*, II, 54; Dionys, Halicarn., IV, 62.

ség ily világos kijelentését egy olyan iratnak a szélén, melyről azt hitték, hogy az özönvíz utáni hatodik nemzedék idejéből származik. E különös résznek volt egy régi fordítása barbár latin versekben,⁵¹ mely a maga részéről egy másik mesére adott alkalmat. Azt állították, hogy Cicero az erythrciai részt oly szépnek találta, hogy még Jézus-Krisztus születése előtt lefordította latin versekre.⁵²

Ilyenek voltak a komor képek, melyek a legjobb uralkodó alatt a fanatikus szektariusokat eltöltöltk. A római rendőrség nem érdemel gáncsolást, hogy időnként szigorúan lépett fel az e fajta könyvek ellen; ha ma gyermekesek is, akkor fenyegetők voltak; semmiféle modern állam se tűrne meg hozzájuk hasonlókat. A vizionariusok mindegyre tűzvészről álmodoztak. A vízözönnel szembeállított és a végső lángbaborulástól⁵³ különálló tűzözön gondolatát sokan elfogadták közöttük. Szélözönről is beszéltek.⁵⁴ Ez agyrétek nem egy koponyát megzavartak, még a kereszténység körén kívül is. Marcus-Aurelius alatt egy csaló eféle réműletek kiaknázásával zavart akart támasztani, melynek a város kifosztása volt a célja.⁵⁵ Nem üdvös dolog túlságos gyakran ismételtetni: *Judicare seculum per ignem*. A nép sajátosságos hallucinatioknak van alávetve. Ha a tragikus jeleneteknek, melyeket elképzelt, késlekedik a bekövetkezése, néha maga lát hozzá a, megvalósításukhoz. Párisban a nép megcsinálta a Commune-t, mert az ostrom ötödik felvonása, melyet megígértek neki, nem következett el.

Az apokalypsisek szerzőit tovább is főként az

⁵¹ Szent Ágoston, *l. c.*

⁵² Eusebius, *op. cit.*, 19 f.

⁵³ Commodian., *Carmen ápol.*, 46.

⁵⁴ Jos., *Ant.*, I, II, 3. Meliton, *De ueritate* (syr.), 50—51 l.

(Cureton); Clem. II, lev., 16—17 (Bryenne kiad.); v. ö. Pseudo-JusEnus, *Quaest. ad orlhod.*, resp. ad quaest. 71; Vartan Vartabed, *Journ. asiat.*, 1867, febr.—márc., 189 l.; syr és ethiopiai fordítások, Cureton, *Spicil. syr.*, 94—95 l. V. ö. *Az Evangéliumok*, 170—171 l. ' '

⁵⁵ Jul. Capit., *Marcus-Aurelius*, 13.

Antikrisztus foglalkoztatta.⁵⁶ Noha nyilvánvaló volt, hogy Nero meghalt, árnya ott kísértett a keresztény képzetekben;⁵⁷ tovább is hiresztelték visszatérését. Gyakran azonban már nem Nérót pillantották meg e fantasztikus alak mögött, hanem Simon mágust.

Sebasteből⁵⁸ eljön Beliar,⁵⁹ ki parancsol a magas hegyeknek, a tengernek, a lángoló napnak, a fénylő holdnak, még a halottaknak is és sok jelet fog művelni az emberek előtt. Nem az igazság, a tévedés tesz benne. Sok halandót fog tévútra vezetni, hű és választott hébereket,⁶⁰ meg olyanokat, kik a törvény nélkül tevő fajhoz tartoznak, mely még nem hallott Istenről. De amikor beteljesednek a nagy Isten fenyegetései és dagadó árral hömpölyög a tűzvész a földön, a tűz Beliar is fel fogja falni, egyetemben azokkal az arcátlan emberekkel, kik beléje vetették hitüket.⁶¹

Az Apokalypsisben felötlött⁶² a rejtelmes Álprófeta, a híveket és pogányokat elcsábító varázsló, Nero szövetségese, ki követi a parthusokhoz és akinek vele együtt kell visszatérnie és elpusztulnia a kénköves tóban.⁶³ Hajlandók voltunk azt gyanítani, hogy a symbolikus alak Simon mágust jelenti.⁶¹ Az, hogy a

⁵⁶ *Carm. sib.*, III, 63 és köv. V. ö. II, 167 és köv.

⁵⁷ „*Turris ubi umbra Neronis diu mansitavit*“ (a Porta del Popolo közelében). Római térkép a XV. századból, *Bullettino della comm. archeol. comunale di Roma*, 1877, oki.—dec., 196—197 l.

⁵⁸ Sebaste volt Samaria új neve. Simon mágus a Samaria közelében fekvő Gittonból származott. V. ö. *Ezs. mennyb.*, II, 12.

⁵⁹ Belialt illetőleg l., *Ezs. mennyb.*, I. c.

⁶⁰ A III. 69 vers kifejezései előttünk nagyon jól abból az időből valóknak tűnnek fel, amelynél tartunk; egyebütt (*Carm. sib.*, II, 169, 175), ugyané kifejezések a III. könyvből veiteknek tűnnek fel előttünk. A második sibyllikus könyv szerzője a „Sebastei Belial“-ról szóló egész részt egy versben foglalta össze.

⁶¹ *Carm. sib.*, III, 63—74. V. ö. II, 167.

⁶² L. *Az Antikrisztus*, 43—44, 414, 417 és köv., 445 l.

⁶³ *Ibid.*, 427, 445 l.

⁶⁴ *Ibid.*, 43—44, 419—420 l. V. ö. *Pseudo-clem. hóm.*, II, 17.

sibyllikus Apokalypsisben »Sebastei Beliak majdnem azonos szerepet játszik, megerősíti e feltevést. Nero és Simon magus egymással való összekötése talán nem annyira mese, mint amennyire látszik. Mindenesetre a két legnagyobb ellenségnek, kikkel a megszülemlő kereszténység találkozott, e társítása vajmi egyező az akkori idők szellemével és általában az apokalyptikus költészet ízlésével. *Ezsaiás mennybemenetelében* Beliar a Sátán és Sátán mintegy incarnalódik egy anyagyilkos királyban, ki a gonosz uralmának megalapítása céljából fog uralkodni a világon.⁶⁵ A pseudo-clemensi regény szerzője azt hiszi, hogy Simon az idők végén az Antikrisztus alakjában fog megjelenni.⁶⁶ A III. században még nagyobb zavarosság honosodik meg a bizarr eszmék e körében.⁶⁷ Két Antikrisztus szerepel, az egyik Keleten, a másik Nyugaton, Nero és Belial. Később Nero végül is a zsidók Krisztusa lett a keresztények szemében.⁶⁸ Dániel heteinek számítgatása még jobban összebonyolította ez agyrémeket. Szent Hippolyt, a Sevrucusok idejében, egészen beléjük vetette magát.⁶⁹ Egy bizonyos Juda Dániel alapján azt számította ki, hogy a világ vege Septimus Severus 10. évében (Kr. u. 202—203) következik be.⁷⁰ Minden üldözés a felgyülemlett komor próféciák egy-egy megerősítésének tűnt fel.⁷¹ Mindez összehalmozódott adalékokból a középkor megalkotta a nagyszerű mythost, mely úgy állt az átalakult kereszténység közepette, mint megértetlen maradványa az ősi messianismusnak.

VÉGE.

⁶⁵ *Ezs mennyb.*, IV. f.

⁶⁶ Pseudo-Clem. hóm., II, 17.

⁶⁷ Commodian., *Instruct*, és *Carmen apologeticum* (kiad. Ludwig, Leipzig, 18781. V. ö. Szent Beat., *Comment in Apók.* (kiad. Florez, Madrid, 1770).

⁶⁸ Sulp. Sev., *Dial.*, II, 16; v. ö. *Chron*, II, 48.

⁶⁹ L. iratait az Antikrisztusról, 1 és köv. 92 és köv. 1. (kiad. Lagarde, Leipzig, 1858).

⁷⁰ Eusebius, *H. E.*, VI, 7.

⁷¹ Eusebius, *Ibid.*

FÜGGELÉKEK

I.

Hadrian alatt harmadszor is ostromolták és lerombolták-e Jeruzsálemet?

Meglehetősen általánosan elfogadták, hogy a zsidó háború Hadrian alatt Jeruzsálem még egy ostromához és végső lerombolásához vezetett. Oly nagyszámú, szöveg nyilatkozik ily értelemben, hogy első pillantásra vakmerőségnek látszik a tény kétségbevonása. Mindazonáltal az első gondolkodó kritikusok, Scaliger, Henri de Valois P. Pagé már észrevették az állítás nehézségeit és elvetették azt.

Mert először is mit ostromolt és rombolt volna le Hadrian? Titus, főként ami a katonai védműveket illeti, teljesen szétakarta Jeruzsálemet.¹ Még ha el is fogadják, hogy néhány ezer főnyi lakosság meghúzódhatott a romok között, melyeket a 70-iki győző hagyott, világos, hogy ez a romhalmaz nem állhatott ostromot. És ha hasonlóképpen elfogadjuk, hogy Titustól Hadrianig történhetett néhány félénk kísérlet a restaurálásra, még a *Legio X-a Fretensis* ellenére is, mely ott táborozott a romokon, fél sem tehető, hogy e kísérletek odáig mehettek volna, hogy a helynek bármiféle katonai jelentőséget adjanak.

Nagyon igaz, hogy sok tudós, akiknek nézetéhez magunk is csatlakozunk, azt véli, Jeruzsálemnek Aelia Capitolina név alatt való restaurálása körülbelül 122-ben kezdődött. Ez nem lehet érv tételünk

ellenzőinek, mert majdnem mindnyájan azt vallják, hogy Aelia Capitolina építése csak Jeruzsálem Hadrianától való végső leromboltatása után kezdődött. Azonban mindegy. Ha, amiként hisszük, Aelia Capitolina tíz éve állt, mikor, 133 körül, Bar-Coziba lázadása kitört, miként képzeljük el, hogy a rómaiaknak be kellett venniök? Aelianak még nem lehettek ostrommal dacoló falai. De meg különben is, miként tehető fel, hogy a *Légió X-a Fretensis* ott hagyta állásait, tudván, hogy azokat vissza kell majd szereznie? Azt felelik talán, hogy hasonló dolog történt Nero alatt, mikor Gessius Florus kivonult Jeruzsálemből; csak-hogy a helyzet egészen más volt. Gessius Florus egy forradalomban levő nagy városban lelte magát. A *Légió X-a Fretensis* veteránok és gyarmatosok² között lett volna, akik mind a római ügy pártján voltak. Visszavonulása semmiképpen se lenne megmagyarázható és az utána következő ostrom mintegy tárgytalan ostrom lett volna.

Ha az ember vizsgálat alá veszi a, nagyon gyér, szövegeket, melyek Hadrian háborújára vonatkoznak, főfontosságú különbségtételre jut. Az igazán történelmi szövegek nemcsak hogy szót se szólnak Jeruzsálem bevételéről és elpusztításáról, de megfogalmazásukkal kizárják e dolgot. Viszont a szónokias és apologtikus szövegek, melyek a zsidók második felkelését *non ad narrandum, séd ad probandum*, a hitszónok vagy a polcmista okoskodásainak vagy declamatioinak céljaira adják elő, mind azt foglalják magukban, hogy a dolgok Hadrian alatt ugyanúgy történtek, mint Titus alatt. Világos, hogy amazokat a szövegeket kell előnyben részesíteni. A kritika régóta lemondott róla, hogy a pontosságot olyan okmányokból merítse, melyek stylusának a pontatlanság a lényege. Sajnos, a kérdésben, mely bennünket foglalkoztat, történelmi szöveg csak kettő van; de mind a kettő

² *Ἀλλοφύλων*. Dio Cassius, LXIX, 12. V. ö. Eusebius, *Theop.*, 9.

kitűnő. Először is Dio Cassius elbeszélése,³ melyet itt, úgy látszik, Xiphilin nem rövidített meg; azután Eusebiusé, melyben Pellai Aristont másolja, ki az események kortársa volt és a háború színhelyéhez igen közel volt.⁴ E két előadás jól egybehangzik egymással. Egyetlen szóval se említik Jeruzsálemnek se ostromát, se lerombolását. Már pedig aki figyelmesen olvassa a két előadást, nem fogadhatja el, hogy ily dolog kimaradhatott volna. Dio Cassius igen részletes tudósítást ad; tudja, hogy Aelia Capitolina építése szolgáltatott alkalmat a lázadásra; igen jól kitünteti a háború jellegét, hogy kis városok, megerősített falvak, földalatti munkálatok háborúja volt, mezei háború, ha szabad így mondani; még oly másodrendű dolgokra is kitér, aminő Salamon állítólagos sírjának a feldulása volt. Hogy mellőzhette volna a főváros katasztrófájának megemlítését?

Még kevésbé érthető minden Jeruzsálemre vonatkozó részlet mellőzése Eusebius vagy inkább Pellai Ariston előadásában. Eusebius szemében a háborúnak Bether, «Jeruzsálemmel szomszédos város», ostroma a nagy eseménye; Jeruzsálemről egy szó sincs.⁵ Igaz, hogy az *Egyháztörténet* ez eseményre vonatkozó fejezetének *Π κατά Τριανονοβιάτη Τον αἰών πολιορκία* a címe,⁶ mint ahogy a Vespasianus és Titus háborújára vonatkozó fejezetnek (III k., V f.) *Περί τῆς μετὰ τον Χριστον ἰβτιάτης Ιουδαίων πολιορκίας*; de a *πολιορκία* szó jól illik Julius Severus kis városok ostromából összetevődött hadjáratának egészére. A Hadrian háborújára vonatkozó fejezet 3-ik szakaszában a *πολιορκία* szó a Bether bevételére irányuló hadműveletek megnevezésére szolgál.

Kronika-jában Eusebius ugyanezt a rendszert

³ Dio Cassius, LXIX, 12 és köv.,

⁴ *Hist. eccl.*, IV, VI; *Chron.*, 166—169 l., Schoene kiad.

⁵ V. ö. Khoren. Mózes, II, 60.

⁶ *Hist. eccl.*, IV, VI; v. ö. IV, V, 2.

követi.⁷ A *Demonstratio euangelica-ban*⁸ és a *Theophania-ba.n.*,^a ahol hatásosságra törekszik és már nem támaszkodik Pellai Ariston tulajdon szavaira, viszont beleragadtatja magát abba az álhasonításba, mely majdnem az egész zsidó és keresztény hagyományt tévútra vezette. A 135. évi eredményeket a 70-iki események mintájára képzelel el és úgy beszél Hadrianról, mint aki Titus mellett hozzájárult a Jeruzsálem megsemmisülésére vonatkozó jóslatok beteljesítéséhez. E kettős lerombolásnak előtte az az előnye, hogy valóra váltja Zacharias egy passzusát¹⁰ és alapot szolgáltat a felfogásnak, mely szerint a jeruzsálemi Egyház Titustól Hadrianig folyamatosan fennállott.¹¹

Szent Jeromos ugyanebben az ellentmondásban leledzik. ΑτοπζΛ-α-jában, mely Eusebiusé nyomán készült, követi a történetíró Eusebiust. Később felejtje el a szilárd alapot és, mint az összes szónok Atyák, Jeruzsálem ostromáról és elpusztításáról beszél Hadrian alatt.¹² Tertullianus,¹³ Aranyszájú Szent János¹⁴ hasonlóan fejezik ki magukat. Ismeretes, mennyire, veszélyes dolog bevinni a történelembe az ilyen határozatlan, a mindenkori szónokoknak és apologistáknak kedves mondatokat.

Még kevésbé kell komolyan venni a talmudj helyeket, melyekben ugyanez az állítás foglaltatik,¹⁵ keverve oly történelmi szörnyűségekkel, melyek min-

⁷ Syncellus szavai: ἡλότων Τι-ροσολνμων τό ιοχατον a chronographus hozzátoldásai (v. ö. Eusebius örjnény fordítását és Szent Jeromos *Króniká-jéd*).

⁸ *Demonstr. evang.*, II, 38; III, 5; VI, 18.

⁹ *Theophania*, 9 (Mai kiad.).

¹⁰ Zach., XIV, 1 és köv.

¹¹ Euseb., *H. E.*, IV, 5.

¹² *In Dan.*, IX; *In Joel*, 1; *In Habacuc*, II; *In Jerem.* XXXI; *In Ezech.*, V, XXIV; *In Zach.*, VIII, XIV.

¹³ *Contra Jud.*, 13.

¹⁴ *In Judaeos*, homil. V, 11, Opp., I, 645 1. (Montf.). V. ö. Suidas, a βδιλνγμα szónál; Alex. Krón., 119. év.

¹⁵ Mischna, *Taanith*, IV, 6; Bab. Talm., *Taanith*, 29 a. Ugyanezt kell mondani a *Samaritanus krónikáról*, 42 f.

den értéket elvesznek e helyektől.¹⁶ A Talmud Titus háborúját állandóan összezavarja azzal, mely Hadrian alatt folyt le. Bether leírásának Jeruzsálem a mintája; mindkét ostrom egyforma hosszú.¹⁷ Nem azt bizonyítja-e ez, hogy Jeruzsálem újabb ostromáról nem voltak határozott emlékek, annál a kitűnő oknál fogva, mert ez az ostrom nem történt meg? Amikor a legenda valamiféle *a priori* munkával megalkotta az ostromot, *a posteriori* megtették, amit lehetett, hogy megadják neki a történelemben az alapot, melynek hiányával volt. Természetes, hogy e célból az első ostromhoz fordultak. Ez az összezavarás volt a verem, melybe a zsidó katasztrófák egész népies története beleesett. Hogy lehetne az ily botlásokat előnyben részesíteni a szilárd inductiókkal szemben, melyek a kérdésre vonatkozó egyedüli történelmi tanúskodásokból. Dió Cassiusból és Pellai Aristonból vonhatók?

Két súlyos ellenvetésre kell még válaszolnom. Csak ezek vetnek némi kétséget a tételre, melynek pártján vagyok.

Az első Appianus egy passzusán alapul.¹⁸ E történetíró elősorolván a sorozatos lerombolásokat, melyeket Jeruzsálem falai szenvedtek, egyiket a másik után említi és a Titustól származót egysorba teszi Hadrianéval, »mely az ő idejében történt!; (*ἐπ'έμουν*). Appianus e helye mindenestre erős pontatlanságot foglal magában; feltételezi, hogy Jeruzsálemnek Hadrian alatt voltak falai. Appianus azt látszik hinni, hogy a zsidók Titus után felépítették és megerősítették városukat. E dologban való tudatlansága mutatja,

¹⁶ Derenbourg úr több ízben megjegyzi ezt. *Palestine d'après les Talm.*, 431—433, 434 l., 436 l. jegyzet

¹⁷ V. ö. Midrasch *Eka*, II, 2 és Jer. Talm., *Taanith*, IV, 6 és Midrasch *Eka*, I, 5. V. ö. Szent Jerom., *In Zach.*, Vili.

¹⁸ *Syr.*, 50. Tillemont (*Hist. des enip.*, I, 570 l.) csak tévedés folytán állítja, hogy tausantias Jeruzsálemnek Hadrian alatt történt elpusztításáról beszél. Pausanias, I, 2 csak annyit mond, hogy «ρωοατο άποαάνα?».

hogy a fentemlített egybeállításban csak az a durva áthasonítás kalauzolta, mely mindenkit megtévesztett. A nehézségek, melyeket a háború támasztott, a sok *πολιορκία* mely azt kitöltötte, megmagyarázzák, hogy még egy kortárs is, aki nem volt szemtanúja a tényeknek,¹⁹ elkövethetett ily tévedést.

Bizonyára súlyosabb az az ellenvetés, mely a numismatikára támaszkodik. Nem kétséges, hogy a lázadás alatt a zsidók vertek vagy átverték pénzérmeiket. Első pillantásra úgy látszik, hogy ez a művelet csak Jeruzsálemben történhetett. E pénzérmeek típusai ugyanerre a gondolatra vezetnek. A felirat legtöbbször *DVII* ΠΤΙΗ*¹⁹ »Jeruzsálem szabadsága.« Némelyiken a templom látható, felette csillaggal.²⁰

A zsidó numismatika tele van bizonytalansággal és veszedelmes szembeszegezni a történelemmel; ellenkezőleg, a történelmet kell felhasználni annak a megvilágítására. Éppen ezért az érv, melyről beszélünk, nem akadályozta meg napjaink némely tudós numismatikusát, hogy határozottan tagadják Jeruzsálemnek Bar-Coziba párthíveitől való elfoglaltatását.²¹ Tekintve a siralmas állapotot, melyben akkor Jeruzsálem, minden feltevés szerint, leiedzett, el lehet fogadni, hogy a felkelők Betherben ugyanoly jól verhettek pénzt, mint Jeruzsálemben. E mellett, úgy látszik, hogy a második lázadás pénzérmeinek típusai utáinzatai vagy egyenesen másai voltak az első lázadás és a Hasmoneusok típusainak.²² Ez fontos dolog, mely megérdemli a numismatikusok figyelmét, mert megoldást lehet benne találni a nehézségekre, melyek

¹⁹ Appianus Egyiptomban látta a zsidók lázadását Trajan alatt (Miller úr felf., *Revue archéol.*, 1869, I, 101—110 1.); de Hadrian háborújának idejében Rómában lakott.

²⁰ Madden, *Jewisch Coinage*, 170—171, 203 és köv. 1.

²¹ Madden, op. cit., 201 1., 2 jegyzet.

²² V. ö. Levy, *Gesch. dér jüd. Münzen*, 104 1., jegyzet; Madden, 201, 203 1.; jegyzetek; Meszbacher, *Zeitschr. für Num.*, IV, 350 és köv. 1. V. ö. *ibid.*, V, 110—113, 349—350 1.

Izrael autonóm pénzérmeinek még egész csoportjaira vonatkoznak.

Főként azokra a pénzérmekre célunk, melyek a *Simeon, Izrael* nns/ya-typushoz tartoznak. A legnagyobbfokú valószínűtlenségekbe való tévedés, ha e Simeont Bargiorasban, Bar-Cozibaban, Simonban, Gamaliel fiában stb. vélik megtalálni. Közülök egyik se verethetett pénzt. Mindnyájan vagy forradalmárok voltak, vagy nagytekintélyű emberek, de nem fejedelmek. Ha valamelyikök a pénzérmre tetette volna a nevét, megsértette volna a lázadók köztársasági és féltékeny érzését, sőt bizonyos fokig vallási meggyőződését is (emlékezzünk Goloniti Judás elveire). Az első forradalomra nézve Josephus megemlítette volna az esetet és e *Simeon nasi* kiléte nem lenne oly kétséges, mint amennyire az. Felvetődött-e valaha is a kérdés, hogy a francia forradalomnak nem voltak-e Marat vagy Bobespierrc képével ellátott pénzérméi? E Simon, szerintem, nem más, mint Makkabeus Simon, az első zsidó fejedelem, ki pénzt veretett és akinek érmeit az orthodoxok nagyon kereshették. Minthogy a cél, melyet szem előtt tartottak, az ájlatosak aggályainak leszerelése volt, ez az utánzás eleget tett a kor követelményeinek. Sőt még az az előnye is megvolt, hogy csak mindenkitől elfogadott pénzt hozott forgalomba. Azt hiszem tehát, hogy se az első, se a második lázadás alatt nem vertek egy akkor élő személyiség neve alatt pénzt.²³ A némely érmeiken látható *Eleazar hac-cohen* alkalmasint valamely, a numismatikusoktól megállapítást váró hasonló módon magyarázandó.²¹

Sőt még azt is hiszem, hogy az utolsó forradalomnak nem volt saját typusa, hanem csak utánzottatta a régebbi típusokat. Egy materiális részlet

²³ *Az Antikrisztus*, 273—274 1. ebben az értelemben módosítandó.

²⁴ Nem Eleázárról, Makkabeus Judás és Simon testvéréről van szó? Egy érmen az egyik *Eleazar hac-cohen* van, a másikon *Simeon*, jobban mondva: *VW-*

megerősíti ezt a feltevést. Az érmeiken ugyanis, amelyeken szó van, a felírás nem mindig שִׁמְעוֹן; sokszor שִׁמְעוֹנוֹ vagy שִׁמְעֵי. E két forma sokkal gyakoribb, semhogy csak egyszerű tévedésnek lehetne venni. Ami a másodikat illeti, sok esetben a betűk elhelyezése olyan, hogy nem lehet feltenni, a két végső betű egyszerűen csak eltűnt. Nem lehetetlenség, hogy a *Simeon* név ez elváltoztatása egyenesen abból a célból történt, hogy fohászkodást foglaljon magában: «Hallgass meg» vagy «Hallgass meg bennünket.» Mindenesetre minden valószínűség ellen van, hogy a *Simeon* névben Bar-Coziba valódi nevét lássák. Miként történhetett volna, hogy az ál-Messias e királyi neve, mely tömérdek érmen volt olvasható, ismeretlen maradt Szent Justinus, Pellai Ariston és a talmudisták előtt, kik pedig említik Bar-Coziba pénzermeit?²⁵ Még kevésbé lehet, hogy a sanhedrin valamelyik elnökét véljük benne, akinek Bar-Coziba elismerte volna a fenhatóságát.²⁶

Ekképpen minden módon arra a hitre jutunk, hogy Bar-Coziba pénzverése csak átbélyegzés volt, melyet vallási motívum vezetett és az átbélyegzés típusai régi zsidó typosok., melyek alapján mit se lehet következtetni a Hadrian idejebeli lázadásról. Ezzel megoldódik cgynehány a roppant nehézségeknek, melyek a zsidó numismatikát terhelik: 1) azoknak a történelem előtt ismeretlen személyeknek vagy forradalmároknak a dolga, kik, mint uralkodók, pénzt verettek volna; 2) a valószínűtlenség, hogy ezek a nyomorúságos lázadók ily szép és ily nagy-tömegű pénzt hoztak forgalomba; 3) annak az archaikus héber írásmódnak az alkalmazása, mely időszámításunk II. századán már teljesen kiesett a használatból; még ha fel is tesszük, hogy szándékosan visszatértek a nemzeti írásmódhoz, nem adtak volna

²⁵ Tosifta *Mcaser scheri*. T: Jer. Tahn., *Maaser scheni*, I, 2; Bab. Talm., *Baba kama*, 97 b.

²⁶ Derenbourg, Pa.es/ine, 424 l.; de Saulcy, *Sept siècles de l'hist. jud.*, 395 l.

neki ily nagy és szép formát; 4) a négyoszlopos templom formája, felette a csillaggal.²⁷ Ez a forma semmikép se felel meg Herodes temploma formájának. Már pedig ismeretes, hogy a régi pénzverésnél mily aggodalmasan ügyeltek a város fő temploma arculatának megfelelő ábrázolására, arra, hogy, bár csak summás, de igen kifejező vonásokban tüntessék fel a jellegét. Ezzel szemben a zsidó pénzérmek temploma, háromszögű dob nélkül és sajátos Ízlésű ajtajával ábrázolása lehet a második, a Makkabeusok korabeli templomnak, mely úgy látszik, meglehetősen közepes épület volt.

Ha elutasítják e föltevést és ragaszkodnak hozzá, hogy a templom képét és a »Jeruzsálem szabadsága« feliratot viselő érmekeket a második lázadásnak kell tulajdonítani, azt feleljük, hogy a lázadóknak Jeruzsálem megszabadítása és a templom helyreállítása volt az egyedüli céljuk. Nem lehetetlen, hogy pénzérmeiken már előre kifejezésre juttatták e két gondolatot, még mielőtt azok megvalósultak volna. Megtörténtnek vették a tényt, melynek elérésére oly megfeszített erővel törekedtek. Egyébiránt Bether mintegy időleges Jeruzsálem volt, Izrael szent menedékhelye.²⁸

A keresztesháboruk numismatikája különben pontosan ugyanilyen jelenséget tüntet fel. Jeruzsálem elvesztése után ugyanis a latin fenhatóság, mely Saint Jean d'Acrebe telepedett át, tovább is veretett a Szent Sír képével ellátott pénzérmeket, melyek felirata SEPVLCHRI: DOMINI vagy REX IERLM. Briennei Jánosnak, ki sohasem birtokolta Jeruzsálemet, pénzérmei szintén a Szent Sír képét tüntetik fel. »E kiválóan jellemző typos, — mondja de Vogüé úr—, mintegy tiltakozás volt a deposedált királyok részéről az invasió ellen és fentartását jelentette jogaiknak a

²⁷ Saulev, *zVuzn. jud.*, XI és XIV ábr.; Madden, 164, 170. 171 l. 4

²⁸ V. ö. *Governo della libéria di Siena in Montalcino.*

balszerencsében és száműzetésben.²⁹ Sőt TVRRIS DAVIT felírással ellátott pénzérmekek is voltak, melyeket jóval azután vertek, hogy a muzulmánok már elfoglalták Jeruzsálemet.³⁰

Minden feltevés szerint el kell fogadni, hogy a második lázadás zsidó pénzérmei közül sokat Jeruzsálemen kívül vertek. Mindenki elismeri ugyanis, hogy a lázadókat, ha hatalmukba kerítették is Jeruzsálemet, hamarosan elűzték onnan. Már pedig vannak pénzérmekek a lázadás második, sőt harmadik esztendőjéből is. Cavedoni úr a helyzet e különböző voltával magyarázza a feliratok különbözőségét

η̄Ιπι? és ű^IMΠΠΓά amikor is csak a második felel meg annak az időszaknak, melyben a lázadók urai voltak Jeruzsálemnek. Bárhogy legyen is, a lehetőség, hogy Betherben pénzt vertek, kétségtelen.

Hogy a lázadás egy pillanatában és a háború sokféle eseménye folyamán, mely két-három évig húzódott, a lázadók elfoglalták Aeliát, ahonnan csakhamar ismét kiűzték őket, szóval, hogy Jeruzsálem elfoglalása egyik rövid epizódja volt a háborúnak, ez végül is lehetséges; de kevésbé valószínű. A *Légió X-a Fretensis*, melyet Titus a romok őrzésére helyezett oda, ott maradt a II. és III. században is, egész a késői császárságig, mintha közben mi sem történt volna.³¹ Ha a lázadók egyszer urai lettek volna a szent helynek, elszántan belekapaszkodtak volna; mindenfelől sereglettek volna oda, vagy legalább is Judea összes harcolói odagyűltek volna; a háborúnak ott lett volna a főpontja; a templomot felújították, a kultuszt helyreállították volna; ott lett volna a végső ütközet és a fanatikusok, mint 70-ben, a templom

²⁹ Vogüé, *Revue numismatique*, 1865, 296 és köv. I.; Schumberger, *Revue archéol.*, 1878, 180 és köv. 1.

³⁰ Schlumberger, *Les Principautés franques du Levant*, 32 és köv. I. i

³¹ Clermont-Ganneau. *Comptes rendas de l'Académie des inser.*, 162, 163, 167 és köv. 1.

romjain vagy legalább annak a helyén mészároltatták volna le magukat. Holott pedig mindennek hire sincs. A nagy hadművelet Betherben ment végbe, Jeruzsálem közelében; a templom helyén semmi nyoma a harcnak; a zsidó hagyományban semmi emléke egy negyedik templomnak, se a szertartások valamely felújításának.

Alaposan úgy látszik tehát, hogy Hadrian alatt Jeruzsálem nem állt komoly ostrom alatt és nem szenvedett újabb elpusztítást. De különben is, ismétlem, mit pusztítottak volna el? Amellett a feltevés mellett, hogy Aelia léte csak 136-ban, a háború befejezése után kezdődik, rommezőt pusztítottak volna el. Amellett a feltevés mellett, hogy Aelia 122-ben vagy e körül épült, a rómaiak annak az új városnak a kezdeteit pusztították volna el, mellyel a régít helyettesíteni akarták. Mi végből lett volna ez a pusztítás, mikor a rómaiak nemhogy elfelejtették volna egy új és profán Jeruzsálem tervét, de ez időponttól fogva még serényebben dolgoznak a megvalósításán, mint valaha? Amit könnyed odavetéssel ismételtettek az ekéről, mellyel a rómaiak felszántották a város és a templom talaját, az csak az állítólagos zsidó hagyományokon nyugszik, melyeket a Talmud³² meg Szent Jeromos³³ említ és amelyekben Terentius Rufust, kit Titus megbízott Jeruzsálem lerombolásával,³⁴ összetévesztik Tineius Rufus-szal, a Hadrian korabeli császári legátussal. Itt is a tévedés abból a történeti káprázatból fakad, mellyel Hadrian fogyatékosán ismert háborújára átvitték Titus háborújának sokkal jobban ismert adatait. A két ökörben, mely Aelia Capitolium alapítási érmének hátlapján látható, párszor az *aratum templum* ábrázolását akarják felismerni. E két ökör egyszerűen csak gyarmatos jelvény és a reménységnek a kifejezése, mellyel az újcsonli Judaea mezőgazdasági irányában voltak.³⁵

³² Mischna *Taanith*, IV, 6 és a megfelelő Gamarak.

³³ *In Zach.*, VIII, 16-17.

³⁴ *Jos., B. J.*, VII, II, 1.

³⁵ Madden, *Jew. coin.*, 212 1.; de Saulcy, *Numismalique judaïque*, 171 1., XV ábr., 5 sz.

II.

Tóbiás könyvének időpontja.

Az időpontot, melyben Tóbiás könyve keletkezett, igen nehéz megállapítani. Korunkbeli jeles kritikusok, Hitzig, Volkmar, Graetz urak az iratot Traján vagy Hadrián idejébe tették. Graetz úr azokkal a viszonyokkal hozza kapcsolatba, melyek Bar-Coziba háborújára következtek, különösen pedig a tilalommal, melyet, szerinte, a rómaiak kibocsátottak, hogy a leöldösött zsidók holttestét nem szabad eltemetni. Azonban eltekintve attól, hogy a tilalom megvolta csak a Talmud komoly történelmi érték híján levő helyein alapul, a nagy fontosság, melyet könyvünk a halottak eltemetésével műveit jó cselekedetnek tulajdonít, sokkal mélyebb magyarázatban gyökeredzik, amiként azt mindjárt ki fogjuk mutatni. Szerintünk három nagy ok akadályozza, hogy Tóbiás könyvére nézve ily késői időpontot lehessen elfogadni és hogy, legalább ami a könyv megkomponálását illeti, a 70-ik éven innen kereskedjünk.

1. Tóbiás próféciája (XIII, 9 és köv., XIV, 4 és köv.), melyet természetesen *prophetia post eventum*-nak kell venni, világosan említi Jeruzsálemnek Nabuchodonosortól való elpusztítását (XIV, 4), Zorobabel visszatérését, a második templom építését, mely templom vajmi kevésbé hasonlítható össze az elsővel, vajmi kevésbé méltó az isteni felséghez (XV, 5). Azon-

ban Izrael szétszóródásának el fog következni a vége és akkor újra felépítik a templomot, mindazzal a pompával, amit a próféták leírtak, hogy központja legyen az egész világegyetem vallásának. A profétáló aggastyán tehát nem tud a második templom pusztulásáról; e templom látni fogja Izrael dicsőségének eljövételét és majd csak azért tűnik el, hogy helyet adjon az örökkévaló templomnak. Volkmar és Hitzig urak, igaz, figyelmeztetnek reá, hogy Esdras IV-ik könyve, Judith könyve és az apokryphok legtöbbször a templomnak Nabuchodonosortól való elpusztítását azonosítja annak Titustól való elpusztításával és a képzeletbeli Látnok ajkára adott megjegyzések olyanok, hogy 70 után is megfelelnek. Azonban ez az elv, mely másutt oly termékenyen alkalmazható, itt nincs helyén. A XIV, 5. vers nyilvánvalóan a második templomra vonatkozik. A megjegyzés, hogy az új templom nagyon különbözik az elsőtől,¹ hogy éppenséggel nem fenséges,² vonatkozás Esdr. III, 12-re, úgy, ahogy ezt Josephus, Ant, XI, IV, 2 értelmezi¹. Sőt e nagyfontosságú hely azt a hitet kelthetné, hogy amikor Tóbiás könyvét írták, Herodes még nem fogott hozzá a második templom átépítéséhez, ami Kr. e. 19-ben történt.

A kritikusok, kikkel ellenkező véleményen vagyok, itt azt a nagyon divatosá vált megoldást alkalmazzák, mely Barnabás állítólagos levelének egy paszuszusára vél támaszkodhatni és amely szerint Hadrian uralma alatt történt egy próbálkozás és pedig a zsidókkal egyetértőleg a templom felépítésére. Tóbiás XIV, 5 erre az építésre vonatkozna. Azonban egyebütt³ már kimutattam, hogy az állítólag Barnabástól való hely ez értelmezése hamis. Ha helyes volna, különös lenne, hogy egy elhibázott kísérlet, melynek

¹ Οὐχ οἶος ὁ πρότερος.

² Ἐντιμοί·

³ V. ö. *Az Evangéliumok.* 375 1.

nem volt folytatása, ekképen egy egész apokalyptikai rendszer alapjává vált.

2. Λ XIV, 10 vers egy másik bizonyítékát foglalja magában Tóbiás könyve aránylag régi keletkezésének. «Vedd szemügyre fiam, Haman mit cselekedett Akhiakhar-ral, ki felnevelte, miként lökte le a világosságból a sötétségbe, miként fizetett neki; de Akhiakhar megmenekült és Haman megkapta a büntetését, melyet érdemelt. Hasonlókép, Manasse alamizsnát adott és megmenekült a halálos veremtől, melyet Haman ásott neki; Haman beleesett a verembe és elpusztult». Ez az Akhiakhar unokaöccse Tóbiásnak, az atyának, ki a műben Asarhaddon intézője és udvarmestere. Szerepe epizodikus és különös. A mód, ahogy a könyv beszél róla, mintha arra mutatna, hogy már egyébünnen is ismert ember. A vers, melyet az imént idéztünk, csak úgy magyarázható, hogy Tóbiás könyvével párhuzamosan volt egy másik könyv, melyben egy Haman nevű hitetlen, kinek egy Akhiakhar nevű derék zsidó volt a nevelőapja, hálátlan volt jóltevője iránt, börtönbe záratta; de aztán Akhiakhar megmenekült, Haman pedig meglakolt. Ez a Haman a zsidó regényekben nyilvánvalóan az az ember volt, ki másoknak vermet ás és maga esik bele, lévén, hogy a történelemben, melyre Tóbiás céloz, e Hamant éri az a sors, melyet egy bizonyos Manasse-nek szánt. Szerintem lehetetlen itt párhuzamosságot nem látni az Eszter könyvbeli Hamannal, ki arra az akasztófára került, melyre Mardochait, Eszter nevelőapját akarta felköttetni. Mindez egy oly könyvben, mely időszámításunk 100. vagy 135. évéből való, kevésbé képzelhető el. Vissza kell mennünk oly időbe és oly zsidó környezetbe, amelyben Eszter könyve egész más formájú volt, mint a mi Bibliáinkban és Mardochai szerepét egy bizonyos Akhiakhar játszotta, aki szintén szolgája volt a királynak. Már pedig bizonyos, hogy Eszter könyve az I. században már megvolt abban a formában, melyben reánk maradt, mert Josephus már betoldásosan ismeri.

3. Nem kevésbé súlyos ellenvetés Graetz úr véleményével szemben az, hogy ha Tóbiás könyve későbbi volna, mint Bar-Coziba veresége, a keresztények nem karolták volna fel. A Titustól Hadrianig terjedő időközben a zsidók és a keresztények még elegendő testvériségben vannak, hogy a zsidók újhajtású könyvei, így Judith könyve, Esdras, Baruch apokalypsise a zsinagógából minden nehézség nélkül utat találjanak az Egyházba. A meghasonlás után, mely Bar-Coziba háborúját követte, ez már többé nem történt meg. A judaismus és a kereszténység innentől fogva ellenfelek; a köztük húzódó árok egyik partjáról mi se jut át a másikra. Meg aztán az igazat megvallva, a zsinagóga többé nem alkot ily nyugodt, idyllikus, fanatizmus és gyűlölet nélkül való könyveket. A judaismus 135 után a Talmudot, e száraz és tüskés casuistikát alkotja meg. Merőben profán és perzsa eredetű hiedelmek, így a demoniakusok és vakok hal-zsigerekkei való gyógyítása, a csodásnak az a mérséklete, melynek kifolyásaképpen a megpróbáltatásnak alávetett két ember nem csodatétel, hanem oly orvosszer folytán gyógyul meg, melynek Isten kiváltságosai ismerik a titkát, mindez semmikép se egyezik a Kr. u. II. századdal. Abban az időszakban, melyben a szerző ír, a nép aránylag boldog és nyugodt, legalább abban az országban, amelyben művét írja. A zsidók gazdagoknak tűnnek fel, szolgálatban vannak a főembereknél, közvetítenek a vásárlásokban,⁴ bizalmi állásokat töltenek be, számadók, udvarmesterek, pohárnokok, mint ahogy Eszter, Nehemias könyveiben látjuk.⁵ Nem hogy azok az álmok és indulatok háborgatnák, melyek időszámításunk I. századától fogva minden zsidót eltöltenek, hanem ellenkezőleg, szerzőnk öntudata a legnagyobb fokú derűt tükrözteti. Nem tulaj-

⁴ *Λγοραστής*

⁵ Jusson eszünkbe Nehemias, Artaxexcs pohárnoka; Mar dochai, ki Ahasverus pitvarához tartozott.

donképeni messianista. Hisz Jeruzsálem ragyogó jövőjében, de égi csodák és messiási király nélkül.

A könyv tehát, szerintünk, korábbról való, mint időszámításunk II. százada. A benne uralkodó jámbor érzés révén jóval későbbi Eszter könyvénél, melyből minden vallási érzés hiányzik. Az ember Egyiptomra gondolna, mint arra a helyre, ahol ilyen regény keletkezhetett, ha annak a bizonyossága, hogy eredetileg héberül írták, nem támasztana nehézséget ez ellen. Az egyiptomi zsidók nem ezen a nyelven írtak. Mindazonáltal nem hiszem, hogy a könyvet Jeruzsálemben, se pedig, hogy Judeában írták. A szerző célja megerősíteni a távoli zsidót, ki irtózik az elszakadástól és közösségben marad Jeruzsálemmel. A perzsa eszmék, melyekkel a könyv tele van, az arányiagos jártasság, melyet a szerző Kelet nagyvárosainak ismeretében tanúsít, bár a távolságok felől ugyancsak tévesek a fogalmai, Mezopotámiára gondoltatna, különösen pedig Adiabenerre, hol a zsidók időszámításunk I. századának közepétől fogva oly virágzó helyzetben voltak.

Ha ekként arra következtetünk, hogy a könyvet 50 táján Felső-Syriában írták, azt hiszem, eleget tetünk a probléma kg.őbb követelményének. A szokások leírása és a zsidó eszmék mibenléte, különösen ami a pogányok kenyerét illeti, arra az időre emlékeztet, mely közvetlen megelőzte a Nero alatti lázadást.⁶ Az örökkévaló Jeruzsálem leírása az Apokalypsis mintája szerint valónak tűnik fel (XXL f.); nem mintha az egyik szerző másolta volna a másikat; hanem a képzelmények közös tárából merítenek. A demonologia, különösen a felső-egyiptomi pusztában megláncolt démon, Márk evangélistára emlékeztet. Végül a személyes emlékirati forma, melyet a görög szöveg, legalább az első lapokon⁷ feltüntet, Nehemias könyvét juttatja az ember eszébe; a 70 utáni apokryphok már

⁸ Graetz, *Gesch.*, IV, 166 I.

⁷ A latin fordításban eltűnt ez a forma.

nem élnek ezzel a formával. — Az inductiókat, melyek arra vinnének, hogy a megírás időpontját korábbra visszakoztassuk és amelyeket nem lepleztünk, ellensúlyozzák oly meggondolások, melyek nem engedik, hogy viszont valami nagy régiséget tulajdonítsunk a könyvnek.

Főfontosságú tény ugyanis, hogy a II. század vége előtt Tóbiás könyvéről mi említést se találunk se a zsidóknál, se a keresztényeknél. Holott el kell ismerünk, hogy ha az I. és II. századbeli keresztényeik birtokában lettek volna a könyvnek, ezt teljesen összehangzatosnak találták volna érzéseikkel. Clemens Romanus például, ha egy ily irat a kezében lett volna, azt bizonyára idézte volna, mint ahogy idézi Judith könyvét. Ha a könyv korábban volt, mint Jézus Krisztus, nem lehetne megérteni, hogy ennyire a homályban maradt. Viszont ha elfogadjuk, hogy a könyvet Osrhoene-ben vagy Adiabene-ben, pár évvel Judea nagy katasztrófái előtt Írták, érthető, hogy a harcolással elfoglalt zsidók nem tudtak róla. Minthogy a könyv még nem volt lefordítva görögre, a keresztények legnagyobb része nem olvashatta. Symmachusnak vagy Theodotionnak talán birtokában volt az eredeti és lefordította azt. Ekkor kezdődhetett meg a könyv szerencséje a keresztényeknél.

A kérdés nagyfontosságú részlete, mellyel az exegeták eddig még nem foglalkoztak, az a viszony, melyet az élelméjü kritika a zsidó elbeszélés és a között a mese-irodalom között fedezett fel, mely nyelv- és faj különbségtől gátolatlanul terjedt el a világon.⁸ E szempontból vizsgálva, Tóbiás könyve úgy tűnik elénk, mint héber és jámbor változata egy mesének, mely megtalálható Armeniában, Oroszországban, a tatároknál és a cigányoknál és amely

⁸ Gaston Paris úr hamarosan foglalkozni szándékozik a fontos tárggyal, összefoglalva Simrock, Koehler, Benfey, Sepp urak kutatásait, melyeket fontos hozzájárulásokkal fog kibővíteni. Addig is 1. Koehler, *Germania*, III, 199—209 1.. Benfey, *Pantchatantra*, I, 219 és köv.

alkalmasint babyloniai eredetű. Egy utas belebotlik a tetemébe egy embernek, kitől megtagadták az eltemetést, mert adósságai maradtak. Az utas eltemeti. Csakhamar ezután egy ismeretlen csatlakozik hozzá, hogy együtt tartson vele. Az ismeretlen az utast kisérti mindenféle bajból, gazdagsághoz juttatja, elbájosító asszonyt szerez neki, akit a démonoktól ragadtott el. Az elválás pillanatában az utas meg akar osztozni vele mindazon, amit az ő révén szerzetté' csak természetesen az asszonyon nem. Az ulitárs azonban az asszonymnak is követeli a felét: nagy zavar. Amikor azután hozzá kellene l'ogni c különös osztozkodáshoz, az ulitárs leleplezi magát: a halottnak a lelket', kit az utas eltemetelt.

Kétségtelen, hogy Tóbiás könyve a zsidó eszméhez való hozzáfőrmálása ennek az egész Keleten népszerű elbeszélésnek. Ez magyarázza a halottak eltemetésének tulajdonított bizarr fontosságot, ami könyvünknek különös jelleget ad.¹⁰ Sehol másutt a zsidó irodalomban a halottak eltemetése nem szerepel egy sorban a Törvény betartásával. Kelet meséivel való ez összefüggése is megerősíti a könyv mesopotamiai eredetére vonatkozó feltevésünket. A palesztinai zsidók füle süket volt a pogányok mind c meséivel szemben. Az oszrohocneiek fogékonyabbak lehettek a kívülről jövő hangok iránt. Tegyük hozzá, hogy Eszter könyve ez országban nem lehetett meg abban a formában, melyet Júdeában öltött és ez megmagyarázza a Humánról és Akhiakharról szóló bizarr szakaszt.

Feltevésünk tehát az, hogy Tóbiás könyvéi Északi-Syriában írták, héberül, Kr. u. 40 vagy 50 körül; eleinte a palcsztinai zsidók is kevésbé ismerték; 160 táján judco-keresztények lefordították görögre, amikor is a keresztények nyomban felkarolták.

VÉGE.